

KRONIKA

73 ♦ 2025 2

KRONIKA

73 ♦ 2025

2

ZVEZA ZGODOVINSKIH
DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Odgovorni urednik / *Managing editor* ♦ dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica / *Technical editor* ♦ mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor / *Editorial board* ♦ dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),
dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec),
Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb),
dr. Vlasta Stavbar (Maribor), dr. Imre Szilágy (Budimpešta), dr. Nadja Terčon (Piran)
in dr. Barbara Žabota (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© 2025, avtorji / *Authors*

CC BY-SA 4.0

Redakcija te številke je bila zaključena 12. junija 2025.

Prevodi povzetkov / *Translations of Summaries* ♦ Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje / *Language Editor* ♦ Rok Janežič

Uredništvo / *Address of the editorial board* ♦ Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU /
Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Spletni naslov / *Website* ♦ <https://kronika.zzds.si/kronika>

Letna naročnina / *Annual subscription* ♦ za posameznike / *Individuals* 25,00 €, za študente in upokojene /
Students and Pensioners 18,00 €, za ustanove / *Institutions* 30,00 €

Cena te številke v prosti prodaji / *Single issue* ♦ 12 €

Izdajatelj / *Publisher* ♦ Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

Sofinancirajo / *Financially supported by* ♦ Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije /
Slovenian Research Agency ZRC SAZU; Zgodovinski inštitut Milka Kosa / *ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute*

Oblikovanje / *Design* ♦ Matej Nemec

Prelom / *Typesetting* ♦ Medit d.o.o.

Tisk / *Printed by* ♦ Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ *Print run* ♦ 290 izvodov / *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovne baze / *Kronika is indexed in Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.*

Na naslovni strani / *Front cover* ♦ Matthaeus Merian: Kranj, okoli 1649 / Krainburg, abt. 1649 (Gorenjski muzej, Kranj).

Na zadnji strani / *Back cover* ♦ Kipec nogometaša, 1930 / Football player statuette, 1930 (zasebna last / *Private collection*).

RAZPRAVE

Julijana Visočnik	Oklaciji v Emoni in po imperiju ♦	213
Matej Draksler	Nastanek in razvoj ljubljanskega Mestnega trga do leta 1300 v luči rezultatov arheoloških raziskav ♦	227
Martin Bele	Notarji, komorniki in dvorni mojstri. Primerjava razvoja dvornih služb na Štajerskem in Tirolskem v 12. in 13. stoletju ♦	255
Goranka Kreačič	Marija Terezija baronica Oršič, roj. baronica Wintershoffen: rodbina, zakon in knjige ♦	269
Simona Kostanjšek Brglez, Boštjan Roškar	Deatribucija baročnemu kiparju Francu Krištofu Reissu pripisanih del ♦	287
Boris Golec	Usoda soavtorja <i>Pisanic</i> Janeza Miheliča in prve samostojne zbirke slovenskih pregovorov ♦	307
Dušan Kos	Zgodovina in topografija oskrbe z vodo v Kranju do začetka 20. stoletja ♦	339
Katarina Keber	Ostareli v Ljubljani v 19. stoletju. Mortaliteta na primeru Šempetrskega predmestja ♦	393
Aleš Gabrič	Pionirsko obdobje nogometa v Novem mestu po ustanovitvi SK Elan leta 1922 ♦	405
Mojca Šorn	Sistem socialnega skrbstva v Sloveniji s poudarkom na Ljubljani neposredno po drugi svetovni vojni ♦	425

OCENE IN POROČILA

Vid Žepič: Martin Pegius (1519–1592): življenje in delo kranjskega učenega pravnika (<i>Ivan Smiljanič</i>) ♦	439
Tomislav Vignjevič: Shema kvaternijev in Celjski grofje. Politična ikonografija na prehodu v zgodnji novi vek (<i>Miha Preinfalk</i>) ♦	441
Polona Vidmar: Novo Celje: Lastniki, arhitektura in oprema najlepšega dvorca v Savinjski dolini (<i>Matjaž Grahornik</i>) ♦	443
Dragan Matić: Tiskovna svoboda v krempljih ljubljanske justice: zaplembe časopisov in druge tiskovne zadeve v obdobjih 1873–1889 in 1908–1914 v pravosodnih fondih Arhiva Republike Slovenije (<i>Jurij Perovšek</i>) ♦	445
Veronica E. Aplenc: Imagining Slovene Socialist Modernity. The Urban Redesign of Ljubljana's Beloved Trnovo Neighborhood, 1951–1989 (<i>Jelka Piškurič</i>) ♦	448

JULIJANA VIŠOČNIK^{*}

Oklaciji v Emoni in po imperiju

IZVLEČEK

Rimska kolonija Emona velja za najstarejše rimsko avtonomno mesto na Slovenskem, katerega ustanovitev postavljamo v čas prvega rimskega cesarja Avgusta. Glede na strateški položaj našega prostora je bila gotovo zaželen cilj italških kolonistov, ki so dokumentirani na kamnitih spomenikih z napisi, predvsem nagrobnikih. Nekatere družine so se v tej prvi fazi koloniziranja in romaniziranja še posebej angažirale, zato so njihovi predstavniki ne samo pogosto izpričani, temveč so tudi prevzemali pomembnejše mestne funkcije. Predstavniki Oklacijev v Emoni in njenem agru ne sodijo med najpogostejše. Poznamo namreč zgolj dva nagrobnika, enega iz samega mesta in drugega iz emonskega agra (Lesce?). Oba sta najverjetneje sodila med člane municipalne elite, prvi kot veteran in drugi kot dekurion kolonije Emone.

KLJUČNE BESEDE

Epigrafika, onomastika, Oklaciji, Deseta italška regija, province, keltska imena, družbena razslojenost, rimska družba

ABSTRACT

OCLATII IN EMONA AND THROUGHOUT THE EMPIRE

The Roman colony of Emona is considered the oldest Roman autonomous town in modern Slovenian territory, the establishment of which is dated to the period of the first Roman emperor, Augustus. Due to the strategic position of this area, Emona was undoubtedly a prized target of Italic colonists, documented on inscription-bearing stone monuments, primarily gravestones. During the first phase of colonization and Romanization, several families were particularly active. Therefore, their representatives were not only often documented, but they also held important functions in the city administration. The representatives of Oclatii in Emona and its ager were not among the most common ones. There are only two gravestones known to date, one from the town itself and the other from the Emona ager (Lesce?). Both representatives were most likely part of the municipal elite—one as a veteran and the other as a decurion of the Emona colony.

KEY WORDS

epigraphy, onomastics, Oclatii, *Regio X*, provinces, Celtic names, social stratification, Roman society

^{*} doc. dr., arhivska svetovalka, Nadškofijski arhiv Ljubljana, Ljubljana, julijana.visocnik@rkc.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7222-5052>

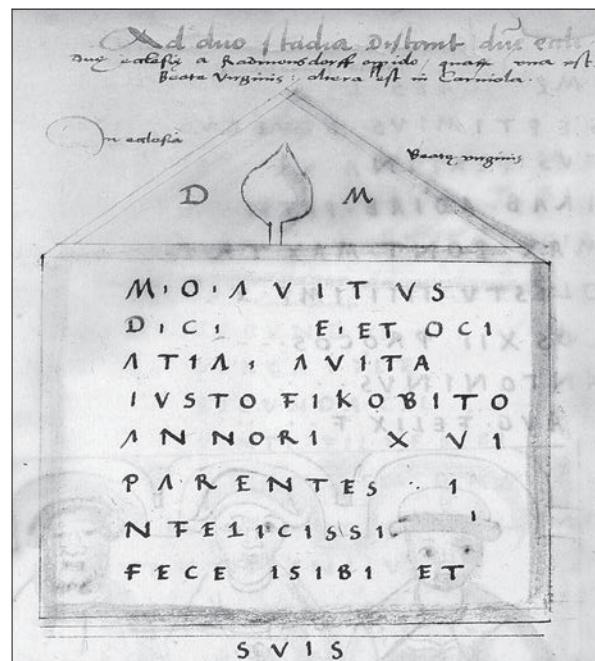
UVOD – ONOMASTIKA¹ IN PROZOPOGRAFIJA²

Zdi se, da smo počasi le presegli prepričanje, da je epigrafika samo pomožna veda zgodovinarstva ali arheologije. Če pa že govorimo o kakršnikoli pomožni vedi, bi morda lahko rekli, da je onomastika s svojimi raziskavami pomožna (a pogosto tudi ključna) veda epigrafike. Na vsakem napisu namreč najdemo zapis kakega imena, pogosto samo njegov del. Zakonitosti rimske nomenklature nam tako pridejo še kako prav, saj nam lahko omogočijo bolj verjetno rekonstrukcijo napisu, pa tudi globlji vpogled v rimsko družbeno dogajanje.³ Pomen tovrstnih raziskav je večkrat poudaril tudi naš največji epigrafik Jaroslav Šašel, ki je že v članku iz leta 1964 na teoretski ravni predstavil njihove možnosti,⁴ praktično pa jih je demonstriral s prispevki o številnih pomembnih rodbinah, ki so se ustalile na naših tleh (*Barbii*,⁵ *Caesernii*,⁶ *Dindii*,⁷ posredno tudi *Varii*),⁸ kjer so se možnosti onomastičnih raziskav prepletale s potenciali prozopografskih študij. Podobno študijo je za petovionske Valerije pripravil G. Alföldy.⁹ Morda je proti koncu 20. stoletja zanimanje za onomastiko nekoliko zamrlo, se je pa ponovno obudilo z vzpostavitvijo epigrafskih baz, ki omogočajo veliko hitrejši zbir željenega gradiva, ki predstavlja osnovo za nadaljnje delo. V preteklih (zgoraj navedenih) onomastično-prozopografskih študijah so se raziskovalci posvetili predvsem pomembnejšim družinam, ki so v naš prostor prišle med prvimi italjskimi kolonisti. Ti so izvirali predvsem iz severne in osrednje Italije, k nam pa so prinesli predvsem specifično obrtniško dejavnost ali trgovanje in prevoznništvo, torej tisto, s čimer so se ukvarjali doma. V vzhodnoalpskem prostoru so videli predvsem možnost za širitev svojega poslovnega delovanja, obenem so posredno sodelovali pri procesu romanizacije.

OKLACIJI

Oklaciji, s katerimi smo se leta 2024 podrobneje srečali pri pripravi prispevka za Grošljev simpozij,¹⁰ sicer verjetno niso sodili med najpomembnejše družine na emonskem koncu. Zato ne preseneča, da se nihče od prej omenjenih raziskovalcev z njimi ni podrobneje ukvarjal že v preteklosti. V skladu s pričakovanji pa Oklacija iz Lesc (*M. Oclatius Avitus*), za katerega lahko ob predpostavki, da je branje napisu pravilno, sklepamo, da je opravljal funkcijo emonskega mestnega svetnika, najdemo med epigrafskimi viri za Emono v *RE*.¹¹ Dekurion iz vrst Oklacijev je gotovo potrditev, da je družina sodila med mestno elito, saj je bilo članstvo pogojeno tako s premoženjskim cenzusom kot z moralno primerenostjo.¹² Oklacijev nagrobnik iz Lesc je bil objavljen v korpusu napisov Emone leta 2023 (*ILSI* 3, 271), kjer ga je avtorica M. Šašel Kos datirala v 2. oziroma 3. stoletje.

V mestnem središču poznamo še en zanimiv nagrobnik, ki prinaša omembo veterana Petnajste legije Lucija Oklacija Tarkvinijca (*L. Oclatius Tarquiniensis* – *ILSI* 3, 60). Na osnovi omemb legij: Petnajste¹³ in Osme,¹⁴ ter manjkajočega

Skica nagrobnika Oklacijev z Gorenjske, povzeta po prvi objavi (Tyferrus, Ms. 3528, fol. 59^v).

¹ Veda o lastnih imenih – imenoslovje.

² Zbiranje podatkov o družbenih in družinskih povezavah osebe, o njeni karieri ipd. Gl. PIR (= *Prosopographia Imperii Romani*): <https://pir.bbaw.de/#/overview>.

³ Onomastika in pripadajoča pravila so bila v preteklosti že razmeroma natančno predstavljena na konkretnih primerih iz našega prostora v dveh člankih avtorice tega prispevka, ki sta bila objavljena v *Kroniki*: Višočník, Antični prebivalci, str. 281–292, in Višočník, Ženska imena, str. 245–262.

⁴ Šašel, *Probleme*, str. 352–368.

⁵ Šašel, *Barbii*, str. 117–137.

⁶ Šašel, *Caesernii*, str. 201–221.

⁷ Šašel, *Dindii*, str. 337–342.

⁸ Šašel, *Zu T. Varius Clemens*, str. 295–300, in Šašel, [...]ARIUS [...]ISCUS, str. 175–182.

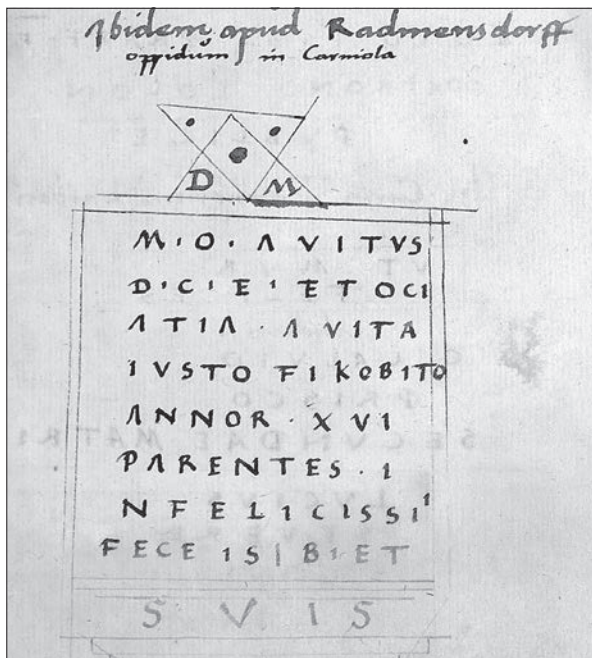
⁹ Alföldy, *Valerii*, str. 137–144.

¹⁰ Višočník et al., *Poskus*, str. 4, kjer smo želeli nagrobnik iz Lesc postaviti v kontekst omenjene vile.

¹¹ Šašel, *Emona*, str. 548.

¹² Alföldy, *Rimska družbena zgodovina*, str. 225–234.

¹³ Za legio XV v Emoni gl. komentar k napisu št. 59 v *ILSI* 3. Čeprav je nekoč prevladovalo mnenje, da je imela legija tabor prav v Emoni, je danes to mnenje preseženo. Gotovo pa je bila Emona pomembna strateška točka in

Skica nagrobnika Oklacijev z Gorenjske, povzeta po prvi objavi (Tyfurnus, Ms. 3528, fol. 74').

osebnega imena (*cognomen*) drugega omenjenega veterana Tita Kalvencija (*T. Calventius*) je ta spomenik mogoče časovno umestiti v prvo polovico (morda celo na začetek) I. stoletja.¹⁵ Pravkar navedena nagrobnika, ki omenjata Oklacije, predstavljata izhodišče in spodbudo za nekoliko širši pogled na to družino. Samo dva primera v celotni koloniji Emoni sicer ne govorita v prid zelo vplivni družini. Ne gre pa zanemariti dejstva, da sta na obeh spomenikih navedena posameznika, ki sta predstavljala lokalno elito: za veterane je to običajno in pričakovano, dekurioni, ki sodelujejo v mestnem svetu (*ordo decurionum*), pa tja tako ali tako sodijo.

Naj na tem mestu oba spomenika postavimo v nekoliko širši kontekst. Kaj je znanega o imenu in njegovem izvoru ter od kod Oklaciji sploh izvirajo, kje je njihova razširjenost največja ...? Vprašanje, ali in kako sta naša spomenika z Oklaciji povezana, je glede na njuno datacijo najverjetneje brezpredmetno, čeprav ga povsem zanemariti seveda ne gre. Nesporno je, da se je veteran Lucij Oklacij po končanem služenju ustalil v Emoni. Njegovo osebno ime *Tarquiniensis* govori v prid

temu,¹⁶ da je prišel iz etruščanskega mesta *Tarquini*. Veterani so v mestih, kjer so se ustalili, imeli privilegiran položaj. Njihove izkušnje v vojski, čast služenja rimskemu orlu in odpravnina ob odpustu so jim omogočili vstop med mestno elito ter aktivno sodelovanje v družbenem življenju mesta. Nagrobni spomenik sta Luciju Oklaciju postavila veteran Tit Kalvencij, ki je sicer služil v drugi enoti, a v bližnji Petovioni, in njegova osvobojenka Oklacija Ekspektata (*Oclatia L(uci) l(iberta)*). Lucij Oklacij in Oklacija Ekspektata morda nista bila povezana zgolj kot gospodar in sužnja oziroma osvobojenka, temveč tudi osebno (intimno)¹⁷ – čeprav bi lahko v tem primeru pričakovali, da bo spomenik bolj družinske narave (z navedbo otrok, če sta jih imela, ter brez vojaškega tovariša). Lucij Oklacij in Oklacija Ekspektata, ki je v skladu s pravili rimske onomastike prevzela gospodarjev gentilicij in obdržala svoje ime kot *cognomen*, bi lahko bila v tem primeru začetnika Oklacijev na Emonskem in s tem verjetno predni-

Nagrobnik veterana Lucija Oklacija Tarkvinijca, vzdani v južno steno ljubljanske stolnice (foto J. Visočnik).

vojaško izhodišče za pestro dogajanje v času Tiberijeve panonske vojne (12–8 pr. Kr.) ter v obdobju panonsko-delmatskega upora (6–9 po Kr.).

¹⁴ *Legio VIII Augusta* je imela po letu 9 tabor v bližnji Petovioni (Panonija), od tam pa je leta 45 šla v kraj *Novae* v Meziji. Za več podatkov o legiji gl. Reddé, *Legio VIII Augusta*, str. 119–126, in Ritterling, *Legio*, str. 1642–1664.

¹⁵ *ILSl* 3, 60.

¹⁶ Kajanto, *The Latin Cognomina*, str. 188–190. Ime je navedeno med osebnimi imeni z geografskim poreklom, ki je povezano z Etrurijo in Umbrijo. Povezano naj bi bilo z mestom *Tarquini* v južni Etruriji.

¹⁷ Takih primerov ni malo, na primer Julija Karnuntila, ki se je poročila s svojim gospodarjem, veteranom Julijem Lupijanom (EDR146554).

ka Marka Oklacija Avita in Oklacije Avite iz Lesc, česar pa ni mogoče potrditi (pa tudi ne ovreči).

IZVOR IMENA OCLATIUS

Že Holder element *Ocl.* (in s tem ime *Oclatius*) na osnovi napisa iz Lyona (CIL XIII 10002) uvrsti med keltske.¹⁸ Kot zadnji se je na naših tleh s tem imenom ukvarjal L. Repanšek, ki zapiše, da gre za eno od imen z območja Skordiskov, ki ga je mogoče bolj ali manj zanesljivo opredeliti kot galsko (poleg *Amaca*, *Abudius*, *Amba*, *Ambactus*, *Attedius*–a, *?Cutius*, *?Iaritus*, *Nantius*, *Uiracius*, *Uoconia*).¹⁹ Kot keltsko ime, ki najverjetneje izvira iz severne Italije, ga definira tudi W. Meid.²⁰ Znano je, da nam poleg etimologije in primerjalnega jezikoslovja pri določanju izvora imena pomaga tudi njegova razprostranjenost.²¹

Ker je bilo ime z jezikovnega vidika opredeljeno že večkrat, se največji potencial kaže prav v ugotavljanju njegove pojavnosti. Kje je dokumentirano največkrat, kje ga srečamo le sporadično? Ime naj bi torej bilo keltskega izvora, pa vendar je najpogostejše izpričano kot gentilicij, ki ga ne razumemo kot psevdogentilicij. Če gre za ime keltskega izvora, bi ga, ko govorimo o Italiji, pričakovali predvsem v severni Italiji, kjer je bil keltski jezikovni vpliv najmočnejši. Konkretni primeri bodo pokazali, kje je ime dejansko največkrat dokumentirano, pa naj gre za italске regije ali province rimskega imperija, saj bi ga spet v prvi vrsti pričakovali v t. i. keltskih provincah, torej v tistih s prevladujočim keltskim prebivalstvom.

V nadaljevanju sledita dve tabeli; v prvi so s pomočjo rimske epigrafske baze (EDR) zbrani vsi primeri Oklacijev, ki so izpričani po italjskih regijah (*regiones Italiae*), druga pa je namenjena tistim Oklacijem, ki so se na napisih ohranili po rimskih provincah. Podatki za drugo so zbrani s pomočjo dveh epigrafskih baz: heidelberške (HD) in baze Clauss–Slaby (EDCS). Ker se vsi napisi niso ohranili in ker vsi prebivalci niso postavili spomenika z napisom, to ne morejo biti vsi Oklaciji rimskega imperija, pa vendar lahko ohranjeni vzorec ponudi vpogled v koncentracijo oziroma odsotnost (nepotrjenost) imena na določenih območjih.

Med »zbiranjem« Oklacijev po epigrafskih bazah najdemo tudi nekaj sorodnih oziroma podobnih imen, ki so vsa izpeljana iz iste osnove: *Ocl*–, kar naj bi nakazovalo na isti izvor kot pri

Oklacijih. Z nekaj primeri je zastopan *Oclatus*,²² ki je izpričan v funkciji osebnega imena (*cognomen*),²³ idionima ali kot del peregrine filiacije.²⁴ Kot osebno ime srečamo tudi ime *Oclatinus*, tako v moški kot ženski obliki.²⁵ Epitet iz iste osnove najdemo tudi kot del votivnega posvetila boginji *Bona Dea*, torej *Bonae Deae Oclatae*.²⁶ *Bona Dea* velja za boginjo italjskega izvora. Gre za boginjo žensk in zaščitnico ugodnega prehoda dekliv odraslo življenje. V naši bližini je kult izpričan v Tergestu in Akvileji, pa tudi v Panoniji in Dalmaciji.²⁷ Z epitetom *Oclata Bona Dea* najverjetneje dobi specifično nalogo in postane varuhinja zdravja oči. Epitet namreč razlagamo po analogiji prej navedene razlage imena *Oclatinus*,²⁸ zato *Bona Dea* postane boginja, ki »skrbi za vid«.²⁹ *Oclata* v besedni zvezi *Bona Dea* je tako gotovo povezana z latinsko besedo *oculus*, ki se je v vulgarni latinščini pogosto uporabljala kot sinkopirana *oculus*.³⁰

Večkrat se pojavi *M. Oclatinus Adventus*, ki je leta 218 skupaj s cesarjem Makrinom opravljal funkcijo konzula, zato je njegovo ime pogosto v vlogi navajanja datuma (konzularnega).³¹ Na konzula Oklatinija naletimo tudi v preprostejši obliki, torej samo z gentilicijem (brez prvega in osebnega imena).³² Če govorimo o konzulih, ne smemo mimo Tiberija Oklacija Severa, ki je to funkcijo opravljal leta 160 skupaj z Ninijem Hastijanom (*Ninnius Hastianus*).³³

22 Predvsem v Galijah je ime *Oclatus* poznano tudi s pečatov na keramiki, prim. EDCS.

23 Na primer EDR007251: *M. Iuventus M. f. Oclatus* iz Vidma (Udine).

24 HD023011: *Primigenio Oclati*. V tem primeru je lahko nominativ oblike *Oclati* tudi *Oclatius*, zato smo ga umestili v tabelo.

25 EDR148965: *Aquila L. f. Oclatina* iz Pulja; HD057945: *C. Aemilius Vols(oni) f. Ocla(tinus)* s Cresa (Dalmacija); HD061797: *Valerius Oclatinus* z Malega Lošinja (Dalmacija). Za osebno ime *Oclatinus* gl. Kajanto, *The Latin Cognomina*, str. 224, ki ga umesti med osebna imena s pomenu, povezanim s človeškim telesom (njegovimi deli) ali umom; v našem primeru sta v izhodišču samostalniki *oculus* (oko) in iz njega izpeljan *oculatus* (torej tisti, ki ima oči). Če k temu dodamo sinkopo, dobimo *oc(u)latus* in prek pomanjševalnice pridemo do besede *oclatinus*.

26 EDR161216.

27 Alonso-Alonso in Gatto, »Bona Dea«, str. 37. Za razne epitete tej boginji gl. še: Delplace, *Cultes féminins*, str. 119–132.

28 Gl. op. 25.

29 Alonso-Alonso in Gatto, »Bona Dea«, str. 40–41; Ambasciano, *The Fate*, str. 4–5.

30 Za etimologijo prim. še Ernout in Meillet, *Dictionnaire étymologique*, str. 458.

31 Na primer EDR121925, EDR111053, EDR138686, EDR161343, EDR175850, EDR189073 po Italiji; ali drugod po imperiju: HD070434 (Britanija).

32 HD032095: *Imperatore Antonino et Oclatinio consulibus*, leto 218 v Akvinku (*Aquincum*).

33 HD056104.

18 Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* II, str. 829.

19 Repanšek, *Keltski prežitki*, str. 25.

20 Meid, *Keltische Personennamen*, str. 279.

21 Prim. Matasović, *Jezični tragovi*, str. 10–11, ki poudari, da samo etimologija ni dovolj; povezati jo je treba z dejstvom, da se neko ime pojavlja samo na tistih območjih, ki so jih naseljevali keltski prebivalci.

Ime *Oclatius* je lahko uporabljeno tudi kot del peregrine filiacije, ni torej nujno, da je vedno v funkciji gentilicija.³⁴ Na ostale posebnosti rabe imena *Oclatius* bomo opozarjali sproti ob imenih, ki smo jih uvrstili v spodnjo tabelo.

OKLACIJI PO ITALIJI

V spodnji tabeli so zbrani vsi Oklaciji, ki so izpričani na napisih po Italiji (oziroma po italških regijah – *regiones Italiae*). Upoštevani niso samo tisti primeri, kjer je ime uporabljeno v funkciji gentilicija, v moški ali ženski obliki, temveč tudi vse ostale možnosti: osebno ime (*cognomen*) ali kot del peregrine filiacije, čeprav so ti primeri bolj izjeme. Imena smo zbrali izključno s pomočjo rimske epigrafske baze (EDR), kar se je zdelo za namen tega prispevka povsem primerno in za-

dostno. Predvidevamo sicer lahko, da se nam je kak Oklacijski na širšem Apeninskem polotoku izmuznil, kljub temu pa se bo pokazala zgovorna razprostranjenost oziroma pojavnost tega imena in potencialna skoncentriranost na severno Italijo, kar je glede na predviden (keltski) izvor imena pričakovano. V tabelo smo uvrstili najbolj izpodvedne informacije iz napisov: regijo, v kateri so ga našli, signaturo EDR, ime Oklacija oziroma Oklacijskega, njihov poklic, funkcije, pripadnost družbenemu sloju, sorodstvene vezi in podobno, za nameček pa je dodana še vrsta napisa. Med zbranimi spomeniki z napisi je več družinskih, v tem primeru gre praviloma za družinske člane z istim gentilicijem, ki so zapisani na skupnem nagrobnem spomeniku.

Tabela 1: Oklaciji, izpričani na napisih po Italiji

Regio	EDR	Ime	Razno	Vrsta napisa	Datacija
I	EDR005563	<i>C. Oclatius Felix</i>	/	nagrobni	2. stol. po Kr.
I	EDR073099	<i>Oclatius Eutyches</i>	/	počastitveni	198 po Kr.
I	EDR148237	<i>L. Oclatius Daphnus</i>		nagrobni	2. stol. po Kr.
I (Rim)	EDR181450	<i>Oclati[---] -----?</i>		nagrobni ?	(?)
I (Rim)	EDR106738	<i>L. Oclatius L. f. Men(enia) Florentinus Feltr(ia)</i>	<i>miles cohortis I praetoriae</i>	nagrobni	2. stol. po Kr.
I (Rim)	EDR123972	<i>Valerius Oclatius</i>	<i>amico benemerenti</i>	nagrobni	2. stol. po Kr.
I (Rim)	EDR124041	<i>Oclatius Insularis</i>		nagrobni	1. pol. 1. stol. po Kr.
I (Rim)	EDR150987	<i>P. Oclatius (---)</i>		votivni (?)	131–230 po Kr.
I (Rim)	EDR156886	<i>Aelius Oclatius</i>		votivni: <i>Herculi et Genio Imperatoris ...</i> (cesar Antonin Pij)	142 po Kr.
I (Rim)	EDR159613	<i>L. Oclatius Faustus Oclatia Damalis Oclatius Silvanus</i>		nagrobni	50–150 po Kr.
I (Rim)	EDR160173	<i>C. Oclatius Euopus</i>		nagrobni	50–200 po Kr.
I (Rim)	EDR187402	<i>C. Oclatius Aprilis</i>		nagrobni	2. stol. po Kr.
I (Rim)	EDR188344	<i>T. Oclatius Athenagora</i>	<i>Nicomedensis iuris studiosus</i>	nagrobni	3. stol. po Kr.
I (Rim)	EDR192373	<i>Ti. Oclatius Hermias Ti. Oclatius Felix</i>	<i>osvobojenca</i>	nagrobni	2. stol. po Kr. (?)
II	EDR137714	<i>C. Oclatius C. f. Pal(atina) Modestus</i>	<i>cursus honorum viteza</i>	počastitveni	120–138 po Kr.
II	EDR190762	<i>C. Oclatius Faustus</i>		nagrobni	151–230 po Kr.
II	EDR191036	<i>Oclatia Ampliata</i>		nagrobni	131–250 po Kr.
VII	EDR168528	<i>L. Oclatius L. f.</i>		nagrobni	100–71 pr. Kr.
VII	EDR168529	<i>C. Oclatius (?) L. f.</i>		nagrobni	100–51 pr. Kr.

34 HD024100: *Oclatio Carvi f.*

VII	EDR168530	<i>L. Oclatius L. f.</i>		nagrobni	100–51 pr. Kr.
VII	EDR168531	<i>Pomponia Oclatiae f.</i>		nagrobni	100–71 pr. Kr.
VIII	EDR076797	<i>Oclatius Faor</i> <i>Oclatia Sabina</i>	/	počastitveni (?)	(?)
X	EDR090467	<i>C. Oclatius Epictetus</i>	osvobojenec	nagrobni	(?)
X (Feltria)	EDR122895	<i>L. Oclatius L. f. Men(enia)</i> <i>Tertius</i> <i>L. Oclatius L. f. Men(enia)</i> <i>Florentinus</i> <i>L. Oclatius L. f. Men(enia)</i> <i>Rocianus</i>	<i>pater</i> <i>miles cohortis I</i> <i>praetoriae</i> <i>IIIvir, praefectus i.d.</i> <i>adlectus aerario</i>	nagrobni	131–170 po Kr.
X	EDR135194	<i>L. Oclatius Tarquiniensis</i> <i>Oclatia L. I. Expectata</i>	<i>veteranus legionis XV</i> <i>liberta</i>	nagrobni	1. pol. 1. stol. po Kr.
X	EDR156345	<i>M. Oclatius Avitus</i> <i>Oclatia Avita</i>	<i>decurio coloniae</i> <i>Emonae</i>	nagrobni	101–300 po Kr.
X	EDR137189	<i>Oclatia Chrestis</i> <i>Oclatius Hiaeronymus</i>	osvobojenca (?)	nagrobni	3. stol. po Kr.
XI	EDR124697	<i>Oclatius P. f.</i>	<i>coniux</i>	nagrobni	201–400 po Kr.

Iz tabele je razvidno, da se ime pojavi le v šestih italjskih regijah:³⁵ I (*Latium et Campania*), II (*Apulia et Calabria*), VII (*Etruria*), VIII (*Aemilia*), X (*Venetia et Histria*) in XI (*Transpadana*), od tega kar štirinajstkrat v osrednji Italiji z Rimom, torej v prvi regiji. Če za trenutek ostanemo v osrednji in že skoraj južni Italiji, je treba omeniti še tri primere v drugi regiji, zatem pa se moramo pomakniti proti severu Italije in si privoščiti kar konkreten postanek v Etruriji, torej v sedmi regiji, kjer so dokumentirani štirje spomeniki z napisi. Temu območju pa lahko dodamo še en primer iz sosednje, osme regije (*Aemilia*). Preostane šest napisov z Oklaciji, ki izvirajo iz severne Italije, od tega jih je pet³⁶ iz desete regije in le eden iz enajste. Iz Italije torej do danes poznamo 28 spomenikov z napisi, na katerih so omenjeni Oklaciji. Približno polovica napisov je iz osrednje Italije, med temi kar enajst iz Rima. V severni Italiji, kjer bi jih pričakovali največ (*regiones* X in XI), jih poznamo zgolj šest. Za razliko od osrednje Italije; če I., VII. in VIII. regijo vzamemo kot enoto, ki zajema osrednjo Italijo, dobimo kar 19 napisov.

Večina spomenikov je nagrobnega značaja (med njimi so tudi družinski), le trije sodijo med počastitvene in samo dva sta verjetno votivna. Na treh spomenikih so omenjeni vojaki: *L. Oclatius L. F. Men(enia) Florentinus Feltr(ia)*, ki ga srečamo na dveh napisih; v Rimu,³⁷ kjer je služboval kot pretorijanec: *miles cohortis I praetoriae*, in v domači

Feltriji (*Feltria*)³⁸ na družinskem nagrobniku skupaj z drugimi družinskimi člani.³⁹ Tretji primer vojaškega nagrobnika je eden od obeh emonskih, kjer smo se srečali z veteranom 15. legije po imenu *L. Oclatius Tarquinienses*⁴⁰ in njegovo osvobojenko Oklacijo Ekspektato (*Oclatia Expectata*). V primeru Oklacija iz emonskega agra (Gorenjska) gre za člana mestnega sveta (*d(ecurio) c(oloniae) E(monae)*).⁴¹ Tak primer se ponovi pri že omenjenem družinskem nagrobniku iz Feltrije, kjer drug Oklacijski: *L. Oclatius L. f. Men(enia) Rocianus IIIIvir, praefectus i. d. adlectus aerario*, opravlja pomembne upravne funkcije v domačem mestu: županske, sodne in finančne.⁴² Samo v primeru počastitvenega napisa za Gaja Oklacija Modesta⁴³ lahko govorimo o viteški karieri in posledično o pripadniku višjega sloja. Med osebnimi imeni (*cognomina*) zbranih Oklacijskih pa je veliko takih, ki bi lahko bila imena nekdanjih sužnjev in bi torej šlo za osvobojenke, na primer *Felix*, *Eutyches*, *Daphnus*, *Hermias*, *Epictetus*, *Chrestis* in *Hiaeronymus*;⁴⁴ morda tudi *Athenagora*, pa čeprav je zraven navedeno, da je *Nicomedensis*,⁴⁵ da je torej dejansko prišel z vzhoda. Grška imena so namreč prej znamenje družbene pripadnosti, torej suženjskega

³⁵ Italija upravno ni bila razdeljena na province, pač pa na enajst regij.

³⁶ Med temi sta tudi oba emonska (EDR135194, EDR156345).

³⁷ EDR106738.

³⁸ Mesto v deseti regiji, danes Feltre.

³⁹ EDR122895.

⁴⁰ EDR135194.

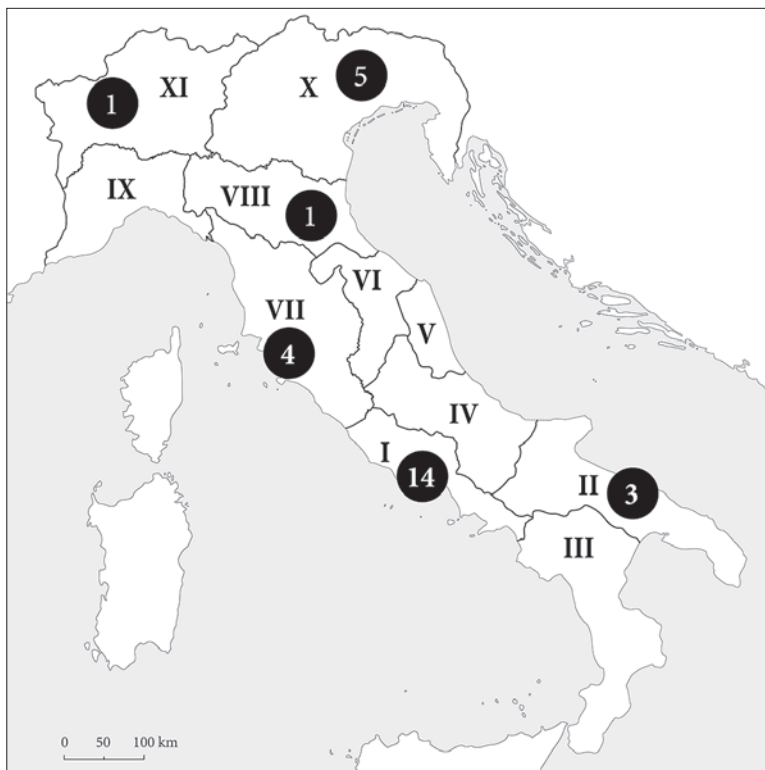
⁴¹ EDR156345.

⁴² EDR122895.

⁴³ EDR137714.

⁴⁴ Gl. tabelo 1.

⁴⁵ *Nicomedia*: pomembno mesto na severozahodu Male Azije (danes Turčija).

Zemljevid razprostranjenosti Oklacijev po Italiji (priprava zemljevida Mateja Belak, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU).

stanu, kakor geografskega porekla.⁴⁶ V primeru *T. Oclatius Athenagora*⁴⁷ pa je situacija nekoliko specifična: ni navedeno samo njegovo poreklo (*origo*, dom, izvor), temveč tudi njegov poklic (zanimanje): *iuris studiosus*,⁴⁸ da je torej podkovan v pravo, zato bi lahko po analogiji sklepali, da gre tudi v tem primeru za osvobojenca. Veliko poklicev, ki so zahtevali izobražen kader: učitelji, uradniki, pisarji, arhivarji in podobno, so opravljali prav sužnji in osvobojenca.⁴⁹ Med zbranimi primeri spomenikov z Oklaciji sta dva votivna, pri čemer samo pri enem vemo, komu je bil posvečen, namreč Herkulu in Geniju cesarja Antonina Pija.

V večini primerov je ime *Oclatius* pričakovano uporabljeno na mestu gentilicija, izjemoma ga je mogoče srečati v vlogi osebnega imena, kot na primer *Aelius Oclatius*⁵⁰ iz Rima, kjer je *Aelius* očitno cesarski gentilicij, *Oclatius* pa *cognomen*. V primeru Pomponije⁵¹ pa je Oklacija v vlogi peregrine filiacije: *Pomponia Oclatae f.*, pri čemer pozornost pritegne dejstvo, da je na tem mestu žensko ime, kar je neobičajno, saj so tam ponavadi imena očetov.

Če na kratko povzamemo: na 28 spomenikih z napisi je ohranjenih 37 Oklacijev, med njimi 7

žensk. Na osnovi osebnih imen lahko sklepamo, da je med njimi precej osvobojenec, torej nekdanjih sužnjev v družinah Oklacijev. Na treh napisih srečamo vojake: enega pretorijanca na dveh napisih in enega veterana, dvakrat pa sta izpričana pripadnika mestnega sveta (*ordo decurionum*). Na počastitvenem napisu za Gaja Oklacija Modesta je navedena njegova kariera, ki je kariera viteza (*ordo equester*).

V zadnjem stolpcu so dodane datacije napisov, ki so za naše potrebe preprosto povzete po EDR. Morda velja izpostaviti le datacije napisov iz Etrurije, ki so očitno najstarejši, saj so postavljeni v I. stoletje pred Kristusom, kar še dodatno poudarja pomen osrednje Italije za Oklacije, morda kot izhodišča, od koder so se razširili.

OKLACIJI PO IMPERIJU

Pregledu pojavnosti Oklacijev po Italiji sledi njihova razprostranjenost po celotnem imperiju. Tabela je sestavljena podobno kot prejšnja: na prvem mestu je sicer provinca (razvrščene so po abecednem redu), sledi signatura heidelberške (HD) in EDCS baze (če je mogoče obeh), nato ime, stolpec, namenjen raznim dodatnim informacijam (poklic, funkcije, družbena pripadnost), in nazadnje podatek o tem, za kakšne vrste napis gre. Oklaciji po rimskem imperiju so bili torej zbrani s pomočjo dveh epigrafskih baz.⁵²

⁴⁶ Matijašić, *Uvod*, str. 62; Bruun, *Slaves*, str. 608–609. Za značilna imena sužnjev gl. Solin, *Sklavennamen*.

⁴⁷ EDR188344.

⁴⁸ Strokovnjak za pravo ali morda tisti, ki pravo še študira.

⁴⁹ Za primerjavo gl. Višočník in Železnikar, *Atrans*, str. 272–277, 284–286, in Višočník, *Arhivarji v Petovionii*, str. 11–27.

⁵⁰ EDR156886.

⁵¹ EDR168531.

⁵² HD in EDCS.

Tabela 2: Razprostranjenost Oklacijev po imperiju

Provinca	HD/EDCS	Ime	Razno	Vrsta napisa
Africa proconsularis	EDCS-13001065	<i>L. Oclatius Sabinus</i>	<i>v. a(nnos) VIII</i>	nagrobni
Alpes Cottiae	EDCS-05400523	<i>Aurelius Oclatius</i>		nagrobni
Baetica	HD027800 EDCS-09000136	<i>[Val]erius Oclatius</i>	<i>praef(ectus) octonis ... equester?</i>	vojaška diploma
Dacia	HD017648 EDCS-13600288	<i>Oclatius Florentinus</i>	<i>bf. cos. I(egionis) V M(acedonica)</i>	votivni: <i>Deae Nemesi Reg(inae)</i>
Dalmatia	HD007926 EDCS-10100792	<i>T. Oclatius Severus</i>		nagrobni
Dalmatia	HD03999 EDCS-00380805	<i>L. Oclatius Hyginus</i>	<i>liberti (?)</i>	nagrobni
Dalmatia	HD061991 EDCS-28300063	<i>Coelia Oclatia</i>	<i>mater matertera</i>	nagrobni
Dalmatia	HD062728 EDCS-28000219	<i>L. Oclatius Socrates</i>	<i>libertus (?)</i>	nagrobni
Dalmatia	EDCS-68000038	<i>L. Oclatius (---)</i>		nagrobni
Gallia Lugdunensis	EDCS-10500847	<i>Oclatia Alexandra</i>		nagrobni
Gallia Narbonensis	EDCS-08401372	<i>Oclatius Fortunatus</i>	<i>libertus (?)</i>	nagrobni
Germania Inferior	HD024100 EDCS-16200862	<i>Oclatio Carvi f.</i>	<i>signif. alae Afror(um)</i>	nagrobni
Germania Inferior	HD082025 EDCS-11100220	<i>Oclatius [--- Sace] rdos (?)</i>	<i>p(rimus) p(ilus) le[g(ionis)]</i>	votivni: <i>I O M Minervae Fortunatae leg. I Minerviae Gordianae ...</i>
Germania Superior	HD075569 EDCS-11001397	<i>Oclatia Mansuo Oclatius Ancario</i>	<i>matrona pientissima libertus</i>	nagrobni
Germania Superior	HD075645 EDCS-11000183 lupa 26583 ⁵³	<i>Oclatius</i>	<i>maritus</i>	nagrobni
Germania Superior	HD075701 EDCS-11000078	<i>Oclatia Secunda</i>		votivni: <i>Deo Mercurio</i>
Germania Superior	EDCS-11000183	<i>Oclatius Maritus L. f.</i>		nagrobni
Germania Superior	HD023011 EDCS-38900309	<i>Primigenius Oclati</i>		?
Lusitania	EDCS-34900050	<i>Oclatia Q. f.</i>		nagrobni
Macedonia	EDCS-65700915	<i>L. Oclatius Severus</i>	<i>commanipularis</i>	nagrobni
Mauretania Caesariensis	EDCS-26801247	<i>Oclatius Chereas</i>	<i>coniugi</i>	nagrobni
Noricum	HD038069 EDCS-14500756	<i>(H)elvia Oclatius</i>	<i>Liberti (?)</i>	nagrobni
Noricum	HD067104 EDCS-14600051	<i>L. Herennius L. lib. Oclatius</i>	<i>liberti uxori optimaе</i>	nagrobni
Numidia	EDCS-13003375	<i>L. Oclatius Licinianus</i>		nagrobni
Raetia	HD056104	<i>Ti. Oclatius Severus</i>	<i>consul</i>	vojaška diploma
Sardinia	EDCS-12300213	<i>C. Oclatius Macrus Caralitanus</i>		vojaška diploma

53 Ker so v različnih bazah branja različna, na tem mestu navajam še podatke iz lupe, kjer sta na voljo dve različni branji napisa: <https://lupa.at/26583> (31. 3. 2025).

Zemljevid razprostranjenosti Oklacijev po rimskem imperiju (priprava zemljevida Mateja Belak, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU).

Na Oklacije po rimskem imperiju naletimo kar v 16 provincah: *Africa proconsularis*, *Alpes Cottiae*, *Baetica*, *Dacia*, *Dalmatia*, *Gallia Lugdunensis* in *Gallia Narbonensis*, *Germania Inferior* in *Germania Superior*, *Lusitania*, *Macedonia*, *Mauretania Caesariensis*, *Noricum*, *Numidia*, *Raetia* in *Sardinia*. Po številu izpričanih primerov izstopata dve provinci; s po petimi spomeniki z Oklaciji se ponašata Zgornja Germanija (*Germania Superior*) in Dalmacija (*Dalmatia*). Po dva primera poznamo iz Spodnje Germanije (*Germania Inferior*) in Norika (*Noricum*). Vse ostale navedene province so zastopane s po enim primerom; morda bi lahko dve različni Galiji obravnavali skupaj in bi zato prav tako dobili dva Oklacija (po enega iz Narbonske in Lugdunske Galije). Trije Oklaciji sicer prihajajo iz Afrike, a iz treh različnih provinc (*Africa proconsularis*, *Mauretania Caesariensis* in *Numidia*). Iz Iberskega polotoka imamo dva Oklacija: iz provinc *Baetica* in *Lusitania* po enega. Nekoliko presenečata število v Dalmaciji (5) in le sporadična pojavnost ali celo odsotnost Oklacijev v nekaterih zahodnih provincah: več bi jih pričakovali v

Galijah, na Iberskem polotoku, v Daciji, Britaniji, Panonijah in Mezijah.

Med Oklaciji po rimskem imperiju je podobno kot v Italiji nekaj primerov, ki so neposredno ali morda samo posredno povezani z vojsko. *Oclatius Florentinus* je opravljal funkcijo beneficiarja v Daciji; kot je razvidno iz zapisa na votivnem spomeniku, kjer je izpričan kot dedikant, je izviral iz Pete makedonske legije (*legio V Macedonica*).⁵⁴ Za beneficiarje je postavljanje votivnih spomenikov nekaj povsem običajnega in pričakovanega;⁵⁵ s prošnjo se je obrnil na boginjo Nemezo, ki ji je pridani še samostalni *Regina* (kraljica).⁵⁶ *L. Ocla-*

⁵⁴ Za legio V Macedonica gl. Strobel, *Zur Geschichte der legiones*, str. 515–528, in Ritterling, *Legio*, str. 1572–1586.

⁵⁵ Lep primer tega sta mesti Celeja in Sirmij, kjer se je ohranilo veliko oltarjev, ki so jih postavili prav beneficiarji, ki so tam imeli svojo postajo (*statio*), prim. Visočnik, *Beneficiarii*, str. 47–77.

⁵⁶ Nemeza velja za boginjo, ki je tesno povezana s pravičnostjo (maščevanjem ?) in z Rimsko državo, prim. Hornum, *Nemesis*. Epiteta, ki jo na Balkanu in v donavskih provincah najpogosteje spremljata, sta prav *Regina* in *Augusta*, prim. Pastor, *Il culto*, str. 218.

tius Severus je poskrbel za postavitve nagrobnika tovarišu, sobojevniku (*commanipularis*) Titu Helviju Makrinu, ki je opravljal službo *stator Augusti*; glede na uporabljen izraz *commanipularis* (sbojevniki v istem manipulu) je verjetno isto službo opravljal tudi Oklacija. *Statores Augusti* so bili ena od mestnih vojaških enot (v samem Rimu); sodili so pod poveljstvo prefekta pretorija in prebivali v taboru pretorijancev. Tvorili so enoto, imenovano *numerus*, ki je bila razdeljena na centurije (*centuria*), kar dokazuje tudi naš napis: (*centuria*) *Saecularis*. Pokrivali so predvsem policijske in sodne zadeve.⁵⁷ Le fragmentarno pa je ohranjeno ime Oklacija iz Spodnje Germanije, ki je kot *primus pilus* (ali *primipilus*)⁵⁸ poskrbel za postavitve votivnega spomenika Jupitru, Najboljšemu in Največjemu,⁵⁹ Minervi⁶⁰ in Fortuni⁶¹ Prve Minervine legije (*legio I Minervia Gordiana*) za blagor (zdravje) in nepoškodovanost cesarja Gordijana III., ki je vladal od začetka leta 238 do začetka leta 244, ter njegove žene Sabinije Trankviline (*Sabinia Tranquillina*).⁶² Iz iste province prihaja še zadnji Oklacija, ki ga lahko povežemo z vojsko, namreč *Oclatius Carvi f.* Njegovo ime je ime tipa peregrine filiacije, kar je povsem pričakovano, saj je služboval v pomožni enoti (*ala Afrorum*),⁶³ v katero so rekrutirali peregrine, ki so po končanem službovanju šele prejeli rimsko državljanstvo. Kot *signifer*⁶⁴ je bil zadolžen za prapor (*signum* – daljše okrašeno kopje).

Ko govorimo o vojaki z imenom Oklacija, lahko v obravnavo takoj pritegnemo še tri vojaške diplome, ki izvirajo iz treh različnih provinc: *Baetica*, *Raetia* in *Sardinia*. V teh primerih ne gre za omembe Oklacijev, ki bi jim bilo s temi diplomami podeljeno državljanstvo, temveč so Oklaciji bodisi v vlogi poveljnika določene enote (primer iz province *Baetica*) ali ena od prič, ki potrjuje točnost kopije (primer iz Sardinije), morda pa celo del konzularnega datuma (primer iz province Recije). *Tiberius Oclatius Severus* je bil leta 160 namreč skupaj z Ninijem Hastijanom (Q. ? *Ninnius Hastianus*) *consul suffectus*. Samo pri teh treh Oklacijah smo priča pripadnikom višjih slojev: konzul je namreč pripadal senatorskemu redu, poveljnik enote pa viteškemu.

Sicer pa družbena pripadnost Oklacijev precej spominja na tisto v Italiji. Pripadnikov municipalne elite zaenkrat nimamo. Ponovi se zgodba z osvobodenci, ki so bodisi izrecno zapisani z besedo *libertus* (tudi v okrajšani obliki: l. ali lib.: *L. Herennius L. lib. Oclatius*) bodisi lahko nanje sklepamo predvsem iz njihovih osebnih imen, ki so značilna za sužnje in so jih osvobodenci obdržali kot *cognomina*: *Hyginus*, *Socrates*, *Alexandra* in *Fortunatus*, oziroma jih lahko prepoznamo iz konteksta (omemba *contubernales*⁶⁵ v primeru (*H*)*elvia Oclatius* iz Norika).

Kljub temu, da ime *Oclatius* pričakujemo na mestu gentilicija, so ponovno izpričani primeri, kjer je v vlogi osebnega imena (*cognomen*): *Aurelius Oclatius*, *Valerius Oclatius*, *Coelia Oclatia*, *Primi-genius Oclatius* in (*H*)*elvia Oclatius*, kar je verjetno mogoče razložiti preprosto s tem, da so se z oddaljevanjem od Rima pravila sorazmerno rahljala. Že zgoraj smo opozorili na peregrina Oklacija, sina Karva, ki je služil v pomožni enoti (*ala Afrorum*), kjer je ime spet v drugačni vlogi in ne deluje kot gentilicij. To je primerljivo z Oklacijo iz Luzitanije, saj gre za žensko ime tipa peregrine filiacije: *Oclatia Q(uinti) f(ilia)*.

Družbena pripadnost, ki jo razkrijejo Oklaciji v drugi tabeli, je tako primerljiva s tisto v Italiji. Na majhna odstopanja smo opozorili sproti.

Večina spomenikov z Oklaciji so nagrobniki; opozorili smo že na tri vojaške diplome z Oklaciji in omenili tri votivne spomenike, kjer Oklaciji nastopajo kot dedikanti. Izbor božanstev bi bilo treba le še postaviti v kontekst; votivni spomeniki so namreč posvečeni boginji Nemezi Kraljici (*Deae Nemesi Reg(inae)*), bogu Merkurju (*Deo Mercurio*) ter *I O M, Minervae, Fortunae legionis ...* Invokacija treh različnih božanstev obenem s strani vojaka (*primus pilus*) ne preseneča, saj so vsa tri neposredno ali vsaj posredno povezana z vojsko. Jupiter, Najboljši in Največji, je bil vrhovni rimski bog in državno božanstvo; ker so tudi vojaki del državnega aparata, so se mu pogosto priporočali. Minerva je tako ali tako boginja vojskovanja, nad srečno usodo (*Fortuno*) pa se gotovo noben vojak nikoli ni pritoževal. Boga Merkurja načeloma poznamo kot božanskega sla, zaščitnika trgovine in trgovcev ter posledično dobička. V galskih provincah in obeh Germanijah pa ga je treba pogos-

57 Wolff, Units, str. 1039.

58 Prvi centurion prve centurije v legiji, ki je bil obenem poveljujoči častnik tega ranga za celotno legijo, prim. Domaszewski in Dobson, *Die Rangordnung*, str. 90–97.

59 Za kult Jupitra kot del državne ideologije gl. Fears, *The Cult of Jupiter*, str. 3–141.

60 Več o Minervi gl. Girard, *La place de Minerve*, str. 203–232.

61 Za *Fortuno* gl. Kajanto, *Fortuna*, str. 502–558.

62 Kienast, *Römische Kaisertabelle*, str. 195–197.

63 Spaul, *Ala*, str. 22–23.

64 Kubitschek, *Signifer*, str. 2348–2358.

65 Beseda *contubernalis* se je namreč uporabljala za partnerje v zakonskih skupnostih med sužnjem in svobodnim, lahko tudi med dvema sužnjema. *Contubernium* je tovrstna zakonska zveza. Med sužnji in svobodnimi *matrimonium* ni bilo mogoče skleniti, preostalo je *contubernium* (med *contubernales*) (prim. Treggiari, *Contubernales*, str. 42–69).

to razumeti tudi kot boga zdravilca.⁶⁶ Ker tudi naš votivni spomenik izvira iz Zgornje Germanije, moramo to možnost vsekakor upoštevati. Votivne spomenike, posvečene boginji Nemezi, so pogosto postavljali gladiatorji; neredko jih je mogoče postaviti v kontekst amfiteatrov. Povezujemo jo z maščevanjem, pravičnostjo, pa tudi z rimsko državo.

Če na kratko povzamemo: Oklaciji so po celotnem imperiju dokumentirani na 26 spomenikih (od tega so tri vojaške diplome in trije votivni spomeniki). Na njih je dokumentiranih 27 Oklacijev, med njimi 5 žensk. Po imperiju do danes ne poznamo nobenega Oklacija, ki bi deloval v mestnem svetu (*ordo decurionum*) in bi bil tako del municipalne elite. Ponovno so trije Oklaciji delovali v vojski – za enega lahko predvidimo kariero viteza, konzula Oklacija pa moramo uvrstiti med senatorje. Tako so zastopani vsi družbeni sloji.

OD KOD TOREJ OKLACIJI V EMONI?

Oba emonska Oklacija sta bila leta 2024⁶⁷ objavljena v korpusu emonskih napisov (*ILSL* 3), ki ga je pripravila M. Šašel Kos. Nagrobna stela z veteranom Petnajste legije L. Oklacijem Tarkvinijcem in njegovo osvobojenko Oklacija Ekspektato je vzdana v južno steno ljubljanske stolnice (*ILSL* 3 60). Drugi emonski Oklaciji so znani iz Gorenjske, torej iz emonskega agra, kjer so najverjetneje imeli posestva.⁶⁸ Oče M. Oklacij Avit je namreč v Emoni opravljal funkcijo mestnega svetnika: *decurio coloniae Emonae*.⁶⁹ Na nagrobniku pa sta omenjena še njegova žena Oklacija Avita in njun sin *Iustus*, ki je umrl kot mladenič, najverjetneje star šele 16 let (*ILSL* 3 271).⁷⁰ Oba napisa dokazu-

jeta, da so bili Oklaciji v Emoni del mestne elite, spomenika (in s tem omenjene Oklacije) pa težko povežemo, čeprav takšne povezave tudi ne moremo povsem izključiti. Lucij Oklacij najverjetneje izvira iz etruščanskega mesta *Tarquini*, na kar lahko sklepamo iz njegovega osebnega imena: *Tarquiniensis*, ker pa ne gre za pravi *origo*, ne moremo biti povsem gotovi. Izvor »našega Oklacija« v Etruriji posredno potrjujejo štirje znani primeri Oklacijev iz *regio VII (Etruria)*.⁷¹ M. Šašel Kos pri *ILSL* 3 60 zapiše, da je gentilicij dobro izpričan v Italiji, predvsem na njenem severu in v keltskih provincah. Nekaj primerov poznamo še iz Dalmacije. Doda, da naj bi bilo nekaj primerov dokumentiranih tudi v Panoniji. Naša tabela (gl. tabelo 2) tega ne potrjuje. Če preverimo še v OPEL,⁷² ugotovimo, da so sicer navedeni trije Oklaciji, a so vsi trije povezani z emonskima nagrobnikoma, saj so takrat še verjeli, da je bila Emona del province Panonije in ne del Italije. Nobena epigrafska baza Oklacijev v Panoniji očitno nima, štiri pa poznamo s svinčenih ploščic v Sisciji.⁷³

Za ime *Oclatius* torej predvidevamo keltski izvor, s čimer se strinjajo glavni raziskovalci, od Holderja, ki se je prvi konkretno ukvarjal s keltskim besednim zakladom, do Repanška pri nas, ki se v zadnjem času ukvarja z ostanki keltskega substrata na naših tleh. Meid trditev o keltskem poreklu še dopolni in nadgradi, saj pravi, da ime izvira iz severne Italije.⁷⁴ Podatki iz naših tabel tega ne potrjujejo enoznačno. Veliko več Oklacijev namreč poznamo iz osrednje kakor iz severne Italije, zato se ne zdi nemogoče, da bi Oklaciji k nam dejansko prišli iz osrednjega dela Italije (na primer iz Etrurije: *Tarquini*). Če v Deseti regiji (*regio X*) odmislimo emonske Oklacije, ostanejo samo še trije nagrobni spomeniki s tem gentilicijem. Poleg njih pa sta emonskim najbližje nagrobnika iz Norika, kjer so v glavnem izpričani osvobodenci in je ime *Oclatius* v vlogi osebnega imena in ne gentilicija. Razprostranjenost Oklacijev po Italiji nam v zvezi z izvorom imena vsekakor mora dati misliti. Jezikoslovci pa bodo povedali, ali bi ga lahko po analogiji imen *Oclatus*, *Oclatinus* ali epiteta *Oclata* (pri *Bona Dea*) preprosto izpeljali iz besede *oculus* oziroma *oc(u)latus*. Pojavnost imena na Apeninskem polotoku in skoncentriranost na osrednjo Italijo temu ne nasprotujeta.

⁶⁶ Ferlut, *Goddesses*, str. 1–26.

⁶⁷ Oba spomenika sta bila v omenjeni monografiji predstavljena zelo natančno in v skladu z metodologijo epigrafske stroke, zato na tem mestu navajamo le tisto, kar je relevantno za pričujočo raziskavo. To še posebej velja za vse starejše objave.

⁶⁸ Spomenik danes hranijo v Gorenjskem muzeju v Kranju (*ILSL* 3 271) in je v precej slabem stanju, kar je v veliki meri posledica materiala, iz katerega je izdelan (zeleni tuf).

⁶⁹ M. *O(c)latius* Avitus, *d(ecurio) c(oloniae) E(monae)*.

⁷⁰ Prvič je bil ta nagrobni spomenik omenjen že v 15. stoletju pri A. Tyfernu (CVP 3528, fol. 59v, 74r), celo na dveh mestih. Že pri njem lahko preberemo dva kraja, med katerima kolebajo mlajši pisci, namreč Radovljico in Lesce. A glede na to, da je bil Avguštin na str. 59v povsem konkreten in jasen, ko je zapisal *in ecclesia Beatae Virginis*, se zdi povsem jasno, da piše o cerkvi v Lescah, kjer je še danes Marijina cerkev (cerkev Marijinega vnebovzetja). Do zmede je najverjetneje prišlo iz zelo preprostega razloga; cerkev v Lescah v tistem času namreč še ni bila župnijska, temveč podružnična cerkev radovljiške župnije (Lesce so jožefinska župnija). Točnega najdišča spomenika sicer ne bomo mogli ugotoviti, da pa je bil

v 15. stoletju vzdan v leško cerkev, lahko vsaj posredno potrdimo tudi s tem, da je bil tam vse do leta 1962, ko so ga preselili v Gorenjski muzej.

⁷¹ Gl. tabelo 1.

⁷² OPEL III, 109.

⁷³ Radman-Livaja, *Tesere*, str. 239.

⁷⁴ Meid, *Personennamen*, str. 279.

OKRAJŠAVE

ILSl: Inscriptiones Latinae Sloveniae.

OPEL: Barnabás, Lőrincz: *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: Aba–Bysanus, Budapest 2005; II: Cabalicius–Ixus, Wien 1999; III: Labareus–Pythea, Wien 2000; IV: Quadratia–Zures, Wien 2002.

LITERATURA

Alföldy, Géza: Die Valerii in Poetovio. *Arheološki vestnik* 15/16, 1964–1965, str. 137–144.

Alföldy, Géza: *Rimska družbena zgodovina*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2023.

Alonso-Alonso, Ma^a Ángele in Gatto, Federica: »Bona Dea«, une divinité pour soigner l'œil malade? *Palas* 122, 2023, str. 33–51.

Ambasciano, Leonardo: The Fate of a Healing Goddess: Ocular Pathologies, the Antonine Plague, and the Ancient Roman Cult of Bona Dea. *Open Library of Humanities*, 2(1), e13, 2016, str. 1–34; DOI: <http://dx.doi.org/10.16995/olh.42>

Bruun, Christer: Slaves and freed slaves. *The Oxford handbook of Roman epigraphy* (ur. C. Bruun, J. Edmondson). New York: Oxford University Press, 2015, str. 605–626.

Delplace, Christiane: Cultes féminins dans l'Adriatique romaine: autour de Bona Dea. *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine* (ur. C. Delplace, F. Tassaux). Bordeaux: Ausonius Éditions, 2000, str. 119–132. DOI: <https://doi.org/10.4000/bo-oks.ausonius.6831>

Domaszewski, Alfred in Dobson, Brian: *Die Rangordnung der römischen Heeres*. Köln, Graz: Böhlau, 1967.

Ernout Alfred in Meillet, Alfred: *Dictionnaire étymologique de la langue Latine*. Retirage de la 4e édition augmentée d'additions et de corrections par Jacques André. Paris: Klincksieck, 2001.

Fears, Rufus J.: The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 17/1 (Teilband Religion (Heidentum: Römische Götterkulte, Orientalische Kulte in der römischen Welt)) (ur. Wolfgang Haase). Berlin, New York: De Gruyter, 1981, str. 3–141.

Girard, Jean-Louis: La place de Minerve dans la religion romaine au temps du principat. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 17/1 (Teilband Religion (Heidentum: Römische Götterkulte, Orientalische Kulte in der römischen Welt)) (ur. Wolfgang Haase). Berlin, New York: De Gruyter, 1981, str. 203–232.

Holder, Alfred: *Alt-celtischer Sprachschatz* I, Leipzig 1896 (repr. Graz 1961); II, Leipzig 1904 (repr. 1962); III, Leipzig 1907 (repr. 1962).

Hornum, Michael. B.: *Nemesis, the Roman state and the games*. Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1993 (Religions in the Graeco-Roman world, 117).

Kajanto, Iiro: *Fortuna. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 17/1 (Teilband Religion (Heidentum: Römische Götterkulte, Orientalische Kulte in der römischen Welt)) (ur. Wolfgang Haase). Berlin, New York: De Gruyter, 1981, str. 502–558.

Kajanto, Iiro: *The Latin Cognomina*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1965 (Commentationes Humanarum Litterarum, XXXVI 2).

Kienast, Dietmar: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996.

Kubitschek, Wilhelm: Signifer. *Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* II A2, 1925, str. 2348–2358.

Matasović, Ranko: Jezični tragovi Kelta u Iliriku. *Latina et Graeca* (Nova serija) 3, 2003, str. 5–23.

Matijašić, Robert: *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: Filozofski fakultet u Puli, 2002.

Meid, Wolfgang: *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest: Archaeolingua alapítvány, 2005 (Series Minor 20).

Pastor, Simone: Il culto della dea Nemesis nelle province balcanico-danubiane: tra devozione privata e propaganda imperiale. *Storia delle religioni e archeologia. Discipline a confronto* (ur. Igor Baglioni). Roma, 2010, str. 211–236.

Radman-Livaja, Ivan: *Tesere iz Siska. Olovne tesere iz Siscije / Plombs de Siscia: Katalog / Catalogue*. Zagreb, 2014 (Musei Arch.Zagrabiensis Catalogi et Monographiae 9/2).

Reddé, Michel: Legio VIII Augusta. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire* 1. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) (ur. Y. Le Bohec, C. Wolff). Lyon, 2000, str. 119–126.

Repanšek, Luka: *Keltska dediščina v toponimiji jugovzhodnega alpskega prostora*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

Ritterling, Emil: Legio. *Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XII. 2, str. 1329–1829.

Solin, Heikki: *Die Stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch I–III*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996.

Spaul, John E. H.: *Ala². The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army*. Andover: Nectoreca Press, 1994.

Strobel, Karl: Zur Geschichte der legiones V (Macedonica) und VII (Claudia pia fidelis) in der frühen Kaiserzeit und Stellung der Provinz Galatia. *Les légions de Rome sous le haut-empire, Actes du congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)* (ur. Y. Le Bohec, C. Wolff). Paris, 2000, str. 515–528.

Šašel Kos, Marjeta: Colonia Iulia Emona – the genesis of the Roman city = Colonia Iulia Emona – nastanek rimskega mesta. *Arheološki vestnik* 63, 2012, str. 79–104.

- Šašel Kos, Marjeta: *V srcu rimskega imperija: zgodovina slovenskega prostora v antiki do vlade Maksimina Tračana*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2020.
- Šašel, Jaroslav: [...]ARIUS [...]ISCUS, Celeiensis. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 52, 1983, str. 175–182 (= *Opera selecta*, 1992, str. 212–219).
- Šašel, Jaroslav: Barbii. *Eirene* 5, 1966, str. 117–137 (= *Opera selecta*, Ljubljana 1992, str. 99–119).
- Šašel, Jaroslav: Caesernii. *Živa antika* 10, 1960, str. 201–221 (= *Opera selecta*, 1992, str. 54–74).
- Šašel, Jaroslav: Emona. *Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Suppl.* II, 1968, str. 540–578 (= *Opera selecta*, str. 559–579).
- Šašel, Jaroslav: I Dindii – vicende ed economia di una famiglia di Preneste. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 43, 1981, str. 337–342 (= *Opera selecta*, 1992, str. 146–151).
- Šašel, Jaroslav: Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung. *Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* (ur. Internationaler Kongress für Griechische und Lateinische Epigraphik). Wien: Böhlau Verlag, 1964, str. 352–368 (= *Opera selecta*, 1992, str. 79–98).
- Šašel, Jaroslav: Zu T. Varius Clemens aus Celeia. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 51, 1983, str. 295–300 (= *Opera selecta*, 1992, str. 206–211).
- Tregiarri, Susan: Contubernales in *CIL* 6. *Phoenix* 35, 1981, str. 42–69.
- Tyfernus, Augustinus Prygl: Ms. 3528 – manuscript preserved in the Manuscript Department of the Vienna National Library (1507).
- Visočnik, Julijana in Kous, Lucija in Horvat, Timotej in Humerca, Rok: Poskus celotne predstavitve rimske vile rustike na Rodinah. 15. *Grošljev simpozij: De re oeconomica: Gospodarstvo v antiki [Elektronski vir]*: od torka, 19. marca, do četrтка, 21. marca 2024, Atrij ZRC SAZU, Novi trg 2, Ljubljana: povzetki referatov, str. 4.
- Visočnik, Julijana: Antični prebivalci Spodnje Savinjske doline ali kdo se skriva za imeni na epigrafskih spomenikih. *Kronika* 65, 2017, št. 3 (Iz zgodovine Spodnje Savinjske doline), str. 281–292.
- Visočnik, Julijana: Arhivarji v Petovionii. *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj* 6, 2019, str. 11–27.
- Visočnik, Julijana: Beneficarii in Celeia and Sirinium: analogy and contrast. *Studia epigraphica et militaria: in memoriam Miroslava Mirković* (ur. M. Horster, O. Pelcer-Vujačić in S. Ferjančič). Berlin, Boston: De Gruyter, 2024, str. 47–77. DOI: doi.org/10.1515/978311428963-005
- Visočnik, Julijana: Ženska imena, dokumentirana na napisih: primer Celeje. *Kronika* 71, 2023, št. 2, str. 245–262. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.2.01>

Wolff, Catherine: Units: Principate. *The Encyclopedia of the Roman Army* (ur. Y. le Bohec et al.). Malden, MA: Wiley–Blackwell, 2015, str. 1037–1049.

Železnikar, Janja in Visočnik, Julijana: Atrans. *Manjša rimska naselja na slovenskem prostoru = Minor Roman settlements in Slovenia* (ur. J. Horvat, I. Lazar, A. Gaspari). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 249–293. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610502586_14

ELEKTRONSKI VIRI

EDCS: Epigraphik–Datenbank Clauss / Slaby
https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en

EDR: Epigraphic Database Roma
http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=it&ver=simp

HD: Epigraphische Datenbank Heidelberg
<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>

SUMMARY

Oclatii in Emona and throughout the Empire

This essentially onomastic study focuses on two Oclatii, a veteran and a *decurio* – town councillor, from the oldest autonomous Roman town in Slovenian territory, the colony of Emona. Lucius Oclatius Tarquinius, who settled in Emona after completing his military service, could, based on his status a veteran of the *Legio* XV, integrate himself into the city elite and participate in the local administration (although not explicitly indicated on the gravestone, this was an established practice). Marcus Oclatius Avitus, his wife, and son are documented on the family gravestone made of green tuff, which was most probably found near Lesce, where it was long built into the local Church of the Assumption of the Virgin Mary. This Oclatius undoubtedly took part in the Emona town administration, which is further confirmed by the inscription stating that he was a decurion or town councillor. Because they belonged to different chronological periods, it is impossible to establish a direct link between the two Oclatii from Emona. Whereas Lucius may be dated to the first half of the first century AD, the same level of accuracy cannot be achieved for Marcus. This is partly due to the deteriorated condition of the monument, which also makes it impossible to perform a more detailed palaeographic analysis of letters. As a result, Marcus can only roughly be dated to the second or third century AD.

The *gentilicium* Oclatius is considered to be of Celtic origin; it may have even originated from northern Italy. To confirm this and, if possible, to determine where the Ocla-

tii under this discussion came from, epigraphic databases (HD, EDCS, and EDR) were used to collect all currently known representatives by this name. Oclatii were divided into those who are known from Italy and those who are documented throughout the Roman provinces of the empire. The occurrence and prevalence of the name merely serves as a supplementary argument in our attempt to identify its origin. The situation, as determined in Italy itself, does not speak in favour of northern Italy (and may thus even call into question the Celtic origin of the name), given that there were considerably fewer Oclatii there, especially compared to the central part of the peninsula. *Regiones* I, VII, and VIII, which can be merged into the common area of central Italy, represent the nexus of Oclatii in Italy. Therefore, it seems safe to assume that the personal name Tarquiniensis can, in fact, signify the *origo* and, in this case, be linked to Etruria and the city of Tarquinii.

The distribution of Oclatii across the empire is generally consistent with the expectations, as they are predominantly documented in “Celtic provinces”. However, we may have expected to find more of them in the Gaul provinces, Noricum, Raetia, and the Pannonian provinces. They are also encountered in provinces that have no rela-

tion whatsoever to the Celtic population, for example, in North Africa. The prevalence of Oclatii, both in Italy and throughout the empire, does not unequivocally confirm their Celtic origin. Perhaps it more likely challenges its validity and calls for a fresh (linguistic-etymological) examination. The origin of the name could also be linked to the Latin words *oculus* and *ocul(a)tus*, as is assumed with regard to the personal name Oclatus (also in the case of the cult Bona Dea Oclata).

The name Oclatius, according to its composition (suffix *-ius*), primarily serves as the *gentilicium* in names of the *tria nomina* type and is exceptionally also documented as a personal name or as part of a peregrine affiliation. Oclatii hardly ever appear as senators or knights, and there are quite a few examples where they are either explicitly documented as freedmen, or their free status may be inferred, implying that there existed wealthy, slave owning families. The process of manumission led to the emergence of new Oclatii, who retained their original name as a *cognomen*. Most Oclatii are known from (family) gravestones, and there are very few examples of dedicants on votive monuments.

MATEJ DRAKSLER*

Nastanek in razvoj ljubljanskega Mestnega trga do leta 1300 v luči rezultatov arheoloških raziskav

IZVLEČEK

Arheološke raziskave v središču Ljubljane, izvedene v letih 2009 in 2016, so razkrile pomembne podatke o zgodnjem razvoju Ljubljane. Najzgodnejši arheološki sledovi srednjeveške poselitve na raziskanem območju Mestnega trga, v bližini današnjega Tromostovja, kažejo na predurbano jedro kasnejšega mesta, ki se je začelo razvijati pred sredino 12. stoletja, kar vsaj okvirno sovпада s časom prihoda rodbine Spanheim na osrednjo Kranjsko. Sledi načrtna urbanizacija prostora z vzpostavitvijo ulic, ki so služile kot izhodišče za parcelacijo. Takšen velikopotezen projekt običajno ni bil del organske rasti mesta, ampak plod organizacijsko in finančno zahtevne rekonstrukcije obstoječe naselbine, ki jo lahko razumemo kot ustanovitev mesta. Glede na arheološke podatke in omembe v pisnih virih bi lahko bila Ljubljana ustanovljena za časa koroškega vojvode Hermana Spanheimskega (1161–1181), ni pa izključeno, da se je to zgodilo že v času njegovih bratov Henrika (1144–1161) ali Ulrika, ki se je leta 1144 prvi imenoval po Ljubljani.

KLJUČNE BESEDE

Srednji vek, Ljubljana, Mestni trg, predurbana naselbina, ustanovitev mesta, urbanizacija, parcelacija, rodbina Spanheim

ABSTRACT

EARLY DEVELOPMENT OF LJUBLJANA'S TOWN SQUARE UNTIL 1300 IN LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH RESULTS

Archaeological research carried out in the old town centre in 2009 and 2016 yielded important information regarding Ljubljana's development. The earliest archaeological traces of the medieval settlement in the Town Square area near the present-day Triple Bridge point to a pre-urban core of the subsequent town, which began to develop before the mid-twelfth century, which at least roughly coincided with the time when the Spanheim family arrived in central Carniola. Then followed urban planning. The streets were laid out before the plots were marked out and build on. Such an ambitious project was usually not part of the town's natural evolution but a result of organizationally and financially complex reconstruction of the existing settlement, which can be understood as the founding of the town. According to archaeological data and mentions in written sources, Ljubljana may have been founded during the period of Herman of Spanheim (1161–1181), Duke of Carinthia. However, it is not excluded that this already happened during the time of his brothers Henry (1144–1161) or Ulrich. The latter was the first to name himself after Ljubljana in 1144.

KEY WORDS

Middle Ages, Ljubljana, Town Square, pre-urban settlement, founded town, urbanization, plots, Spanheim family

* univ. dipl. arheolog, Skupina STIK, Ljubljana, draksler.matej@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9886-576X>

UVOD

Raziskovanje srednjeveških mest je že dolgo domena zgodovinarjev in umetnostnih zgodovinarjev, pa tudi predstavnikov drugih strok. Šele po drugi svetovni vojni so se začele širše uveljavljati tudi sistematične arheološke raziskave.¹ Kmalu je postalo jasno, da arheologija ne ponuja preprostih odgovorov na vprašanja, ki si jih zastavlja zgodovinarji, temveč razkriva popolnoma nove vidike preteklosti.² Eno ključnih vprašanj pri proučevanju preteklosti evropskih mest je problematika nastanka urbanih naselbin in prav tu je prispevek arheoloških raziskav in odkritij bistvenega pomena.³

Pri vprašanju nastanka mest moramo razlikovati med dvema možnostma. Prva je ustanovitev mesta »na zeleni trati«, torej na predhodno nenaseljeni lokaciji, druga pa razvoj mesta iz predurbanih naselbinskih oblik neagrarnega značaja. S tem je povezano tudi vprašanje, kdo je bil ali kdo so bili pobudniki urbanega razvoja in ustanovitelji mesta. Klasična razlaga, ki upošteva predvsem pravne kriterije, kot ustanovitelja razume zemljiškega gospoda.⁴ V popularnih predstavah še vedno prevladuje mnenje o enkratnem nastanku oziroma ustanovitvi mest, kot da so se v določenem trenutku pojavila iz nič in kot da gre za popolnoma nov pojav v srednjeveški družbi, brez neposredne povezave z različnimi zgodnejšimi naselbinskimi oblikami neagrarnega značaja. Pri tem naj bi bil odločilen enkratni pravni akt – podelitev mestnih pravic.⁵ Številni zgodovinarji so v preteklosti letnico prve omembe mesta nekritično sprejeli kot datum ustanovitve mesta ali datum podelitve »mestnih pravic« ter jo umestili v obdobje med prvo omembo trga (*forum*) in prvo omembo mesta (*civitas*), kar je vodilo do zmotne predpostavke o pozni urbanizaciji območja današnje Slovenije v primerjavi z avstrijsko Koroško in Štajersko ter drugimi sosednjimi deželami. Uporaba pravnih kriterijev pri kategorizaciji mest je hkrati zapostavila zgodnje faze njihovega razvoja in tako zanikala njihov dolgotrajen razvoj.⁶ Tak-

šen tradicionalen pristop je vodil do prepričanja, da je Ljubljana postala mesto šele med letoma 1220 in 1243.⁷

Nastanek urbanih naselbin na osrednjem ozemlju današnje Slovenije in njihov najzgodnejši razvoj je v zadnjem času raziskoval Miha Kosi, ki je za Ptuj, Kranj, Škofjo Loko, Gorico in Slovenj Gradec pokazal obstoj neagrarnih naselbin že v zgodnjem srednjem veku (Ptuj, Kranj) oziroma v II. stoletju.⁸ Za raziskave tega obdobja je količina ohranjenih pisnih virov pri nas resnično pičila, objavljenih arheoloških podatkov pa ni imel na voljo, zato je Kosi dal velik poudarek primerjalni obravnavi (*vergleichende Städtegeschichte*), ki se je v evropskem proučevanju mest uveljavila kot eden temeljnih metodoloških pristopov v zgodovinarstvu.⁹

V zadnjih petnajstih letih so v mestnem središču Ljubljane potekala številna arheološka izkopavanja. Pri tem so bili odkriti novi podatki o nastanku in razvoju srednjeveške Ljubljane, ki so odlično izhodišče za zapolnjevanje dosedanje podatkovne praznine. V članku bodo predstavljena najzgodnejša srednjeveška odkritja, ki so bila dokumentirana leta 2009 na Mačkovi (1) in Stritarjevi ulici (2)¹⁰ ter leta 2016 v atriju Upravne enote Ljubljana (3)¹¹ (slika 1). Odkriti temelji in zidovi stavb, ceste in ulice, vodnjaki in greznice ter druga infrastruktura omogočajo vpogled v procese urbanizacije in dinamiko notranjega razvoja naselbine, rezultati radiokarbonskega datiranja pa omogočajo še bolj prepričljivo kronološko umestitev raziskanih arheoloških kontekstov.¹²

Prve arheološke raziskave je na obravnavanem območju opravil že Alfons Müllner, ko je v letih 1896 in 1897 izkopaval nekdanji meščanski špital s cerkvijo sv. Elizabete,¹³ ki je stal na mestu stavbe Upravne enote Ljubljana, ter raziskoval na mestu nekdanje Ravnikarjeve in Schreyerjeve

1 Prim. Fehring, *Stadtarchäologie*; Untermann, *Archäologie*; Astill, *Medieval towns*.

2 Prim. *Die mittelalterliche Stadt erforschen*; *Stadtgründung*.

3 Prim. *Making a Medieval Town*.

4 Opll, *Seigneurial Power*, str. 166.

5 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. II. V novejših obravnavah te problematike prevladuje mnenje, da v večini primerov enkratne podelitve pravic oziroma formalnega »povzdiga v mesto« ni bilo, temveč je šlo za postopen in dolgotrajnejši razvoj urbane naselbine ter vzporedno pravnih norm in privilegijev, ki so morda šele precej kasneje doživeli zapis »mestnih pravic«. Gl. Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 12.

6 Kosi, *The Beginnings*, str. II6–II7.

7 Kosi, *The Beginnings*, str. 128.

8 Prim. Kosi, *Zgodnja zgodovina*; Kosi, *Stadtgründung*; Kosi, *Začetki*; Kosi, *Predurbane*; Kosi, *The Beginnings*.

9 Kosi, *Zgodnja zgodovina*, str. 17.

10 Vodji arheološke raziskave na Mačkovi in Stritarjevi ulici sta bila Martin Horvat, univ. dipl. arheol., in Rene Masaryk, univ. dipl. arheol.

11 Vodja arheološke raziskave v atriju Upravne enote Ljubljana je bil Martin Horvat, univ. dipl. arheol.

12 Ker so bile arheološke raziskave izvedene na razmeroma majhnem območju celotnega areala srednjeveške Ljubljane, smo si pri interpretaciji pomagali tudi z neobjavljenimi arheološkimi podatki z najdišč na Krojaški ulici, Jurčičevem trgu in Vodnikovem trgu, kjer je bilo prav tako raziskanih več stratigrafskih kontekstov, datiranih s pomočjo radiokarbonske analize. Iz vseh raziskanih najdišč v središču Ljubljane je trenutno na voljo več kot 40 radiokarbonskih datumov, pri čemer večina zajema kontekste, starejše od leta 1300.

13 Müllner, *Die Ausgrabungen 1897*, str. 52–54.

Slika 1: Načrt središča Ljubljane z območjem raziskave: 1 – Mačkova ulica; 2 – Stritarjeva ulica; 3 – atrij Upravnih enot Ljubljana.

hiše,¹⁴ zahodno ob današnji Stritarjevi ulici (sliki 1 in 4). Müllner je rezultate svojih raziskav solidno predstavil v reviji *Argo* ter podal ugotovitve, ki ob sedanjem boljšem poznavanju tega prostora pripomorejo k zanesljivejši interpretaciji arheoloških podatkov. Leta 2012 je nekaj podatkov z najdišča na Mačkovi ulici predstavil Benjamin Štular, vendar se je takrat poizkopavalna analiza, vključno s korelacijo z najdiščem na Stritarjevi ulici, šele dobro začela. Posamezne plasti niso bile datirane s pomočjo radiokarbonske analize, kar je otežilo faziranje.¹⁵

RADIOKARBONSKO DATIRANJE

Na vseh treh raziskanih lokacijah so arheološka izkopavanja razkrila stratificirane sekvence razvoja srednjeveškega Mestnega trga. Ker so bila posamezna najdišča med sabo prostorsko ločena, hkrati pa so bili izkopi, ki so posegli v srednjeveške plasti, omejeni, je bila pri njihovi korelaciji ključna uporaba radiokarbonskih analiz. Rezultati so bili ob pomanjkanju datiranih najdb pomembno orodje za datiranje in interpretacijo arheoloških kontekstov.

Za radiokarbonske analize smo izbrali dva-

najst vzorcev, ki pripadajo posameznim stratigrafskim enotam in zaporedjem. Ker je bil cilj rezultatov datiranja interpretacija nastanka in zgodnjega razvoja srednjeveškega Mestnega trga, so bili vsi vzorci izbrani iz stratigrafskih enot, za katere smo domnevali, da so starejše od leta 1300. Rezultati so to tudi potrdili. Radiokarbonsko datiranje je bilo opravljeno v Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe na Poljskem. Opravljene so bile 14C meritve z izračunom konvencionalne radiokarbonske starosti in kalibracijo radiokarbonskih datumov (Slika 2).

V zadnjih letih je postalo očitno, da zlasti pri izdelavi kronologij mlajših obdobj kalibrirane datacije C14 kot povsem samostojno orodje niso zelo uporabne, vendar lahko njihovo uporabnost izboljšamo, če jih povežemo z arheološkimi podatki.¹⁶ V ta namen uporabljamo statistična orodja, na primer t. i. bayesovsko analizo arheološko stratificiranih nizov datacij, ki nam pomaga določiti, kje v okviru možnega časovnega razpona najverjetneje ležijo pravi datumi laboratorijskih analiz. Za kalibracijo radiokarbonskih datumov in izdelavo statističnih modelov smo uporabili programsko opremo OxCal v. 4.4, ki omogoča združitev rezultatov radiokarbonskega datiranja z

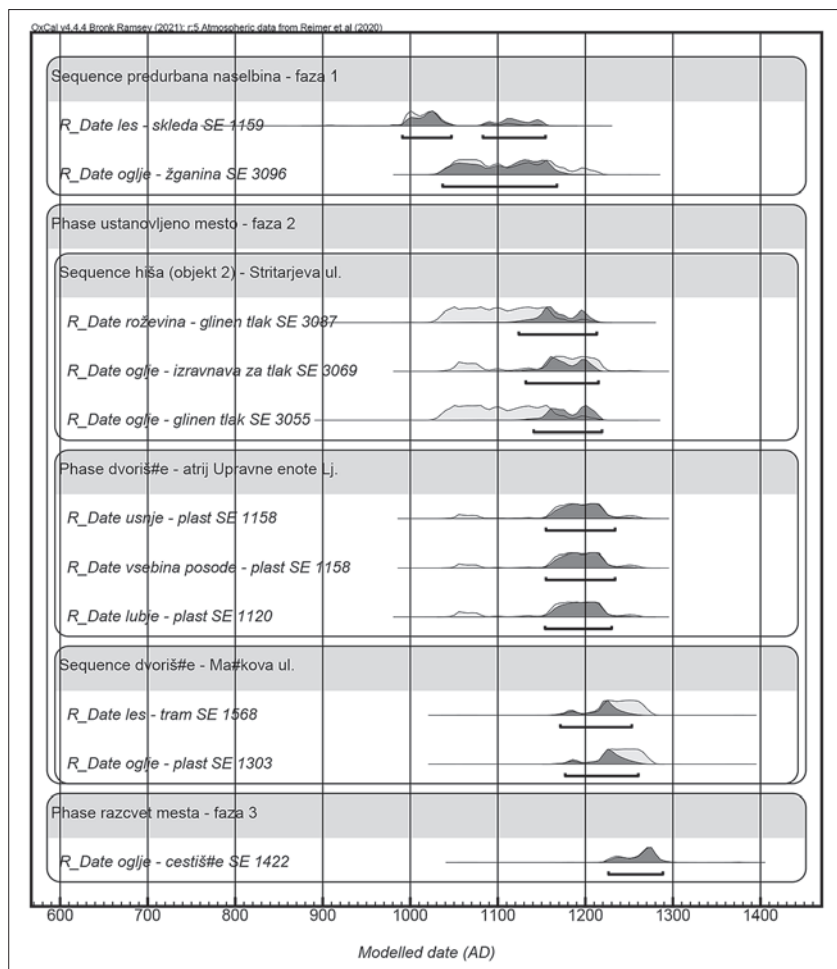
¹⁴ Müllner, Die Ausgrabungen 1898, str. 104–109.

¹⁵ Štular, Začetki, str. 144.

¹⁶ Pleterski et al., *Zgodnjesrednjeveška*, str. 86.

št. / faza	stratigrafska enota	št. vzorca	opis	¹⁴ C starost (BP)	modelirana starost (AD) 2-sigma
I	predurbana naselbina				
1	SE 1159	A2553-PN1006	les - skleda iz jarka 4	1020±30	991-1046 (45,4%) 1082-1155 (50,0%)
2	SE 3096	A1557-VZ3022	ogljje - požar nad jarkom 2	920±30	1037-1165
II	ustanovljeno mesto				
	hiša (objekt 2) - Stritarjeva ul.				
3	SE 3092	A1557-D0031134	les - glinen tlak št. 1	835±30	/
4	SE 3087	A1557-D0031132	roževina - glinen tlak št. 2	935±30	1127-1212
5	SE 3069	A1557-D0031133	ogljje - izravnavna za tlak	885±30	1134-1214
6	SE 3055	A1557-VZ3001	ogljje - glinen tlak št. 3	930±30	1143-1219
	dvorišče - Mačkova ul.				
7	SE 1568	A0654-VZ1030	les - strohnel tram	810±30	1171-1253
8	SE 1303	A0654-VZ1006	ogljje - plast dolgotrajnega nastanka	805±30	1176-1260
	dvorišče - atrij Upravne enote Ljubljana				
9	SE 1158	A2553-D0031128	vsebina v loncu - plast dolgotrajnega nastanka	865±30	1155-1233
10	SE 1158	A2553-D0023865	usnje - plast dolgotrajnega nastanka	865±30	1155-1233
11	SE 1120	A2553-D0031135	lubje - plast dolgotrajnega nastanka	870±30	1154-1230
III	razcvet mesta				
12	SE 1422	A0654-VZ1034	ogljje - cestišče	755±30	1225-1288

Slika 2: Rezultati radiokarbonske (¹⁴C) analize.

Slika 3: Bayesovska analiza datacij v nizu; svetlo siva barva prikazuje nemodeliran razpon in temno siva barva modeliran razpon. Okvir spodaj zamejuje 95,4 % (2-σ) razpon.

arheološkimi podatki, kot je kronološko zaporedje stratigrafskih enot. Rezultat je verjetnostni izračun v okviru posameznih sekvenc in faz (slika 3).

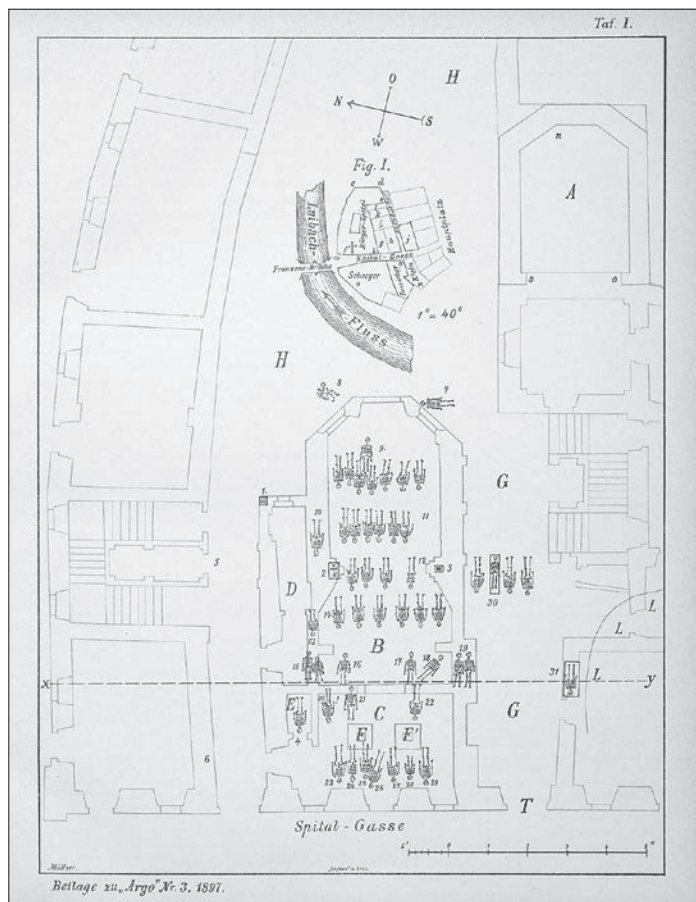
Analizirani vzorci z obravnavanih najdišč so bili razporejeni v zaporedje po modelu, ki ga določajo njihova radiokarbonska starost ter naslednji arheološki premisleki. Stratigrafsko najstarejša vzorca sta bila pridobljena v jarku 2 na Stritarjevi ulici (ožgan kol; A1157-VZ3022) in v jarku 4 v atriju Upravne enote Ljubljana (lesena skleda; A2553-PN1006) in sta bila analizirana v okviru zaporedne sekvence najstarejše srednjeveške faze (faza 1). Lesena skleda je bila namreč odkrita v zapolnitvi jarka, medtem ko je ožgan kol sled požara, ki prekriva takšne zapolnitve in stratigrafsko sodi na konec faze 1 ter hkrati tik pred začetek faze 2.

V okviru faze 2 smo analizirali vzorce iz treh kontekstov. Prvi kontekst je notranjost hiše (objekt 2), ki je bila raziskana pod današnjo Stritarjevo ulico. Analizirali smo vzorce iz treh zaporednih tlakov in med njimi iz izravnave (tampon) za tlak. Gre za najstarejše utrditve notranjosti raziskane hiše, ki jo stratigrafsko umeščamo na začetek faze 2. Zaradi časovnega neskladja smo stratigrafsko najstarejši tlak št. 1 (les, A1557-D0031134), katerega kalibriran radiokarbonski datum je bil najmlajši, izločili iz sekvence. S tem smo dosegli boljše uje-

manje znotraj statističnega modela. Analizirani so bili v stratigrafskem zaporedju glinen tlak št. 2 (roževina, A1557-D0031132), izravnava za tlak št. 3 (ogljje, A1557-D0031133) in glinen tlak št. 3 (ogljje, A1557-VZ3001). Drugi kontekst je dvorišče, ki je bilo raziskano v atriju Upravne enote Ljubljana. Analizirali smo vzorce iz dveh plasti dolgotrajnega nastanka (vsečina v loncu, A2553-D0031128; usnje, A2553-D0023865 in lubje, A2553-D0031135). Tretji kontekst je dvorišče, ki je bilo raziskano na Mačkovi ulici. Tam analizirana vzorca strohnelega trama (les, A0654-VZ1030) in vzorec iz plasti dolgotrajnega nastanka (ogljje, A0654-VZ1006) so glede na višinski nivo in radiokarbonsko starost nekoliko mlajši od prejšnjih dveh kontekstov ter predstavljajo mlajši del faze 2. Kot zadnji je bil analiziran vzorec z ulice oziroma iz najstarejše utrditve njenega cestišča (ogljje, A0654-VZ1034) pod današnjo Mačkovo ulico, ki ga stratigrafsko umeščamo na začetek najmlajše tu obravnavane faze 3.

RIMSKO OBDOBJE IN OBDOBJE PO PROPADU RIMSKE EMONE

Obravnavani prostor pod Grajskim gričem je definirala že rimskodobna ureditev prostora. Rimljani so na desnem bregu reke Ljubljanice,

Slika 4: Kopija Shreiberjevega načrta Špitala s cerkvijo sv. Elizabete iz leta 1831 z Müllnerjevo interpretacijo raziskanih vsebin (Müllner, *Die Ausgrabungen*, 1897, Taf. I.).

ki je v rimskem obdobju tekla okoli 50 metrov bližje Grajskemu griču,¹⁷ teren izravnali v dve terasi, ki sta se stikali približno ob severnem robu Ciril-Metodovega trga. Po zgornji terasi je že v rimskem obdobju vzdolž Grajskega griča potekala cesta, ki je bila kasneje temelj glavne komunikacijske osi srednjeveške Ljubljane, ta pa je bila izhodišče za urbanistično zasnovo in razvoj mesta.¹⁸

V obdobju nestabilnih erozijskih razmer, po propadu rimske Emone,¹⁹ se je z intenzivno akumulacijo drobnega peska korito Ljubljanice postopoma zasulo v obliki agradacije z nastajanjem sipin in otokov. V obdobju poselitvenega hiatusa je brez človeške intervencije Ljubljanica na zunanji strani zavoja erodirala levi breg in postopoma premikala svojo strugo proti severozahodu, dokler se ni ustalila na mestu, kjer pod Tromostovjem teče tudi danes.²⁰ Posledično je na desnem bregu prišlo do zmanjšanja hitrosti vode in moči prenašanja materiala na notranji strani zavoja, kar je povzročilo odlaganje finih delcev (mulj in glina)²¹ ter nastanek do 60 metrov široke poplavne ravnice na enotni nadmorski višini okoli 289,40 metra. Sledovi obeh teras ob vznožju Grajskega griča so bili v obdobju najstarejše srednjeveške poselitve kljub dejavnikom pobočnega (erozijskega) delovanja v naravi še vedno vidni.²²

¹⁷ Izkop v atriju Upravne enote Ljubljana (palača Kresija) je potekal znotraj nekdanje rimske struge, ki je bila zapolnjena z drobnim peskom ter obilico rimskega keramičnega gradbenega materiala in lončenine. Peščeno polnilo struge s kosi rimskodobnega materiala je med raziskavami stavbe Špitala, ki je stal na mestu današnje stavbe Upravne enote Ljubljana, leta 1897 dokumentiral že Müllner (Die Ausgrabungen 1897, str. 52). Rob rimskodobne struge lahko pričakujemo pod južnim krilom obstoječe stavbe.

¹⁸ Omejen odsek ceste smo dokumentirali med arheološkimi raziskavami na najdišču Mestni trg 10 (Draksler et al., Arheološke raziskave).

¹⁹ Rimsko mesto Emona ni stalo na mestu srednjeveške Ljubljane pod Grajskim gričem, ampak zahodno od nje, na levem bregu Ljubljanice.

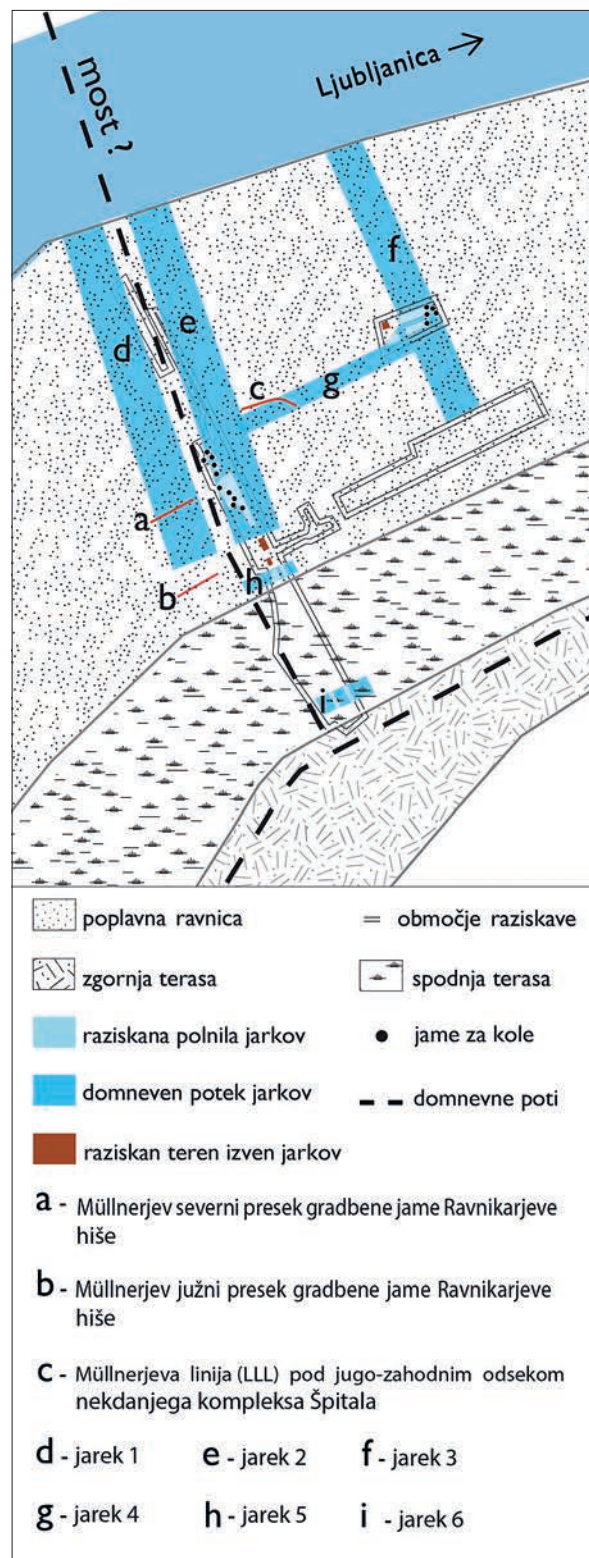
²⁰ Erozijska na zunanji strani meandra se običajno uravnoteži z odlaganjem na notranji strani, tako da se struga premakne v smeri zavoja, ne da bi se bistveno spremenila njena širina. Gl. *Površinska geologija*: <http://dk.mors.si/Dokument.php?id=131&lang=slv/> 29. 3. 2025.

²¹ V geološki ekspertizi je Tomaž Verbič ta mulj interpretiral kot suspenzijski poplavni sediment (Verbič, *Zaščitna*, str. 3).

²² Zgornja terasa, po kateri je ob vznožju Grajskega griča potekala stara rimska cesta in kjer se je v okviru nadaljnega razvoja srednjeveškega mesta oblikoval glavni mestni trg, je ležala na nadmorski višini približno 290,30 metra, spodnja terasa pa na nadmorski višini približno 289,70 metra.

PREDURBANA NASELBINA – FAZA I

Arheološki podatki kažejo, da se je jedro naselbine z neagrarnimi značilnostmi vzpostavilo na poplavni ravnici, na desnem bregu Ljubljanice, nekako na območju okoli današnje Stritarje-

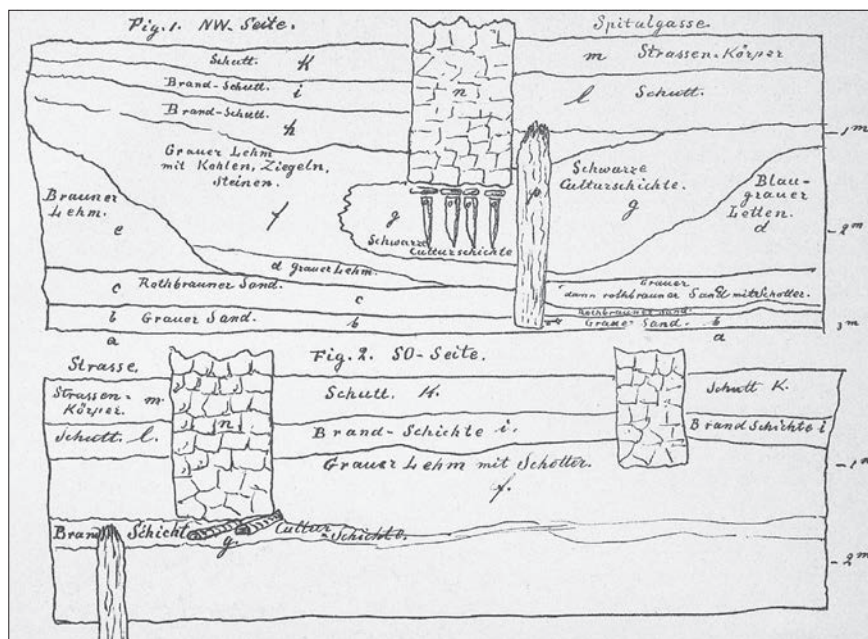

Slika 5: Shematični prikaz raziskanega dela Mestnega trga. Predurbana naselbina pred sredo 12. stoletja.

ve ulice in Tromostovja.²³ Nevšečnosti (občasne poplave), povezane z bližino reke, so očitno pretehtale druge lokacijske ugodnosti. Predpostavljamo, da sta na izbiro lokacije ob reki vplivala predvsem obrambni vidik – to območje je bilo enostavno zavarovati na dveh kratkih odsekih med Ljublanico in Grajskim gričem – ter ekonomski vidik – Ljublanica je omogočala komunikacijo in transport. Ljublanica je reka s počasnim tokom, ugodnim za plovbo. Izbrana lokacija z gradom na dominantni poziciji je omogočala tudi dober nadzor nad kopenskim in rečnim prometom, enostaven dostop do reke, izrabo njene energije in možnost enostavnega deponiranja komunalnih odpadkov.

Ob začetku srednjeveške poselitve (pred sredino 12. stoletja) obravnavanega prostora je poplavno ravnico prečilo vsaj troje verjetno vzporednih jarkov (jarek 1, 2 in 3 na sliki 5), ki so potekali v smeri sever–jug z rahlim odklonom proti zahodu. Tako so bili pravokotno usmerjeni na strugo reke Ljubljanice, s katero so bili domnevno stično povezani. Pravokotno nanje, z rahlim odklonom v smeri vzhod–zahod, so tekli jarki 4, 5 in 6 (slika 5). Prvega (jarek 1) je med raziskavami opazil že Müllner. Dokumentiral ga je v severnem preseku gradbene jame, pri čemer je jarek z vzhodno stranico segal izven tlorisa takrat obstoječe stavbe pod nekdanjo Špitalsko ulico. Iz Müllnerjevih risb je razvidno, da je bil jarek globok pribl. 1,3 metra ter v preseku širok pribl. 8,5 metra (slika

6).²⁴ Zapolnjen je bil s »kulturno plastjo« črne glin, oglja, keramičnega gradbenega materiala in kamenja.²⁵ Na podlagi primerjave širine jarka z ugotovitvami sodobnih arheoloških raziskav sklepamo, da je dokumentiran presek potekal rahlo diagonalno na jarek, tako da njegova dejanska širina meri nekoliko manj. Jarka v Müllnerjevem izrisu južnega preseka gradbene jame ne vidimo, kar kaže, da se je v smeri proti jugu končal nasproti današnje Mačkove ulice. Drugega (jarek 2) smo odkrili med raziskavami pod današnjo Stritarjevo ulico. Dokumentirali smo lahko le odsek njegove zahodne stranice, vendar pridobljeni podatki kažejo, da lahko sklepamo o njegovi rahlo diagonalni usmeritvi, ki vodi od zahodnega roba današnje Stritarjeve ulice proti vzhodnemu od treh mostov današnjega Tromostovja, ter da lahko rekonstruiramo njegovo širino, ki je znašala pribl. 8 metrov, in globino, ki je znašala pribl. 1,3 metra. Tudi ta jarek južno ne sega preko ločnice, ki jo v smeri vzhod–zahod predstavlja potek današnje Mačkove ulice. Tretji (jarek 3) je bil dokumentiran v atriju Upravne enote Ljubljana (slika 7). Njegova globina, ki je znašala približno 1,5 metra, in širina, ki je znašala več kot 8 metrov, se ujemata z dimenzijami prvih dveh. Ravno na raziskanem odseku se je vanj z zahoda dokaj pravokotno stekal četrti jarek (jarek 4). Zanimivo, tudi Müllner je med izkopavanji na jugozahodnem odseku nekdanjega kompleksa špitala opazil ločnico (linija L L L na sliki 4), domnevno

Slika 6: Müllnerjevi risbi severnega in južnega preseka, ki ju je dokumentiral med raziskavami Ravnikarjeve hiše (Müllner, Die Ausgrabungen, 1898, Taf. I.).

23 Kot kažejo neobjavljeni arheološki podatki z najdišča na Krojaški ulici, so neagrarne aktivnosti potekale na širšem območju.

24 Müllner, Die Ausgrabungen, 1898, str. 109, Taf. I.

25 Müllner, Die Ausgrabungen 1897, str. 52 sl.

severno stranico jarka 4, ki je potekala južno od tlorisa nekdanje cerkve sv. Elizabete ter na severu zamejila plasti s preperelimi odpadki usnja in kostmi, kar danes interpretiramo kot zapolnitev odkritih jarkov.²⁶ Na podlagi Müllnerjevih opazanj in sledov nadaljnjega razvoja prostora sklepamo, da je jarek 4 prečno povezoval jarka 2 in 3. Tik pod spodnjo teraso je bil na majhni površini dokumentiran nekoliko ožji in plitvejši jarek (jarek 5) ter v dveh skrajnih presekih najdišča na Stritarjevi ulici, na njenem stiku s Ciril-Metodovim trgom, tik pod robom zgornje terase še en jarek podobnih dimenzij (jarek 6). Njuni sledovi so premalo raziskani, da bi omogočali podrobnejšo interpretacijo.

Na podlagi arheoloških podatkov, navedenih v nadaljevanju, sklepamo, da jarki niso naravnega nastanka, ampak so bili namensko izkopani.²⁷ Dno jarkov je bilo vodoravno in je ležalo na enotni nadmorski višini približno 288,25 metra, brez padca v smeri proti Ljubljani. Trije jarki (1, 2 in 3), ki so potekali v smeri proti reki, se na južni strani ostro zaključijo vzporedno z današnjo Mačkovo ulico, ravno na robu poplavne ravnice, in ne segajo preko roba terase. Jarki so v globino segli pod nivo, do katerega so segli sedimentacijski procesi Ljubljane, kar pomeni, da so bili v obdobju običajnega vodostaja reke zapolnjeni z vodo iz Ljubljane.²⁸ Nihanje rečnega vodostaja razloži tudi nihanje vodostaja v jarkih ter nara-

vo sedimentov, ki so jarke zapolnjevali in ki jih povezujemo z občasno tekočo vodo. Jarke so namreč postopoma zapolnjevale vodoravne plasti z drobnozrnatim sedimentom, kakršne se običajno sedimentirajo v stoječi ali (občasno) počasi tekoči vodi. V zapolnitvi jarkov smo odkrili številne fragmente lončenine, kosti in svinjskih čeljustnic ter predvsem veliko količino odrezkov usnja. Te interpretiramo kot odpad pri predelavi usnja, kar je pri svojih izkopavanjih ugotovil že Müllner.²⁹

V vseh jarkih smo dokumentirali ostanke pilotov, ki so bili vkopani v njihove stranice oziroma dno. Na Müllnerjevi skici južnega profila je viden tudi pilot, ki je bil v tla vkopan na območju južno, zunaj jarka 1. Za časa raziskav konec 19. stoletja, ko so bile razmere na desnem bregu Ljubljane očitno še ugodne za ohranitev organskega materiala, so bili ohranjeni tudi leseni piloti. Müllner opisuje masivne hrastove pilote premera 30–40 cm, ohranjene v dolžino 2 m, ki na spodnji strani niso bili ošiljeni, kar pomeni, da piloti v tla niso bili zabiti, ampak vstavljeni v zanje izkopano jamo.³⁰ Ugotovitev potrjujejo tudi sodobne raziskave jarka 2 na Stritarjevi ulici, kjer smo prav tako ugotovili, da so bili piloti v tla vkopani. Podobni piloti sedaj niso bili več ohranjeni, ampak nam je uspelo dokumentirati le njihove odtise, vidne v zasutju jam (slika 7).³¹ Ena izmed možnih interpretacij je, da raziskane pilote razumemo kot temelje lesenih ploščadi, ki so, dvignjene na lesenih

Slika 7: Stritarjeva ulica; zahodna stranica jarka 2 (foto: Jošt Hobič).

²⁶ Müllner, Die Ausgrabungen 1897, str. 52.

²⁷ V geološki ekspertizi je T. Verbič nastanek jarka na Stritarjevi ulici pripisal potokom iz smeri Grajskega hriba, vendar takrat ni imel vseh podatkov, ki jih imamo danes (Verbič, Zaščitna, str. 1).

²⁸ Glede na neobjavljene podatke, pridobljene z arheološkimi raziskavami na Krojaški ulici in Jurčičevem trgu, je

gladina Ljubljane v tem obdobju domnevno segla do nadmorske višine okoli 289 m.

²⁹ Müllner, Die Ausgrabungen 1897, str. 52 sl.

³⁰ Müllner, Die Ausgrabungen 1897, str. 52 sl.

³¹ Propad lesenih pilotov v tako kratkem časovnem obdobju lahko verjetno pripišemo regulaciji struge reke Ljubljane v prvi polovici 20. stoletja, po kateri je nivo

stebrih, segale nad jarke. Ob njih lahko pričakujemo ostanke lesenih hiš ali delavnic. V žganinski plasti, ki je prekrivala zapolnitve jarka 2, smo poleg ožganih ostankov lesenih pilotov namreč odkrili sledove ožganega glinenega ometa (lep), s katerim so bile v srednjem veku pogosto ometane lesene hiše.³² To nakazuje na ostanke porušениh hiš ali delavnic, ki jih lahko morda domnevamo na območju ob jarkih in katerih stene so se ob požaru zrušile v jarek.

Na sicer majhnem vzorcu je opazno, da so bili leseni piloti zakopani v tla približno v linijah, ki vsaj na videz sledijo usmeritvi jarkov. Jarki so bili, kot kaže, načrtno umeščeni v prostor, saj nakazujejo zasnove prostorske ureditve, ki se ujema z nadaljnjim načrtovanjem mestnega rastra v okviru faze 2. Potezam jarkov namreč okvirno sledita kasnejša zamejitev mestnih parcel in umestitev ulične mreže. Zahodna stranica jarka 2 predstavlja na zahodu frontalni rob parcel, ki so ležale ob glavni mestni ulici, predhodnici današnje Stritarjeve ulice (slika 12). Hkrati je bila glavna ulica od Ljubljane in mostu čez reko umeščena točno med jarka 1 in 2 ter se je takoj južno od njiju odklonila rahlo proti jugovzhodu. Sklepamo lahko, da je morda pot med jarkoma potekala že v tej fazi. Parcele so bile v okviru nadaljnje urbanizacije prostora (faza 2) tudi na vzhodni, zaledni strani zamejene točno z linijo tedaj opuščenega jarka 3. Na vzhodni strani smo v nadaljevanju prepoznali tudi mejo med zalednim delom dveh parcel, ki je vodila po severnem robu jarka 4 (slika 14).

Osnovni namen izgradnje sistema jarkov bi lahko bil dovod vode do delavnic, v katerih so strojarji predelovali kože.³³ Pri strojenju usnja je bila namreč potrebna velika količina vode, ki jo je lahko s pomočjo jarkov zagotavljala Ljubljana.³⁴ V Dublinu na Irskem so arheologi na območju, kjer so v srednjem veku predelovali kože, odkrili sistem jarkov podobnih dimenzij, vzpostavljen v 13. stoletju. Zapis iz poznega srednjega veka pričajo o tem, da so bili ti jarki izkopani z namenom,

gladine reke nižji, posledično pa je nižji tudi nivo podtalnice, ki je ustvarjala anaerobno okolje, ugodno za ohranjanje organskega materiala.

32 Hiše s stenami iz prepleta in gline so bile na primer pogoste v zgodnjem Vroclavu (Piekalski, *Prague*, str. 52).

33 Večji del tega postopka sicer poteka v strojarskih jamah. Neobjavljeni rezultati radiokarbonskih analiz kažejo, da je bila okvirno sočasna jama za strojenje usnja odkrita med raziskavami na Krojaški ulici (Draksler, *Razvoj*, str. 101).

34 Strojar je kože najprej obrezal in izpral ostanke nečistoč, kot so kri, iztrebki in soli za konserviranje. Za potrebe pranja so kože pogosto namočili kar v potoke, zato so predelovalnice kože skoraj vedno ležale ob tekočih vodah (Kolar, *Usnjarstvo*, str. 178).

da vodo iz reke Poddle pripeljejo do strojarjev.³⁵ Jarki bi lahko hkrati omogočali melioracijo in drenažo poplavne ravnice ter morda služili tudi kot del protipoplavne zaščite, ki je preprečevala razlitje Ljubljane ob poplavah, in omogočili odtok vode, kadar se je to vendarle zgodilo.

Na podlagi odkritih najdb (odrezki usnja) in ostankov lesenih objektov ter jarkov lahko najstarejše arheološke sledove pod Grajskim gričem interpretiramo kot obrtno središče, povezano s predelavo živalskih kož. Rezultati radiokarbonske analize leseno skledo, odkrito v zapolnitvi jarka 3, časovno umeščajo med drugo polovico 10. in sredino 12. stoletja (slika 2, 3).³⁶ Pri (pre) zgodnji dataciji moramo biti previdni, saj imamo iz te faze na obravnavanih najdiščih datiran le en vzorec. S kalibracijo tega vzorca s sekvenco mlajših vzorcev pa lahko izkop in uporabo teh jarkov s precejšnjo zanesljivostjo umestimo v obdobje pred sredino 12. stoletja (slika 3).³⁷

Zdi se, da so bili jarki izkopani z dvojnim namenom: primarno funkcionalen element (oskrba z vodo, odvajanje meteornih in odpadnih voda ter po potrebi melioracija), ki služi tudi kot marker parcelacije v prostoru. Dejstvo, da je kasnejši mestni raster upošteval potek jarkov, je močan indic, da so ti že od nastanka služili tudi kot označevalci parcelacije (v praksi, morda tudi pravno).

Med raziskovalci srednjeveških mest je prevladovalo mnenje, da so bile parcele načrtane v času ustanovitve mesta in podelitve mestnih pravic. Vendar je pri mestih, ki imajo v tem času že obstoječe naselbinske skupnosti (obrtnikov, trgovcev), kot domnevamo tudi za Ljubljano, absolutna posvojitev teh modelov včasih težka. Po Evropi poznamo srednjeveška mesta, kjer vzpostavitev parcelacije sega v zgodnjeurbano fazo mesta in se kontinuirano razvija do poznega srednjega veka. V Osnabrücku je bilo na primer v 11. stoletju območje trga razdeljeno na parcele in pozidano z lesenimi hišami. Umestitev teh parcel je bila upoštevana v naslednjih fazah razvoja mesta.³⁸ V okviru zgodnjeurbane naselbine v Vroclavu je bil odkrit jarek podobnih dimenzij (širine več kot 6,8 m in manj kot 12 m ter globine 1,1 m), ki je bil izkopen v 12. stoletju ali najkasneje na začetku 13. stoletja in je bil prav tako interpretiran kot mejni jarek parcelacije. J. Kazmierczak

35 Giacometti, Blackpitts, str. 247.

36 S 95,4 % verjetnostjo v razpon od leta 991 do 1046 n. št. (45,4 %) oziroma 1082 do 1155 n. št. (50,0 %) (A2553-PN1006 / 1020+30 BP).

37 Če upoštevamo neobjavljene rezultate radiokarbonskih analiz z najdišča na Krojaški ulici, lahko to fazo morda datiramo celo v 11. stoletje.

38 Piekalski, *Prague*, str. 74.

je to zgodnjo fazo naselbine opredelil kot obrtno središče, kjer je potekala metalurška in usnjarska dejavnost.³⁹ Mejni jarki, odkriti v Lübecku, so potekali vzdolž kasneje večkrat obnovljenih parcelnih mej. Prekriti so bili z mlajšimi plastmi, povezanimi s preoblikovanjem terena ob ustanovitvi nove naselbine trgovcev, in očitno predstavljajo prvoten potek parcelnih mej.⁴⁰ Za ločevanje med mestnimi parcelami ustanovljenih mest in parcelami predurbane faze je Rudolf Prochazka predlagal izraz »proto parcela«.⁴¹

Kot odgovor na vprašanje nastanka srednjeveškega Mestnega trga je ključno spoznanje, da lahko zametke »proto urbane« ureditve prostora zasledimo že v kontekstu predurbane naselbine, ki je bila nadaljnji evoluciji podvržena že pred zadnjo četrtino 12. stoletja, kar sovпада s prvo omembo Ljubljane. Ta se nanaša na čas med letoma 1112 in 1125. Takrat so oglejski kanoniki pridobili v last dvajset kmetij v bližini Ljubljanskega gradu, ki jim jih je podaril Rudolf, odvetnik oglejske Cerkve in prvi dokumentirani lastnik gradu. Notica o Rudolfovi daritvi še razkriva, da je na grajskem griču že v prvih desetletjih 12. stoletja stal grad.⁴² Grad so od Rudolfa iz Tarcenta pridobili s Frankovskega izvirajoči Spanheimi, ki so bili od leta 1122 tudi koroški vojvode. Pri tem lahko le ugibamo, na kakšen način (z dedovanjem, zamenjavo, nakupom, podaritvijo ipd.) in kdaj se je to zgodilo. To se je moralo nedvomno zgoditi enkrat pred letom 1144, ko se je po Ljubljani oziroma tamkajšnjem gradu že imenoval vojvodov brat Ulrik Spanheimski.⁴³ Dejstvo, da je vojvodov brat rezidiriral na Ljubljanskem gradu – to namreč v jeziku tistega časa pomeni poimenovanje plemičev po posameznih krajih –, podčrtuje velik pomen, ki sta ga imela ljubljansko gospodstvo in z njim zvezan grad na splošno in še posebej za Spanheime.⁴⁴ Sledovi utrjene postojanke na Grajskem griču, ki jo Martin Horvat na podlagi primarne obdelave najdb datira v 11. in 12. stoletje, so bili odkriti pri arheoloških raziskavah na gradu, na bastiji ob zunanji steni današnjega palacija. Zasekanine v raščenem terenu (peščenjak) so bile verjetno namenjene močnim lesenim stebrom obrambnega poslopja. Na grajskem dvorišču so bili odkriti tudi skromni ostanki obrambnega jarka, ki je bil očitno speljan v grapo pod grajsko kapelo.⁴⁵

Najstarejše tržno-prometno jedro srednjeveške Ljubljane lahko pričakujemo na Starem trgu, nekje okoli cerkve sv. Jakoba, že v 11. stoletju, čeprav za to neposrednih arheoloških dokazov za sedaj nimamo. Kot priča že ime »Stari trg«, je to najstarejši predel Ljubljane z vsaj delno neagrarnim značajem (obrotnimi dejavnostmi, trgovanjem), gotovo še brez formalnih pravic ali statusa. Obravnavani rezultati arheoloških raziskav tega ne zanikajo, pač pa težišče razvoja srednjeveškega mesta umeščajo že pred sredino 12. stoletja na območje osrednjega dela Mestnega trga, kjer smo raziskali sledove predurbane naselbine. Stari trg je ob tem poteku dogodkov za nekaj stoletij ostal izvzet iz središča nadaljnega urbanega razvoja srednjeveškega mesta.⁴⁶ Tako vsaj kaže dosedanje stanje arheoloških raziskav, ki pa so bile v zadnjih petnajstih letih na območju Starega trga kar številne, res pa je, da so bile po obsegu omejene.⁴⁷ Preselitev naselja na novo, ugodnejšo lokacijo je bila praviloma projekt mestnega gospoda,⁴⁸ kar lahko, glede na omembe v virih, pri Ljubljani pomeni, da so bili pobudniki urbanega razvoja in nastanka nove centralne naselbine Spanheimi. Njim je v desetletjih pred sredino 12. stoletja uspelo združiti posest, ki je prej pripadala različnim cerkvenim in posvetnim posestnikom, ter tako utemeljiti enotno in veliko ljubljansko zemljiško gospodstvo⁴⁹ s središčem na Ljubljanskem gradu.

Gre za proto- (ali pred-) urbano fazo s preprostimi lesenimi objekti, ki so bili zgrajeni v okviru sistema jarkov na poplavni ravnici na desnem bregu Ljubljanice ob vznožju Grajskega griča, na katerem je stal grad. Zaradi majhne površine raziskanih ostankov ne moremo govoriti o videzu

39 Piekalski, *Prague*, str. 34.

40 Stammwitz, *Aktuelle Erkenntnisse*, str. 45.

41 Citirano v Piekalski, *Prague*, str. 73.

42 Štih, *Castrum*, str. 14–19.

43 Štih, *Castrum*, str. 18.

44 Štih, *Castrum*, str. 9.

45 Horvat, *Arheološke raziskave*, str. 33; Horvat, *Ljubljanski grad*, str. 143–145.

46 V srednjeveških pisnih virih se lahko izraz Stari trg uporablja kot ledinsko ime območja v bližini mesta. V tem primeru opisuje naselbine, ki so nastale prej kot mesto, vendar so ostale izven areala novoustanovljenega mesta ter so tako postale le vasi ali pa so bile popolnoma opuščene. Te naselbine so pogosto prvotno nosile ime, ki ga je kasneje prevzelo novoustanovljeno mesto (Baeriswyl, *Stadt*, str. 29).

47 Arheološke raziskave (zaenkrat) niso odkrile najdb, ki bi kazale na srednjeveško poselitev Starega trga pred 15. stoletjem. Starejše najdbe iz rimskega obdobja so bile po drugi strani odkrite razmeroma pogosto. Vir: <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?page=eArheologija&views=Prkaz-app%2CView-5>, 4. 5. 2025, in druga, na portalu eArheologija neobjavljena arheološka poročila.

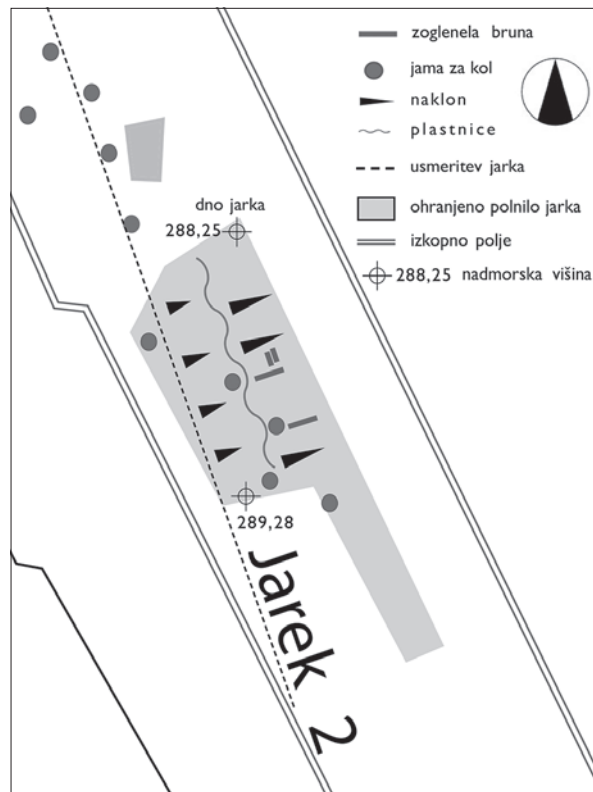
48 S slovenskega ozemlja imamo odlično dokumentiran primer tega procesa pri oglejskem Ložu na Notranjskem, kjer je leta 1341 oglejski patriarh Bertrand ukazal, naj tedenski sejem po novem poteka pod nekaj kilometrov oddaljenim loškim gradom, prebivalci trga pa naj se zaradi večje varnosti in koristi preselijo na novo lokacijo pod grad in si tam na novo postavijo bivališča (Kosi, Začetki, str. 141).

49 Štih, *Castrum*, str. 9.

in velikosti posameznih objektov, gostoti njihove pozidave in obsegu naselbine ter s tem o stopnji urbanizacije. Arheološki podatki nesporno pričajo o intenzivni obdelavi usnja in posledično o neagrarnem značaju naselbine⁵⁰ na Mestnem trgu, ki se je ob vznožju gradu razvila pred sredino 12. stoletja. Grad s pripadajočo naselbino obrtnikov in trgovcev, t. i. Burgstadt, je kot predurbano jedro kasnejšega mesta sicer zelo pogost pojav, razširjen po celotni Evropi. Burg – grad – je v tem primeru sedež zemljiškega gospodarstva.⁵¹

NOVOUSTANOVLJENO MESTO – FAZA 2

Pod današnjo Stritarjevo ulico so bili na območju jarkov 1 in 2 predurbane faze dokumentirani arheološki sledovi uničenja.⁵² Ostanke pepela in oglja ter ožgane gline, ki smo jih odkrili v jarku 2, kažejo na uničujoč požar, v katerem so pogoreli leseni objekti (slika 8). Od njih so se ohranili le zogleneli deli vertikalnih kolov oziroma pilotov, ki so se med požarom podrli (slika 9). Radiokarbonska analiza enega izmed ožganih kolov⁵³ ta požar umešča v sredino 12. stoletja (slika 2, 3).⁵⁴ Tudi Müllner je le nekaj metrov stran, nad zapolitvami jarka 1, dokumentiral žganinske plasti (Brandschutt), ki jih lahko najverjetneje interpretiramo kot del istega požara.⁵⁵ Opazil je tudi, da so bili zgornji deli hrastovih pilotov na nivoju žganinske plasti ožgani in porušeni. V žganinski plasti, ki je prekrivala polnilo jarka 2, smo poleg ožganih ostankov lesenih pilotov odkrili sledove ožgane gline. Odkriti sledovi požara so bili omejeni na notranjost jarkov 1 in 2, a lahko kljub temu domnevamo, da je požar zajemal večje območje.

Slika 8: Stritarjeva ulica; dokumentirani arheološki sledovi v jarku 2 (izris: Matej Draksler).

Dokazov za to sicer nimamo, ker je bilo pogorišče v okviru nadaljnje ureditve prostora izven jarkov odstranjeno. Domnevo vendarle potrjuje načrtna preureditev prostora, ki sledi temu dogodku in ki je zajemala tako teren izven jarkov kot tudi nad jarki.

Teren je bil po požaru izravnán. Odstranjeni so bili vsi sledovi požara na območju izven jarkov, pri čemer je bila odstranjena tudi vrhnja humozna plast,⁵⁶ ki bi običajno prekrivala plasti aluvialnega nastanka.⁵⁷ Hkrati so bili jarki predhodne faze do vrha zasuti. Nad polnili, ki so se odlagala v vodi, je bila nasuta plast peska. Nad peskom so bile s kamni dodatno zgrajene kamnite ploščadi, kot priprava za nadaljnjo gradnjo. S temi posegi je bil teren pod današnjo Stritarjevo ulico izravnán, na tako urejenem prostoru pa so bile zgrajene nove lesene stavbe, ki se tlorisno ujemajo z obsegom posameznih kamnitih ploščadi.

50 Analize odkritega usnja (še) niso bile izvedene, zato ne moremo odgovoriti na vprašanja, za kakšne kože gre in od kod so prišle, ali lahko to dejavnost obravnavamo v povezavi z lokalno živinorejo oziroma lovom ali gre morda za trgovino z živino ipd. Prav tako še ne moremo podati natančnejše ocene o količinskem obsegu proizvodnje, ki pa je bil glede na prostorsko razširjenost in prva opažanja o količini strojarsko-usnjarskega odpada gotovo precejšen.

51 Baeriswyl, *Stadt*, str. 45.

52 Dejansko površino, ki jo je zajel požar, težko opredelimo, saj so bili sledovi požara izven jarkov ob nadaljnji ureditvi prostora odstranjeni.

53 Rezultati radiokarbonske analize požar, ki je mejni dogodek ustanovitve mesta, s 95,4 % verjetnostjo umeščajo v časovni razpon od leta 1037 do 1165 n. št. Vzorec je bil kos ožganega kola (A1557-VZ3022/ 920 ± 30 BP).

54 V sredino 12. stoletja požar umeščamo zaradi kalibrirane sekvence datumov. Radiokarbonske datacije nadaljnjege (mlajšega) razvoja prostora si sledijo od sredine 12. do začetka 13. stoletja. Požar lahko na podlagi stratigrafskih podatkov domnevamo tik pred to sekvenco. Hipotezo potrjujejo tudi neobjavljeni rezultati radiokarbonskih analiz z drugih najdišč v središču Ljubljane.

55 Müllner, *Die Ausgrabungen 1898*, str. 106.

56 V geološki ekspertizi Verbič ugotavlja, da je bil del tal pred prvim srednjeveškim tlakovanjem površine nedvomno odstranjen, pri čemer oglje v zgornjem delu sedimenta kaže na možno prekopavanje tal, možno obdelovanje ... (Verbič, *Zaščitna*, str. 2, 3).

57 Podobno so raziskovalci ugotovili v Lübecku, kjer odsotnost humozne plasti pripisujejo dejstvu, da je bil teren na začetku srednjeveške poselitve v celoti prekopan z lopatami ali motikami (Stammwitz, *Aktuelle Erkenntnisse*, str. 43).

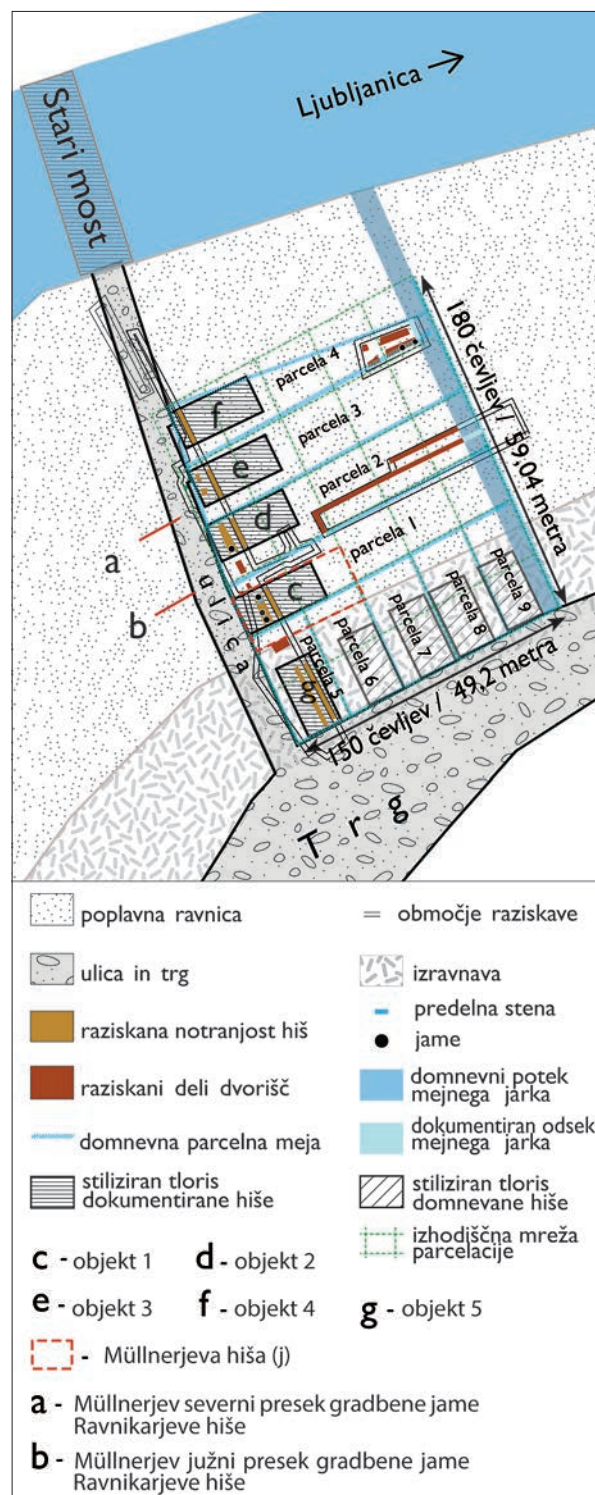

Slika 9: Stritarjeva ulica; zогleneli deli vertikalnih kolov oziroma pilotov v jarku 2 (foto: Jošt Hobič).

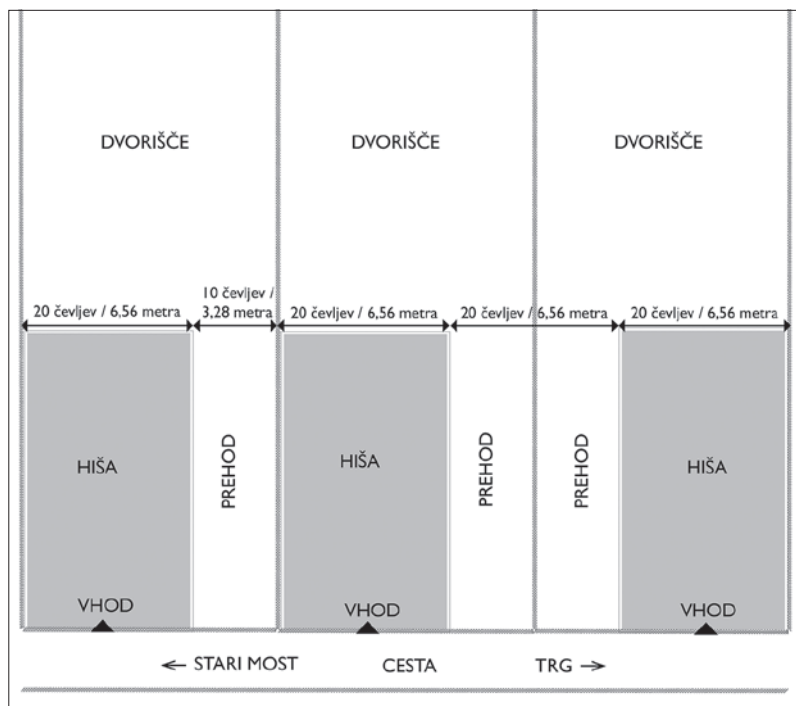
Arheološke raziskave so potekale na območju današnjih, močno razširjenih Stritarjeve in Mačkove ulice, kar nam je omogočilo vpogled v procese urbanizacije prostora v smereh sever–jug in vzhod–zahod. Ključno za razumevanje nove prostorske ureditve je bilo spoznanje, da lahko na eni strani ločimo pozidane površine, odkrite na Stritarjevi ulici, kjer so hiše stale ob ulici, ter na drugi strani nepozidane prostore – prehode med hišami in dvorišča v njihovem zaledju. Ta dvorišča so bila na vzhodni strani zamejena z (mejnim) jarkom, ki je bil odkrit na Mačkovi ulici (dokumentiran v preseku) ter v atriju Upravne enote Ljubljana. Tako smo dobili vpogled v zazidalni blok z izhodiščem na stičišču dveh glavnih mestnih osi – nekdane Špitalske ulice (izvirnega imena ulice ne poznamo) in Trga. Arheološka odkritja (predvsem pozidava ob predhodnici današnje Mačkove ulice in v atriju Upravne enote Ljubljana v 13. stoletju) skupaj z analizo najstarejših načrtov in katastrov Ljubljane kažejo, da je bil ta zazidalni blok v smeri vzhod–zahod, med ulico in jarkom, razdeljen na pet enako širokih parcel z ožjo stranico na strani Trga. Projekcija enakih parcelnih mer se ujema z arheološkimi ugotovitvami iz raziskanega odseka pod dana-

šno Stritarjevo ulico v smeri jug–sever in tako potrjuje osnovne parametre prvotne parcelacije (slika 10).

V reorganizaciji prostora lahko nedvomno prepoznamo geometrijsko pravilnost, kar upravičeno nakazuje, da je bil celoten areal Mestnega trga pred začetkom gradnje prvih hiš »geodetsko«

Slika 10: Shematični prikaz raziskanega dela Mestnega trga. Mesto konec 12. stoletja.

Slika 11: Idealiziran prikaz originalne parcelacije Mestnega trga pod današnjo Stritarjevo ulico.

razdeljen na posamezne parcele (slika 10).⁵⁸ Pri umestitvi parcel so pomembno vlogo igrali prostorski elementi predurbane faze, predvsem jarki, katerih potek in stranice so določali orientacijo in zamejitev parcel. Arheološke raziskave so pokazale, da je bil primarni zazidalni blok velik približno 49,2 x 59,04 m (150 x 180 čevljev).⁵⁹ Od izhodiščne točke na križišču nekdanje Špitalske ulice in Trga je ob takratnem trgu v skupni širini približno 150 čevljev (49,2 m) sledilo pet parcel. Te so bile z ožjo stranico, široko okoli 30 čevljev (9,84 m), usmerjene proti trgu (slika 10). V globino so segale približno 60 čevljev (19,68 m), kjer so se s hrbtno stranjo stikale z daljšo stranico sosednje parcele. Na vzhodu je parcele zamejeval (mejni) jarek, ki je verjetno potekal vse od Trga, od koder je s pomočjo rahlega padca terena fekalne in meteorne vode najverjetneje odvajal v reko Ljubljanico. Jarek je bil v glavnem zapolnjen s peskom in ne s smetmi, kar kaže, da je bil vsaj občasno vzdrževan oziroma periodično prazen.⁶⁰ Ob nekdanji Špitalski ulici so se proti Ljubljani vrstile štiri parcele, prav tako z ožjo stranico (široko približno 30 čevljev oziroma 9,84 m) orientira-

ne na ulico. Tudi te so izkoristile celotno globino zazidalnega bloka, vendar so bile zaradi prilaganja zavoju ceste v dolžino nekoliko različne – merile so med približno 150 čevljev (49,2 m) in 120 čevljev (39,36 m) (slika 10).

Kljub razmeroma skopim podatkom je logika pozidave v arheološkem zapisu na območju Stritarjeve in Mačkove ulice sorazmerno dobro razpoznavna. Parcele so bile majhne, vendar niso bile v celoti pozidane. Ob ulici oziroma trgu so stale lesene hiše, za njimi pa so se razprostirala dvorišča. Hiše so sprva zasedale le del ožje stranice parcele, tiste, ki je mejila na ulico ali trg. Na tej strani sta bila tudi vhod v stavbo ter dostop do dvoriščnega dela (slika 11).⁶¹ Med posameznimi hišami so bili neutrjeni prehodi, ki so omogočali dostop na dvorišče. Tam so bili prostori za kuho, shrambo (shrambene jame) ter prostor za obrtne delavnice in naprave. V skrajnem zalednem delu parcele so bili vrtovi, vodnjaki, greznice in smetišča.

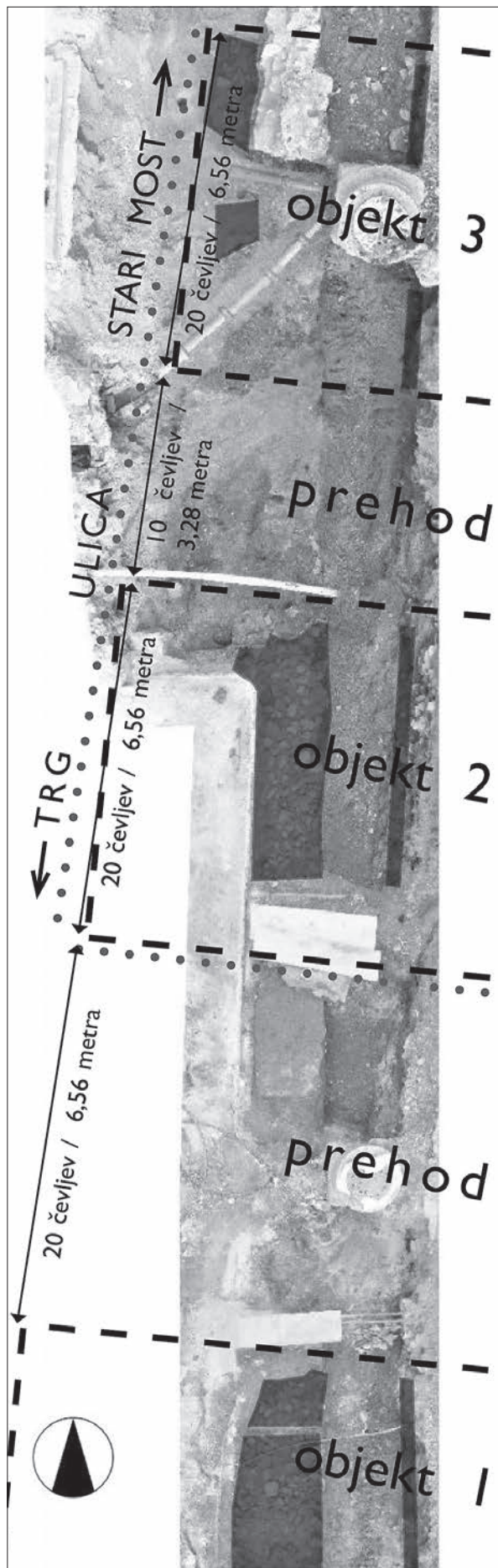
Temelji lesenih hiš se predvsem zaradi kasnejših prezidav oziroma izgradnje zidanih temeljev niso ohranili, za razliko od kamnitih utrditev, ki so služile za izgradnjo glinenih tlakov v njihovi notranjosti. Na podlagi arheoloških podatkov lahko dokaj zanesljivo rekonstruiramo vsaj širino teh hiš, medtem ko njihove globine ni bilo mogoče natančno določiti. Vse hiše, raziskane na ob-

⁵⁸ Pri izvedbi parcelacije sta v srednjeevropskih mestih opazna dva osnovna vzorca umestitve parcel. Prve parcele so izkoristile celotno globino zazidalnega bloka – od ulice do ulice ali do kanala/reke ali do mestnega obzidja. Druge parcele se s hrbtno dotikajo sosednje na sredini gradbenega bloka (Baeriswyl, *Stadt*, str. 257).

⁵⁹ Sergij Vilfan navaja dolžino ljubljanskega čevlja, ki meri 32,8 cm. To gradbeno enoto so morda uporabljali že v 12. stoletju (Vilfan, *Prispevki*, str. 86).

⁶⁰ Mejni jarki so bili v Lübecku prepoznani kot najstarejša oblika prostorske razmejitve (Harder, *Hölzerne*, str. 123).

⁶¹ Na tip in velikost načrtovanih hiš je pogosto vplivala velikost parcele in obratno je tip hiš, kakršne so bile značilne za posamezno regijo, vplival na velikost vzpostavljenih parcel (Boerefijn, *House lots*, str. 306).

Slika 12: Sritarjeva ulica; arheološka interpretacija odkritij iz druge polovice 12. stoletja. Pikčasta črta prikazuje zahodno in južno stranico jarka 2 predurbane naselbine, ki predstavlja orientacijo umestitve ulice in mestnih parcel. Črtkane črte označujejo predviden potek temeljev posameznih objektov (hiš). Temno sivo so obarvani ohranjeni deli utrditev iz kamnov, ki so služili kot podlaga za vzpostavitev (glinenih) tlakov v notranjosti posameznih hiš. Med njimi so neutrjene zunanje površine, kjer predvidevamo prehode na zadnji del parcele (foto: Jošt Hobič, interpretacija: Matej Draksler).

močju Sritarjeve ulice, so imele približno enako širino – okoli 20 čevljev (6,51 m). Med njimi so bili dokumentirani ožji, neutrjeni prehodi, ki so merili bodisi okoli 20 čevljev (6,51 m) bodisi polovico te razdalje – približno 10 čevljev (3,28 m). Širina teh prehodov je bila odvisna predvsem od izbire gradbene lege posamezne hiše na razpoložljivem prostoru parcele (slika 12).

Prostor na raziskanem območju Sritarjeve in Mačkove ulice ter atrija Upravne enote Ljubljana je bil pred vzpostavitvijo ulic, umestitvijo parcel in izgradnjo prvih objektov preoblikovan v dveh nivojih. Jarki predurbane faze so bili zasuti, okoli njih pa je bil teren prekopan. S tem je bil ustvarjen plato na enotni nadmorski višini 289,41 metra, ki sovпада s poplavno ravnico desnega brega Ljubljane. Z nasutjem proda je bil terasiran tudi rahel padec terena nad poplavno ravnico v smeri Grajskega griča. Tako je bila ustvarjena terasa na enotni nadmorski višini 290,14 metra, ki je v širini približno 20 metrov sledila južni potezi mestnega trga. Dvignjen teren je omogočal izgradnjo hiše, ki je bila z ožjo stranico, na kateri sta bila tudi vhod v stavbo in dostop na parcelo, orientirana na trg. Dokumentirali smo jo, sicer le v presekih izkopa, na vogalu Sritarjeve ulice in Ciril-Metodovega trga (objekt 5). Niz podobnih hiš lahko pričakujemo tudi v smeri proti vzhodu (slika 10).⁶²

Notranjost hiš je bila utrjena z glinenimi tlaki, ki so jih pogosto obnavljali tako, da so preko odsluženih tal enostavno nasuli in utrdili novo plast gline (slika 13). V hiši, raziskani na Sritarjevi ulici (objekt 1), smo s pomočjo radiokarbonske analize datirali štiri zaporedne nivoje oziroma tlake,⁶³ ki s 95,4 % verjetnostjo kažejo na izgradnjo objekta in njegov nadaljnji razvoj v razponu od leta 1127

⁶² Podobno je bil rahel padec terena pred izgradnjo prvih lesenih hiš izravnal in terasiral z nasutji peska tudi v Burgdorfu in Laufnu (Gutscher, Areale, str. 105).

⁶³ Zaradi boljšega ujemanja smo v sekvenci upoštevali le tri. Stratigrafsko najstarejši tlak št. 1 (les, A1557-DO031134), katerega kalibriran radiokarbonski datum je bil najmlajši, smo izločili iz sekvence.

Slika 13: Stritarjeva ulica; z glino utrjena tla v dveh prostorih hiše (objekt 1) ter ostanek lesene predelne stene (foto: Jošt Hobič).

do 1219 n. št. (slika 2, 3).⁶⁴ Glede na to, da je do vseh datiranih obnov tlakov prišlo v prvi polovici faze 2 (glede na njihov višinski nivo), lahko sklepamo, da najstarejši tlak in s tem tudi izgradnja objekta sodi na začetek tega časovnega razpona. Razlago potrjuje tudi primerjava z drugimi radiokarbonsko datiranimi konteksti, ki pripadajo isti fazi. Gre za najstarejše datirane ostanke srednjeveške hiše, ki s svojo centralno lego ob glavni ulici novoustanovljenega mesta hkrati datira ustanovitev mesta Ljubljana. Izgradnja hiš in gospodarskih objektov je običajno potekala daljše časovno obdobje, vendar so bile parcele ob glavni ulici ali trgu verjetno pozidane kmalu po dodelitvi, druge pa so lahko ostale dlje časa nepozidane.⁶⁵

Raziskani segmenti posameznih hiš so tako majhni, da ne moremo komentirati notranje razdelitve prostorov. V hiši – objekt 1 – je bila dokumentirana lesena predelna stena, ki le nakazuje način notranje delitve (slika 13). Med posameznimi nivoji tlakov smo prepoznali tudi ostanke kurišč oziroma peči in jam, katerih namembnosti zaradi parcialne ohranjenosti ne moremo interpretirati.

Dvorišča na zalednem delu parcel smo dokumentirali na Mačkovi ulici in v atriju Upravnice enote Ljubljana, kjer smo odkrili plasti odložene-

ga organskega materiala, med katerimi opazimo tudi poskuse utrjevanja površine z nasutji odpadnega materiala (glina, pesek). Gre za običajen način, s katerim so prebivalci srednjeveških mest pogosto blažili nevšečnosti, povezane s kopičenjem slojev odpadkov. Z intenzivno akumulacijo odpadkov je talni nivo nepozidanih delov parcel postopoma rasel. Na Mačkovi ulici se je nivo od ustanovitve mesta v približno stotih letih z nadmorske višine pribl. 289,40 metra dvignil na dokaj enoten nivo z nadmorsko višino 290,50 metra, kar pomeni, da se je v tem času akumuliralo za več kot 1 meter materiala.

Alfons Müllner je pri raziskavah ostankov (hiša j na sliki 4 in 10) na jugozahodni strani današnje Mačkove ulice odkril kvadraten zaboj velikosti 2 m x 2 m, zgrajen iz masivnih lesenih desk debeline 6,15 cm in širine 21,5 cm.⁶⁶ Zaboj je bil ohranjen v globino 2 m ter je segal 3 m pod talni nivo. Glede na primerjave z raziskavami sorodnih srednjeveških mest lahko domnevamo, da gre za ostanke greznice, ki je bila izkopana na dvorišču za objektom 1 (slika 10). Poleg ostankov greznice je Müllner opazil v »kulturni« plasti ležeče tramove. Plast je bila na tem delu debela 2 m in je bržkone zapolnjevala jarek ali jamo, kakršne so bile na tem območju izkopane v predurbani fazi.⁶⁷ Glede na horizontalno lego omenjene konstrukcije iz lesenih tramov lahko sklepamo, da gre za ostanke poti, ki je po blatnem terenu omogočala lažji prehod z ulice na zaledni del parcele. Takšne lesene poti najdemo v številnih evropskih mestih.⁶⁸

⁶⁴ Tu je upoštevan razpon treh zaporednih radiokarbonskih datacij, ki so bile kalibrirane v sekvenci. Upoštevani so bili vzorci roževine (A1557-D0031132 / 935 ± 30 BP), oglja (A1557-D0031133 / 885 ± 30 BP) in oglja (A1557-VZ3001 / 930 ± 30).

⁶⁵ V Burgdorfu, na primer, se je gradnja na številnih parcelah pričela takoj po izgradnji mestnega obzidja in ulic, kljub temu pa so posamezne posesti ostale nerazvite še nadaljnjih nekaj desetletij. V Bernu so periferna območja dolgo ostala nepozidana, tako da so morali njihovo pozidavo spodbuditi z dodelitvijo zemlje samostanom ali špitalom (Baeriswyl, *Stadt*, str. 252).

⁶⁶ Müllner, *Die Ausgrabungen 1897*, str. 53.

⁶⁷ Müllner, *Die Ausgrabungen 1897*, str. 53.

⁶⁸ V Lübecku so odkrili številne ostanke lesa, s katerim so bila utrjena dvorišča in dostopne poti. Z lesom so bile utrjene poti do vseh objektov na dvorišču (Harder, *Hölzerne*, str. 124–126).

Na podobno situacijo smo naleteli na sodobnem stičišču Stritarjeve in Mačkove ulice, kjer smo odkrili ostanke dveh preperelih tramov, ki ju prav tako povezujemo s sledovi takšne utrjene poti. Enega smo s pomočjo radiokarbonske analize datirali in s 95,4 % verjetnostjo kaže na razpon od leta 1171 do 1253 n. št. (slika 2, 3). Datirali smo tudi vzorec oglja iz plasti dolgotrajnega nastanka, ki je prekrivala tram in s 95,4 % verjetnostjo kaže na razpon od leta 1176 do 1260 n. št. (slika 2, 3).⁶⁹ Glede na višinski nivo lahko oba datuma umestimo v drugo polovico faze 2 in posledično najverjetneje v mlajši del tega časovnega razpona.

V atriju Upravne enote Ljubljana smo raziskali skrajni vzhodni rob parcele 4, ki jo je na vzhodu zamejeval že prej omenjen mejni jarek, definirale pa so jo na videz podobne plasti, kot smo jih opazovali na Mačkovi ulici in kažejo na intenzivno akumulacijo odpadnega materiala. S pomočjo radiokarbonske analize smo datirali tri vzorce iz teh plasti, ki kažejo na njihovo odlaganje s 95,4 %

Slika 14: Atrij Upravne enote Ljubljana; v ospredju delno zapolnjen mejni jarek, ki je parcele 1, 2, 3 in 4 zamejeval na vzhodni strani, ter v osrednjem delu odtisi pilotov, ki jih interpretiramo kot sledove lesenega plota, ki je razmejeval parceli 3 in 4 (foto in interpretacija: Matej Draksler).

⁶⁹ Vzorčena sta bila les (A0654-VZ1030/ 810 ± 30 BP) in oglje (A0654-VZ1006/ 805 ± 30 BP).

verjetnostjo v razponu od leta 1154 do 1233 (slika 2, 3).⁷⁰ Hkrati smo na južni stranici parcele 4 prepoznali odtise lesenih pilotov, sledov lesenega plota, ki je domnevno razmejeval parceli 3 in 4 (slika 14).⁷¹ Glede na posamezne indice, ki ne kažejo znakov utrjevanja ali pozidave na severnem delu izkopnega polja znotraj atrija Upravne enote Ljubljana, lahko sklepamo, da skrajni vzhodni del parcele 4 v tej fazi ni bil pozidan.

Velikopoteznost in načrtna ureditev prostora v okviru sanacije požara kaže, da gre za organizirano dejanje, kar v kontekstu visokega srednjega veka najverjetneje pomeni po volji zemljiškega gospoda. To je novi gospod po prihodu na oblast pogosto potrdil z ustanovitvijo ali razširitvijo mesta. S tem dejanjem, ki je bilo hkrati simbolno, se je prebivalcem predstavil kot *dominus*, kot tisti, ki varuje svoje mesto in njegove prebivalce, ter tako pokazal, kako pomembna sta mu nadaljnji razvoj in prosperiteta mesta.⁷² V tem kontekstu je bil požar morda le izrabljen kot priložnost za prenovu mesta, ne gre pa povsem izključiti možnosti, da je šlo za načrten požig. Na takšen brutalen način je bila na primer implementirana ustanovitev mesta v Pragi, na levem bregu Vltave. Na ukaz kralja Otokarja II. (1253–1278) so bile leta 1257 hiše starega predmestja pod praškim gradom uničene, dotedanje češko prebivalstvo pa je bilo izgnano. Njegovo mesto so nato zavzeli kolonisti iz nemško govorečih dežel, da bi zgradili *nova civitas Pragensis*.⁷³ Podobno uničujoče je bila izvedena širitev mesta v Bernu leta 1268. Da bi v mesto vključili grajsko četrt z mostom preko reke Aare, so porušili grad Nydegge. Pri tem je opazen cilj graditeljev, da bi temeljito izbrisali sledove tega dejanja. Obrambni jarek je bil zasut in območje razparcelirano ter takoj zatem pozidano.⁷⁴

Ostanki predurbane naselbine in sledovi njenega uničenja na območju Mestnega trga predstavljajo *terminus post quem* za načrtno preureditev prostora, ko so graditelji s sistematično parcelacijo ustvarili tlorisno zasnovo mesta, ki je bila pogojena s topografskimi značilnostmi prostora z razgibanim reliefom. Ne pomagajo pa nam le datirati ustanovitve mesta, ampak kažejo tudi na kompleksen razvoj srednjeveške Ljubljane. Termin »ustanovljeno mesto« so zgodovinarji dol-

⁷⁰ Vzorčeni so bili usnje (A2553-D0031128/ 865 ± 30 BP), organska vsebina keramične posode (A2553-D0023856/ 865 ± 30 BP) in lubje (A2553-D0031135/ 870 ± 30 BP).

⁷¹ Takšne razmejitve parcel so dobro raziskane v Lübecku, kjer so se parcelne meje ohranile predvsem v obliki mejnih jarkov, vrst kolov in ograj iz desk (Harder, Hölzerne, str. 123).

⁷² Baeriswyl, *Stadt*, str. 249.

⁷³ Piekalski, *Prague*, str. 52.

⁷⁴ Baeriswyl, *Die geplante*, str. 65.

go razumeli kot gradnjo na predhodno neposeljenem prostoru »na zeleni trati«. ⁷⁵ Predvsem na podlagi rezultatov urbane arheologije pa je proces danes razumljen drugače. Ustanovljena mesta so bila drugačna od predhodnih oblik poselitve tako glede na njihovo obliko kot pravno formo in so bila kot taka nekaj novega. Niso pa bila na novo ustanovljena na nepozidanem prostoru, ampak so bila skoraj vedno zgrajena kot nadgradnja obstoječe predurbane (ali zgodnjeurbane) naselbine. Nekatera so bila zgrajena neposredno na ruševinah predhodnice, druga pa na drugi, bolj ali manj bližnji lokaciji, ⁷⁶ kot na primer Slovenj Gradec poleg starejšega Starega trga. ⁷⁷

Jasen pokazatelj sistematičnega načrtovanja mesta so običajno obsežna zemeljska dela, ki jih lahko prepoznamo v arheološkem zapisu. ⁷⁸ V Unterseenu, Burgdorfu in Wangenu na Aari je bilo ugotovljeno, da je bil ob načrtovanju mesta najprej izkopan širok (obrambni) jarek, izkopana zemljina pa je bila nasuta na območju bodočega mestnega areala. S tem posegom je bil teren pred izgradnjo prvih hiš izravnal. Sledil je izkop za temelje mestnega obzidja. ⁷⁹ Obsežna zemeljska dela, povezana s prestrukturiranjem starejše naselbine v okviru ustanovitve mesta, so razkrile tudi arheološke raziskave v Breisachu in Esslingenu, kjer je bil nad zgodnjeurbanimi naselbinskimi strukturami nasut 2 metra debel izravnalni nasip, na katerem so bile v 12. stoletju zgrajene mlajše stavbe ustanovljenega mesta. Sledovi zgodnjeurbane faze (leseni koli, jame ...) so bili pri tem večinoma uničeni. ⁸⁰ Podobni primeri so znani tudi v severni Nemčiji. Arheološke raziskave v Ettlingenu, Heidelbergu in Wieslochu so pokazale, da so bili starejši naselbinski ostanki ob ustanovitvi mesta prestrukturirani. ⁸¹ Opustitev starejših naselbinskih struktur lahko pogosto povežemo z izgradnjo mestnega obzidja, pri kateri gre za značilno dejanje načrtnega planiranja. Tudi v Freiburgu poznamo več primerov načrtnega in velikopoteznega planiranja. ⁸²

V kakšnem kontekstu lahko razumemo obsežno preureditev naselbine v Ljubljani, kakšna je bila motivacija zanjo ter kdo jo je udeležil? Takšen velikopotezen projekt običajno ni bil del organske rasti mesta, ampak del reorganizacije

prostora s strani zemljiškega gospoda, kar tudi pojasni, od kod so prišla finančna sredstva in znanje za njegovo izvedbo. ⁸³ Obe najstarejši fazi razvoja Mestnega trga se glede na omembe v virih vsaj okvirno ujemata s časom prihoda rodbine Spanheim na osrednjo Kranjsko. Njej bi potemtakem lahko pripisali tudi organizacijsko in finančno zahtevno rekonstrukcijo obstoječe naselbine – ustanovitev mesta Ljubljane, ki je bila verjetno ekonomske, politične in administrativne narave, hkrati pa je pomenila transformacijo Ljubljane v eno reprezentančnih mest rodbine. ⁸⁴ Ljubljana z okolico je morala biti za koroške vojvode že sredi 12. stoletja precejšnjega pomena. ⁸⁵ Glede na rezultate arheoloških raziskav in omembe v pisnih virih bi lahko bila ustanovljena za časa koroškega vojvode Hermana Spanheimskega (1161–1181). Ni pa izključeno, da se je to zgodilo že v času njegovih bratov Henrika (1144–1161) ali Ulrika (ok. 1144).

Proces ustanovitve srednjeveške Ljubljane je opazen v načrtni ureditvi raziskanega areala, ki kaže na urbanizacijo prostora z vzpostavitvijo mestnih parcel in ulic, pojavu novih tehnologij – predvsem v lončarstvu in načinu gradnje lesenih stavb. Medtem ko je za predurbano fazo značilna gradnja z vertikalno vkopanimi bruni, je za fazo novoustanovljenega mesta značilna gradnja s tesanimi konstrukcijskimi elementi (tramovi, deske ...), ki so sestavljali ogrodje sten. ⁸⁶ Pojav teh tehnik Piekalski za območje vzhodnega dela osrednje Evrope opredeljuje kot zahodni import. ⁸⁷

V tem kontekstu je bila na Grajskem griču opuščena utrjena postojanka, na njenem mestu pa sta zrasla zidana utrdba, ki jo radi imenujemo kar »španhajmski grad«, ter pod njo pravo mestno naselje na območju Mestnega trga z značilno parcelacijo in zazidavo po načelih razreza zemljišča na ozke parcele, z ozkim delom orientirane na glavne ulice. Horvat na podlagi preliminarne ob-

⁷⁵ Ustanovitev mesta lahko hkrati pomeni dodelitev urbanih privilegijev in mestnih pravic s strani zemljiškega gospoda (Baeriswyl, *Stadt*, str. 28).

⁷⁶ Baeriswyl, *Die »gegründeten« Städte*, str. 185.

⁷⁷ Kosi, *Začetki*, str. 131–164.

⁷⁸ Baeriswyl, *Zähringerstädte*, str. 138.

⁷⁹ Gutscher, *Areale*, str. 105.

⁸⁰ Jansen, *Die Umgestaltung*, str. 44.

⁸¹ Jansen, *Die Umgestaltung*, str. 41.

⁸² Untermann, *Planstadt*, str. 13.

⁸³ Mesto je bilo običajno ustanovljeno z dejanjem ustanovitelja, vplivne osebe iz cerkvenega ali posvetnega višjega sloja. To velja za Lübeck, Freiburg im Breisgau ter Bern, ki veljajo za tipične predstavnike v srednjem veku ustanovljenih mest (Baeriswyl, *Zähringerstädte*, str. 125).

⁸⁴ Baeriswyl navaja mesta Bern, Burgdorf, Freiburg im Breisgau, Thun, Weilheim an der Teck idr., ki so jih v 12. stoletju ustanavljali člani švabske rodbine Zähringen kot značilen primer dinastije, ki je z aktivno politiko ustanavljanja mest krepila svojo oblast (Baeriswyl, *Zähringerstädte*, str. 126).

⁸⁵ Komac, *Od mejne*, str. 112.

⁸⁶ Spremembo v načinu gradnje osvetljujejo neobjavljena arheološka odkritja na Krojaški ulici. Tam ohranjeni leseni konstrukcijski elementi stavb, ki sodijo že v fazo novoustanovljenega mesta, za razliko od ostankov lesenih konstrukcij iz predurbane faze, kažejo uporabo tesanega, cepljenega ali žaganega lesa, tramov in desk.

⁸⁷ Piekalski, *Prague*, str. 62.

delave gradiva ugotavlja, da je bil jarek, ki je varoval najstarejšo utrjeno postojanko na Grajskem griču, zasut in opuščen najkasneje v 12. stoletju,⁸⁸ kar nam daje *terminus post quem* izgradnji zidane utrdbe. Domnevamo lahko, da je prenova gradu vsaj okvirno sočasna s preureditvijo mestnega areala. Njegove oblike žal ne moremo rekonstruirati, saj so kasnejši gradbeni posegi, predvsem na lokaciji današnjega dvorišča, uničili starejše arheološke sledi. Ohranil pa se je njegov obrambni jarek, ki nam omogoča določiti vsaj približen obseg grajskega kompleksa.⁸⁹

Baeriswyl na primerih mest švicarskega kantona Bern (Bern, Burgdorf, Thun, Biel ...) ugotavlja, da so graditelji mest v srednjem veku načrtovali razvoj racionalno z vsaj osnovnim razumevanjem geometrije, pri čemer so upoštevali topografske značilnosti terena ter obstoječo infrastrukturo (ceste, mostovi, jarki, vodnjaki ...) in zgradbe, predvsem če so bile religiozne narave (cerkve, samostani, špitali).⁹⁰ Ti prostorski elementi so bili pogosto osnova za umestitev čim bolj pravilne mreže ulic, jarkov in obzidja, ki so zamejevali stavbne bloke in bili osnova za parcelacijo.⁹¹ Zaradi upoštevanja teh elementov je prihajalo do odstopanja od pravilnega mestnega rastra. V večini primerov (Freiburg, Burgdorf ...) se je umestitev ulic naslonila na obstoječo cesto, ki je bila izhodišče za vzpostavitev parcelacije.⁹² V Freiburgu je bilo na več mestih ugotovljeno, da je bila utrditev trase za cesto stratigrafsko najstarejši poseg načrtovanja mesta, pri čemer so sledovi najstarejših gradbenih posegov na posameznih parcelah utrditev za cesto tudi prekrivali. To ne pomeni, da so bile vse ceste v mestu zgrajene hkrati, vendar velja, da so v vsaki mestni četrti najprej zgradili ceste.⁹³ V Villingenu je bila sredi 12. stoletja vzpostavljena dobro načrtovana mreža ulic, zgrajena je bila mestna hiša, ki ji je sledila izgradnja hiš po vsem mestu. V drugi fazi je okoli leta 1200 sledila izgradnja mestnega obzidja in nove cerkve.⁹⁴

Takšna racionalna izraba omejenega prostora je opazna tudi pri urbanizaciji raziskanega area-

la ljubljanskega Mestnega trga. Najprej je bila vzpostavljena mreža ulic, ki je služila kot podlaga za parcelacijo. Umestitev ulic in trgov se je vpela na cesto, ki je potekala po trasi nekdanje rimske ceste ob vznožju Grajskega griča po robu nizkega prodnatega vršaja in se tako prilagodila prostoru, ki ga z dolgim zavojem zamejuje reka Ljubljanica. Zato je imelo ustanovljeno mesto nepravilno podobo. Glavno os za vzpostavitev mestnega rastra sta predstavljali cesta, ki je vodila s Poljan po današnjem Ciril-Methodovem trgu in naprej proti Staremu trgu in Prulam, ter nanjo pravokotna cesta, ki je vodila po nekdanji Špitalski ulici (danes močno razširjena Stritarjeva ulica) proti Tromostovju. Ob stičišču teh poti je sredi Mestnega trga nastal podolgovato zaviti širši prostor; ta je z izgradnjo hiš, ki so ga obdajale, dobil obliko zaključenega trga,⁹⁵ v virih s konca 15. stoletja imenovanega »am platz«.⁹⁶ Hkrati z vzpostavitev rastra mestnih ulic je moral stati tudi že most, predhodnik današnjega Tromostovja, ki je bil vezan na vzpostavitev osnovne cestne mreže.⁹⁷

Relevantnih srednjeveških pisnih virov za rekonstrukcijo prvotnega mestnega tlorisa Ljubljane ni. Zato so arheološki podatki primarni vir za preučevanje prvotne parcelacije in pozidave ustanovljenega mesta. Arheološke raziskave na območju Stritarjeve in Mačkove ulice ter atrija Upravne enote Ljubljana so ponudile vpogled v urbani razvoj osrednjega dela Mestnega trga. Rezultati raziskav, ki so bile sicer omejene na posamezna ločena manjša območja, so pokazali, da lahko vzpostavitev, kontinuiteti in spremembam parcelnih mej sledimo skozi čas. Seveda sledovi originalne zasnove mesta v arheološkem zapisu niso vedno dobro prepoznavni, zato moramo včasih o njihovem poteku sklepati na podlagi nadaljnjega razvoja prostora, kar ni popolnoma zanesljivo, saj lahko kasnejše prezidave sledove zabrišejo. Arheološke podatke lahko preverjamo s Franciscejskim katastrom⁹⁸ in drugimi načrti mesta Ljubljane iz prve polovice 19. stoletja (1827,

⁸⁸ Med gradivom, ki je bilo odkrito v zasutju obrambnega jarka, poleg lončenine, bronastega prstana, kresila in obsenčnega obročka izstopata predvsem svinčena novca, kovana med letoma 1164 in 1183, verjetno prav na Ljubljanskem gradu. Gre za sočasna ponaredka novcev salzburškega nadškofa Eberharda I. (Horvat, Ljubljanski grad, str. 145).

⁸⁹ Horvat, Arheološki pogled, str. 44.

⁹⁰ Baeriswyl, Die geplante Stadterweiterung, str. 61.

⁹¹ Baeriswyl, Die geplante Stadterweiterung, str. 62.

⁹² Baeriswyl, Stadt, str. 57.

⁹³ Untermann, Planstadt, str. 12.

⁹⁴ Baeriswyl, Zähringerstädte, str. 135.

⁹⁵ Baeriswyl navaja z arheološkimi raziskavami potrjeno dejstvo, da vsa mesta švicarskih kantonov Bern, Freiburg in Solothurn izvorno niso imela mestnih trgov, ampak le bolj ali manj dominantno glavno ulico. Trgi so v njih v glavnem nastajali šele od 15. stoletja naprej (Baeriswyl, Die »gegründeten« Städte, str. 185).

⁹⁶ Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 22.

⁹⁷ V virih se prvič omenja šele leta 1280 s tedanjim imenom Stari most (*pons vetus*), kar jasno priča o tem, da je moral biti precej starejši in da je takrat v Ljubljani stal tudi že drugi, mlajši, »novi« oziroma zgornji most, na mestu današnjega Čevljarskega mostu (Kosi, Ljubljana, str. 131; Štih, Ljubljana, str. 27).

⁹⁸ <https://maps.arcnum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1614616.306357773%2C5788509.9759979835%2C1616127.131994972%2C5789105.945952895/10.5.2025>.

avtor Franc Dežman;⁹⁹ 1829, avtor Reiche;¹⁰⁰ 1830, avtor Franc Kaiser¹⁰¹). Uporaben je tudi Florjančičev zemljevid Kranjske iz leta 1744.¹⁰² Upoštevati pa moramo številna odstopanja od originalne zasnove mesta, ki so posledica drobljenja ali združevanja parcel. Prišlo je lahko tudi do velikopoteznih sprememb kot posledica na primer mestnih požarov.

Mestne parcele so bile osnovna enota, na kateri je temeljil urbanistični načrt mesta. V novoustanovljenih mestih so parcele pogosto načrtovali v standardni velikosti ali pa je bila standardna vsaj njihova širina vzdolž ulice. Takšne parcele so imele, z redkimi izjemami, obliko podaljšanega pravokotnika. To je omogočalo vzpostavitev večjega števila parcel, ki mejijo na ulico, saj je bil dostop do ulice za obrt in trgovino zelo pomemben. Hiša je bila postavljena ob krajši stranici parcele, ob ulici, kjer so bile tudi delavnice in prodajalne.¹⁰³ Izkopavanja v Freiburgu so pokazala, da so obstajale standardizirane parcele (nem. Hofstättenmaß); prepoznati jih je mogoče tudi tam, kjer so bile z nadaljnjimi prezidavami v poznem srednjem in zgodnjem novem veku preoblikovane. Standardizirane parcele so bile dokaj natančno začrtane le v širino. Dolžina je bila odvisna od poteka obstoječih ulic.¹⁰⁴ V švicarskih mestih so vidna tudi odstopanja od parcele do parcele, ki kažejo, da so bile geodetske prakse očitno bolj fleksibilne in manj natančne, kot so domnevali v začetnem obdobju urbanih raziskav. Na primer v mestu Holzbrunnen so bile prvotne parcele znotraj zazidalnega bloka različno globoke, njihova širina pa je od primera do primera odstopala za 10 %. Opazne so tudi parcele, ki so bile precej večje od večine. Vse kaže, da je bilo prvotno parceliranje mest manj uniformno in statično, kot so domnevali včasih.¹⁰⁵ Odstopanje v velikosti posameznih parcel lahko pričakujemo tudi na obravnavanem primeru Ljubljane.

Analize specifičnih primerov v evropskih mestih so pokazale, da je bila uporaba posameznih delov parcel odvisna od materialnega statusa in poklica lastnika, lokacije v mestu in drugih okoliščin. V praksi je bil edini stabilen element položaj stanovanjske hiše v liniji z ulico. Parcela je bila del mestnega prostora, ki je bil namenjen stanovanjski in gospodarski dejavnosti obrtnikov in trgovcev. Bila je dovolj velika, da je bilo ob hiši

in za njo precej prostora, ki je bil uporabljen za vrtove, sadovnjake, nastanitev domačih živali, delovni prostor in shrambe, tam pa so bile tudi greznice in vodnjaki.¹⁰⁶ Parcelo so oddali v najem v neomejeno uporabo, dedovanje in prodajo (v celoti ali po delih), bila pa je obdavčena s strani mestnega gospoda.¹⁰⁷ Lastništvo parcele je bilo na podlagi veljavnih predpisov pogoj za pridobitev polnih mestnih pravic. Za razliko od javnih trgov in ulic je bila parcela skupaj s hišo zasebni prostor meščana, njegove družine in drugih stanovalcev.

RAZCVET MESTA – FAZA 3

Na območju današnje Stritarjeve in Mačkove ulice je bila po severnem robu parcele 1 okvirno sredi 13. stoletja vzpostavljena predhodnica Mačkove ulice, ki je potekala v smeri jugozahod-severovzhod (slika 15). Prav tako je bila ulica vzpostavljena¹⁰⁸ vzhodno ob krajši stranici parcel 1–4, onkraj mejnega jarka. Parcele 1, 2 in 3 so bile nato po dolžini razdeljene na več manjših parcel, pri čemer se je okvirno obdržala standardizirana širina ožje stranice (originalne) parcele širine 30 čevljev (9,84 metra). To je bilo mogoče tako, da so parcele ob njihovi delitvi po dolžini združevale po širini. Sprednji del parcel 1, 2 in 3 je ostal v širino nespremenjen, bil pa je skrajšan v globino na 60 čevljev (19,68 metra). V dvorišni del parcel 2 in 3 sta bili ob njuni razdelitvi na manjše parcele podaljšani novozgrajeni hiši, ki sta z ožjo stranico, na strani katere je še vedno ostal vhod, zapolnili celotno širino parcele ob glavni ulici ter hkrati njeno celotno globino (objekt 2a in 3a) (slika 15).

Na zalednem delu parcel 2 in 3 so nastale tri nove parcele (parcels 2/3a, 2/3b, 2/3c na sliki 15), ki so jih v celoti zapolnile tri hiše (objekt 2/3a, 2/3b, 2/3c na sliki 15). Te so s prednjo, ožjo stranico segale na predhodnico Mačkove ulice, kjer so imele tudi vhod. Podoben razvoj lahko pričakujemo na parcelah južno od Mačkove ulice, kjer je frontalni del parcele 1 (parcels 1a na sliki 15) v celoti zasedla hiša (objekt 1a na sliki 15) z vhodom na glavno ulico, za njo pa so se formirale tri nove parcele (parcels 7b, 8b in 9b na sliki 15). Na njih lahko predvidamo pozidavo s tremi hišami (objekt 7b, 8b in 9b na sliki 15), ki so imele ožjo stranico in vhod na predhodnico Mačkove ulice.

Zaradi novonastale predhodnice Mačkove ulice se je severna meja parcele 1 premaknila za ši-

⁹⁹ Dežman, Grundriss (dLib).

¹⁰⁰ Reiche, Plan (dLib).

¹⁰¹ Kaiser, Plan (dLib).

¹⁰² Florjančič, Ducatus (dLib).

¹⁰³ Boerefijn, House lots, str. 308.

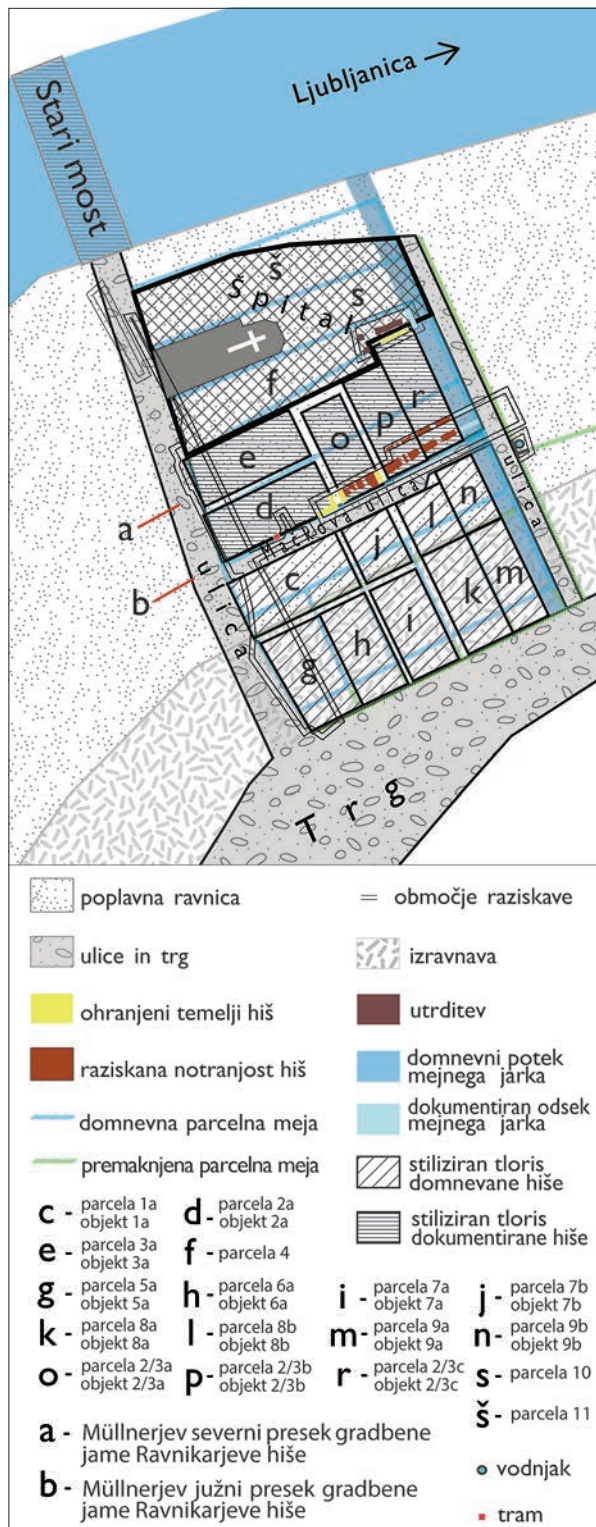
¹⁰⁴ Untermann, Planstadt, str. 12.

¹⁰⁵ Baeriswyl, Stadt, str. 258.

¹⁰⁶ Boerefijn, House lots, str. 308.

¹⁰⁷ Piekalski, Prague, str. 73.

¹⁰⁸ Rezultati radiokarbonske analize vzpostavitev cestišča s 95,4% verjetnostjo umeščajo v časovni razpon od leta 1225 do 1288 n. št. Vzorčeno je bilo oglje (A0654-VZ1034 / 755±30 BP) (slika 2, 3).

Slika 15: Shematični prikaz raziskanega dela Mestnega trga. Mesto v drugi polovici 13. stoletja.

rino ulice proti jugu. Z zamikom meje se je hkrati v isti meri premaknila južna meja parcel 5–9 (parcele 5a–9a na sliki 15) na račun mestnega trga. Kot lahko sklepamo s preučevanjem najstarejših načrtov Ljubljane, so parcele 5a–9a v celoti zasedle hiše z ožjo stranico in vhodom, orientiranim na trg. Frontalni deli teh hiš so bili s premikom

parcelne meje za nekaj metrov pomaknjeni proti jugu.

Na skrajnem severnem delu Medarske ulice smo odkrili zaledni del parcele, ki jo je mejni jarek ločil od dvoriščnega dela obravnavanih parcel. Dokumentirali smo kamnit temelj, ki je potekal v smeri sever–jug, ter nanj pravokoten temelj, ki je potekal v smeri zahod–vzhod. Mednju je bil ujet vodnjak s kamnitim vencem, ki priča o tem, da temelja zamejujeta dvoriščni del parcele. Interpretiramo ju torej lahko kot ostanke obodnega zidu, s katerim je bila parcela obdana, in ne kot temelja hiše (slika 18). Glede na to, da je bil obodni zid grajen iz kamna in ni bil lesen, kot smo opazili pri parcelni meji v atriju Upravne enote Ljubljana, lahko morda sklepamo, da je zamejeval parcelo pomembnejšega ali premožnejšega lastnika. Na podlagi nadaljnjega razvoja prostora lahko morda sklepamo, da je bila v lasti Cerkve. Na tem mestu je namreč od leta 1461 stala Škofjska palača.

Hiše so bile v 13. stoletju še vedno lesene, postavljene na deloma kamnite in deloma lesene temelje (slika 16). S kamnitimi temelji so bili utrjeni vogali hiš, med njimi pa so bili v dolžini

Slika 16: Desno ob novoveškem zidu je v tleh viden kamnit temelj, ki je nosil severno (leseno) steno objekta 2/3c (foto: Matej Draksler).

Slika 17: Lesen tram dimenzije 32 x 26 cm je bil odkrit na stičišču današnje Stritarjeve in Mačkove ulice. V višino je bil ohranjen 67 cm (foto: Jošt Hobič).

celotne stranice vkopani leseni stebri, ki so segali od tal do strehe. Takšen steber (tram) smo dokumentirali na stičišču današnje Stritarjeve in Mačkove ulice ter ga interpretiramo kot del južne stranice hiše, ki je zasedla parcelo 2a (objekt 2a) (slika 17). Takšen način gradnje je omogočal gradnjo v več nadstropij, zato si lahko lesene hiše te faze predstavljamo kot večnadstropne. Zapolnjevale so celotno površino parcele z izjemo preduhov med njimi, ki so bili ob zgostitvi pozidave sedaj potrebni. Služili so namreč protipožarni varnosti, za odtok meteornih voda in komunalnih odpadkov ter so hkrati omogočali dostop do zalednega dela hiš, kjer so bila pogosto manjša dvorišča, vrtovi, delavnice idr.

Zaradi značilnosti urbane rabe zemljišča, kjer so bile nove stavbe zgrajene nad temelji porušениh starejših, so bili konstrukcijski elementi lesenih hiš skoraj v celoti uničeni z izgradnjo kamnitih temeljev poznosrednjeveških in novoveških prezidav. Izjemoma so se ohranili temelji jugovzhodnega vogala objekta 2a, temelji južne stranice objekta 2/3a ter temelji severne stranice objekta 2/3c (slika 15, zeleno).

V Ljubljani je v 13. stoletju opazna tudi širitev mestnega areala v smeri proti reki, kar je med

drugim omogočilo izgradnjo mestnega špitala na mestu današnje stavbe Upravne enote Ljubljana. V atriju te stavbe smo namreč ugotovili, da je bil dvoriščni del parcele 4 severno ob objektu 2/3c nasut in utrjen z velikimi kamni, čez katere je bil

Slika 18: Medarska ulica; fotografija vodnjaka in kamnitih temeljev obodnega zidu, s katerim je bila domnevno zamejena parcela (foto: Jošt Hobič).

nasut pesek. Tako tlakovana površina nakazuje, da ta prostor ni bil zastrešen. Morda lahko tlakovanje razumemo že v okviru vzpostavitve Špitala, ki je v virih prvič omenjen šele leta 1326, ko je omenjen njegov prvi skrbnik – *phleger des spytales ze Laybach*.¹⁰⁹ Glede na pomen Ljubljane kot glavnega mesta Kranjske ga gotovo lahko domnevamo že v 13. stoletju.¹¹⁰

Kaže, da je bil v 13. stoletju urbaniziran tudi prostor v smeri proti Ljubljani, kjer lahko onkraj meja prvotne parcelacije domnevamo nastanek dveh novih parcel (parcels 10 in 11 na sliki 15). Špital je ob izgradnji zasedel tri sosednje parcele v skupni širini 90 čevljev (29,53 metra) in globini 150 čevljev (49,20 metra) (slika 15). Srednjo od teh parcel (parcels 10) je po Schreiberjevem

¹⁰⁹ Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, str. 23; Kosi, Špitali, str. 39.

¹¹⁰ Kosi, Špitali, str. 39.

Slika 19: Kamniti temelji hiš pod današnjo Mačkovo ulico, ki so bile na mestu lesenih predhodnic zgrajene v poznem srednjem veku in novem veku (foto: Jošt Hobič).

načrtu kompleksa špitalskega poslopja iz leta 1831 zavzemala cerkev sv. Marije oziroma kasneje Elizabete (slika 4).¹¹¹

V prvi polovici 13. stoletja je Ljubljana postala živahno mestno središče. Potem ko so mestni gospodje Spanheimi opravili s konkurenčnim mestom Kamnik, so bile odpravljene vse ovire na poti, da Ljubljana postane središče Kranjske.¹¹² Posledici tega sta bila tudi rast in razcvet Mestnega trga, ki se kaže v pozidavi tudi prej praznega prostora.

Razvoj mestnega areala z vzpostavitvijo stranskih ulic in uličic, ki so omogočile dostop do zadnjih, dvoriščnih delov parcel in s tem njihovo pozidavo, je v 13. stoletju postopoma vodil do zgostitve pozidave Mestnega trga. Parcelacija je doživljala spremembe, velike parcele so se drobile na manjše, verjetno kot posledica prodaje ali dedovanja. Kljub temu so se originalne parcelne

meje v glavnem ohranile ter z izgradnjo kamnitih hiš v poznem srednjem veku in zgodnjem novem veku ustalile (slika 19). Do enakih sprememb je prihajalo po mestih širom Evrope. V Brandenburgju sta na prvi pogled opazna koncentracija velikih parcel ob glavnih ulicah in trgih ter zaporedje manjših parcel ob stranskih ulicah in na periferiji, ki so nastale kot posledica delitve, kar je bilo dokazano z arheološkimi raziskavami. Številne manjše parcele so bile tu očitno oddvojene od večjih parcel, kar velja predvsem za parcele ob glavnih ulicah in trgih.¹¹³

Proces pozidave in zapolnitve prostora se je pričel kmalu potem, ko je bil Mestni trg obdan z obzidjem ali celo pred njegovo postavitvijo. Velike javne in sakralne stavbe so zavzele veliko prostora in so tako prispevale k hitri zapolnitvi obzidanega areala. Za dokončno zapolnitev vseh delov mesta, ki so bili na voljo za pozidavo, pa je bila vendarle odločilna gradnja meščanov. Vsakdo, ki je želel postati meščan, je moral imeti v mestu hišo. To je postopoma vodilo do zgostitve prvotno zračne pozidave na velikih parcelah vzdolž ulic. Z novogradnjami na mestu prvotnih hiš so se razmaki med posameznimi hišami postopoma zaprli in se sčasoma oblikovali povezani nizi hiš ob glavni ulici. Posamezne parcele so bile razdeljene na več manjših, pozidani so bili tudi vrtovi in dvorišča, s čimer je pozidava postala strnjena. Uporabni prostor hiš se je povečeval z izgradnjo dodatnih nadstropij in pogosto z izgradnjo kleti. Opisani proces je danes dokazan povsod, kjer se izvajajo kontinuirane urbane raziskave, neodvisno od geneze mesta; enak je bil v Lübecku, Baslu, Zürichu, Freiburgju, Bernu, Laufenu, Winterthuru, Villingenu, Einbecku, Göttingenu, Braunschweigu in Pragi. Povsod se je v 12. stoletju pričela tranzicija od prostornih parcel z dvorišči do ozkih in globokih parcel, ki so bile pozidane z večnadstropnimi hišami.¹¹⁴

ZAKLJUČEK

Zanimanje številnih zgodovinarjev (Ivan Vrhovec, Milko Kos, Nace Šumi, Ferdo Gestrin, Sergij Vilfan ...) že dolgo zbuja vprašanje, ali je kot urbana naselbina sprva nastalo Mesto ali Stari trg. Danes je splošno sprejeta teza, ki jo je postavil Sergij Vilfan, o zaporedju nastanka: Stari trg, Mestni trg in Novi trg, pri čemer bi po njegovem morali upoštevati možnost, da bi imel vsak mestni predel lastne razvojne faze.¹¹⁵

¹¹¹ Čeprav se v literaturi dosledno navaja kot špital sv. Elizabete, viri 15. stoletja dokazujejo, da je bila kapela prvotno posvečena devici Mariji (Kosi, Špitali, str. 39, 40).

¹¹² Štular, Začetki, str. 151.

¹¹³ Müller, Auf der Suche, str. 85.

¹¹⁴ Baeriswyl, Stadt, str. 246.

¹¹⁵ Vilfan, Nekaj, str. 135.

Rezultati obravnavanih raziskav vsaj okvirno potrjujejo pretekle domneve. Stari trg je najverjetneje res najstarejši predel srednjeveške Ljubljane, vendar je bil Mestni trg prvi urbaniziran, načrtovan in obzidan. Ugotovitve potrjujejo tudi tezo o kompleksnem in večfaznem razvoju Mestnega trga, ki se je v zaledju gradu iz jedra predurbane naselbine z neagrarnimi značilnostmi razvil v načrtovano mestno naselbino, ki je v drugi polovici 13. stoletja doživela razcvet.

Pomemben prispevek k razumevanju razvoja Mestnega trga predstavljajo rezultati radiokarbonskega datiranja, ki so ob pomanjkanju datiranih najdb ključni za razumevanje časovnega okvirja posameznih arheoloških kontekstov. V povezavi z arheološko stratigrafijo so pomembno orodje za opredelitev posameznih faz urbanega razvoja, pri čemer so bile glavne ugotovitve sledeče:

1. Znotraj Mestnega trga lahko prepoznamo sledove predurbane faze, ki je datirana v čas pred sredino 12. stoletja, morda celo v II. stoletje.
2. V fazi urbanizacije prostora, v drugi polovici 12. stoletja, lahko v vseh treh izkopnih poljih ločimo pozidan prostor ob ulici (pod današnjo Stritarjevo ulico), ki so ga zasedle prve lesene hiše meščanov, ter nepozidan prostor dvorišč pod današnjo Mačkovo ulico in v atriju Upravne enote Ljubljana.
3. Areal Mestnega trga je bil v drugi polovici 12. stoletja že razdeljen na posamezne parcele, ki so bile zamejene z lesenimi ogradami in jarki.
4. Predhodnica današnje Mačkove ulice je bila vzpostavljena šele v fazi razcveta, sredi ali v drugi polovici 13. stoletja.
5. Gradnja na dvoriščnih delih parcel je v 13. stoletju postopoma vodila do zgoščene pozidave Mestnega trga.
6. Posledično je originalna velikost parcel na starih načrtih in katastrih Ljubljane težko vidna, predvsem z interpretacijo arheoloških podatkov pa vendarle prepoznavna.

Rezultati radiokarbonskega datiranja so pokazali kronologijo in medsebojna razmerja na vseh treh raziskanih lokacijah. Kljub temu lahko pričakujemo, da bodo nove raziskave v središču Ljubljane v prihodnosti prispevale nove, z naravoslovnimi metodami datirane kontekste, s čimer bo naraščala tudi natančnost opredelitev.¹¹⁶ Z večjo količino arheoloških podatkov bodo re-

zultati zanesljivejši, z njimi pa bo ponujena tudi možnost razjasnitve nekaterih nejasnosti ter preverbe navedenih hipotez. Tu predstavljena interpretacija zgodnjega (do leta 1300) urbanega razvoja Mestnega trga je rezultat sinteze virov, ki so nam trenutno na voljo. Kot tako jo bomo morali na podlagi novih raziskav in odkritij ves čas posodabljeni.

ZAHVALE

Hvala za pomoč kustosu za srednji vek, muzejskemu svetniku Martinu Horvatu iz Muzeja in galerij mesta Ljubljane, ki mi je omogočil dostop do arheološke dokumentacije in rezultatov radiokarbonskih analiz. Hvala izr. prof. dr. Katarini Katji Predovnik, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, in dr. Mihi Kosiću, višjemu znanstvenemu sodelavcu, docentu, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, za sugestije in predloge izboljšav besedila. Prav tako se za koristne pripombe in predloge zahvaljujem dvema anonimnim recenzentoma.

LITERATURA

- Astill, Grenville: *Medieval towns and urbanisation. Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology, 1957–2007* (ur. Roberta Gilchrist, Andrew Reynolds). Leeds: Society for Medieval Archaeology, 2009, str. 255–270.
- Baeriswyl, Armand: *Die »gegründeten« Städte: Stadtgründungen und -erweiterungen in den Kantonen Bern, Freiburg und Solothurn. Siedlungsbefunde und Fundkomplexe der Zeit zwischen 800 und 1350: Akten des Kolloquiums zur Mittelalterarchäologie in der Schweiz, Frauenfeld 28.–29. 10. 2010*. Basel: Verlag Archäologie Schweiz, 2011, str. 181–196.
- Baeriswyl, Armand: *Die geplante Stadterweiterung: Befunde und Hypothesen an einigen Beispielen aus dem Kanton Bern. Die vermessene Stadt: Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund*. Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 2004, str. 61–65 (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 15).
- Baeriswyl, Armand: *Stadt, Vorstadt und Stadterweiterung im Mittelalter: Archäologische und historische Studien zum Wachstum der drei Zähringerstädte Burgdorf, Bern und Freiburg im Breisgau*. Basel: Schweizerischer Burgenverein, 2003 (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters, 30).
- Baeriswyl, Armand: *Zähringerstädte: Ein städtebaulicher Mythos unter der Lupe der Archäologie. Die Zähringer: Rang und Herrschaft um 1200* (ur. Jürgen Dendorfer et al.). Ostfildern: Alemannisches

¹¹⁶ V času pisanja članka je na voljo tudi serija neobjavljenih radiokarbonskih analiz vzorcev z različnih najdišč v središču Ljubljane, ki potrjujejo tu predstavljene ugotovitve.

- Institut, Jan Thorbecke Verlag, 2018, str. 125–140 (Veröffentlichung des Alemannischen Instituts Freiburg in Br., 85).
- Boerefijn, Wim: House lots and houses in newly created towns in Europe, c.1150–1350. *Jahrbuch für Hausforschung*, 56, 2016, str. 305–328.
- Cembrzyński, Paweł in Radomski, Maciej: »Empty« space in Central European medieval towns through an interdisciplinary perspective. *Urban History* 49, 2022, str. 211–231. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0963926820000760>
- Die mittelalterliche Stadt erforschen – Archäologie und Geschichte im Dialog: Beiträge der Tagung »Geschichte und Archäologie: disziplinäre Interferenzen«, vom 7. bis 9. Februar 2008 in Zürich* (ur. Armand Baeriswyl et al.). Basel: Schweizerischer Burgenverein, 2010 (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters, 36).
- Draksler, Matej in Fras, Mojca in Štajdohar, Jasna in Klasinc, Rok: *Arheološke raziskave na Mestnem trgu 10 v Ljubljani: Končno strokovno poročilo o raziskavi 17-0359*. Ljubljana, 2018.
- Draksler, Matej in Klasinc, Alenka J. in Štajdohar, Jasna in Jendrašič, Petra: *Arheološke raziskave ob gradnji podhlajevanja objekta na območju atrija. Palača Kresija, Prvo strokovno poročilo o raziskavi 16-0359*. Ljubljana, 2022.
- Draksler, Matej in Masaryk, Rene in Odar, Boštjan: *Poročilo o arheološkem nadzoru in arheoloških raziskavah pri obnovi komunalnih vodov na Stritarjevi ulici v Ljubljani, september 2009*. Ljubljana, 2011.
- Draksler, Matej: *Arheološke raziskave na Mačkovi in Stritarjevi ulici ter v atriju Upravne enote Ljubljana. Srednjeveška Ljubljana* (ur. Martin Horvat). Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2018, str. 78–95.
- Draksler, Matej: *Razvoj srednjeveškega mesta pod Grajskim gričem – Krojaška ulica. Srednjeveška Ljubljana* (ur. Martin Horvat). Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2018, str. 96–111.
- Fehring, Günther P.: *Stadtarchäologie in Deutschland*. Stuttgart: Theiss, 1996 (Archäologie in Deutschland, Sonderheft).
- Giacometti, Antoine: Blackpitts: Dublin's medieval tanning quarter. *Medieval Dublin XVIII* (ur. Seán Duffy). Dublin: Four Courts Press, 2021, str. 243–263 (Proceedings of the Friends of Medieval Dublin Symposium 2016).
- Gutscher, Daniel: Areale und Parzellen: sind Planungsschritte archäologisch nachweisbar? Einige schweizerische Beispiele. *Die vermessene Stadt: Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund*. Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 2004, str. 103–106 (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 15).
- Harder, Jörg: *Hölzerne Infrastruktur des Mittelalters aus dem sogenannten Gründungsquartier der Hansestadt Lübeck. Holzbau in Mittelalter und Neuzeit*. Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 2012, str. 123–130 (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 24).
- Horvat, Martin: *Arheološke raziskave. Ljubljanski grad: Pečnice/Ljubljana Castle: Stove tiles* (ur. Mitja Guštin, Martin Horvat). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1994, str. 29–40 (Archaeologia Historica Sloveniae, 1).
- Horvat, Martin: *Arheološki pogled na srednjeveško Ljubljano. Arheološki pogledi na srednjeveško urbanost* (ur. Katarina Predovnik et al.). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2022, str. 41–70 (Monografije CPA, 15).
- Horvat, Martin: *Gospodarska ulica. Srednjeveška Ljubljana* (ur. Martin Horvat). Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2018, str. 158–173.
- Horvat, Martin: *Ljubljanski grad v srednjem veku. Srednjeveška Ljubljana* (ur. Martin Horvat). Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2018, str. 142–157.
- Jansen, Michaela: *Die Umgestaltung von Marktplätzen zur Stadt: Das Beispiel Esslingen. Die vermessene Stadt: Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund*. Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 2004, str. 41–46 (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 15).
- Kolar, Katarina: *Usnjarstvo in čevljarstvo v srednjem veku. Srednjeveška Ljubljana* (ur. Martin Horvat). Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2018, str. 174–185.
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele: Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006 (Thesaurus memoriae. Dissertationes, 5).
- Kos, Milko: *Srednjeveška Ljubljana: topografski opis mesta in okolice*. Ljubljana: Kronika, 1955 (Knjižnica Kronika, 1).
- Kosi, Miha: *Ljubljana v srednjem veku. Ljubljana – kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk et al.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 128–132.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, 1998 (Zbirka ZRC, 20).
- Kosi, Miha: *Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (Civitas Petouia, Carnium/Creina in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku)*, I. Del. *Zgodovinski časopis* 59, 2005, str. 269–331.

- Kosi, Miha: Stadtgründung und Stadtwerdung: Probleme und Beispiele aus dem slowenischen Raum. *Pro civitate Austriae*, Neue Folge, 14, 2009, str. 5–21.
- Kosi, Miha: Špitali na Slovenskem v srednjem veku. *Epidemije in zdravstvo: Zgodovinski pregled* (ur. Katarina Keber). Ljubljana: Založba ZRC, 2024, str. 9–74. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610508090_01
- Kosi, Miha: The Beginnings of Medieval Towns in the Slovenian Lands and Their »Founders«: Controversies and New Interpretations. *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property* (ur. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014, str. 115–156.
- Kosi, Miha: Začetki mesta Slovenj Gradec: Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku. *Kronika* 56, 2008, št. 2 (Iz zgodovine Koroške), str. 131–164.
- Kosi, Miha: Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 12. stoletja [Die Frühgeschichte der Mittelalterlichen Städte in Slowenien: Eine vergleichende Studie nichtagrarischer Siedlungszentren vom Frühmittelalter bis zum 13. Jahrhundert]. Ljubljana: Založba ZRC, 2009 (The-saurus memoriae. Opuscula, 1). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541156>
- Making a Medieval Town: Patterns of Early Medieval Urbanization* (ur. Andrzej Buko, Mike R. McCarthy). Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Institute of Archaeology, University of Warsaw, 2010.
- Müller, Joachim: Auf der Suche nach der geplanten Stadt: Untersuchungen zum Grundstücksnetz der Altstadt und Neustadt Brandenburg. *Die vermessene Stadt: Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund*. Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 2004, str. 82–90 (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 15).
- Müllner, Alfons: Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Laibach 1896 und 1897. *Argo, Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 5, 1897, str. 30–33, 51–54, 63–66, 98–100.
- Müllner, Alfons: Die Ausgrabungen in der Spitalgasse in Laibach 1896 und 1897. *Argo, Zeitschrift für krainische Landeskunde*, 6, 1898, str. 104–109
- Oppl, Ferdinand: Seigneurial Power and Planning: Aspects of the Origins of Towns in Austria with particular reference to Vienna and Wiener Neustadt. *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project* (ur. Anngret Simms, Howard B. Clarke). Farnham, Burlington: Ashgate, 2015, str. 165–188. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315250182-9>
- Piekalsky, Jerzy: *Prague, Wrocław and Krakow: Public and private space at the time of the medieval transition*. Wrocław: University of Wrocław, Institute of Archaeology, 2014 (Wratislavia Antiqua, 19).
- Pleterski, Andrej in Babor, Igor in Pleterski, Vid in Žagar, Mark in Pflaum, Veronika in Korošec, Tamara in Knific Lunder, Dragica in Lauko, Tomaž in Javor Briški, Marija in Krasnik, Barbara: *Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi*. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2010. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612545666>
- Predovnik, Katarina: Arheološki pogledi na srednjeveško urbanost: uvod. *Arheološki pogledi na srednjeveško urbanost* (ur. Katarina Predovnik et al.). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2022, str. 9–39 (Monografije CPA, 15). <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-HMZBYN26>
- Stadtarchäologie in Deutschland und den Nachbarländern: Ergebnisse, Verluste, Konzeptionen*. Bonn: Amt für Vor- u. Frühgeschichte der Hansestadt Lübeck, 1988 (Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, 14).
- Stadtgründung und Stadtwerdung: Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung* (ur. Ferdinand Oppl et al.). Linz: Österreichischer Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, 2011 (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, 22).
- Stammwitz, Ulf: Aktuelle archäologische Erkenntnisse zur Stadtgründung Lübecks. *Gründung im archäologischen Befund*. Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 2014, str. 37–48 (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 27).
- Stare, Vida: Pokopališče pri sv. Elizabeti v Špitalski ulici v Ljubljani. *Kronika*, 39, 1991, št. 3, str. 17–28.
- Štih, Peter: *Castrum Leibach: Najstarejša omemba Ljubljane in njeni začetki. Faksimile s komentarjem in zgodovinskim uvodom*. Ljubljana: Mestna občina Ljubljana, 2010.
- Štih, Peter: Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane. *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 7–42.
- Štih, Peter: Ljubljana v srednjem veku. *Srednjeveška Ljubljana* (ur. Martin Horvat). Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2018, str. 18–41.
- Štular, Benjamin in Draksler, Matej in Masaryk, Rene: *Poročilo o arheoloških raziskavah izvedenih v okviru projekta obnove komunalnih vodov na Mačkovi ulici v Ljubljani, november 2009*. Ljubljana, 2011.
- Štular, Benjamin: Začetki srednjeveške Ljubljane v luči arheoloških izkopavanj na Mačkovi ulici. Vi-sokosrednjeveška Ljubljana v luči najnovejših arheoloških izkopavanj. *Emona med Aquileia and Pannonia* (ur. Irena Lazar, Bernarda Županek). Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,

Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerzitetna založba Annales, 2012, str. 143–156.

Šumi, Nace: Knjiga o srednjeveški Ljubljani. *Naša sodobnost* 3, 1955, 11/12, str. 1091–1093.

Untermann, Matthias: Archäologie in der Stadt: Zum Dialog der Mittelalterarchäologie mit der südwestdeutschen Stadtgeschichtsforschung. *Stadt und Archäologie* (ur. Bernhard Kirchgässner, Hans-Peter Becht). Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag, 2000, str. 9–44 (Stadt in der Geschichte, Veröffentlichungen des südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, 26).

Untermann, Matthias: Planstadt, Gründungsstadt, Parzelle: Archäologische Forschung im Spannungsfeld von Urbanistik und Geschichte, Einführende Bemerkungen. *Die vermessene Stadt: Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund*. Paderborn: Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 2004, str. 9–16 (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, 15).

Verbič, Tomaž: *Zaščitna arheološka izkopavanja na Stritarjevi*, geološki ogled 23. septembra 2009.

Vilfan, Sergij: Nekaj vprašanj iz zgodovine Stare Ljubljane. *Kronika* 4, 1956, št. 3, str. 132–148.

Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.–XIX. stoletje). *Zgodovinski časopis* 8, 1954, str. 27–86.

Vilfan, Sergij: Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja. *Zgodovina Ljubljane: Prispevki za monografijo* (ur. Ferdo Gestrin et al.). Ljubljana: »Kronika«, Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984. str. 75–95.

ZEMLJEVIDI

Dežman, Franc (1826): Grundriss der Haupt-Stadt Laibach im Königreiche Illyrien.

Florjančič de Grienfeld, Ivan Dizma, Kaltschmidt, Abraham (1744): Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica, Jussu, Sumptu'que Inclitorum Provinciae Statuum geometrice exhibita.

Kaiser, Franz-Joseph, Kissel, Franz (1830): Plan der Haupt Stadt Laibach im Königreiche Illyrien.

Reiche (1829): Plan der k.k. Haupt-Stadt Laibach im Königreiche Illyrien.

SPLETNI VIRI

Arcanum:

<https://maps.arcanum.com/en/map/cadastra/l/?layers=3%2C4&bbox=1614616.306357773%2C5788509.9759979835%2C1616127.131994972%2C5789105.945952895>

eArheologija:

<https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?page=eArheologija&views=Prikaz-app%2CView-5>

Površinska geologija. Rečni procesi:

<https://dk.mors.si/Dokument>

SUMMARY

Early Development of Ljubljana's Town Square until 1300 in Light of Archaeological Research Results

The oldest market settlement of medieval Ljubljana was most probably located in the area of Old Square near the Church of St James already in the eleventh century, even though archaeological evidence has so far not confirmed it directly. Nonetheless, the name 'Old Square' indicates that this was the first part of the settlement with non-agrarian characteristics. The results of archaeological research have shown that, before the mid-twelfth century, the core of the development of the medieval town moved to the central part of Town Square, to the area of the Old or Lower Bridge on the Ljubljanica River (the location of the modern Triple Bridge), while Old Square seems to have been excluded from the town's further development for centuries.

Moving a settlement to a new, more favourable location was generally undertaken by a town lord. Given the mentions in written sources, the initiators of urban development and the emergence of a new central settlement in Ljubljana were the Spanheims, Dukes of Carinthia. In the decades leading up to the mid-twelfth century, the family managed to amalgamate the estate that formerly belonged to various secular and ecclesiastical landowners, thus establishing a large and unified landed lordship of Ljubljana with its centre at Ljubljana Castle.

Archaeological finds point to a non-agrarian settlement of craftsmen and tradesmen that developed at the foot of the castle hill before the mid-twelfth century. This was a pre-urban phase with simple wooden structures built on the floodplain on the right bank of the Ljubljanica River, along the ancient Roman road, which was revived during the initial period of medieval development. Apart from the wooden structures, the settlement also had an elaborate ditch system that were presumably dug in order to serve tanneries. The placement of the ditches points to an early planning, reflecting spatial organization design that corresponded with the subsequent town ground plan. In other words, their layout was followed by the delineation of house plots and the street network configuration.

In the second half of the twelfth century followed the restructuring of the existing pre-urban settlement on the

right bank of the Ljubljanica River, when builders implied a fairly regular ground plan adapted to the uneven terrain - indicating the will of the founder. This construction process, which can be understood as the founding of Ljubljana, aligned with the period of Herman of Spanheim (1161–1181), Duke of Carinthia who may be considered the founder, even though it may already have happened during the time of his brothers Henry (1144–1161) and Ulrich (ca. 1144). Streets were laid out that served as the basis for the organization of house plots. These—or at least their street width—were planned in standard size, although minor deviations in the size of individual plots can be expected. The plots along the former Špilaska street were long and narrow, delimited by a boundary ditch to the rear. Houses stood along the street, with a courtyard at the back used for cultivating gardens and orchards, housing domestic animals, work and storage area, as well as cesspits and water wells. In only a hundred years after the founding of Ljubljana, multiple activities led to a build-up of waste material in these courtyards, causing the elevation of the

town's terrain by over a metre. The plots bordering on the town square were smaller but had a prime location and value, being particularly suitable for crafts and sales shops. The plot boundaries were initially marked by wooden fences and some also with walls, as evidenced by the example under modern Medarska street.

The founding of Ljubljana and the construction of its town walls were soon followed by the process of crowding the walled area. The precursor of Mačkova street was built as well as a street perpendicular to it that no longer exists today and ran west along the modern Medarska street. Both streets provided access to courtyards to the rear of the properties and consequently their dense construction during the thirteenth century. Through inheritance or sale, plots were fragmented or merged into larger units, creating a complex network of various-sized plots. This makes it challenging to discern their original size on Ljubljana's historical plans and cadastral maps but it is still recognizable mainly through the interpretation of archaeological data.

MARTIN BELE*

Notarji, komorniki in dvorni mojstri

Primerjava razvoja dvornih služb na Štajerskem in Tirolskem v 12. in 13. stoletju

IZVLEČEK

Tema članka je primerjava razvoja dvornih služb vladarjev vojvodine Štajerske in grofije Tirolske v 12. in 13. stoletju. Na Štajerskem iz virov razberemo hiter razvoj aparata dvornih služb že globoko v 12. stoletju, za kar je bil zaslužen mejni grof Otokar III., ki je svoji mejni grofiji vladal že med letoma 1129 in 1164. Po drugi strani je bil tovrstni razvoj na Tirolskem mnogo počasnejši, čeprav prve grofovske dvorne uradnike tudi tam srečamo že sredi 12. stoletja. To se je spremenilo v času vlade tirolskega grofa Majnharda II. (sicer tudi koroškega vojvode), ki je na Tirolskem vladal med letoma 1258 in 1295.

KLJUČNE BESEDE

Štajerska, Tirolska, srednji vek, Majnhard II., maršal, komornik, stolnik, točaj, notar, dvorni mojster

ABSTRACT

NOTARIES, CHAMBERLAINS, AND COURT MASTERS. A COMPARISON OF THE DEVELOPMENT OF COURT OFFICES IN STYRIA AND TYROL IN THE TWELFTH AND THIRTEENTH CENTURIES

The article focuses on the development of court offices under the rulers of the Duchy of Styria and the County of Tyrol in the twelfth and thirteenth centuries. In Styria, sources already point to a swift development of the court administration structure in the twelfth century, which was owed to Margrave Ottokar III, who governed his margraviate between 1129 and 1164. On the other hand, such development was much slower in the County of Tyrol, even though the first court officials may also be encountered there as early as the mid-twelfth century. This changed during the period of Count Meinhard II (who was also Duke of Carinthia), who ruled over Tyrol between 1258 and 1295.

KEY WORDS

Styria, Tyrol, Middle Ages, Meinhard II, marshal, chamberlain, steward, cupbearer, notary, court master

* doc. dr., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Maribor, Slovenija, martin.bele@um.si,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1808-6182>

UVOD

Namen pričujočega besedila je primerjati razvoj dvornih služb vladarjev mejne grofije (od leta 1180 vojvodine) Štajerske in grofije Tirolske v 12. in 13. stoletju. Časovni okvir bo obsegal približno poldrugo stoletje oziroma čas med sredo 12. stoletja in koncem leta 1295. Štajersko in Koroško smo izbrali, ker sta imeli ravno ti razvijajoči se vzhodnoalpski kneževini konec 13. stoletja sistem dvornih služb že izredno razvit in razčlenjen. Hkrati se štajerski in tirolski dvor nista razvila identično drug z drugim, temveč sta imela svoje specifičnosti. Prav tako je bil razvoj tako na Tirolskem kot na Štajerskem zelo očitno rezultat dejavnosti konkretnega vladarja. Kot bomo pokazali, je razvoj aparata štajerskih dvornih služb segal že globoko v 12. stoletje. Po drugi strani je bil tovrstni razvoj na Tirolskem mnogo počasnejši in se je precej razlikoval od razvoja v deželah na vzhodu. V zvezi s Štajersko se bomo med drugim naslanjali predvsem na dela *Landesfürst, Behörden und Stände* Franza Kronesa,¹ *Verwaltungsgeschichte* Antona Mella,² *Dežela, ki je ni bilo* Mihe Kosija³ ter *Štajerske dvorne službe do leta 1311* Martina Beleta.⁴ Kar se tiče Tirolske, bomo uporabljali predvsem *Die Anfänge einer landesfürstlichen Kanzlei in Tirol* Franza Huterja,⁵ *Geschichte der Verwaltung Tirols* Otta Stolza⁶ ter *Weisse Mönche schwarze Zahlen* Lienharda Thalerja.⁷ Neobjavljeni viri, uporabljeni v besedilu, so iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu,⁸ Tirolskega deželnega arhiva v Innsbrucku⁹ ter predvsem Hišnega, dvornega in državnega arhiva na Dunaju.¹⁰ Objavljene vire, ki smo jih v raziskavi prav tako uporabili, so v preteklosti zbirali in izdajali Franc Kos, Milko Kos,¹¹ France Baraga (na podlagi gradiva Boža Otorepca),¹² Joseph von Zahn,¹³ Jože Mlinarič,¹⁴ Heinrich Appelt,¹⁵ Gerhard Pfersch, ¹⁶ Franz Huter,¹⁷ Hermann Wiesflecker,¹⁸ Johann Friedrich Böhmer, Oswald

Redlich,¹⁹ Joseph Seemüller²⁰ ter Hermann Wiessner.²¹

RAZVOJ NA PODLAGI OSEBNE POBUDE

Tako na Štajerskem kot Tirolskem je bil razvoj aparata dvornih služb posledica osebne pobude dveh knezov, pri čemer sta imela oba tesne stike s tedanjim vladarjem v cesarstvu.²² Na Štajerskem je šlo za mejnega grofa Otokarja III., ki je svoji mejni grofiji vladal med letoma 1129 in 1164. Dejstvo, da je šlo prav zanj, ni presenetljivo, saj je bil Otokar III. eden najdejavnejših knezov svojega časa, ki je potoval širom cesarstva. Prav tako je bil po materi bratranec tedanjega cesarja Friderika I. Barbarosse (vladal v letih 1152–1190) ter ga je večkrat spremljal na potovanjih po nemških deželah, Burgundiji in Italiji.²³

Kakor se zdi, je Otokar III. svoj dvor začel organizirati po vladarjevem vzoru, pri čemer je bil le eden od mnogih knezov v cesarstvu, ki so tako ravnali.²⁴ Prav tako bi bilo mogoče, da je na organiziranost štajerskega dvora vplivala tudi njegova mati Zofija, hči bavarskega vojvode Henrika Črnega ter sestra njegovega naslednika Henrika

Pečat mejnega grofa Otokarja III.
(Wikimedia Commons).

1 Krones, *Landesfürst*, str. 178–186.

2 Mell, *Verwaltungsgeschichte*, str. 166–171.

3 Kosi, *Dežela*, str. 535–542, 567–568, 575.

4 Bele, *Štajerske dvorne službe*, str. 15–33.

5 Huter, *Die Anfänge*, str. 138–151.

6 Stolz, *Geschichte*, str. 15–20, 28–29, 32–33.

7 Thaler, *Weisse Mönche*, str. 22–48.

8 StLA.

9 TLA.

10 HHStA.

11 GZS IV, V.

12 GZS VI.

13 UBSt I, II, III.

14 GZM I, II.

15 DD F I. 1.

16 UBSt IV.

17 TU I/1, II, III.

18 WI, II.

19 RI VI/1.

20 Ottokars Österreichische Reimchronik.

21 MDC VI, VIII.

22 Za informacije in nasvete o tirolskem dvoru in splošnih razmerah na Tirolskem (in na širšem vzhodnoalpskem območju) se lepo zahvaljujem dr. Lienhardu Thalerju z Inštituta za gospodarsko in družbeno zgodovino Univerze na Dunaju.

23 GZS IV, št. 295; DD F I. 1, št. 14; GZS IV, št. 297; DD F I. 1, št. 15–19, 26–27, 30, 33–35, 49–50, 54, 70, 92, 96–98, 100–101, 103, 109–110, 112, 114, 116; GZS IV, št. 356; Dopsch, *Die Länder*, str. 295.

24 Prim.: Banfi, Uprava, str. 22.

Ponosnega. Podatkov o organiziranosti dvora (oziroma spremstva) Otokarjevega očeta Leopolda (oziroma deda Otokarja II.) nimamo. Brez dvoma je tudi Leopoldovo spremstvo (oziroma gospodinjstvo) vključevalo osebe z bolj ali manj podobnimi funkcijami, kot so jih imeli poznejši dvorni uradniki, a sistem organizacije dvora, kot ga na širšem vzhodnoalpskem prostoru (in drugje) poznamo tudi iz kasnejših desetletij in stoletij, je bil na Štajerskem prvič dokazljivo vzpostavljen šele z Otokarjem III. Pri njegovem posnemanju vladarjeve uprave ni šlo le za splošen trend ali kaprico, temveč je bil ustrezno oblikovan upravni aparat za razvoj bodoče kneževine neizogiben.

Na Tirolskem je razvoj pravi zagon dobil šele v času grofa Majnharda II. Goriško-Tirolskega (sicer tudi koroškega vojvode). Majnhard je na Tirolskem vladal med letoma 1258 in 1295, pred letom 1271 skupaj z mlajšim bratom Albertom.²⁵ V tem času se je posvečal predvsem finančnim in upravnim problemom, medtem ko so mu bili vzvišeni viteški ideali in tedanja dvorna kultura precej tuji. Poleg tega je bil več branja in pisanja. Vzrok za bliskovit razvoj raznih dvornih uradov v njegovem času gre torej iskati v njegovi želji, da uredi finance svoje nastajajoče kneževine in s tem pobere čim več davkov.²⁶

Kljub temu, da je Majnhard II. od leta 1286 nosil tudi koroški vojvodski naslov, je bil celoten upravni sistem na Koroškem od tirolskega popolnoma ločen in se je drugače razvijal.²⁷ Tudi Majnhard II. je bil, tako kot svojčas Otokar III., med dejavnejšimi, uspešnejšimi in vplivnejšimi knezi v tedanjem Svetem rimskem cesarstvu. Med drugim mu je uspelo hčer poročiti z Albrehtom, sinom tedanjega nemškega (rimskega) kralja Rudolfa Habsburškega (vladal med letoma 1273 in 1291), čigar velik zaveznik je bil. Albreht je bil bodoči avstrijski in štajerski vojvoda ter od leta 1298 nemški kralj.²⁸

Čeprav nekaj malega grofovskih dvornih uradnikov na Tirolskem srečamo že v desetletjih pred grofom Majnhardom II., je bil očitno ravno on zaslužen za izredno hiter razvoj organizacije dvora, ki se je prav v njegovem času začel skoraj

nenadoma. Dasiravno je glede tega najbrž dobil kako idejo tudi iz današnjega severnega italijanskega prostora, se je povečini tudi on zgledoval po drugih državnih knezih severno od Alp. Poleg tega je – vsaj kar se tiče njegovih financ – nekaj organizacijskih idej verjetno dobil tudi pri cistercijskih menihih.

Pri najpomembnejših dvornih uradnikih različnih knezov Svetega rimskega cesarstva je šlo – strogo vzeto – predvsem za štiri službe. To so bile službe maršala (*marescalcus*), komornika (*camerarius*), stolnika (*dapifer*) in točaja (*pincerna*). Pri organizaciji posameznih dvorov v praksi najdemo primere, ki so šli razvojno vsak svojo pot. V raznih primerih so uradniki prišli različno do izraza. Na dvoru nekega kneza so imeli nemara veliko veljavo, medtem ko so se na drugem dvoru komaj pojavili ali pa jih (v danes ohranjenih virih) sploh ne najdemo. Poleg zgoraj omenjenih štirih funkcij se bomo v besedilu posvetili funkcijama (skozi čas vedno močnejšega) dvornega mojstra (*hofmaister*, *magister curie comitis*, *rector curie tirolensis*) in notarja (*notarius*, *protonotarius*, *scriptor noster*, *scribanus dni ducis*, *notarius curie*).²⁹

Obe funkciji sta v obravnavanem obdobju prišli do izraza predvsem na Tirolskem, na Štajerskem pa mnogo manj. Funkcija dvornega mojstra se je na mnogih knežjih dvorih v cesarstvu razvila šele v drugi polovici 13. stoletja. Pri človeku s to funkcijo je šlo za glavnega organizatorja in nadzornika dvora.³⁰ Notar je bil že od karolinškega časa (in več stoletij) načeloma član dvorne kapele in hkrati duhovnik. V času cesarja Friderika II. (v cesarstvu vladal med letoma 1212 in 1250) so se, očitno pod italijanskim vplivom, vedno pogosteje začeli pojavljati tudi laični notarji. V 13. stoletju so deželno knežje dvorne pisarne pridobivale vedno večji pomen, med njihovimi člani pa je bilo duhovščine postopoma vedno manj.³¹

25 Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 407–408; Lackner, *Die Länder*, str. 89.

26 Haidacher, *Verwaltungsorganisation*, str. 113; Huter, *Die Anfänge*, str. 143.

27 HHStA, AUR, 1286 II 1; Heuberger, *Zur Einsetzung*, str. 272.

28 W II, št. 115, 116 (s), 117, 366; Reifenscheid, *König Albrecht I.*, str. 384–387; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 96–113; *Historisches Lexikon der Schweiz, Albrecht I. von Habsburg* (, 9. 12. 2024; Lackner, *Die Länder*, str. 91–92, 103–104; Lackner, *Vom Herzogtum Österreich*, str. 113–115.

29 Čeprav gre v nekaj primerih za iste posameznike, so nekateri skozi čas označeni z različnimi izrazi. Druge srečamo le enkrat. V primerih, ko je bil kdo označen le kot pisar, je šlo – kot bi smeli zaključiti iz konteksta – za uradnika, aktivnega na dvoru, ne pa na ravni vse pokrajine. Trditev glede podrobnosti oziroma konkretnih zadolžitev teh uradnikov nam viri ne dovolijo postavljati. V dvorni pisarni na Tirolskem sta se izraza pisar in notar uporabljala kot sinonima. Poleg tega so na Tirolskem obstajali t. i. javni notarji (*notarius publicus*), tako kot v Italiji. Ti so opravljali pisarniške storitve za ljudstvo, vendar niso bili del knežjega dvora ali uprave. V primerih, ki smo jih upoštevali v pričujoči raziskavi, očitno ni šlo za javne notarje, temveč za člane tirolskega grofovskega dvora (Schuler, *Notar*, str. 1271; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 310).

30 Rösener, *Hofämter*, str. 68 (*Hofämter an Fürstenhöfen*).

31 Csendes, *Kanzlei*, str. 911 (*Deutsches Reich*); Schuler, *Notar*, str. 1271; Banfi, *Uprava*, str. 25; Wiesflecker, *Meinhard*, str. 187–188.

Maršal, komornik, stolnik in točaj so bili neposredno podrejeni dvornemu mojstru. Nosilec funkcije maršala je prvotno skrbel za gospodove konje, sicer pa je bil vrhovni vojaški poveljnik gospodovih ministerialov oziroma njegov najvišji uradnik v vojnih zadevah. Komornik je bil zadolžen za gospodove finance oziroma zakladnico, opremo gospodovega doma ter druge njegove osebne potrebe. Stolnik je bil dvorni upravitelj in je v prvi vrsti bdel nad preskrbo z živili. Točajeva glavna naloga je bila oskrbovanje gospodove mize s pijačo (predvsem vinom). Prav tako je imel točaj na skrbi gospodove vinograde in kleti.³²

RAZVOJ NA ŠTAJERSKEM

Kot rečeno, se je razvoj aparata dvornih služb na Štajerskem začel z mejnim grofom Otokarjem III. Najmočnejši, a ne edini dvorni uradniki v omenjeni mejni pokrajini so bili maršal, komornik, stolnik in točaj. Prvi maršal Otokarja III. je bil mož po imenu Friderik, ki se omenja že ok. leta 1150. V istem času se je pojavil tudi prvi komornik z imenom Gerunk. Prvega štajerskega stolnika Ditmarja srečamo med letoma 1180 in 1191, ni pa rečeno, da ni ta funkcija obstajala že desetletja pred tem. Prvega točaja, prav tako Ditmarja, zasledimo leta 1162.³³

Kot že omenjeno, je na organizacijo štajerskega dvora v Gradcu morda vplivala Zofija, mati Otokarja III. in hči bavarskega vojvode Henrika Črnega iz vojvodske dinastije Welfov. Tudi Kunigunda, soproga Otokarja III., je izvirala iz visokega plemstva tistega časa. Bila je hči mogočnega bavarskega mejnega grofa Dipolda III. Vohburškega,³⁴ ki je bil med drugim nekaj časa cesarjev tast. Štajerski dvor je tako morda (so)organizirala po vzoru iz svoje domovine.³⁵ Za to možnost govorijo tudi podatki, da se je neki Meginhart oziroma Majnhard *Since* v letih med ok. 1160 in ok. 1175 izrecno imenoval »komornik mejne grofice«.³⁶ Pri tem je bila z mejno grofico nedvomno mišljena Kunigunda, saj je bila Zofija pokojna že od leta 1145, Kunigunda pa je umrla šele leta 1184.³⁷

Po smrti Otokarja III. je na Štajerskem vladal njegov sin Otokar IV., ki je leta 1180 dobil naslov

vojvode. Zaradi hudih zdravstvenih težav (bil je gobav) se je proti koncu življenja svojo vojvodino odločil zapustiti avstrijskemu vojvodi Leopoldu V. iz rodbine Babenberžanov in je v ta namen avgusta 1186 izdal t. i. Georgenberški ročin (privilegij).³⁸ V njem je med drugim naročal, naj njegovi dvorni uradniki služijo njegovemu nasledniku, ko bo prišel na Štajersko, ravno tako, kot so prej služili njegovim staršem in njemu.³⁹ Te besede še enkrat potrjujejo dejstvo, da so funkcije maršala, komornika, stolnika in točaja na Štajerskem obstajale že v času Otokarja III. in ne šele Otokarja IV.

V obravnavanem času se je – glede na danes ohranjene vire – na Štajerskem zvrstilo 16 maršalov, 17 (18?) komornikov,⁴⁰ 12 stolnikov in 10 točajev.⁴¹ Mnogi so svoje službe opravljali večkrat in izmenično z drugimi dvornimi uradniki, v treh primerih je funkcijo (komorniško in točajsko) hkrati opravljalo več ljudi. Medtem ko je bila velika večina omenjenih uradnikov iz Štajerske, je bilo vsaj šest posameznikov od drugod, iz vojvodine Avstrije in Češke. Skupno število vseh obravnavanih uradnikov je 55 oziroma 56.

RAZVOJ NA TIROLSKEM

Stara tirolska grofovsko dinastija, katere člane danes poznamo tudi pod imenom Albertinci, je prišla na oblast sredi 12. stoletja. V začetku so delovali predvsem v okolici domačega gradu Tirol (na današnjem Južnem Tirolskem), pa tudi na Bavarskem in čez čas v severni Italiji.⁴² Začeli so razvijati svoj dvorni uradniški aparat. Že v letih 1158 in 1164 se v virih tako pojavi neki *Hecil cancellarius de Tyrol*.⁴³ Med letoma 1190 in 1200 srečamo Arnolda, kaplana in pisarja oziroma notarja tirolskega grofa, maršala Epa in točaja Konrada (*Eppo*

32 Bele, Štajerske dvorne službe, str. 16; Wiesflecker, *Meinhard*, str. 187.

33 UBSt I, št. 307, 469; GZM I, št. 8; Bele, Štajerske dvorne službe, str. 18, 22, 25, 29; Mell, *Verwaltungsgeschichte*, str. 167–168.

34 *Allgemeine Deutsche Biographie*, Dietbold I., *Markgraf von Vohburg* (, 8. 1. 2025).

35 Dopsch, *Die Länder*, str. 272, 280, 296.

36 UBSt I, št. 421, 435 (... *Meginhardus camerarius marchionisse* ...), 523, 576 (... *Meginhardus Since camerarius marchionisse* ...), str. 910; Bele, Štajerske dvorne službe, str. 22.

37 *Deutsche Biographie*, Otokar III. (, 8. 1. 2025).

38 Dopsch, *Die Länder*, str. 297–299; Ravnikar, Maribor, str. 612–614.

39 Karl Spreitzhofer, *Georgenberger Handfeste*, str. 16 (*Dapiferi, pincerne, camerarii, marscalci qui de nostris sunt, intranti partes Stirie duci Austrie singuli cum suis subiectis per officia sua ministrent ea disciplina, qua nobis et parentibus nostris ministraverunt.*), 17.

40 Nejasnost nastane zaradi listine iz leta 1195, katere tema je neka podaritev admontskemu samostanu. V njej sta kot komornika omenjena Bertold in Manegold. Hkrati je iz admontske tradicijske knjige o isti stvari mogoče prebrati, da je šlo v resnici za tri, Bertolda, Markvarda in Heranda (UBSt II, št. 13).

41 StLA, AUR, 1277 VIII 23; StLA, AUR, 1277 XII 1; HHStA, AUR, 1277 XII 14; StLA, AUR, 1278 IV 11; HHStA, AUR, 1281 I 4; StLA, AUR, 1282 IX 27; HHStA, AUR, 1284 XII 14; HHStA, AUR, 1289 VI 3; StLA, AUR, 1289 VII 24; HHStA, AUR, 1292 IX 18; HHStA, AUR, 1295 II 7; Bele, Štajerske dvorne službe, str. 19, 23, 27, 30.

42 Riedmann, *Die Beziehungen*, str. 7.

43 TU I/1, št. 264, 291; Stolz, *Geschichte*, str. 28.

marscalcus, Cvnradvs pincerna).⁴⁴ Z leti nam viri razkrijejo tudi imena mož, ki so bili del spremstva tirolskega grofa Alberta III. (vladal med ok. 1200 in 1253 ter je bil ded Majnharda II.).⁴⁵ Gre za Albertova notarja in duhovnika Ulrika (1211–1217) ter Konrada (1225–1240),⁴⁶ točaja Henrika (1240),⁴⁷ maršala Henrika iz Gufidauna (1240)⁴⁸ ter za pisarje Henrika (1234),⁴⁹ Konrada (1232–1240),⁵⁰ Friderika iz Bozna (1237–1256) in nazadnje Ludvika (1247).⁵¹

Tirolski grof Albert III., ki je imel dve hčeri, a ne preživelih moških potomcev, je poleti 1253 umrl. Ko je v začetku leta 1258 umrl tudi njegov zet in naslednik Majnhard I. Goriško-Tirolski, sta vladno prevzela Majnhardova sinova Majnhard II. in Albert I. († 1304), ki sta do leta 1271 vladala skupaj.⁵² Čeprav sta se oba vpletala v politiko na ravni vsega cesarstva, je bil Majnhard II. v praksi veliko uspešnejši, medtem ko je Albert ostajal v njegovi senci. To se je kazalo predvsem v številu Majnhardovih vojaških zmag, porokah njegovih otrok in velikosti njegovega dvora. Albert je ob delitvi družinskega premoženja dobil grofijo Goriško s pripadajočim, kar je bilo v gospodarskem in strateškem pogledu manj kot grofija Tirolska, ki jo je dobil Majnhard. Poleg tega je Majnhard leta 1286 s pridobitvijo koroškega vojvodskega naslova postal še državni knez.⁵³

Prva znana struktura goriškega dvora se je izoblikovala že kmalu po sredi 12. stoletja. V Albertovem času (med letoma 1271 in 1304) pozna-

mo med drugim 22 pisarjev oziroma notarjev. V istem obdobju sta se poleg goriških komornikov, maršalov in vicedomov v virih začela pojavljati dvorni in kuharski mojster.⁵⁴ Raznovrstnih tirolskih visokih uradnikov (in to izključno v času Majnharda II.!) je bilo (vsaj) 33, med njimi pa so močno prednjačili notarji (18).⁵⁵ Sledili so jim komorniki (deset),⁵⁶ dva točaja⁵⁷ ter po en maršal,⁵⁸ stolnik⁵⁹ in dva dvorna mojstra.⁶⁰ Prihajali so z območja Tirolske, posamezniki pa tudi iz Koroške, Meibna, Furlanije, Bavarske in Švabske. Če uradnikom Majnharda II. prištejemo še vse prejšnje znane tirolske dvorne uradnike (hkrati pa izključimo uradnike njegovega brata Alberta III.), jih je v celotnem obdobju pred letom 1295 skupaj 48.

PODOBNOSTI, RAZLIKE IN POSEBNOSTI

Kot omenjeno, so se knežji dvori v različnih delih cesarstva razvijali različno, tako da so nekatere dvorne službe nekje prišle močno do izraza, drugje pa, nasprotno, skoraj nič. Čeprav so bili na Štajerskem tako daleč najbolj izraziti maršal, komornik, stolnik in točaj, že leta 1173 tam srečamo tudi notarja. Gre za nekega Bernharda,⁶¹ o katerem danes ne vemo ničesar drugega. Poleg njega je v naslednjih desetletjih v virih mogoče najti

44 TU I/1, št. 454 (*Et Ego Arnoldus capellanus scriba et notarius comitis de Tirol, interfui et hic scripsi.*), 455; Huter, *Die Anfänge*, str. 143, 145; Stolz, *Geschichte*, str. 16–17.

45 Lackner, *Die Länder*, str. 90.

46 TU II, št. 622 (*Ego Wdalricus domini comitis Alberti scriba iuuus eius noticiam scripsi et sigillo suo munivi*), 701 (*Ego Albertus comes de Tyrol...Vlricus notarius noster...*), 843 (*... ego Albertus die gratia comes de Tirol... Chunradus notarius domini comitis ...*); Huter, *Die Anfänge*, str. 143, 146, 151.

47 TU III, št. 1113 (*... Henricus pincerna de Tirol ...*).

48 Omenjen v letih 1235–1250, a kot maršal le enkrat (TU III, št. 1025, 1039–1040, 1049, 1063, 1086, 1097, 1113 (*Albertus dei gratia comes Tyrolensis ... in ipsa tenere videbamus, Henrico de Gufedvn nostro marschelscho ...*), 1118, 1127, 1156–1157).

49 TU III, št. 1002 (*... domini comitis de Tirol, in presenciam ... domini Henrici scribani domini comitis suprascripti ...*); Huter, *Die Anfänge*, str. 143.

50 TU III, št. 963 (*... Chunradus scriptor comiti Tirolensis ...*), 997, 1013, 1025, 1039–1040, 1102, 1107, 1110.

51 HHStA, AUR, 20 VI 1247; HHStA, AUR, 20 VI 1247–VII 1256; HHStA, AUR, 26 VII 1255; HHStA, AUR, VII 1256; TU III, št. 1102 (*... Chunradus et Fridericus scriptores...*), 1206, 1207 (*... illustris viri domini Alberti comitis Tyrolis... in dominum Federicum scribam ipsus domini comitis ...*), 1236, 1274 (*... Fridericus notarius noster ...*), 1295–1296, 1302 (*... in presentia Federici scribe domini comitis Tyrolis ...*); Huter, *Die Anfänge*, str. 144, 147.

52 Lackner, *Die Länder*, str. 90–91.

53 Kosi, *Visoki*, str. 72.

54 W I, št. 842; W II, št. 3, 681; MDC VI, št. 156; Plieger, *Die Rechnungsleger*, str. 189, 247–248; Stih, *Goriški grofje*, str. 181, 183–184, 186–194, 198–199.

55 Za primerjavo je v dvorni pisarni že omenjenega cesarja Friderika II. med letoma 1220 in 1250 delalo kakih 50 notarjev. Dvorna pisarna salzburških nadškofov je med letoma 1277 in 1280 zaposlovala skupaj le štiri notarje, prav tako je le tri ali štiri notarje okrog leta 1300 zaposlovala habsburška dvorna pisarna (TLA, AUR, 1292 XI 25; TLA, AUR, 1299 VIII 11; W I, št. 829–830, 832, 844, 866–868; W II, št. 1, 3–4, 10, 15, 18, 21, 32, 59, 62, 101, 111–112, 137, 152, 200–201, 301, 319, 321, 332–335, 343, 363–364, 382–383, 418, 465, 471, 473, 526, 567, 591–592, 610, 651, 674, 685, 709, 713, 723, 726–727, 777, 783, 787, 803, 942, 948–949; Haidacher, *Verwaltungsorganisation*, str. 121, 127; Hye, *Geschichte*, str. 139–141; Plieger, *Die Rechnungsleger*, str. 51, 64–65; Thaler, *Die Finanzen*, str. 120; Wiesflecker, *Meinhard*, str. 189).

56 W II, št. 4, 162, 291, 301, 319, 326–327, 332–335, 359, 363, 382–383, 408, 410, 437, 618, 709, 722, 775, 787, 802, 827, 887, 905; Thaler, *Die Finanzen*, str. 120; Bitschnau, *Burg und Adel*, str. 155; Kögl, *Genealogisch-Heraldisches Adelslexikon*, str. 420–421; Plieger, *Die Rechnungsleger*, str. 59, 96, 100, 106, 110, 115, 117, 133, 137, 141–143, 158–159, 169–170, 185, 190, 196, 202, 205, 211, 228, 247, 255, 258–259, 261, 272, 281, 288, 296, 325, 343, 346–347, 356, 364, 366, 368, 370–371, 377, 389–391, 399, 408, 433, 446, 473, 478, 485, 492, 503, 517, 528, 540, 545–546, 556, 559–560, 567, 595, 616.

57 HHStA, AUR, 1288 XII 8; W I, št. 856.

58 W II, št. 332, 334, 336, 338, 410, 861.

59 W I, št. 735, 744.

60 TLA, AUR, 1299 VIII 11; W I, št. 803; W II, št. 2, 200–201.

61 Listina je ponaredek iz 14. stoletja, a je zelo verjetno nastala na podlagi neke pristne listine (UBSt I, št. 550).

še 13 štajerskih (proto)notarjev. Zaključimo torej lahko, da je bilo vseh trenutno danes znanih štajerskih notarjev 14,⁶² torej mnogo manj kot tirolskih, ki jih je bilo zgolj v času Majnharda II. (torej v 37 letih) vsaj 18, skupaj pa 28. Zgolj kot zanimivost naj povemo, da je bilo poleg ostalih dvornih uradnikov, služabnikov, kuharjev, gozdarjev, kletarjev, lovcev, slov in vojakov na Štajerskem že leta 1147 mogoče najti zabavljača oziroma dvornega norca (*ioculator*) po imenu Henrik. ta je bil tega leta omenjen v graški listini mejnega grofa Otokarja III.⁶³

Med sredo 12. stoletja in koncem leta 1295 med štajerskimi dvornimi uradniki ni mogoče najti niti enega dvornega mojstra. To ne preseneča, saj se je ta funkcija celo na cesarskem dvoru pojavila šele v času Henrika VII., torej v začetku 14. stoletja. Pri njeni uvedbi na Tirolskem torej ni šlo, v nasprotju z mnogimi drugimi funkcijami, za posnemanje že prej obstoječega cesarskega urada. Dvorni mojster je bil prvi človek na dvoru, na čelu dvorne uprave ter prvi svetovalec svojega gospoda v vseh vladnih zadevah.⁶⁴ Vsi ostali člani dvora, svobodni in nesvobodni, so mu bili podrejeni.⁶⁵ Skrbel je za gospodarstvo, organiziral vsakodnevno delo na dvoru in zastopal tirolskega grofa v stikih z ljudmi, ki so dvoru pripadali. Imel ni nobenih obveznosti ali zvez z dogajanjem drugod po pokrajini – v njegovi pristojnosti je bil izključno dvor. Njegova funkcija je bila sprva neposredno povezana z osebo grofa Majnharda II. Goriško-Tirolskega in se je šele v 14. stoletju kot edina na Tirolskem preoblikovala v dedno funkcijo.⁶⁶ Jasnega odgovora na vprašanje, zakaj se na Štajerskem ta funkcija ni razvila na enak način ali pa vsaj ni prišla do izraza v enaki meri, danes ne moremo dati. Namesto dvornega mojstra je tam glavno vlogo na dvoru še najverjetneje igral vsakokratni stolnik,⁶⁷ čigar funkcija se, nasprotno, tudi v času po letu 1295, kot kaže, na Tirolskem ni posebej razvila.

V tirolskem primeru je šlo pri dvornem mojstru le za dva moža. To je bil najprej Wölflin iz Söbriacha (33 km severovzhodno od Špitala

ob Dravi), ki je bil s to funkcijo omenjen v letih 1268 in 1271.⁶⁸ Drugi tirolski dvorni mojster iz obravnavanega časovnega okvirja je bil Henrik Rottenburški. Henrikov domači grad je bil Rottenburg nad krajem Jenbach (dobrih 45 km severovzhodno od Innsbrucka in v dolini Inna). Henrik je bil ministerial Majnharda II. Med letoma 1267 in 1306 se je omenjal z naslovi *hofmaister*, *dns Hainricus magister curie, rector curie tirolensis, miles et ministerialis noster, capitaneus tridentinus* (leta 1284). Službo dvornega mojstra je opravljal od leta 1277.⁶⁹ Očitno je bil dolga leta zelo tesen Majnhardov sodelavec, eden najpomembnejših ljudi svojega časa, skupaj s svojim gospodom pa je bil tudi izobčen (*Henricus de Rotenburch magister curie ipsius comitis*). Omeniti velja, da je imel, vsaj med letoma 1280 in 1298, lastnega pisarja.⁷⁰

Zgodovina rodbine gospodov iz Rottenburga sega v sredino 12. stoletja. Na samem začetku so bili ministeriali grofov Andeških. Ker se je vojvoda Oton III. Andeško-Meranski poročil z Elizabeto, drugo hčerko tirolskega grofa Alberta III. (s prvo je bil poročen Majnhard I. Goriško-Tirolski), so se med Rottenburškimi in grofom Albertom III. spletle prve vezi. Po Albertovi smrti (leta 1253) so se Rottenburški začeli pojavljati v spremstvu drugega Albertovega zeta Gebharda iz Hirschberga, nato pa, najpozneje od leta 1274, kot ministeriali grofa Majnharda II.⁷¹ Funkcijo tirolskih dvornih mojstrov, ki so jo imeli od leta 1277, so ohranili vse do izumrtja v moški liniji, kar se je

62 UBSt II, št. 49, 113, 211a, 245, 265, 399; UBSt III, št. 17, 118, 286; UBSt IV, št. 321, 360, 421. Protonotarji so vodje (v našem primeru) vojvodskih oziroma grofovskih dvornih pisarn ter eni najpomembnejših svetovalcev svojih gospodov (Weiß, Protonotarios, str. 274; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 310).

63 UBSt I, št. 257.

64 Stolz, *Geschichte*, str. 17.

65 Wiesflecker, *Meinhard*, str. 183–184.

66 Feller, *Rechnungsbuch*, str. 24–25; Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 57.

67 Kreikler, Truchseß, str. 1069–1070.

68 W I, št. 803; W II, št. 2; Štih, *Goriški grofje*, str. 193; Wiesflecker, *Meinhard*, str. 185.

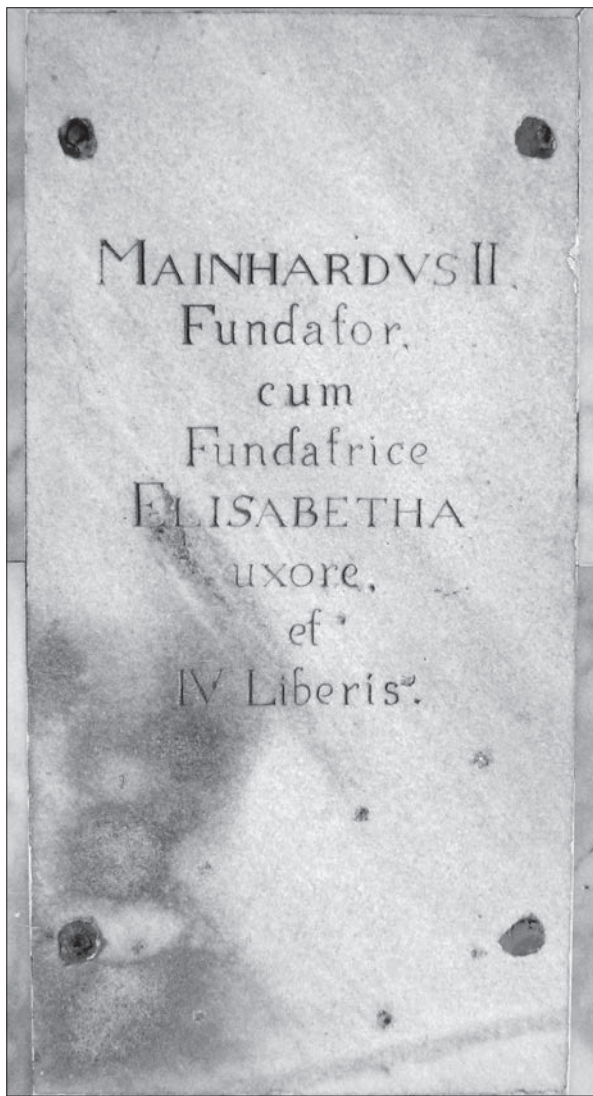
69 HHStA, AUR, 1282 III 12; HHStA, AUR, 1284 III 29–13 IV; HHStA, AUR, 1291 V 5; HHStA, AUR, 1291 VI 13; TLA, AUR, 1299 VIII 11; W II, št. 200–201, 226, 284, 332–336, 352, 372, 382–383, 401–402, 449, 590, 603, 611, 615, 620, 688–689, 707, 719, 774, 803, 827, 842, 887, 898, HHStA, AUR, 1304 XII 20; HHStA, AUR, 1306 II 28; MDC VI, št. 27, 69, 108, 126, 156, 274, 316–317, 364, 413.

70 Grof Majnhard je bil, predvsem spričo »hudega zatiranja tridentinske Cerkve« oziroma hudih in dolgotrajnih sporov s tridentinskim škofom Henrikom II. (1274–1289), sedemkrat izobčen. Henrik Rottenburški je bil skupaj z njim najbrž izobčen (vsaj) leta 1282. Na tem mestu velja spomniti, da se je Majnhard ravno zaradi bojov s škofom Henrikom avgusta 1278 zadrževal ob Adiži in se posledično ni utegnil udeležiti odločilne bitke pri Dürnkrutu (na strani svojega zaveznika Rudolfa Habsburškega). Po drugi strani je bil škof Henrik nekoč Rudolfov protonotar, leta 1274 poslan na koncil v Lyon, da bi tam izposloval priznanje Rudolfove izvolitve s strani Svetega sedeža. Tam mu je papež Gregor septembra 1274 podelil tridentinsko škofijo (RI VI/1, št. 376; W II, št. 401, 590, 600–601, 620; Feller, *Rechnungsbuch*, str. 31; Riedmann, *Mittelalter*, str. 402, 404; Huber, *Meinhard II.*, str. 230; Rogger, *Heinrich (OT) († 1289)*, str. 777; Wiesflecker, *Meinhard*, str. 185).

71 *Deutsche Biographie, Otto III.* (, 9. 12. 2024); Feller, *Rechnungsbuch*, str. 23–25.

v danes ne popolnoma znanih okoliščinah zgodilo šele leta 1411.⁷²

Kot veliko prelomno novost tirolske dvorne pisarne je treba omeniti t. i. računске knjige (*Rechnungsbücher*, *Raitbücher*). Pisarna Majnharda II. je namreč začela na podlagi posameznih računov sestavljati celovite poslovne knjige, ki so prvič omogočile pregled celotne finančne uprave nastajajoče kneževine, vključno z vsemi izdatki in

Nagrobna plošča Majnharda II. v samostanu Stams (Wikimedia Commons).

prihodki posameznih uradov. Iz časa med letoma 1288 in 1350 je ohranjenih približno 30 zvezkov računskih knjig. Skupaj s podobnimi, nekoliko starejšimi zapisi iz Savoje so med najzgodnejšimi tovrstnimi viri v cesarstvu in veljajo za prvovrstna zgodovinska pričevanja. Vsebujejo številne informacije o gospodarski in upravni zgodovini ter imajo veliko vrednost kot vir za plemiško materialno kulturo poznega srednjega veka.⁷³ V njih najdemo letne računovodske evidence (prihodke in odhodke) približno 40 sodnikov in drugih uradnikov. Gre na primer za prihodke iz zemljiške posesti, sodišč, davkov, mitnin in solinarstva (rudarstvo je dodano šele okoli leta 1420). Pod odhodki najdemo plače, gradbene stroške, vojne izdatke, nakupe raznega blaga v Italiji itd.⁷⁴

Danes domnevamo, da so tirolski notarji v obravnavanem času posnemali oziroma se zgledovali po finančnem upravljanju cistercijanskega samostana Stams, kakih 46 km zahodno od Innsbrucka. Samostan je leta 1273 (oziroma 1275) ustanovil Majnhard II. Najstarejši ohranjeni urbar tega samostana je iz leta 1284 in je torej iz istega časa (oziroma le malenkost starejši) kot najstarejša tirolska računska knjiga. Druge možnosti vključujejo še posnemanje sistemov iz pisarn brixenske in tridentinske škofije, a se zdi razlaga, ki vključuje sistem iz Stamsa, še najverjetnejša.⁷⁵

Pri pregledu zapiskov iz dvorne pisarne Majnharda II. naletimo na denarne enote, tedaj v uporabi na Tirolskem. Tudi tu je slika precej drugačna kot na Štajerskem. V raznem listinskem gradivu na Štajerskem v 13. stoletju srečamo predvsem (srebrne) marke (dunajske ali graške teže oziroma graškega denarja) ter dunajske in breške pfe-nige.⁷⁶ Slednji so bili v poldrugem stoletju po letu 1125, ko so jih začeli kovati v Brežah, najvažnejše plačilno sredstvo na širšem območju Vzhodnih Alp, pa tudi Furlanije, Hrvaške, Slavonije, Bosne in Ogrske. V 13. stoletju so v poslovanju med Italijo in današnjimi slovenskimi deželami uporabljali tudi novce raznih italijanskih mest, predvsem na Kranjskem je prevladoval oglejski pfe-nig.⁷⁷ Po drugi strani v mnogih virih za Tirolsko pred letom 1295 in po njem srečujemo t. i. bernske marke, tj. srebrni denar, ki so ga po vzoru Verone

⁷² Po smrti že omenjenega Henrika Rottenburškega je naslov dvornega mojstra ostal v njegovi rodbini. Tudi po letu 1363, ko so na Tirolskem zavladali Habsburžani, so Rottenburški obdržali svojo moč. Okoli leta 1411 je umrl Henrik VI. Rottenburški, najbogatejši svoje rodbine, a hkrati njen zadnji moški član. V kontekstu hudega spora s tedanjim tirolskim grofom Friderikom IV. je bil nekaj časa zaprt v Innsbrucku in prisiljen v predajo velikega dela svojega premoženja. Umril je maja 1411 (Anderlan, Heinrich von Rottenburg, str. 359–377; Feller, *Rechnungsbuch*, str. 70–74).

⁷³ Haidacher, *Verwaltungsorganisation*, str. 122; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 312–313.

⁷⁴ Thaler, *Münzreichtum*, str. 23, 26, 44, 212–214, 359.

⁷⁵ Thaler, *Weisse Mönche*, str. 22–23, 27, 30, 32–33, 43–44.

⁷⁶ Na primer GZM I, št. 20, 60, 72, 81; GZM II, št. 21, 30, 39, 49, 51; Bizjak, *Ratio facta est*, str. 89–90.

⁷⁷ Oglejski pfe-nig je v začetku 13. stoletja vseboval okoli 0,9 g srebra, dunajski pa 0,57 (gl. Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 33–36, 40; Bizjak, *Ratio facta est*, str. 83, 86–87, 89, 95).

(v nemščini tudi (Welsch)Bern) od 13. stoletja kovali v Meranu.⁷⁸

PRIMERJAVA STATISTIČNIH PODATKOV

Z danes ohranjenimi viri lahko torej na Štajerskem pred letom 1295 naštejemo 16 maršalov, 17 (18?) komornikov, 12 stolnikov, 10 točaje in 14 notarjev. Vseh skupaj je torej 69 oziroma 70, od tega maršalov 23,5 %, komornikov 26 %, stolnikov 16 %, točaje 14,5 % in notarjev 20 %. Glede na njihov zemljepisni izvor lahko štajerske maršale lociramo tako: eden je bil iz Avstrije (6,25 %), dva iz današnje slovenske Štajerske (12,5 %), sedem iz današnje avstrijske Štajerske (43,75 %), eden iz Češke (6,25 %), za pet pa dežele izvora ni mogoče določiti (31,25 %).⁷⁹

Štajerskih komornikov je bilo 17 oziroma 18. Za devet (oziroma deset) komornikov (53 %) njihove provenience in zemljepisnega izvora ni mogoče določiti. Iz današnje slovenske Štajerske sta bila dva (11,75 %), iz današnje avstrijske Štajerske pa šest (35,25 %).⁸⁰ Pri stolnikih je izvor še najjasnejši, in to pri vseh dvanajstih. Medtem ko sta bila dva iz vojvodine Avstrije (16,6 %), jih je bilo deset iz avstrijske Štajerske (83,4 %), iz današnje slovenske Štajerske pa ni bilo nobenega.⁸¹

Točaje je bilo pet iz današnje avstrijske Štajerske (50 %), trije so bili iz vojvodine Avstrije (30 %), dvema pa domače dežele danes ni mogoče določiti.⁸² Isto moramo žal reči za deset znanih štajerskih notarjev (71,5 %). Dva izmed njih sta iz današnje slovenske Štajerske (14,2 %), eden iz Avstrije (7,15 %) in eden iz Češke (7,15 %).⁸³

Na tirolskem dvoru lahko za ves čas pred letom 1295 naštejemo 48 najvišjih dvornih uradnikov:⁸⁴ notarjev kar 28 (57,1 %), komornikov deset (20,65 %), točaji so bili štirje (8,2 %), trije maršali (6,25 %), en stolnik (2,6 %) ter dva dvorna mojstra (5,2 %). Pri 20 tirolskih notarjih dežele izvora danes ni mogoče določiti (71,5 %). Pet jih je iz (današnje Južne) Tirolske (17,5 %) ter po eden iz Furlanije (3,66 %), Švabske (3,66 %) in Meißna (3,66 %).⁸⁵ Na splošno se zdi, da je Majnhard II. tako v upravi kot v sodstvu uporabljal predvsem izobražene uradnike iz meščanskih družin, (manj izobraženih) plemičev pa malo.⁸⁶ Med letoma 1271 in 1281 so bili hkrati aktivni trije tirolski notarji, od leta 1282 je ta številka zrasla na sedem. S tem je velikost dvorne pisarne Majnharda II. občutno preseгла velikost pisarne Albrehta Habsburškega (ki je cesarstvu vladal med letoma 1298 in 1308). Postala je nekakšna kontrolna točka in središče celotne tirolske knežje uprave.⁸⁷

Med desetimi tirolskimi komorniki (ki so vsi iz časa Majnharda II.) petim domače dežele danes ni mogoče določiti (50 %), trije so bili z območja današnje avstrijske Tirolske (30 %), eden iz današnje Južne Tirolske (10 %) ter eden iz Bavarske (10 %).⁸⁸ Enega izmed tirolskih točaje poznamo že iz let 1190 in 1200, drugega iz 1240, tretji in četrti pa sta, prav tako kot komorniki, iz časa Majnhar-

⁷⁸ Bernska marka je (v začetku 14. stoletja) veljala 166 g srebra. Delila se je na 10 funtov (*librae*), 120 krajcarjev (*grossi*), 200 solidov (*solidi*) ali 2400 bernskih denaričev (*denarii*) (Thaler, *Zwei Bücher*, str. 16).

⁷⁹ StLA, AUR, 1277 VIII 23; StLA, AUR, 1277 XII 1; HHStA, AUR, 1277 XII 14; StLA, AUR, 1278 IV 11; HHStA, AUR, 1281 I 4; StLA, AUR, 1282 IX 27; UBSt I, št. 307, 366, 430, 631, 665, 681, 695; UBSt II, št. 13, 113, 184, 193, 200, 211a, 214, 239, 245, 256, 358; GZS V, št. 737; GZS VI, št. 85, 259–260; UBSt IV, št. 61–62, 70, 240, 472–473; Bele, *Štajerske dvorne službe*, str. 18–21; Mell, *Verwaltungsgeschichte*, str. 168.

⁸⁰ UBSt I, št. 307, 366, 404, 421, 433, 435, 523, 576, 647, 648, 702, 708, 720, 859; GZS IV, št. 406, 788; UBSt II, št. 13; GZS V, št. 805; GZS VI, št. 217; UBSt IV, št. 241, 492, 495, 518, 538; Krones, *Landesfürst*, str. 178–183; Bele, *Štajerske dvorne službe*, str. 22–24.

⁸¹ HHStA, AUR, 1284 XII 14; UBSt I, št. 631, 649, 702; UBSt II, str. 16, 43, 50, 60, 98, 157, 256, 316, 396, 460; GZM I, št. 7–8, 26, 28, 38, 48; GZS V, št. 880; GZS VI, št. 6, 28; UBSt III, št. 63, 99, 256; UBSt IV, št. 62, 166, 395–396; Bele, *Štajerske dvorne službe*, str. 24–28; Krones, *Landesfürst*, str. 183–184; Mell, *Verwaltungsgeschichte*, str. 168.

⁸² Bele, *Štajerske dvorne službe*, str. 30.

⁸³ UBSt I, št. 550; UBSt II, št. 49, 113, 211a, 245, 265, 399; UBSt III, št. 17, 118, 286; UBSt IV, št. 321, 360.

⁸⁴ V 13. stoletju je *familia domus* na tirolskem gradu v celoti obsegala nekaj več kot 100 članov, od služabnikov v kuhinji, stražarjev, hlevarjev, pastirjev, mizarjev, vratarjev, vinarjev in krojačev do poveljnika samostrelcev, zlatarjev, kaplanov in notarjev. Niso bili vsi enako vplivni. Najvišja in najmočnejša skupina na dvoru za knežjo družino so bili svetniki ter že zgoraj izpostavljeni visoki uradniki – dvorni mojster, maršal, komornik, stolnik in točaj (Thaler, *Die Finanzen*, str. 101).

⁸⁵ HHStA, AUR, 1286 XI 12; HHStA, AUR, 1288 IV 21; TLA, AUR, 1292 XI 25; TLA, AUR, 1299 VIII 11; TU I/1, št. 264, 291, 454–455; TU II, št. 622, 701, 843; TU III, št. 963, 1002, 1102, 1206, 1207, 1236, 1274, 1295–1296, 1302; W I, št. 829–830, 832, 844, 866–867; W II, št. 1–4, 10, 13, 15, 18, 21–22, 59, 62, 93, 101, 111–112, 137, 144, 152, 200–201, 301, 319, 321, 324, 332–335, 343, 352, 363, 417–418, 465, 521, 586, 591–592, 600–601, 610, 651, 674, 682, 685, 688, 709, 713, 726–727, 761, 783, 787, 942, 948–949; MDC VI, št. 157; Hye, *Geschichte*, str. 139–141; Haidacher, *Verwaltungsorganisation*, str. 121; Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 312; Plieger, *Die Rechnungsleger*, str. 51, 64–65; Huter, *Die Anfänge*, str. 147.

⁸⁶ Haidacher, *Verwaltungsorganisation*, str. 115–117.

⁸⁷ Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 312; Wiesflecker, *Meinhard*, str. 188–189.

⁸⁸ TLA, AUR, 1289 I 5; HHStA, AUR, 1290 II 5; W II, št. 162, 291, 301, 319, 326–327, 332–335, 359, 363, 382–383, 408, 410, 437, 618, 709, 722, 775, 787, 802, 827, 887, 905; Bitschnau, *Burg und Adel*, str. 141, 146, 155; Plieger, *Die Rechnungsleger*, S. 59, 96, 100, 106, 110, 115, 117, 133, 137, 141–143, 158–159, 169–170, 185, 190, 196, 202, 205, 211, 228, 247, 255, 258–259, 261, 272, 281, 288, 296, 325, 343, 346–347, 356, 364, 366, 368, 370–371, 377, 389–391, 399, 433, 446, 473, 478, 485, 492, 503, 517, 528, 540, 545–546, 556, 559–560, 567, 595, 616.

dove vladavine. Pri prvih treh izvora ni mogoče določiti (75 %), zadnji (*pincerna de Smalnegge*) pa je bil verjetno iz kraja Schmalegg (22 km severno od Bodenskega jezera na Švabskem) (25 %).⁸⁹

Za prvega maršala ne vemo, od kod je izviral (33,3 %),⁹⁰ drugi in tretji (Henrik iz Gufidauna in Henrik Told) pa sta bila iz današnje Južne Tirolske (66,6 %). Predvsem Henrik Told je bil očitno dolgoletni privrženec grofa Majnharda II. in kot tak v začetku leta 1293 (očitno le za krajši čas) postavljen za glavarja v Velikovcu.⁹¹ Prvi tirolski dvorni mojster Wölflina iz Söbriacha je bil iz Koroške (50 %), drugi, Henrik iz Rottenburga, pa je izviral iz avstrijske Tirolske (50 %). Pri edinem stolniku je šlo za nekega Otolina (*Ottolinus dapiffer dni comitis*), omenjenega v letih 1265 in 1266,⁹² o katerem ni mogoče reči ničesar oprijemljivega.

STIKI MED POKRAJINAMA

Če pod vsem do sedaj povedanim potegnemo črto, je (kolikor nam viri dopuščajo) mogoče reči, da na Tirolskem ni bilo nobenega visokega dvornega uradnika, ki bi izviral iz Štajerske. Prav tako na Štajerskem med najvišjimi dvornimi uradniki ni bilo nobenega Tirolca. To ne preseneča, saj deželi ne mejita druga na drugo, prav tako jima do leta 1363 ni vladala skupna vojvodska dinastija.⁹³ Tu je treba izpostaviti nekaj tirolskih plemičev, ki so nekje med letoma 1277 in 1311 imeli veliko moč v Savniji (Posavinje s Posoteljem). Pri teh očitno ni šlo za tirolske dvorne uradnike, poleg tega pa je bil to čas, ko Savnija še ni bila združena z vojvodino Štajersko. Majnhard II. Goriško-Tirolski je Savnijo nekje v času med letoma 1277 in 1280 dobil v zastavo od Habsburžanov, njegovi dinastiji pa jo je zatem uspelo obdržati približno tri

desetletja.⁹⁴ Skupaj z zastavo neposredne zemljiške posesti Majnhard II. ni pridobil. V prvi vrsti je šlo za oblastne pravice, predvsem višje sodstvo. Majnhard II. je v Savniji začel uvajati deželno knežjo upravo, pri čemer pa očitno ni uporabljal domačinov, temveč tuje, tirolske (pa tudi koroške) uradnike.⁹⁵

Med Tirolci je tedaj glavno vlogo v Savniji, kot kaže, igral Konrad III. Aufensteinski († 1338), eden najožjih zaupnikov Majnharda II. Goriško-Tirolskega, čigar matični grad je stal kakih 23 km severovzhodno od Brennerja na avstrijskem Tirolskem.⁹⁶ Aufensteinski je imel funkciji maršala in celo glavarja, a se nista nanašali na Štajersko in Tirolsko. Od leta 1293 je bil koroški deželni maršal ter od leta 1299 (morda že od 1294) koroški deželni glavar.⁹⁷ V zastavi od štajerskega vojvode je imel Vojnik in Žalec z Žaženberkom, od koroškega vojvode Slovenj Gradec, med letoma 1322/23 in 1333 pa je v svojih rokah držal tudi polovico celjskega gospostva.⁹⁸ Na plemstvo v Savniji je očitno izvajal pritisk. Po besedah štajerskega kronista Otokarja iz Geule je Ulrik III. Vovbrški, eden najvidnejših udeležencev (sicer propadlega) protihabsburškega upora (v letih 1291/92), vojvodinji Elizabeti zaupal,⁹⁹ da je bil Aufensteinski eden izmed krivcev za omenjeni upor. Uradniki Majnharda II. naj bi Vovbrškemu kratili pravice, izrecno omenjeni Aufensteinski pa naj mu ne bi dovolil izvajati odvetništva nad samostanom v Gornjem Gradu. Odvetništvo, ki ga je Ulrik po uporu izgubil, mu je uspelo ponovno dobiti v začetku leta 1296.¹⁰⁰

94 Kosi, Visoki, str. 61, 72.

95 Kosi, Dežela, str. 543, 545.

96 Iz Tirolske sta v približno istem času prišla še Henrik Graland in Henrik Lavant, a sta bila aktivna na področju Kranjske, ki so jo Majnhard II. in njegovi sinovi (do leta 1335) prav tako imeli v zastavi od Habsburžanov. Graland je imel funkcijo kranjskega vicedoma, Lavant pa je bil prav tako kranjski vicedom in deželni pisar (Kosi, Visoki, str. 61, 72; Kosi, Dežela, str. 545, 549; Žontar, Kranjski deželni vicedom, str. 288).

97 Webernig, *Landeshauptmannschaft*, str. 49–50, 53, 57, 59; *Deutsche Biographie, Aufenstein, Konrad von* (, 13. 1. 2025).

98 MDC VIII, št. 490, 508, 518, 646; Kosi, Dežela, str. 549, 552, 555; Kos, *Vitez in grad*, str. 262, 371, 396, 407.

99 Elizabeta je bila žena zgoraj omenjenega avstrijsko-štajerskega vojvode Albrehta in hči Majnharda II. Goriško-Tirolskega (Reifenscheid, König Albrecht I., str. 384).

100 StLA, AUR, 1296 I 25; Ottokars Österreichische Reimchronik, MGH Dt. Chron. 5/2, vrstice 63.198–63.199, 63.208–63.226, str. 838 (*der von Hiunburge sprach: »frou Elspet, gedenkt darnäch...maniges schaden und smæhe, den mir gæheteten sîn amtlute, frou, ich bin noch hiute erbes und gemaches blöz: diu muor vor Griven gröz des klostere datze Obernburge, diu mîn vordern von Hiunburgelange inne haben gehabt, dâ getorste mîn der abt ze herren nie bekennen noch ze vogt genennen für den Oufensteinære. frou, swie vil ich swære oder ungemaches leit, swen ich den mînem her-*

89 HHStA, AUR, 1282 VI 9; HHStA, AUR, 1288 XII 8; TU III, št. 1113; W I, št. 856; W II, št. 351.

90 TU I/1, št. 454.

91 Henrik Told na Koroškem dejansko ni opravljal nobene upravne funkcije, temveč je bila njegova vloga zgolj vojaške narave (TU III, št. 1113; W II, št. 332, 334, 336, 338, 401, 410, 620, 775, 780(s); Ottokars Österreichische Reimchronik, MGH Dt. Chron. 5/2, vrstice 61.575–61.577, 61.744–61.754, str. 818, 820 (*den Glaneckær man sant hînz Volkenmarkt zehant, daz er dâ ze houbtman wurde ... daz an des Glaneckær stat, houbtman wesen solt, Her Heinrich der Told, des hoves marschalch. swaz man im enphalch, daz tet er getriulich, witzic und manlich was er genuoc. hin fuor der kluc, hînz Volkenmarkte in die stat die man im enpholhen hât*), 1428 (Übersicht über den Inhalt der Reimchronik); Webernig, *Landeshauptmannschaft*, str. 48–49; Wiesflecker, *Meinhard*, str. 185).

92 W I, št. 735, 744.

93 Obe kneževini so pod svojo oblastjo združili Habsburžani, ki so Tirolski zavladali šele leta 1363, Štajerski pa že leta 1282 (Niederstätter, *Herrschaft Österreich*, str. 96, 154–155).

ZAKLJUČNE MISLI

Enotnega razvoja aparata dvornih služb v različnih deželah Svetega rimskega cesarstva ni bilo. Res je sicer, da je bil vsakokratni cesarski dvor za kneze v državi zgled, a grofovski, vojvodski in (nad)škofijski dvori kljub temu niso bili priča enotnemu razvoju. Osebna pobuda posameznih knezov je na njihovih dvorih pri tem igrala ključno vlogo. Knezi so se med seboj razlikovali po moči in številu posesti, pa tudi po osebnih preferencah ter dovzetnosti za uvajanje raznovrstnih upravnih novosti. Takratne politične razmere v določeni pokrajini (in širše) so prav tako igrale pomembno vlogo, a knezove pobude so jih po pomembnosti prekašale.

Tirolski aparat dvornih uradnikov lahko označimo kot stvaritev grofa Majnharda II. in na Štajerskem mejnega grofa Otokarja III. Pri tem se je slednji mnogo bolj zgledoval po dvoru cesarja Friderika I. Barbarosse kot prvi po dvoru kralja Rudolfa I. Glavno vodilo Otokarja III. je bilo posnemati organizacijo dvora bratranca cesarja, Goriško-Tirolski pa se je predvsem trudil urediti svoje finance. Pri tem se je (še najverjetneje) zgledoval po samostanu v Stamsu, ne pa po takratnem vladarju Rudolfu I., in to kljub temu, da je bil ta njegov tesen sodelavec in sorodnik.

Čeprav Majnhard II. ni bil najbogatejši knez cesarstva (v tem so ga že v njegovem sosedstvu prekašali avstrijski in bavarski vojvode), je s svojimi ukrepi občutno povečal svojo politično moč ter na tedanjem političnem parketu nastopal kot močan igralec. Pri Otokarju III. je urejanje dvora pri krepitvi njegove politične moči, kot kaže, igralo manjšo vlogo, sploh pa je Otokar III. živel v drugačnem času in političnih razmerah. Prav tako je imel za razvoj svojega dvora in politično delovanje manj časa kot Majnhard, saj je umrl že po približno štirih desetletjih življenja, medtem ko je bil Majnhard II. ob svoji smrti vsaj 15 let starejši. Za oba velja ocena, da sta s svojim delovanjem ključno vplivala na razvoj svojih nastajajočih kneževin. Čeprav sta vsak v svojem času veljala za precej brezobzirna vladarja, bi bil razvoj na Tirolskem in Štajerskem brez njunega prispevka precej počasnejši.

*ren kleit, so was mir ungeriht. der Oufensteinaer giht, er wel-
le graven meister sin ...), 1428 (Übersicht über den Inhalt
der Reimchronik); MDC VI, št. 334; Kosi, Dežela, str. 547;
Ravnikar, Benediktinski samostan, str. 94.*

FINANCIRANJE

Razprava je nastala v okviru raziskav v programski skupini Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru P6-0138 (A): *Preteklost Severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom*, ki jo financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj
Allgemeine Urkundenreihe

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec
Allgemeine Urkundenreihe

TLA – Tiroler Landesarchiv, Innsbruck
Allgemeine Urkundenreihe

OBJAVLJENI VIRI

- DD F I. 1 – *Die Urkunden Friedrichs I. 1152–1158, Erster Teil, Monumenta Germaniae Historica, Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 10, 1.* Ur. Heinrich Appelt. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1975.
- GZM I – *Gradivo za zgodovino Maribora I.* Ur. Jože Mlinarič. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1975.
- GZM II – *Gradivo za zgodovino Maribora II.* Ur. Jože Mlinarič. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1976.
- GZS IV – *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV.* Ur. Franc Kos. Ljubljana: Leonova Družba, 1915.
- MDC VI – *Monumenta historica ducatus Carinthiae VI.* Ur. Hermann Wiessner. Klagenfurt: Kleinmayr, 1958.
- MDC VIII – *Monumenta historica ducatus Carinthiae VI-II.* Ur. Hermann Wiessner. Klagenfurt: Kleinmayr, 1963.
- Ottokars Österreichische Reimchronik – *Ottokars Österreichische Reimchronik. Monumenta Germaniae Historica Dt. Chron. 5/2.* Ur. Joseph Seemüller. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893.
- RI VI/1 – *Die Regesten des Kaiserreichs unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1273–1313. Erste Abtheilung. Regesta Imperii VI.* Ur. Johann Friedrich Böhrer, Oswald Redlich. Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universität-Buchhandlung, 1898.
- TU I/1 – *Tiroler Urkundenbuch; I. Abteilung; Die Urkunden zur Geschichte des Deutschen Etschlandes und des Vintschgaus, I. Band, Bis zum Jahre 1200.* Ur. Franz Huter. Innsbruck: Selbstverlag des Landesmuseums Ferdinandeum, 1937.
- TU II – *Tiroler Urkundenbuch; I. Abteilung; Die Urkunden zur Geschichte des Deutschen Etschlandes und des Vintschgaus, II. Band, 1200–1230.* Ur. Franz Huter. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1949.

- TU III – *Tiroler Urkundenbuch; I. Abteilung; Die Urkunden zur Geschichte des Deutschen Etschlandes und des Vintschgaus, III. Band, 1231–1257*. Ur. Franz Huter. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1957.
- UBSt I – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I*. Ur. Joseph von Zahn. Graz: Verlag des Historischen Vereines, 1875.
- UBSt II – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark II*. Ur. Joseph von Zahn. Graz: Verlag des Historischen Vereines, 1879.
- UBSt III – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark III*. Ur. Joseph von Zahn. Graz: Verlag des Historischen Vereines, 1903.
- UBSt IV – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, Vierter Band: 1260–1276*. Ur. Heinrich Appelt, Gerhard Pferschy. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1975.
- W I – *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten. I. Band, 957–1271*. Ur. Hermann Wiesflecker. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1949.
- W II – *Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten. II. Band, 1. Lieferung: Die Regesten Meinhards II. (I.) 1271–1295*. Ur. Hermann Wiesflecker. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1952.

LITERATURA

- Anderlan, Anna: »alz ich itz von dem lannde, zu reiten willen hab«: Heinrich von Rottenburg in seinem geographischen Umfeld. *Historia Scribere* 8, 2016, str. 359–388. DOI: <https://doi.org/10.15203/historia.scribere.8.469>
- Banfi, Jaka: Uprava grofov Celjskih (1341–1456). *Kronika* 70, 2022, št. 1, str. 21–58. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.1.02>
- Bele, Martin: Štajerske deželne službe pred letom 1311. *Studia Historica Slovenica* 18, 2018, št. 3, str. 631–660. DOI: <https://doi.org/10.32874/2018-23>
- Bele, Martin: Štajerske dvorne službe do leta 1311. *Studia Historica Slovenica* 21, 2021, št. 1, str. 11–39. DOI: <https://doi.org/10.32874/SHS.2021-01>
- Bitschnau, Martin: *Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300: Grundlagen zu ihrer Erforschung*. Wien: Akademie der Wissenschaften in Wien, 1983 (Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung, 1).
- Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est: gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospodstev na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003 (Thesaurus memoriae. Dissertationes; 2). DOI: <https://doi.org/10.3986/9616358995>
- Csendes, Peter: Kanzlei, Kanzler. *Lexikon des Mittelalters V* (ur. Gernot Gieritz). München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 2003, str. 910–929.
- Dopsch, Heinz et al.: *Die Länder und das Reich: Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte*. Wien: Ueberreuter, 1999.
- Feller, Claudia: *Das Rechnungsbuch Heinrichs von Rottenburg: Ein Zeugnis adeliger Herrschaft und Wirtschaftsführung im spätmittelalterlichen Tirol, Edition und Kommentar*. Wien, München: Böhlau, 2010 (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 4).
- Haidacher, Christoph: Die Verwaltungsorganisation Meinhards II. und seiner Nachfolger. *Eines Fürsten Traum. Meinhard II., Das Werden Tirols. Tiroler Landesaussstellung 1995 im Schloß Tirol und im Stift Stams* (ur. Josef Riedmann). Innsbruck: Südtiroler Landesmuseum Schloß Tirol, 1995, str. 113–132.
- Heuberger, Richard: Zur Einsetzung der zehn Landpfleger 1312. *Zeitschrift des Ferdinandeums für Tirol und Vorarlberg* 56, 1912, str. 263–287.
- Huber, Alfons: Meinhard II. *Allgemeine Deutsche Biographie, Band 21* (ur. Rochus von Liliencron). Leipzig: Duncker & Humblot, 1885, str. 229–231.
- Huter, Franz: Die Anfänge einer landesfürstlichen Kanzlei in Tirol. *Ausgewählte Aufsätze zur Geschichte Tirols* (ur. Franz Huter, Josef Riedmann in Marjan Cescutti). Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1997, str. 138–151.
- Hye, Franz Heinz: *Geschichte der tirolisch-kärntnerischen Kanzlei unter der Regierung der Herzoge Otto, Ludwig und Heinrich aus dem Hause Görz-Tirol 1295–1310*. Maschinschriftliche Prüfungshausarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforschung. Wien: Institut für Österreichische Geschichtsforschung, 1965.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>
- Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo: Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia Historica Slovenica* 8, 2008, št. 2–3, str. 527–546.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. ZRC 20. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Kosi, Miha: Visoki in pozni srednji vek (10.–15. stoletje). *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 59–103.
- Kreiker, Sebastian: Truchseß. *Lexikon des Mittelalters VIII* (ur. Gernot Gieritz). München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 2003, str. 1069–1070.
- Krones, Franz: *Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogthums Steier 1283–1411*. Graz: Verlag Styria, 1900 (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark / 4, 1).

- Lackner, Christian: Die Länder und das Reich (907–1278). *Geschichte Österreichs* (ur. Thomas Winkelbauer). Ditzingen: Reclam, 2015, str. 63–109.
- Lackner, Christian: *Hof und Herrschaft: Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzoge (1365–1406)*. Wien: R. Oldenbourg, 2002 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 41).
- Lackner, Christian: Vom Herzogtum Österreich zum Haus Österreich (1278–1519). *Geschichte Österreichs* (ur. Thomas Winkelbauer). Ditzingen: Reclam, 2015, str. 110–158.
- Mell, Anton: *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark, Herausgegeben durch die Historische Landeskommission für Steiermark*. Graz, Wien, Leipzig: Leuschner & Lubensky, 1929.
- Niederstätter, Alois: *Die Herrschaft Österreich: Fürst und Land im Spätmittelalter. Österreichische Geschichte*. Wien: Ueberreuter, 2001.
- Plieger, Gerhard: *Die Rechnungsleger in den älteren Tiroler Raitbüchern von 1288 bis 1295. Beiträge zu einer Verwaltungsgeschichte Tirols im ausgehenden 13. Jahrhundert (Dissertation)*. Innsbruck: Geisteswissenschaftliche Fakultät der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck, 1990.
- Ravnikar, Tone: *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu*. Maribor: Znanstveno raziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2010.
- Ravnikar, Tone: Maribor v 13. stoletju. 3. del: mesto in njegovi meščani. *Studia Historica Slovenica* 23, 2023, št. 3, str. 611–638. DOI: <https://doi.org/10.32874/SHS.2023-16>
- Reifenscheid, Richard: König Albrecht I. (1298–1308). *Die Kaiser: 1200 Jahre europäischer Geschichte* (ur. Gerhard Hartmann, Karl Schnith). Wiesbaden: Marix Verlag, 2006, str. 383–391.
- Riedmann, Josef: *Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977 (Sitzungsberichte. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse/ 307).
- Riedmann, Josef: *Mittelalter. Geschichte des Landes Tirol, Band 1: Von den Anfängen bis 1490* (ur. Josef Fontana et al.). Bozen, Innsbruck, Wien: Verlagsanstalt Athesia, Tyrolia Verlag, 1985, str. 293–698.
- Rogger, Iginio: Heinrich (OT) († 1289). *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches: 1198 bis 1448* (ur. Erwin Gatz). Berlin: Duncker und Humboldt, 2001, str. 777–778.
- Rösener, Werner: Hofämter. *Lexikon des Mittelalters V* (ur. Gernot Gierzt). München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 2003, str. 67–68.
- Schuler, Peter-Johannes: Notar, Notariat. *Lexikon des Mittelalters VI* (ur. Gernot Gierzt). München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 2003, str. 1271–1281.
- Speitzhof, Karl: *Georgenberger Handfeste: Entstehung und Folgen der ersten Verfassungsurkunde der Steiermark. Neue Reihe, Band 3*. Graz, Wien, Köln: Verlag Styria, 1986.
- Stolz, Otto: *Geschichte der Verwaltung Tirols. Teilstück des 2. Bandes der Geschichte des Landes Tirol*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1998.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1997.
- Thaler, Lienhard: *Münzreichtum und leere Taschen: Die Finanzen der Grafen von Tirol im europäischen Kontext (1290–1439) (Dissertation)*. Wien: Universität Wien, 2023. DOI: <https://doi.org/10.25365/thesis.73631>
- Thaler, Lienhard: Weiße Mönche schwarze Zahlen. Die Stamser Zisterzienser und die Entstehung der ältesten Tiroler Rechnungsbücher. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 128, Teilband 1, str. 22–48. DOI: <https://doi.org/10.7767/miog.2020.128.1.22>
- Thaler, Lienhard: Zwei Bücher, zehn Pfleger und 67.000 Mark Schulden: Kreditverwaltung am Beispiel der Tiroler Landpfleger Kommission (1312–1315). V: *Das Mittelalter* 27, 2022, št. 2 = *Die Materialität von Kredit. Sachüberlieferungen mittelalterlicher Schuld- und Kreditbeziehungen* (ur. Stephan Nicolussi-Köhler, Tanja Skambraks, Sebastina Steinbach). Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2022, str. 306–326. DOI: <https://doi.org/10.17885/heiup.mial.2022.2.24660>
- Webernig, Evelyne: *Landeshauptmannschaft und Vizedomamt in Kärnten bis zum Beginn der Neuzeit*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1983 (Das Kärntner Landesarchiv 10).
- Weiß, Günter: Protonotarios. *Lexikon des Mittelalters VII* (ur. Gernot Gierzt). München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 2003, str. 274.
- Wiesflecker, Hermann: *Meinhard der Zweite: Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1995.
- Žontar, Josip: Kranjski deželni vicedom: prispevek zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem. *Hauptmannov zbornik* (ur. Pavle Blaznik). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1966, str. 277–318.

SPLETNE STRANI

Allgemeine Deutsche Biographie:

Dietbold I., Markgraf von Vohburg (<https://daten.digital-sammlungen.de/bsb00008363/images/index.html?seite=155>)

Deutsche Biographie:

Aufenstein, Konrad von (<https://www.deutsche-biographie.de/gnd135951909.html#ndbcontent>)

Otakar III. (<https://www.deutsche-biographie.de/gnd142372358.html#ndbcontent>)

Otto III. (<https://www.deutsche-biographie.de/gnd11883939X.html#ndbcontent>)

Historisches Lexikon der Schweiz:

Albrecht I. von Habsburg (<https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/029202/2001-06-05/>)

SUMMARY

Notaries, Chamberlains, and Court Masters. A Comparison of the Development of Court Offices in Styria and Tyrol in the Twelfth and Thirteenth Centuries

The article focuses on the development of court offices under the rulers of the Duchy of Styria and the County of Tyrol in the twelfth and thirteenth centuries (before 1295). The development of the court administration structure was the result of the personal initiative of two specific princes, both of whom had close ties with the reigning sovereign at the time. In the case of Styria, this was the Margrave Otto III, who ruled in Styria between 1129 and 1164 and apparently began to organize his court following the example of Emperor Frederick I Barbarossa. Thus, the most important positions at the Styrian court were held by the mar-

shal, chamberlain, steward, and cupbearer. In Tyrol, Count Meinhard II, who deserved by far the greatest credit for the development of the court administration structure, ruled his territory between 1258 and 1295. Meinhard's court was headed by the court master; considerable sway was also held by chamberlains, and to a lesser extent by cupbearers and marshals. The office that specifically developed during Meinhard's period was the court chancellery, which employed up to seven notaries at once. It became a kind of nexus and control point of the entire Tyrolean territorial administration.

The total number of all Styrian officials discussed was fifty-five or fifty-six, and forty-eight Tyrolean officials. The vast majority came from the territory in which they served. Foreigners were rare at both the Styrian and Tyrolean courts and mostly originating from the neighbouring territories. Just as there were no Tyroleans serving as court officials in Styria, there were also no Styrian officials present at the Tyrolean court.

A major breakthrough at the Tyrolean court was the so-called account books, which Meinhard's chancellery began compiling in the 1280s and which provided the first-ever overview of the entire financial management of the territory, including all expenditures and revenues of individual Tyrolean offices. They contained annual accounting records (income and expenses) of approximately forty judges and other officials. Tyrolean notaries at the time were presumably inspired by the financial management of the Tyrolean Cistercian monastery of Stams, less than fifty kilometres west of Innsbruck. Other possibilities include copying the systems from the court chancelleries of the Brixen and Trento dioceses.

GORANKA KREAČIČ*

Marija Terezija baronica Oršić, roj. baronica Wintershoffen: rodbina, zakon in knjige

IZVLEČEK

Osrednja tema pričujočega prispevka je Marija Terezija baronica Oršić, rojena baronica Wintershoffen (1671–1710), s Kozjega na Štajerskem. Prispevek je razdeljen na tri tematske sklope. V prvem delu je predstavljen izvor rodbine Wintershoffen, baroničine primarne družine, ki je v 16. stoletju prišla iz Bavarske na Štajersko in do začetka 19. stoletja izumrla. Drugi del je posvečen baroničinemu zakonu s slavonskim plemičem Antonom baronom Oršićem, ki se je končal z ločitvijo. Tretji del obravnava njeno naselitev v Ljubljani in premoženje, zabeleženo v zapuščinskem inventarju. Posebno pozornost si zasluži njena knjižnica, ki je bila za tedanje razmere zelo obsežna in vsebinsko raznolika.

KLJUČNE BESEDE

Wintershoffen, Oršić, Kozje, plemstvo, genealogija, knjižnice

ABSTRACT

BARONESS MARIA THERESA ORŠIĆ, NÉE BARONESS WINTERSHOFFEN. HER LINEAGE, MARRIAGE, AND BOOKS

The article centres on Baroness Maria Theresa Oršić, née Baroness Wintershoffen (1671–1710), from the Styrian town of Kozje (Ger. *Drachenburg*). It is divided into three thematic clusters. In the first part, it presents the origin of the baroness's primary family of Wintershoffen, which came from Bavaria to Styria in the sixteenth century and had become extinct by the early nineteenth century. The second part describes the baroness's marriage to the Slavonian nobleman Baron Anton Oršić, which culminated in a divorce. The third part discusses her settling down in Ljubljana and her estate listed in her probate inventory. Special consideration is given to her library, which was remarkably extensive and diverse for that period.

KEY WORDS

Wintershoffen, Oršić, Kozje, nobility, genealogy, libraries

* dipl. um. zgod., predmetna učiteljica, svétница v pokoju, Jezero, Preserje pri Ljubljani, goranka.kreacic@guest.arnes.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0761-6505>

UVOD

Osrednja oseba pričujočega prispevka je Marija Terezija baronica Wintershoffen (1671–1710) s štajerskega Kozjega, ki se je proti koncu 17. stoletja poročila z Antonom baronom Oršičem, članom sorazmerno ugledne hrvaško-slavonske plemiške rodbine. Prispevek je razdeljen na tri tematske sklope. V prvem delu sta prikazana zgodovina in izvor baroničine primarne družine Wintershoffen, ki se je v začetku 16. stoletja iz bavarske priselila na Štajersko in v začetku 19. stoletja izumrla. Sprva se je imenovala Wintershoffer in se konec 17. stoletja preimenovala v Wintershoffen.

V drugem delu sta v ospredju Marija Terezija kot članica kozjanskih Wintershoffnov in njen mož Anton baron Oršič. Zgodbo njune poroke in za tisti čas škandalozne ločitve je mogoče spremljati v zapisnikih hrvaškega sabora med letoma 1699 in 1709. Baronica se je v zadnjem obdobju življenja preselila na Kranjsko, v Ljubljano, in tam leta 1710 umrla, stara še ne 40 let.

Tretji del prispevka je namenjen baroničini zapuščini, kot jo razkriva njen zapuščinski inventar. V njem izstopa zlasti knjižnica, v kateri je bilo popisanih 142 knjig. V prispevku so podrobneje predstavljene nekatere baroničine knjige, ki so bile uvrščene na rimski (vatikanski) seznam prepovedanih knjig. Analiza njene knjižnice je pokazala, da je bila baronica ne samo izobražena in načitana, temveč tudi precej samosvoja in nevsakdanja oseba.

BAVARSKI WINTERSHOFFERJI NA ŠTAJERSKEM

Arhiv Republike Slovenije hrani zanimivo spominsko knjigo družine Wintershoffer z narisanimi grbi na pergamentu.¹ Po vsej verjetnosti je nastajala med letoma 1565 in 1600.² Vsebuje grbe družin, ki so se prek porok povezali z Wintershofferji; grbov je sicer samo osem in še od teh sta dva neznana. Prepoznati je mogoče starejši in mlajši grb Wintershofferjev ter grbe plemiških družin Pranckh, Schrampf in Schneeweiss. S

pomočjo spominske knjige je bilo mogoče odkriti izvor družine Wintershoffer, ki se je pozneje preimenovala v Wintershoffen.³ Na prvi strani je namreč vpisan Hans Wintershoffer »zu Gerlsbach«.⁴ Gre za kraj Gerolsbach na Bavarskem, kjer se konec 15. stoletja omenjajo nižji plemiči Wintershofferji, ki so leta 1490 dobili bavarsko deželanstvo (*Landstandschaft*).⁵

Povezavo Wintershofferjev z Gerolsbachom ter okoliškimi kraji, kot so Aichach, Kranzberg in Eichstätt, dokazuje več listin. V letih 1438 in 1448 se tako Štefan in Hans Wintershoffer omenjata kot sodnika (*Richter*) v Aichachu.⁶ V listini iz leta 1466 se Štefan Wintershoffer pojavi kot kaščar (*Kastner*),⁷ prav tako v Aichachu.⁸ Sedemnajst let pozneje (1483) se Štefan (verjetno isti kot zgoraj) omenja kot deželni sodnik (*Landrichter*) v istem mestu,⁹ Hans pa v Kranzbergu.¹⁰ Najzanimivejša je listina iz leta 1457, v kateri najdemo največ podatkov o družini: Hans Wintershoffer ml., gostilničar iz Kranzberga, sin Hansa Wintershofferja st., sodnika v Aichachu, je leta 1457 s posredovanjem viteza Tomaža Preysinga, oskrbnika v Kranzbergu, dobil v dedno last (*Erbrechts*) gostilno (*Taferne*), hkrati pa je od stolnega kapitlja v Freisingu dobil desetinsko sodišče (*Zehnthof*)¹¹ v Gerolsbachu.¹² Iz listine še izvemo, da je imel

3 Opozoriti kaže na različne zapise priimka. Pojavljata se dve različici, z enim ali dvema f. Pogostejša je druga, ki je uporabljena tudi v pričujočem prispevku. Prvotna oblika priimka je sicer Wintershoffer, konec 17. stoletja pa se začne pojavljati oblika Wintershoffen; temu sledi tudi pričujoči prispevek.

4 Za pomoč pri branju zapisa Hansovega imena se najlepše zahvaljujem dr. Dejanu Zadravcu.

5 Lieberich, *Die bayerischen Landstände*, str. 132. Avtor sicer ni prepričan, ali Wintershofferji izvirajo iz Wintershofa pri Eichstättu, saj pri tem zapisu postavi vprašaj, a glede na to, da Gerolsbach ni tako daleč od Wintershofa (okoli 40 km), je ta možnost precej verjetna. Razdalja med Gerolsbachom in Aichachom pa je 19 km.

6 Geiss, *Die Reihenfolgen*, str. 30 (7). Strani so oštevilčene tako, da je 30 na desni in 7 na levi, naslednja stran pa ima vrstni red obrnjen, 8 je na desni in 31 na levi itd.

7 V pravnem in gospodarskem jeziku je kaščar (*Kastner*), torej upravnik shrambe za naturalne dajatve podložnikov, lahko tudi sodnik (*Richter*), oskrbnik (*Pfleger*), odvetnik (*Anwalt*) itd.; gl. geslo »Kastner« v: *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*: <https://fwb-online.de/lemma/kastner.s.0m> (t. 3. 2024).

8 BayHStA, Kloster Altomuenster Urkunden, listina 107 (Benediktinerinnen 1256–1760).

9 BayHStA, Kloster Altomuenster Urkunden, listini 150 in 151.

10 Geiss, *Die Reihenfolgen*, str. 46 (23).

11 V pravni zgodovini srednjega veka je bilo desetinsko sodišče (tudi *Zetenthof*) sodišče, kjer je bilo treba izročiti desetino (*Zehnthof*): <https://de.wikipedia.org/wiki/Zehnthof>.

12 BayHStA, Domkapitel Freising Urkunden 1387. Datum izdaje dokumenta je 7. julij 1457.

1 SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 34r, *Familienstammbuch der Wintershoffer zum Pranck und auf Oberradwein*.

2 Nastanek tega dokumenta je mogoče približno umestiti v drugo polovico 16. stoletja. Kot prvi je namreč v njej vpisan Hans Wintershoffer iz Gerolsbacha, ni pa mogoče najti imena in grba njegove žene. Morda so Hansovi potomci pozabili (prej zamolčali) ime svoje prednice, ker ta verjetno ni bila plemiškega rodu. Knjiga se začne z grbom ter omembo Hansovega sina Ruperta in njegove žene Amalije pl. Myla. Konec vpisov v to družinsko spominsko knjigo pa lahko umestimo v leto 1599, in sicer na podlagi poroke Mateja Wintershofferja z Ivano pl. Schneeweiss istega leta; njen grb je namreč v spominski knjigi zadnji, ki je še označen z družinskim imenom neveste.

Prvi znani grb Wintershofferjev, vgraviran na pečatu Hansa Wintershofferja ml. (?) iz leta 1459 (Hundt, *Die Urkunden des Klosters Indersdorf*, knj. I, opis grba na str. 39, tabela X, št. 148).

ženo Ano in sina, prav tako Hansa. Med najzanimivejšimi je dokument iz leta 1534, s katerim je Tomaž, opat iz Weihestephana, potrdil dedno pogodbo iz leta 1457, ko je Hans Wintershofer ml. dobil posest v Gerolsbachu. V dokumentu se omenjajo Hans Wintershofer ml., njegov sin Hans in žena Amalija.¹³ Prav v tem dokumentu je mogoče prepoznati družino Wintershoffer, ki je v tistem času že prebivala na Štajerskem.

Kdaj točno so bavarski Wintershofferji prišli na Spodnje Štajersko, ni povsem jasno. Prvič jih tam zasledimo že v začetku 16. stoletja. Leta 1505 se namreč neki Wintershoffer omenja kot lastnik Zimerauerjevega domca v Spodnjem Radvanju.¹⁴ To je bil verjetno Rupert (*Rueprecht*), ki je leta 1515 pričal pri pečenju kupoprodajne pogodbe za hišo v Mariboru.¹⁵ Rupert je bil gotovo prvi Wintershoffer na Štajerskem in se je zaradi tamkajšnje posesti poslej imenoval ne le po Gerolsbachu, ampak tudi po Zgornjem Radvanju. To razkriva družinska spominska knjiga, v kateri pa Rupert ni naveden kot prvi oziroma najstarejši. Pred njim je

omenjen Hans Wintershoffer iz Gerolsbacha, ki je bil skoraj gotovo njegov oče; verjetno ga lahko istovetimo s Hansom, gostilničarjem iz Kranzberga in Gerolsbacha. V spominski knjigi Hansu sledi Rupert (*Ruprecht Wintershoffer zu Gerlibach und auf Oberradwein*), ki ima enak grb kot Hans.

Kje in kdaj se je Rupert poročil, zaenkrat ni znano. Dejstvo je, da je njegova žena Amalija pripadala stari turingijski in spodnjelužski plemiški rodbini Myla (Mühlen), imenovani po gradu Mylau pri Vogtlandu.¹⁶ Njeno pripadnost tej družini dokazuje njen grb v spominski knjigi: v desnem srebrnem heraldičnem polju je pokonci stoječ in v desno obrnjen volk v naravni barvi, ki v gobcu drži ovco, v levem rdečem polju pa je zlata prečka. Nad šlemom je isti motiv kot v desnem polju, volk z ovco v gobcu.¹⁷

Rupert in Amalija sta imela več otrok, vendar je bil Rupertov univerzalni dedič le sin Henrik (*Hainrich*) († ok. 1578). Ta se prvič omenja leta 1542 v povezavi z imenjem v Radvanju, ki je bilo leta 1570 ocenjeno na 78 funtov.¹⁸ Leta 1550 ga zasledimo v neki pravdi glede vinograda v Vinarjih (*im Wiener*)¹⁹ in nato še leta 1572, ko je pridobil štajersko deželanstvo.²⁰

Henrik ni bil več povezan ne z Gerolsbachom ne z Bavarsko, zato je poimenovanje po krajih svojih prednikov opustil, je pa svoji titulaciji dodal *Pranckh* (zum *Pranckh*, *Prankh*, *ranck*).²¹ Ta

16 Priimek družine se zapisuje tudi kot Myla, Mila, Mylen, Mühlen ali Milen (Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adel-Lexicon*, knj. 6, str. 378, 379; Hefner, *Der Adel des Königreich Sachsen*, str. 39, tab. 44; Mülverstedt, *Der abgestorbene Adel*, knj. 6, str. 63, tab. 37; Kneschke, *Die Wappen*, knj. 3, str. 322).

17 Grb njene družine je v spominski knjigi takoj za Rupertom, imena družinskih članov in njihovih žena pa se vrstijo po kronološkem redu. Opis grba pri Kneschkeju dodatno omenja, da volk stoji na zelenem trohribu (Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adel-Lexicon*, knj. 6, str. 378).

18 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 108; Mlinarič, Gosposočina Zgornje Radvanje, str. 206.

19 SI_PAM/0001_00376.

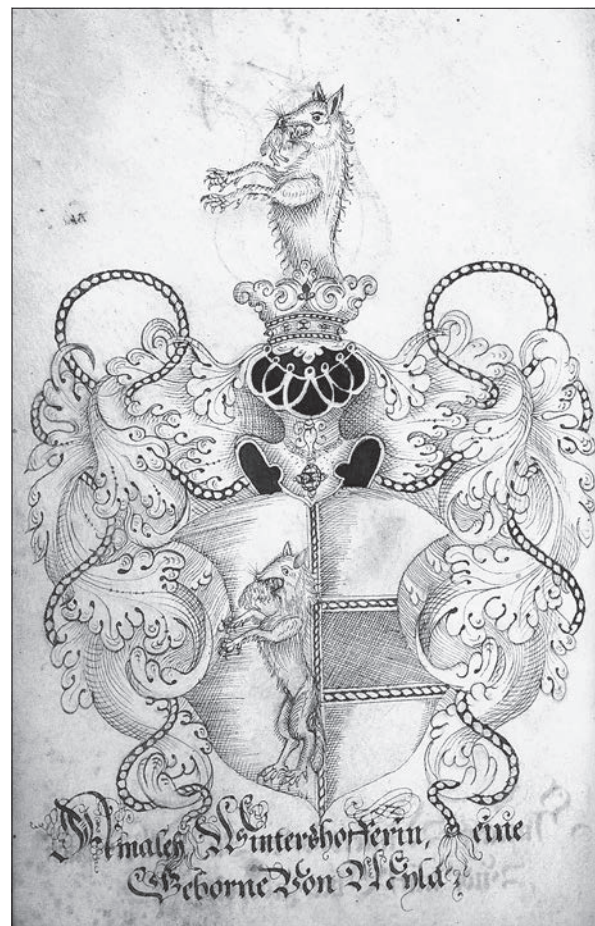
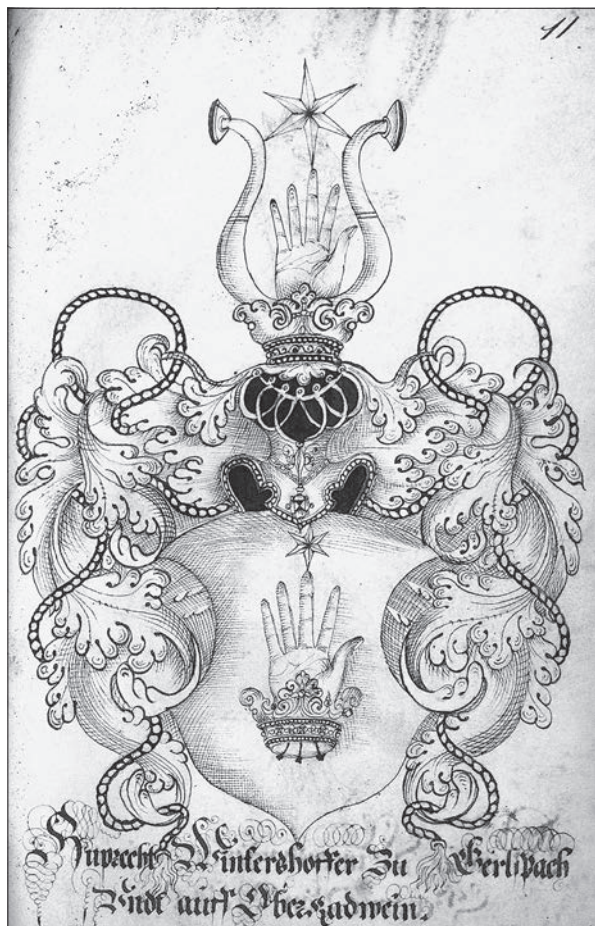
20 Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1533. Ob tem kaže opozoriti, da so ta in vse naslednje navedbe strani iz Naschenwengove elektronske izdaje knjige, ki obsega 1667 strani.

21 Od vseh verzij zapisa družinskega priimka bomo uporabljali zapis *Pranckh*, ker takšno obliko člani družine uporabljajo še danes. Rodbina *Pranckh* je izvirala iz istoimenskega gradu pri Knittelfeldu, kar dokazuje tudi njen grb v spominski knjigi, ki je identičen s prvotnim grbom te sicer zelo razvejane družine. Tudi na nagrobnih ploščah v baziliki v Seckauu, kjer je nekaj nagrobnikov te družine, je grb iz leta 1510 identičen grbu Julijane *Pranckh*, razen nekoliko dopolnjenih rogov, ki izraščajo iz šlema (Roth, *Die Pranker Totenschilder*, str. 13). *Pranckhi* so imeli domnevno dve gospodstvi v današnji Sloveniji, Snežnik in Hrastovec (<https://en.wikipedia.org/wiki/Pranckh>; [https://de.wikipedia.org/wiki/Pranckh_\(Adels-](https://de.wikipedia.org/wiki/Pranckh_(Adels-)

13 BayHStA, Domkapitel Freising Urkunden 2960. Datum izdaje dokumenta je 5. maj 1534.

14 SI_PAM/0001_01107.

15 SI_PAM/0001_00288.

Grba Ruperta Wintershofferja in njegove žene Amalije pl. Myla (Mühlen) (SI AS 1073, 34r, Familien Stammbuch der Wintershoffer zum Pranck und auf Oberradwein, fol. IIR, IIV). Rupertov grb je identičen z grbom njegovega (domnevnega) očeta Hansa (fol. IOV).

predikat je začel uporabljati po poroki z Julijano pl. Pranckh, hčerko Hansa in Margarete, roj. pl. Helfenberg.²² Dodatno poimenovanje bi lahko kazalo na to, da je bil Henrik vsaj delni lastnik tega gradu, vendar dokazov za to zaenkrat ni. Kot je razvidno iz upodobitve v družinski knjigi, je bil njegov grb nekoliko drugačen od grba njegovega

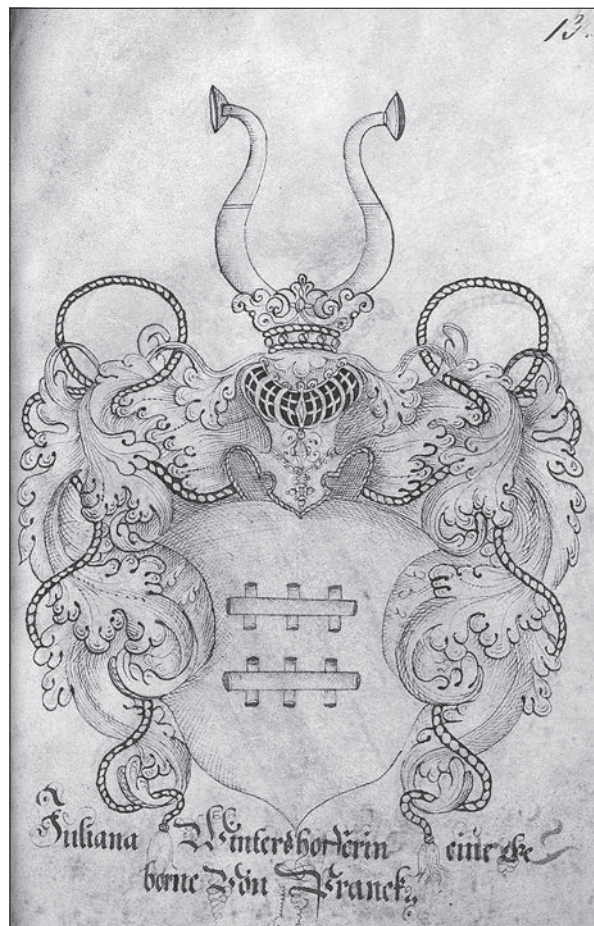
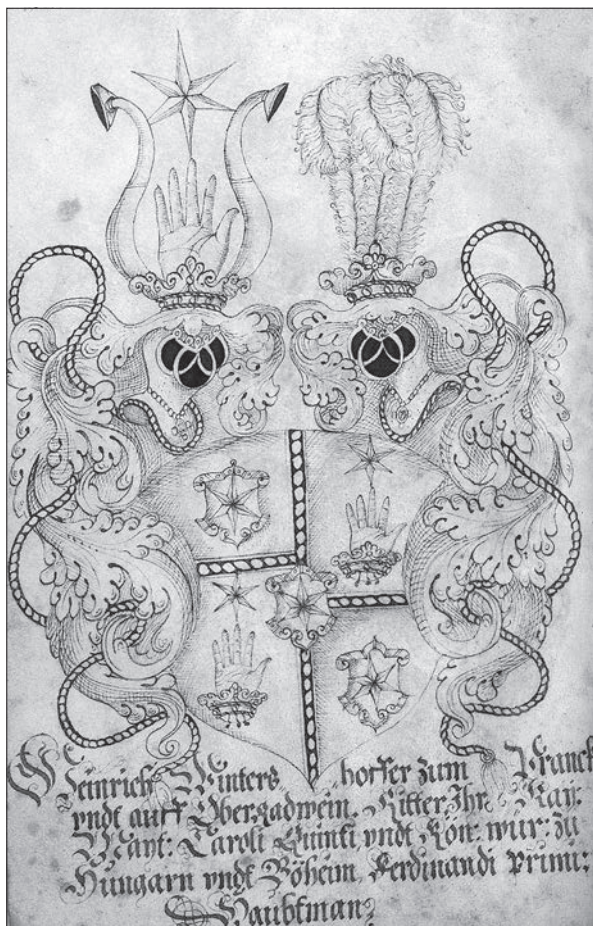
geschlecht)). Za Snežnik to drži: Jakob Jurij Adam baron Pranckh, ki je kot štajerski plemič leta 1591 dobil tudi kranjsko deželanstvo, se je poročil z Barbaro Scheyer, edino hčerko lastnikov gradu. Barbara je Snežnik podedovala leta 1589 (Slana, Iz zgodovine, str. 28; Smole, Graščine, str. 449, 450). V bližini Snežnika je imel baron Jakob Jurij Adam Pranckh v rokah tudi stolpasti dvor Breg in gradič Koča vas (Hallerstein), ki so mu ga prejšnji lastniki zastavili leta 1624 (Jakič, Vsi slovenski gradovi, str. 68, 159). Kar se tiče gradu Hrastovec (Gutenhaag) pri Lenartu, dostopni viri za sedaj ne potrjujejo lastništva Pranckhovi.

²² Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1533. Helfenbergi so bili prav tako spodnještajerska plemiška družina in so živeli na gradu Soteska (Helfenberg), jugovzhodno od Velenja. Glede očeta Margarete Helfenberške (Soteške) se podatki razlikujejo, včasih je omenjen kot Henrik (Banfi, Jošt Helfenberški, str. 55), včasih kot Hans (Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1533, pod rimsko št. I).

vih prednikov. V 1. in 4. polju se ponovita motiva s srčnega ščita, v 2. in 3. polju pa sta se ohranila osnovna elementa grba starejših Wintershofferjev: iz krone izraščajoča dlan, ki ima nad sredincem šesterokrako zvezdo. Sprememba je opazna tudi v grbovnem okrasju: iz desnega turnirskega šlema raste dlan s šesterokrako zvezdo nad sredincem, uokvirjata jo rogova, iz levega pa raste šop petelinjega perja. Pod grbom je zapis, ki razkriva, da je bil Henrik vitez cesarja Karla V. ter stotnik (*Hauptman*) ogrskega in češkega kralja Ferdinanda I. Na podlagi te omembe je mogoče nastanek grba umestiti v čas med letoma 1526 in 1556. Leta 1526 je namreč v bitki pri Mohaču padel češko-ogrski kralj Ludvik II. Jagelonski, ki ga je nasledil Ferdinand I. Habsburški.

Henrikova žena Julijana Pranckh je rodila več otrok, a je zgodaj umrla, že leta 1574. Zatem se je Henrik poročil s Cecilijo pl. Schrampf, hčerko Janeza in Margarete, roj. baronice Herberstein. V drugem zakonu ni imel otrok.²³

²³ Zadravec, *Gospodstvo Kozje*, str. 86.

Grba Henrika Wintershofferja s Pranchha in Zgornjega Radvanja in njegove prve žene Julijane pl. Pranch (SI AS 1073, 34r, Familienstambuch der Wintershoffer zum Pranch und auf Oberradwein, fol. 12v, 13r).

Henrikove posesti je podedoval njegov sin iz prvega zakona Matej (*Mathias, Matthes*) (najpозnejše 1572–ok. 1650),²⁴ ki se je leta 1599 poročil z Ivano, hčerko Zaharije pl. Schneeweissa, gospoda s Kozjega in Framaja.²⁵ Oba, tako Matej (*Matthes Wintershoffer von Pranch und auf Ober Radwein*)²⁶

kot Ivana, sta z grboma upodobljena v družinski spominski knjigi, ki se z njima tudi zaključuje. Matej je bil sprva zakupnik Kozjega, leta 1638 pa je postal lastnik tega gospostva.²⁷

Iz Matejevega življenja se je ohranila zanimiva prigoda v povezavi s protestantizmom. Konec 16. in v začetku 17. stoletja je bila namreč večina kranjskega, štajerskega in koroškega plemstva protestantska. To je veljalo tudi za družine Pranchh, Schneeweiss in Wintershoffer. Člani teh družin so bili med 237 podpisniki listine, nastale na zborovanju plemičev notranjeavstrijskih dežel, ki je potekalo med 23. junijem in 20. avgustom 1603 v Gradcu. Udeleženci, med katerimi so bili tudi Matej Wintershoffer, Janez Jurij Schneeweiss in Sigmund Friderik Pranchh, so listino poslali nadvojvodi Ferdinandu II. Zahtevali so svobodo veroizpovedi, a jih vladar ni uslišal.²⁸ Leta 1615 so se protestantski plemiči morali odločiti med spreobrnitvijo v katolištvo ali izselitvijo. 1. avgusta 1628 je ukaz iz leta 1615 postal ultimat

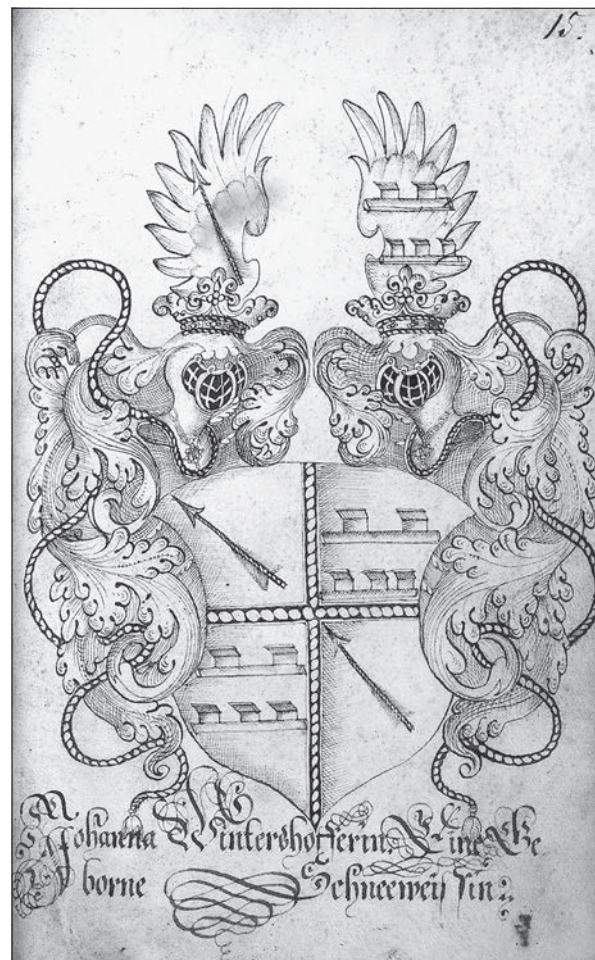
²⁴ Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1533; Stopar, *Grajske stavbe*, I, str. 49; Zadavec, *Gospostvo Kozje*, str. 86. Matej je imel še tri brate, Krištofa, Janeza in Martina, katerih usode nismo raziskovali.

²⁵ Zadavec, *Gospostvo Kozje*, str. 86.

²⁶ Nekoliko poznejši zapis z enakim imenom, in sicer Matej Wintershoffer pl. Pranchh iz Zgornjega Radvanja in Kozjega, je v drugih dokumentih našel tudi Dejan Zadavec, čeprav v času pisanja svojega prispevka o gospostvu Kozje očitno še ni poznal spominske knjige iz Arhiva Republike Slovenije. Enak zapis (*von Pranch, auf Ober Rotwein und Drachenburg*) uporabljata tudi Naschenweng (*Der landständische Adel*, str. 1533) ter ne nazadnje *Familienstambuch der Wintershoffer* iz Arhiva RS (zum Pranch). Pirchegger (*Die Untersteiermark*, str. 108) je Mateju očitno po pomoti pripisal predikat »von Praunegg (Mallegg)«, s čimer ga je napačno povezal z gospostvom Branek (*Mallegg*) pri Ljutomeru, ki nikoli ni bilo v lasti njegove družine (gl. Sapač, *Grad Branek*, str. 684; Hozjan, *Posestne razmere*, str. 527–530; Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1667).

²⁷ Zadavec, *Gospostvo Kozje*, str. 88. Takrat je bil že poročen z Marijo Uršulo pl. Prag.

²⁸ Czerwenka, *Die Khevenhüller*, str. 414, 417.

Grb Mateja, tretjega po vrsti iz generacije bavarskih Wintershofferjev na Štajerskem, je enak grbu njegovega očeta Henrika. Njegovemu grbu sledi grb prve soproge Ivane pl. Schneeweiss (SI AS 1073, 34r, Familienstammbuch der Wintershoffer zum Prank und auf Oberradwein, fol. 14v, 15r).

s Ferdinandovim patentom o spreobrnitvi ali izgonu.²⁹ Tedaj se je začelo intenzivno izseljevanje kranjskega, štajerskega in koroškega plemstva. Dežele je zapustilo več družin, med njimi družina Schneeweiss³⁰ in deset članov družine Prankh.³¹ Matej Wintershoffer pa je postal katoličan in je zato lahko ostal na Štajerskem.

Mateja so pestile številne težave, povezane s posestmi, saj mu je leta 1628 pogorel grad Kozje.³² Leta 1632 se je po smrti prve žene poročil še enkrat.³³ Za drugo ženo je vzel Marijo Uršulo pl.

Prag,³⁴ s katero je imel vsaj šest otrok,³⁵ med njimi sina Gotfrida Honorija (Ehrenreich).³⁶ Matej

gova druga žena naj bi bila Elizabeta pl. Idungspeug, hči Volfa Ditriha pl. Idungspeuga iz Slovenske Bistrice in Benigne pl. Donnersberger iz dvorca Rogoznica (Ragognitz) (Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 895 in 1533). Ta zakon, če je res obstajal, je bil brez otrok.

³⁴ Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1533; Zadravec, *Gospodstvo Kozje*, str. 88. Po plemičih Prag ali Prager se imenuje dvorec Pragersko, ki so ga kupili leta 1541 (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 127). Že pred tem, leta 1530, so kupili dvorec Jamnik (*Holenstein*) v bližini Zreč. Krištof Prag(er) z Jamnika in Gromperka (*Grünberg*) je leta 1580 stavbo prezidal v dvorec (Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 256). Omeniti kaže tudi, da je imela Pragersko nekaj časa v lasti baronica Marija Julijana pl. Wildenfels, roj. baronica Wintershoffen, hči Matejevega sina Gotfrida Honorija in sestra Marije Terezije baronice Oršič (Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 110, III; Zadravec, *Gospodstvo Kozje*, str. 91).

³⁵ Zadravec, *Gospodstvo Kozje*, str. 88.

³⁶ Na tem mestu velja opozoriti na zmedo v Naschenwengovi genealogiji Wintershofferjev. Na str. 1533 je Matej pod rimsko številko II. V tem odstavku so navedeni njegovi otroci iz zakona z Ivano pl. Schneeweiss in Marijo Uršulo pl. Prag. Vendar ne vsi. Tu bi moral biti tudi Gotfrid Honorij, a ga ni – pač pa je na naslednji strani (1534)

²⁹ O tej tematiki gl. Kočvar, Ferdinand II., str. 180–232.

³⁰ Czerwenka, *Die Khevenhüller*, str. 438. Krištof Schneeweiss je pred izselitvijo prodal svoja posestva na Koroškem okoli Osojskega jezera pri Beljaku. Leta 1652 ga z ženo Uršulo, roj. pl. Amsbacher, dvema sinovoma in hčerko najdemo v popisu protestantskih izgnancev iz Štajerske. Zdi se, da so se pred letom 1634 preselili v Würzburg (Czerwenka, *Die Khevenhüller*, str. 645).

³¹ Czerwenka, *Die Khevenhüller*, str. 634. Avtor se naslanja na seznam plemiških izgnancev v Nürnbergu iz leta 1652 Andreasa Söttingerja (Exulanten zu Nürnberg i. J. 1652).

³² O tem gl. Zadravec, *Gospodstvo Kozje*, str. 73–96.

³³ Po Naschenwengu je bila to Matejeva tretja poroka. Nje-

Wintershoffer je okoli leta 1650 umrl reven, a s številnim potomstvom. Pokopali so ga v grobnici cerkve Marijinega vnebovzjetja v Kozjem.³⁷

Matejev sin Gotfrid Honorij, ki je mlada leta preživel v Kozjem,³⁸ je odraslo življenje začel s težavami, ki jih je z gospostvom Kozje podedoval od očeta.³⁹ Po prvi poroki z Marijo Frančiško pl. Sinersperg⁴⁰ se je z družino naselil v Zgornjem Radvanju. Čeprav je Marija Frančiška umrla dokaj mlada, mu je zapustila vsaj pet otrok.⁴¹ Po njeni smrti se je Gotfrid Honorij poročil z Ano Krescencijo baronico Reisig, s katero je imel še vsaj osem otrok.⁴² S to poroko je še razširil rodbinsko posest.

Leta 1672 je namreč umrl njegov tast, Janez Krstnik baron Reisig s Hartenštajna in Pilštanja,⁴³ njegove tri hčere pa so podedovale njegova gospostva Pilštanj, Drenski grad (Hartenštajn) in imenje Drenik.⁴⁴ Sestre so prejele vsaka po tretjino omenjenih gospostev. Tako je Gotfrid Honorij prek žene prišel do tretjine Pilštanja. Posledično je leta 1678 prodal Zgornje Radvanje in se z družino dokončno preselil na Kozje. Gospostvi Pilštanj in Kozje sta namreč mejili drugo na drugo, zato

naveden kot sin Hansa Henrika, najstarejšega Matejevega sina iz prvega zakona, ki je pod rimsko številko III. Hans Henrik pod rimsko številko III in Gotfrid Honorij pod številko V sta bila polbrata in ne oče in sin.

³⁷ Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 89.

³⁸ Treba je razlikovati med gradom in dvorcem Kozje. Grad, ki so ga Wintershoffni pridobili prek poroke od Schneeweissov, je starejši in so ga opustili že v 17. stoletju. Pogorel je leta 1638, prav takrat, ko je Matej postal njegov lastnik (Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 88). Nato je dal Matej istoimenski dvorec in sedež gospostva zgraditi v dolini, v neposredni bližini cerkve (Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 42). Dvorec je bil v lasti te družine vse do leta 1812 (Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 44). V 19. stoletju ga je novi lastnik Janez Edvard Sekol podrl in dal zgraditi novega, ki stoji še danes.

³⁹ Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 89–90.

⁴⁰ Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 90; Naschenweng (*Der landständische Adel*, str. 1534) sicer omenja Gotfridovo prvo ženo, vendar brez imena in priimka.

⁴¹ Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 86; Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1533.

⁴² Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1534. Ana Krescencija je bila hči Janeza Krstnika barona Reisiga in Marije Elizabete Ratkaj (Rattkay). Ratkaji (madž. Rattkay) so prišli na Hrvaško (tedaj Kraljevina Slavonija) iz severne Ogrske, iz mesta Rathka. V začetku 16. stoletja je nezakonski sin Matije Korvina, Ivaniš, prvemu Ratkaju v Slavoniji podaril grad Veliki Tabor. Leta 1559 so Ratkaji postali baroni in leta 1687 grofje. Konec 18. stoletja je družina izumrla v moški liniji (Ratkaj: Hrvatska enciklopedija: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51935>).

⁴³ Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 30.

⁴⁴ Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 91. Še v 18. stoletju sta imela sin in vnuk Ane Krescencije v fevdu tudi Drenski grad (*Thurn Hartenstein*) in dvorec Drenik (*Hoff Drönning*) (SI PAM/0001 00720).

je Gotfrid Honorij obe gospostvi, oziroma tretjino Pilštanja, združil v eno, vse skupaj pa upravljal s kozjanskega gradu.⁴⁵ Kratek čas je imel tudi imenja z dvorom v Starem Gradu pri Krškem (Altenhausen), ki je pripadalo brežiškemu gospostvu,⁴⁶ menda pa je bil tudi lastnik Galenhofna pri Legnu, čeprav to ni povsem zanesljivo.⁴⁷

Leta 1685 je bil Gotfrid Honorij povzdignjen v baronski stan.⁴⁸ Ob tej priložnosti mu je cesar potrdil izboljšan plemiški grb: v 1. in 4. modrem polju je manjši zlati ščit, v njem zlata šesterokraka zvezda; v 2. in 3. rdečem polju je zlata krona, na njej dlan v naravnih barvah, vrh srednjega prsta pa je zlata šesterokraka zvezda. Sredi ščita je zlat srčni ščit z zlato šesterokrako zvezdo.⁴⁹ Glede na dikcijo plemiške diplome, ki govori o izboljšanju grba (*Wappenbesserung*), naj bi bil grb ob tej priložnosti spremenjen, vendar primerjava s starejšimi različicami grba tega ne potrjuje. Morda je izboljšava zajela le barve.

Ob tem kaže omeniti grb Wintershoffnov iz prve polovice 18. stoletja, iz župnijske cerkve v Slapu pri Vipavi. Pripadal je Ani Mariji Tereziji (1708–1772), vnukinji Gotfrida Honorija.⁵⁰ Upodobljen je ob grbu Flachenfeldov, saj se je Ana Marija Terezija poročila s Kristofom Lovrencem baronom Flachenfeldom.⁵¹ V primerjavi z opisom grba v baronski diplomi Gotfrida Honorija je opazna razlika (ali napaka?) v barvah: tu sta polji 1 in 4 rdeči, polji 2 in 3 pa modri, v baronski diplomi je ravno obratno.⁵²

Gotfrid Honorij je umrl leta 1697.⁵³ Po njegovi smrti je Kozje podedoval njegov sin Janez Jakob (1674–1722),⁵⁴ ki je leta 1707 vzel v zakup še Turn pod gradom Rajhenburg. Janezu Jakobu je po očetovi smrti sledil najmlajši sin Jakob Anton (1722–ok.

⁴⁵ Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 237. Zdravec (Gospostvo Kozje, str. 93) omenja, da je vnuk Gotfrida Honorija Jakob Anton od leta 1745 upravljal z gospostvom Kozje in delom Pilštanja. To pomeni, da je še približno sedemdeset let od smrti barona Reisiga še vedno veljala njegova volja, da so njegove tri hčere (in nato njihovi potomci) dedovale vsaka eno tretjino od očetovih posestev.

⁴⁶ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 253.

⁴⁷ Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1534.

⁴⁸ Za fotokopije baronske listine se zahvaljujem dr. Mihiu Preinfalku.

⁴⁹ AT ÖStA/AVA Adel HAA AR 1087.1, Wintershoffen, Gottfried Ehrenreich von, Freiherrenstand, »von Wintershoffen Freiherr von und zu Drakhenburg«, *Wappenbesserung*.

⁵⁰ Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 91.

⁵¹ Seražin, Kristof Lovrenc, str. 78.

⁵² <https://sloheraldika.zrc-sazu.si/grb/grba-rodin-flachenfeld-in-wintershoffen-na-slapu-pri-vipavi>

⁵³ Zdravec, Gospostvo Kozje, str. 92.

⁵⁴ Za Janezovo rojstvo gl. NSAM, RMK Maribor – Sv. Janez Krstnik 1673–1700, fol. 40.

Franc Jelovšek: Grb Wintershoffnov v župnijski cerkvi sv. Matija v Slapu pri Vipavi (foto: Barbara Žabota, 2025).

1788),⁵⁵ ki je bil ob očetovi smrti star komaj nekaj mesecev. Do njegove polnoletnosti so s posestjo upravljali skrbniki. Leta 1751 se je poročil z Marijo Ano, hčerko Karla Jožefa grofa Rattkaya iz Velikega Tabora in Kristine Marije grofice Keglević iz Bužima.⁵⁶ Jakob Anton je družinsko posest razširil še z dvorcem v Sevnici (Unter Lichtenwald). Zdi se, da so imeli Wintershoffni za krajši čas to posest v zakupu že pred Jakobom Antonom, saj se tam kot posestniki omenjajo že leta 1715.⁵⁷ Vendar je

dvorec Sevnica v družinske roke znova prišel med letoma 1764 in 1796,⁵⁸ torej v času Jakoba Antona.

Predzadnji moški član rodbine Wintershoffen je bil Jožef Honorij (1752–1812), ki je imel kratek čas (1804–1807) tudi Strmol pri Rogatcu.⁵⁹ Poročen je bil z Eleonoro grofico Thurn-Valsassina, s katero je imel dve hčerki in sina.⁶⁰ Starejša Eleonora⁶¹ se je poročila z Alojzom baronom Gallenfelsom (1775–1846), ki je po smrti tasta Jožefa Honorija podedoval Kozje⁶² in ga očitno tudi kmalu prodal, saj je bil naslednja tri leta lastnik gospostva Kristijan pl. Leitner. Leta 1815 je druga hči, Alojzija Wintershoffen, dvorec znova odkupila in ga imela do leta 1825, ko je končno prešel v druge roke. Alojzija je bila poročena s hrvaškim plemičem Ladislavom Fodrocijem (1756–1834), pisateljem, pravnikom in bibliofilom iz Borkovca v Varaždinski županiji.⁶³ S smrtjo Jožefovega sina Marije Vincenca († 1820),⁶⁴ ki je bil očitno brez potomcev, je družina Wintershoffen leta 1820 po moški liniji izumrla.⁶⁵

RODBINA ORŠIČ IZ SLAVETIČA

Med člani rodbine Wintershoffen je ena zanimivejših nedvomno Marija Terezija (1671–1710), hči Gotfrida Honorija. S poroko je postala baronica Oršič, zato si pogledjmo še zgodovinsko ozadje te družine.

Oršiči izvirajo iz srednjeveške Kraljevine Hrvaške in se prvič omenjajo leta 1420 v Kninu. Za-

⁵⁸ Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1535.

⁵⁹ Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1535; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 131.

⁶⁰ Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1535.

⁶¹ O Eleonori za zdaj nista znana ne datum rojstva ne datum smrti. Tudi letnica poroke z Gallenfelsom ostaja neznana (Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1535). Eleonora in Alojz sta bila starša Eleonore Gallenfels († 1877), ki se je leta 1838 poročila z Rikardom Jelačićem (1816–1876) (HR-DAVŽ-48. Obitelj Kavanagh – Bellyane, str. 1, <https://dav.hr/app/uploads/2024/07/48.-Kavanagh-SI.pdf>).

⁶² Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 44.

⁶³ Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 44; Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1535. O Ladislavu Fodrociju gl. Hrvatski biografski leksikon: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/fodroci-ladislav>. Razen Naschenwenga in Stoparja viri omenjajo samo prvi dve Ladislavovi soprogi, nobena od njiju ni bila Alojzija. Zdi se, da je bila Alojzija tretja žena in da verjetno nista imela potomcev (HR HDA 714 Obitelj Fodroci, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1335). Naschenweng tudi ne navaja letnic Alojzijevega rojstva, poroke in smrti, Stopar pa omenja, da je bila s Fodrocijem poročena starejša hči Eleonora. Oba avtorja uporabljata ime Fedrozi oziroma Federoczy, v hrvaškem zgodovinopisju pa je uveljavljeno ime Fodroci.

⁶⁴ Marija Vincenc (*Letzter des Geschlechts*) je po Naschenwengu (*Der landständische Adel*, str. 1535) umrl 11. avgusta 1820, letnica rojstva pa ostaja neznana.

⁶⁵ Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1535.

⁵⁵ Zadavec, *Gospostvo Kozje*, str. 92, 93. Po Naschenwengu (*Der landständische Adel*, str. 1535) je umrl po letu 1774, morda celo 1788.

⁵⁶ NŠAM, ŽA Pilštanj, Matične knjige, PMK 1695–1761. Poročna matična knjiga ni oštevilčena, datum poroke je bil 14. februar 1751: *Ead(em) mense Ill(ustrissi)mus D(ominus) Joannes Jacoby L(iber) B(aro) a Wintershoffen ex Drakenburg copulatus e(st) cum Maria Anna domicella comitessa a Ratkay ex Croacia a parochio ad S. Catharina*. Gl. tudi Naschenweng, *Der landständische Adel*, str. 1535.

⁵⁷ Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 129; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 255.

radi vpadov osmanskih Turkov so se pomikali proti severu, kjer jim je ogrski kralj Matija Korvin leta 1487 podaril v svobodno last grad Slavetić pri Jastrebarskem na obronkih Žumberka. Od tedaj so se po njem imenovali Oršić iz Slavetića (*de Slavetić*). Zaradi vojno-političnih razmer, strateških izgub, premikov na sever in prilagoditve novim življenjskim razmeram jim je šele v 17. stoletju uspelo pridobiti elitni status med visokim plemstvom. Takrat so postali ena najuglednejših in visoko pozicioniranih družin Hrvaško-Slavonskega kraljestva.⁶⁶

Eden prvih članov na novo povzpele rodbine je bil Matija Oršić ki je živel na družinskem gradu Slavetić v bližini Žumberško-Samoborskega hribovja. V prvi četrtini 17. stoletja se je poročil s Suzano pl. Dorotić, hčerko Matije in Barbare, roj. pl. Križanić. V zakonu Matije in Suzane so se rodili sinova Janez Franc in Jurij Baltazar ter hči Marta. Vsi trije so omenjeni v oporoki stare matere Barbare, ki je vsakemu od vnukov namenila tretjino svoje gotovine.⁶⁷

Janez Franc Oršić je bil v mladosti paž na cesarskem dvoru na Dunaju, kasneje pa je študiral in končal pravo v Bologni. Poznan je predvsem kot krajiški častnik, ki se je povzpел do položaja namestnika generala Vojne krajine. Da je bila služba krajišnika donosna, priča podatek, ki ga je o Janezu Francu zapisal Valvasor: »Pred kratkim je bil Franc baron Oršić (Orfrhitsch), poveljnik v Vračiču in Kržanić-Turnju, dober vojak in izvrsten pri vpadih in plenjenju, a je pred nekaj tedni umrl.«⁶⁸ »Izvrstnost pri vpadih« je dokazal tudi z zavzetjem gradu Greben v Liki – v grad naj bi osebno vrغل snop goreče slame in tako dosegel, da so se tamkajšnji osmanski Turki predali. Ta njegov podvig je ovekovečil baron in pesnik Ivan Čikulin (1681–1746) v pesmi »Franciscus Orfich Illyrus«.⁶⁹ Plenjenje je bilo pomemben del krajiškega gospodarstva, enako kot prodaja ujetih sužnjev ali odkup vojnih ujetnikov. Tudi Janez Franc Oršić pri tem ni odstopal, pač pa je prav s to dejavnostjo obogatel. Največjo plenitev je izvedel skupaj s kapetanom in baronom Krištofom Delišimunovićem ter Janezom Jožefom grofom Herbersteinom, tedaj poveljujočim generalom Hrvaške in Morske krajine s sedežem v Karlovcu: po zadušitvi znane zrinsko-frankopanske zarote

Grad Oršić v Slavetiću, akvarel iz leta 1740 v knjigi grofa Antona Aleksandra Patačića »Status familiae Patachich« (sl. 12). V ozadju je viden višji stolp s petimi nizkimi nadstropji, ki ga je leta 1570 zgradil Krištof I. Oršić Slavetički.⁷⁰

je omenjena trojica popolnoma izropala posesti upornikov.⁷¹

Janez Franc je skupaj z bratom Jurijem Baltazarjem leta 1675 prejel baronski naslov.⁷² Preselil se je iz Slavetića in živel, kadar ni bil v Krajini ali na Dunaju, v Gornji Stubici v hrvaškem Zagorju.⁷³ O njegovem življenju danes vemo sorazmerno veliko, in sicer po zaslugi njegovega potomca grofa Adama Oršića (1748–1820),⁷⁴ ki je v začetku 19. stoletja napisal knjigo o družinski zgodovini.⁷⁵ Adam je pri opisovanju življenja svojega prednika uporabil številne arhivske vire, med drugim

70 Krištof je bil poročen z Margareto Tahy. Imela sta samo hčer Heleno, ki se je poročila z Jurijem Jankovićem Brborskim, prednikom kranjskih baronov in hrvaških ter madžarskih grofov Janković (Jankovich Bésán).

71 Oršić, Ivan Franjo Slavetički, *Karlovački leksikon*, str. 436.

72 Oba, Krsto (Krištof) Delišimunović in Janez Franc Oršić, sta dobila baronat leta 1675, verjetno zaradi tega, ker sta ostala zvesta cesarju (Bojničič, *Der Adel*, str. 135; Oršić Slavetički, *Proleksis enciklopedija*: <https://proleksis.lzmk.hr/39992/>).

73 Oršići so posest Gornja Stubica dobili zaradi tragedije v družini Elizabete Petričević, žene Janeza Franca. Njen brat, tudi Franc, ki je bil lastnik tega gradu, je ubil svojo ženo Katarino, rojeno Keglević. Po tedanjih zakonih bi lahko to posest zahtevala družina Keglević. Da pa se to ne bi zgodilo, jo je Franc Petričević prepisal na svojega svaka Janeza Franca Oršića. Vendar je bila posest kljub temu zaplenjena v korist države. Kralj je zavrnil pogodbo med svakoma, a je Janezu Francu Oršiću kljub temu izdal darovnico za Gornjo Stubico zanj in za njegove potomce (Filipčić Maligec, *Grofovi Oršić*, str. 10).

74 Grof Adam Oršić je bil sin grofa Krsta (Krištofa) Oršića in pravnuk barona Janeza Franca Oršića.

75 Oršić Slavetički, *Rod Oršića*. Grof Adam Oršić (1748–1820), c.-kr. komornik, je bil potomec Matije Oršića iz Slavetića in Barbare Kacijaner. V letih 1812–1814 je napisal spomine, v katerih opisuje svojo rodbino v obdobju 1725–1814. Spomine v nemškem izvirniku je prvič objavil Ivan Kukuljević Sakcinski leta 1869, leta 1943 pa so izšli še v hrvaškem prevodu pod naslovom *Rod Oršića*.

66 Štefanec, *Visoki vojni častnik*, str. 157.

67 O oporoki Barbare baronice Kacijaner, roj. Križanić, ki je umrla v Ljubljani leta 1671, sta pisala Žvanut, »To je moja uola«, in Košir, *Primeri starejših oporok v slovenščini*.

68 Valvasor, *Čast in slava*, 12, str. 68. Franc baron Oršić je umrl leta 1686.

69 Čikulin, *Idea magnanimitatis Illyricae*, str. 9.

Neznani avtor: baronica Marija Terezija Oršić, roj. Wintershoffen in njen mož Anton baron Oršić med letoma 1695 in 1700 (Hrvatski povijesni muzej, HPM/PMH-2439, HPM/PMH-2440; objavljeno z dovoljenjem muzeja).

tudi opise njegovih potovanj na Dunaj med letoma 1670 in 1673.⁷⁶

Janez Franc je imel z ženo Elizabeto, rojeno Petričević od Miketinca, (vsaj) tri otroke. Ena od hčera, Ana Suzana, se je okoli leta 1698 poročila z Gabrijelom (Emerikom) baronom Gotalom (Gotthal),⁷⁷ visokim častnikom in velikim županom Virovitiške županije, druga hči Marta Katarina pa z Ivanom baronom Makarjem. Oba sta bila člana zanimive družine ljubiteljev vinske kapljice »Pinta«, ki jo je ustanovil baron Baltazar III. Patačić, bratranec njunih žena. Poleg dveh hčera je imel Janez Franc tudi sina Antona (1670–1706), ki je bil tako kot oče krajiški častnik. Ko je imel Anton pet let, sta bila njegov oče in stric povzdignjena v baronski stan, grofovski naziv pa je leta 1744 dobil Antonov vnuk Krištof.

Prav z Antonom Oršićem se povežeta zgodbi Oršičev in Wintershoffnov, saj se je Anton baron

Oršić poročil z Marijo Terezijo baronico Wintershoffen, hčerko Gotfrida Honorija iz štajerskega Kozjega.

ZAKON IN RAZVEZA MARIJE TEREZIJE BARONICE ORŠIĆ

Anton Oršić in Marija Terezija Wintershoffen sta se poročila okoli leta 1690. V zakonu se je rodilo pet otrok: sinova Bernard in Ivan ter tri hčerke, od katerih je znano samo ime Marije Julijane.⁷⁸

Po osmih letih se je zakon začel krhati. Baron je ženo obtožil prešuštva in naklepneга poskusa umora s pomočjo magije.⁷⁹ Zakonca sta se ločila okoli leta 1700,⁸⁰ a baronovo nasilje, nagajanje ter spori okoli posestev in skrbništva so trajali vse do njegove smrti leta 1706. To dokazujejo številni

⁷⁶ Oršić Slavetički, *Rod Oršića*, str. 21–55.

⁷⁷ Stara hrvaška oziroma slavonska plemiška družina Gotal od Gotalovca se v Podravini omenja že v 13. stoletju. Leta 1710 so postali baroni, a so že sredi 18. stoletja izumrli. Ana Suzana, roj. Oršić, je bila pred to poroko dvakratna vdova. V zakonu z Gotalom ni imela otrok. Umrla je leta 1738, dve leti za njo je umrl tudi Gabrijel. Z njegovo smrtjo je družina Gotal izumrla (*Analitički inventar. Obiteljski fond Gotal*, str. 5, 6).

⁷⁸ Ime te hčerke izvemo iz mrliške knjige župnije sv. Nikolaja v Ljubljani, vprašanje pa je, ali je to ista hči kot Julijana Terezija, ki se je šolala pri škofjeloških klarisah in ki se omenja pri Štuhcu, *Rdeča postelja*, str. 67.

⁷⁹ Muzej seljačkih buna: <https://msb.mhz.hr/obitelj-orsic/>.

⁸⁰ *Zaključci hrvatskog sabora 1693–1713*, knj. 2, str. 221: ... *magnifica dominae Theresiae Wintershoffen, Magnifici Antonii Orsich consortis divortatae adversus praefatum Antonium Orsich* ... V zvezi s tem je zanimiva primerjava kranjskega primera ločitve zakoncev Trillegg-Gallenberg iz približno istega časa (1687), s to razliko, da je bil v tem primeru prešuštva obtožen mož (Žvanut, *Ločitev zakona*, str. 343–356).

zapisniki hrvaškega sabora med letoma 1699 in 1709, v katerih so obravnavali težave te družine. V zapisnikih so sicer navedeni samo končni sklepi, a iz njih lahko razberemo težke družinske razmere. Anton je postal tudi fizično nasilen, tako da si je morala Marija Terezija zaradi življenjske ogroženosti poiskati zaščito. Pri tem so najbolj trpeli njuni otroci. Zato so v saboru sklenili, da je treba poskrbeti za baroničino varnost in zaščititi otroke. Barona so pozvali, naj opusti nasilje in družini zagotovi boljše razmere. Šlo je namreč tudi za vprašanje baroničinega vzdrževanja, ki mu je Anton očitno oporekal. Zato so v saboru odločili, da mora baron iz svojih posestev zagotoviti njeno zadostno oskrbo.⁸¹ A leto pozneje se je Marija Terezija znova pritožila, češ da Anton ne upošteva zakonskih določil glede vzdrževanja iz posesti Stubica. Zato je podžupan zagrebske županije na podlagi saborskega sklepa določil, naj se Antonu, če ne bo upošteval sklepov, poleg Stubice odvzame tudi posest Jakovlje in se jo da v uporabo Mariji Tereziji.⁸²

Baronica Marija Terezija se je pred spori umaknila in se trajno preselila v Ljubljano. Tam je namreč živela njena mati Ana Krescencija, ki se je kot vdova po Gotfridu Honoriju Wintershoffnu leta 1700 v drugo poročila z Jurijem Adamom baronom Grimschitzem.⁸³ Vprašanje skrbništva otrok in premoženja je bilo do konca pod hrvaško jurisdikcijo. Iz zapisnikov je mogoče ugotoviti, da so staršem otroke odvzeli, njihova uradna skrbnica in varuhinja⁸⁴ pa je postala Antonova sestra Ana Suzana, poročena Gotal.⁸⁵

Po ločitvi se je baron Oršič popolnoma posvetil vojaškemu poklicu. Bil je polkovnik krajiške vojske in se je domnevno zelo izkazal v prvih letih španske nasledstvene vojne.⁸⁶ Smrt ga je doletela leta 1706 pod Kormendom, v bitki s pristaši protihabsburškega upornika Ferenc grofa Rákóczyja.⁸⁷

Saborski zapisniki razkrivajo, da je Anton baron Oršič ob smrti leta 1706 zapustil dva sinova

in eno hčer. Sklepati je torej mogoče, da sta bili leta 1706 dve hčeri, ki sta se šolali na Kranjskem, že pokojni.⁸⁸ Pozneje je Marija Terezija v oporoki omenila, da je vzgojo hčera zaupala samostanom. Dve sta se šolali pri ljubljanskih uršulinkah, tretja, Julijana Terezija, pa pri škofjeloških klari-sah.⁸⁹ Tudi grof Adam Oršič v svojem delu o družinski zgodovini navaja, da sta imela zakonca tri hčerke, a da so vse tri zgodaj umrle.⁹⁰ Hči Marija Julijana je umrla pri trinajstih letih, 11. februarja 1710, v Ljubljani.⁹¹ Devet dni za njo je umrl njen šestnajstletni brat Ivan.⁹² Le nekaj dni pred njima, 7. februarja, je umrla tudi njuna mati Marija Terezija.⁹³ Vsi trije so bili pokopani pri ljubljanskih frančiškanih.⁹⁴ Morda je bila zanje usodna kaka nalezljiva bolezen. Od petih otrok zakoncev Oršič je tako rod nadaljeval le sin Bernard. Njegovi potomci živijo še danes.

O NEKATERIH KNJIGAH IZ KNJIŽNICE BARONICE ORŠIČ

Baronica Marija Terezija Oršič je bila za svoj čas precej nenavadna ženska. To med drugim razkriva njen zapuščinski inventar, v katerem je navedenih precej neobičajnih predmetov, med njimi škatla za tobak, kar napeljuje na domnevo, da je bila baronica ena od redkih kranjskih plemkinj, ki so ga njuhale.⁹⁵ Tobak je bil poleg kave in čaja luksuzna dobrina, ki je v začetku 18. stoletja našla pot samo do redkih plemiških družin. Baronica Oršič in njena mati Ana Krescencija, tedaj baronica Grimschitz, sta gojili tudi kulturo pitja kave.⁹⁶

Značaj, zanimanja in navade baronice Oršič še bolj razkriva njena knjižnica, ki je vsebovala kar 142 knjig. Kaj je za tisti čas pomenilo tolikšno število knjig, pove podatek, da je v začetku 18. stoletja knjižnica z več kot petdesetimi knjigami veljala za veliko, tista z več kot stotimi pa za zelo veliko.⁹⁷ In ne samo to. Knjižna zbirka baro-

81 *Zaključci hrvatskog sabora 1693–1713*, knj. 2, str. 204, člen 29.

82 *Zaključci hrvatskog sabora 1693–1713*, knj. 2, str. 215, člen 31.

83 NŠAL, *ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj*, Matične knjige, P 1682–1718, str. 95–96.

84 *Tutela et curatela*, dobesedno skrbništvo in varuštvo.

85 *Zaključci hrvatskog sabora 1693–1713*, knj. 2, str. 328. Gabrijel baron Gotal se je z Ano Suzano baronico Oršič poročil okoli leta 1698, torej v času najhujših sporov zakoncev Oršič-Wintershoffen. Ob tem kaže dodati, da je Marija Terezija leta 1709 pridobila skrbništvo nad otroki (*Zaključci hrvatskog sabora 1693–1713*, knj. 2, str. 407/408, člen 5).

86 Oršiči. Hrvatska Enciklopedija: <https://enciklopedija.hr/clanak/orsici>.

87 Oršič Slavetički, *Rod Oršića*, str. 14.

88 *Zaključci Hrvatskog sabora*, knj 2, str. 313, člen 18 (*duos filios ac una filia*). Verjetno sta se deklici pri uršulinkah samo šolali.

89 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 67.

90 Oršič Slavetički, *Rod Oršića*, str. 14. Zapis grofa Oršića, da sta imela zakonca tri hčerke, je torej pravilen.

91 NŠAL, *ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj*, Matične knjige, M 1658–1735, str. 183.

92 NŠAL, *ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj*, Matične knjige, M 1658–1735, str. 183. Ivan je v mrliški knjigi vpisan kot Joannes Baptista.

93 NŠAL, *ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj*, Matične knjige, M 1658–1735, str. 182–183.

94 V Schiviz v. Schivizhoffen, *Der Adel*, smrti teh treh Oršičev ni zabeleženih.

95 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 122.

96 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 121.

97 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 84, op. 25.

nice Oršič je bila enakovredna knjižnicam, ki so jih imeli nekateri kranjski plemiči.⁹⁸ Knjižnice kranjskih plemkinj, če jim je sploh mogoče reči knjižnice, so imele samo po nekaj knjig: grofica Strassoldo in plemkinja Bonin sta imeli, denimo, vsaka samo po en molitvenik, baronica Pelzhoffer je bila lastnica 29 knjig, plemkinja Coppenjager pa je posedovala nekaj molitvenikov.⁹⁹

Glede na te podatke ne gre dvomiti, da je baronica Oršič v začetku 18. stoletja sodila v vrh kranjske intelektualne elite. Njena zbirka knjig nam lahko mnogo pove o njenih bralnih preferencah, nedvomno pa tudi o njeni osebnosti. Njeno interesno področje je bilo široko: brala je antične pisatelje, filozofe, pesnike, politike in arhitekto, od Seneke in Tacita do Cicera in Vitruvija, poleg njih pa tudi renesančne humaniste, kot so Bocaccio, Tasso, Ariosto, Justus Lipsius itd.

Presenečajo knjige o arhitekturi, kjer lahko zasledimo tudi Andrea Palladia (1508–1580) in njegovo knjigo *I quattro libri dell'architettura*.¹⁰⁰ To niso bile poljudne knjige, temveč temeljna dela s področja arhitekture. Omeniti velja še delo *Regola delli cinque ordini d'architettura* Palladijevega sodelavca in poznorenesančnega oziroma manierističnega arhitekta Giacoma Barozzija da Vignole (1507–1573), ki ga še danes poznajo vsi študenti arhitekture in umetnostne zgodovine, saj še zmeraj sodi v kanon del o klasičnem arhitekturnem slogu.¹⁰¹

Baronica je imela kar nekaj primerkov knjig z vatikanskega seznama prepovedanih knjig (*Index librorum prohibitorum*).¹⁰² Družbena elita na Kranjskem je namreč po koncu tridesetletne vojne prepovedane knjige brez težav in strahu pred kaznijo prinašala iz tujine in jih brala doma.¹⁰³ Konec 17. stoletja so plemiči začeli v večjem številu zbirati knjige o politiki in politični zgodovini, med katerimi je bilo tudi veliko prepovedanih. Te niso prihajale le s protestantskega severa, temveč tudi iz Benetk, ki so bile največje in od Rima najbolj neodvisno tiskarsko-knjigotrsko središče v italijanskem prostoru.¹⁰⁴

Na vatikanskem seznamu prepovedanih knjig iz leta 1711 je bilo kar nekaj politično spornih knjig, ki so našle prostor na policah knjižnice baronice Oršič. Omenimo lahko Niccolòja Machiavellija (1469–1527), renesančnega političnega teoretika, ki v sodobni politični filozofiji velja za utemeljitelja realističnega pristopa k teoriji politike. Med baroničinimi knjigami so navedena štiri njegova dela, vsa brez naslova, a med njimi je bil zagotovo tudi *Vladar (Il Principe)*.¹⁰⁵ Machiavellija je poleg baronice Oršič menda imel samo še en kranjski izobraženec, dr. Florjančič.¹⁰⁶ Poleg Machiavellijevih del je imela baronica tudi knjigo *Storia d'Italia* Francesca Guicciardinija (1483–1540), prav tako renesančnega političnega pisca. To delo velja za eno najbolj znanih iz historiografije zgodnjega novega veka.¹⁰⁷ Prepovedane knjige s konca 17. in začetka 18. stoletja so napadale ureditev katoliške Evrope, zlasti Cerkev, cerkvene in posvetne vladarje itd. Med takimi knjigami je tudi *La vita di Cesare Borgia* oziroma *Vita de Duca Valentino* Tomasa Tomasija, ki je bila tudi v baroničini knjižnici.¹⁰⁸

Posebno pozornost pritegne naslov še ene baroničine knjige, in sicer *Augusti Tuani Historiarum sui temporis*.¹⁰⁹ Za latiniziranim imenom Jacopus Augustus Thuanus tiči francoski plemič in kalvinist Jacques-Auguste de Thou (1553–1617). Ta je kot odvetnik in karierni diplomat zbral impresivno osebno knjižno zbirko in bil leta 1593 imenovan za direktorja Kraljeve knjižnice. Dostop do bogatega tiskanega in rokopisnega gradiva mu je omogočil, da je napisal temeljno zgodovino Evrope, ki je zajemala leta od 1544 do 1607. De Thou je bil znanstvenik, pri delu je uporabljal znanstvene metode in ni pisal za široke množice.¹¹⁰ Ta knjiga je bila na seznamu prepovedanih knjig od leta 1609 do sredine 18. stoletja.¹¹¹

Poleg nje se je na baroničinih knjižnih policah znašlo delo še enega zanimivega, a danes precej nepoznanega avtorja. Traiano Boccalini (1556–1613) je svojčas veljal za najvplivnejšega političnega pisatelja pozne renesanse in bil znan tudi

98 Naj omenimo, da je imel njen stari oče Matija Wintershoffer leta 1651 na gradu Kozje samo tri knjige (Zadravec, Gospostvo Kozje, str. 87). To bi lahko bilo sicer povezano tudi s požarom, ki je leta 1638 uničil stari grad.

99 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 85.

100 SI AS 309, fasc 39, O-78, str. 60.

101 SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 89.

102 Te seznane so tiskali večkrat in jih sproti dopolnjevali ter popravljali. V prispevku navajamo avtorje in prepovedane knjige, ki so v rimskem *Indexu librorum prohibitorum* iz leta 1711. Ta seznam je bil natisnjen samo leto dni po smrti baronice Oršič in vsebuje seznane prepovedanih knjig v času njenega življenja.

103 Vidmar, Avtorji, str. 16.

104 Vidmar, Prepovedane knjige, str. 246.

105 SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 76: *Niccolo Machiavelli in quattro libris. Index librorum*, 1711, str. 358.

106 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 97. Bržkone gre za enega od utemeljiteljev Akademije operozov in odvetnika dr. Janeza Štefana Florjančiča pl. Grienfelda (1663–1706).

107 SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 71. Guicciardini je bil tudi pionir na področju znanstvene historiografije, saj je za svoje delo uporabljal vire (državne listine), s katerimi je argumentiral svoja stališča. Gl. tudi *Index librorum prohibitorum*, 1711, str. 177.

108 *Index librorum prohibitorum*, 1711, str. 495.

109 SI AS 309, fasc 39, O-78, str. 76.

110 https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Auguste_de_Thou

111 *Index librorum prohibitorum*, 1711, str. 231.

kot satirik. Bil je vodilni intelektuallec svoje dobe in sovražnik vsakršnega dogmatizma. Njegova kritika je bila uperjena zoper razvade papeškega dvora in vpliv Španije.¹¹² Baronica je imela knjigo njegovih zbranih političnih spisov v inventarju zapisano kot *La Bilancia Politica*.¹¹³ Dejansko gre za delo z naslovom *La bilancia politica di tutte le opere di Traiano Boccalini*, ki ga je uredil in leta 1678 izdal Gregorio Leti. Gregorio Leti (1630–1701) je bil italijanski satirik in zgodovinar, ki je pisal pod psevdonimom opat (Abbate) Gualdi ali Gualdus. Za tema imenom je skrival svojo identiteto, saj so bile njegove kritične satire usmerjene v katoliško cerkev in papeštvo. Vsa njegova dela so bila prepovedana, in to celo do leta 1966.¹¹⁴ Tudi med baroničinimi knjigami je mogoče najti eno njegovo knjigo, in sicer tisto z naslovom *Historia di donna Olimpia*. Naslov je napačno zapisan, saj gre za latiniziran naslov izvirnika *Vita di donna Olimpia*.¹¹⁵

Baronica Oršič je, kot kaže, rada brala satire, zato je bil v njeni knjižnici tudi slavni renesančni satirik in protestantizmu naklonjeni Pietro Aretino (1492–1556). Knjiga *Ragionamenti* (Razgovori), znana tudi kot *Sei Giornate*,¹¹⁶ je zanimiva zaradi tematike, saj govori o problematični morali znanih rimskih osebnosti. Po Aretinovi smrti (1556) so leta 1599 prepovedali vsa njegova dela (*opera omnia*).¹¹⁷

Glede na zapisano ne preseneča, da je imela baronica tudi knjigo Galilea Galileja, najpomembnejšega predstavnika znanstvene revolucije 17. stoletja in pionirja sodobne znanstvene metode. *Razprave iz matematike v zvezi z dvema novima znanostma* (krajše *Discorsi*)¹¹⁸ so bile njegovo najvplivnejše in poslednje delo. Leta 1633 je proti Galileju potekal znameniti proces, na katerem je bila njegova znanost obsojena kot heretična, sam pa se je moral svojim nazorom odreči. Omenjeno delo, ki ga je napisal v hišnem zaporu, so skrivaj pretihotapili na Nizozemsko in tam natisnili.

Na koncu velja izpostaviti še eno knjigo iz baroničine knjižnice, *Politica* belgijskega humanista

Justusa Lipsiusa (1547–1606).¹¹⁹ Na seznam prepovedanih knjig jo je že leta 1590 dal papež Sikst V. Lipsius je kasneje korigiral nekatere sporne trditve, tako da izdaje po letu 1596 niso več sodile med prepovedane.

V 16. in 17. stoletju so začeli prevladovati novi pogledi v razumevanju sveta in vesolja. Kranjsko plemstvo jih sicer ni pričakalo odprtih rok, tako da so bile knjige, kakršne je brala svobodomiselnost in vedoželjna baronica Oršič, redkost.¹²⁰ Seznam knjig iz njene knjižnice je dokaz, da se baronica ni prilagajala povprečnemu bralnemu okusu tedanjega plemstva, čeprav je imela tudi nekaj bolj popularnih knjig.

Intelektualno in miselno obzorje v habsburških deželah so v začetku 18. stoletja še vedno oblikovali in nadzorovali jezuiti.¹²¹ Tudi baronica Oršič je imela nekaj knjig, ki so jih napisali jezuitski intelektualci. To so predvsem knjige s področja filozofske matematike in fizike francoskega jezuita Pierra Gautrucha (1602–1681, tudi Galtruche), kot je, denimo, *Philosophiae ac mathematicae totius institutio*.¹²² Ta knjiga samo na prvi pogled izstopa iz baroničine zbirke. Čeprav je lep dokaz, da se kranjsko plemstvo res ni tako hitro odreklo jezuitskim pogledom na svet, pa vendar opazimo, da je velik del knjig baronice Oršič enak naboru knjig, ki so jih jezuiti uporabljali v svojem učnem programu. Antična besedila so uporabljali pri pouku latinščine, dela humanistov pri učenju jezikov in retorike, pri filozofiji pa so se opirali na Aristotela.¹²³ Tudi Gautruchevo delo se ne razlikuje od modela njegovega (oziroma jezuitskega nasploh) antičnega vzornika Aristotela, saj so v okviru filozofije poučevali tudi matematiko in fiziko.

SKLEP

Zgodovina družine Wintershoffen je sorazmerno dobro raziskana, predvsem zaradi povezave z gospodstvom Kozje, o katerem je pisal Dejan Zdravec. Vendar pa izvor te rodbine doslej še ni bil pojasnjen. Novoodkriti vir, družinska knjiga s konca 16. stoletja, pa razkriva, da lahko rodbinske

¹¹² https://it.wikipedia.org/wiki/Traiano_Boccalini.

¹¹³ SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 62. V *Indexu librorum prohibitorum* iz leta 1711 je knjiga na str. 90 pod Comentarii di Traiano Boccalini.

¹¹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Gregorio_Leti; *Index Librorum Prohibitorum* 1711, str. 199.

¹¹⁵ SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 88.

¹¹⁶ SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 75.

¹¹⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Pietro_Aretino; *Index Librorum prohibitorum* 1711, str. 388.

¹¹⁸ SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 77; Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 90; Južnič, *Knjige o vakuumskih poskusih*, str. 26. Knjiga, skrajšano znana kot *Discorsi*, ima polni naslov *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno à due nuove scienze attenenti alla meccanica e i movimenti locali*.

¹¹⁹ SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 91. Polni naslov knjige je *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*.

¹²⁰ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 89.

¹²¹ Zwitter, *Višje šolstvo*, str. 24; Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 90.

¹²² SI AS 309, fasc. 39, O-78, str. 79. Knjiga je vpisana dvakrat, pri drugi navedbi je poleg imena in priimka avtorja dodano še *aureliani*, vendar pa knjige s tem naslovom ni bilo mogoče identificirati (https://www.musicologie.org/Biographies/g/gautruche_pierre.html). Polni naslov knjige je *Philosophiae ac mathematicae totius institutio: cum assertionibus disputatis & vario genere problematum: ad usum studiosae inventutis*.

¹²³ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 131.

korenine umestimo na Bavarsko, v okolico krajev Aichach, Kranzberg, Eichstätt in Gerolsbach. Po slednjem kraju so se prvi člani rodbine tudi imenovali, in sicer še potem, ko so se v začetku 16. stoletja preselili v Zgornje Radvanje na Štajerskem. Od tedaj do smrti zadnjega moškega člana družine v začetku 19. stoletja je mogoče rekonstruirati njihovo 300-letno prisotnost na današnjem Slovenskem in njihove sorodstvene povezave z okoliškim štajerskim plemstvom.

Med člani rodbine Wintershoffen je bila ena najzanimivejših Marija Terezija, katere življenje je bilo mogoče sorazmerno dobro rekonstruirati. Njena nekonvencionalnost se kaže na primer v ločitvi od nasilnega moža, barona Antona Oršiča, ki je takrat dvignila veliko prahu. Iz tedanje družbe pa je izstopala tudi po zaslugi svoje bogate knjižnice, ki jo je v začetku 18. stoletja uvrščala v vrh kranjske intelektualne elite. Nekaj najzanimivejših knjig, ki so sodile na vatikanske sezname prepovedanih knjig, potrjuje njen sloves izobražene plemkinje z začetka 18. stoletja, ki je bila očitno zelo samosvoja in neodvisna osebnost.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT ÖSTA – Österreichisches Staatsarchiv
AVA Adel HAA – Allgemeines Verwaltungsarchiv

BayHStA – Bayerischer Hauptstaatsarchiv
Kloster Altomünster Urkunden (Benediktinerinnen 1256–1760)
Domkapitel Freising Urkunden 2960

HR DAVŽ – Državni arhiv u Varaždinu
48, Obitelj Kavanagh-Bellyane, 1809.–1940.

HR HDA – Hrvatski državni arhiv
714 Obitelj Fodroci

Index librorum prohibitorum. Rim, 1711.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
ŽA (Župnijski arhiv) Maribor – Sv. Janez Krstnik, Matične knjige
ŽA (Župnijski arhiv) Pilštanj, Matične knjige

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŽA (Župnijski arhiv) Sv. Nikolaj, Matične knjige

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani
AS 1073, Zbirka rokopisov

SI PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
PAM/000I, Zbirka listin

OBJAVLJENI VIRI

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. Knj. 2, F–J. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1970.

Hundt, Friedrich Hector von: *Die Urkunden des Klosters Indersdorf*, knj. 1, 2. München, 1863.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.

Zaključci hrvatskog sabora 1693–1713, Knj. 2 (ur. Josip Buturac, Mirko Stanisavljević, Ranko Sučić, Vesna Šojat, Bartol Zmajić). Zagreb: Državni arhiv NR Hrvatske, 1958.

LITERATURA

Analitički inventar. Obiteljski fond Gotal (1616–1749). Varaždin: Državni arhiv, 2001.

Banfi, Jaka: Jošt Helfenberški (Soteški) (ok. 1388–1458): krvnik Veronike Deseniške? *Zgodovinski časopis* 77, 2023, št. 1–2, str. 38–59. DOI: <https://doi.org/10.56420/Zgodovinskiasopis.2023.1-2.02>

Bojničić, Ivan: *Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Nürnberg: Bauer und Raspe, 1899 (Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, Band. 4, Abt. 13).

Czerwenka, Bernhard: *Die Khevenhüller. Geschichte des Geschlechtes mit besonderer Berücksichtigung des XVII Jahrhunderts*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1867.

Čikulin, Ivan: *Ideae magnanimitatis Illyricae et Pannonicae. Viginti quatuor seu Totidem viri speciali aliquo facinore illustres cum adiunctis quatuor epistolis haeroidum ac duabus naeniis haerorum*. Zagreb, 1705.

Die Wappen der Deutschen Freiherrlichen und Adeligen familien in Genauer, Vollständiger und Allgemein Verständlicher Beschreibung: mit geschichtlichen und Urkundlichen Nachweisen. Knj. 3. Leipzig, 1856.

Filipčić Maligec, Vlatka: *Grofovi Oršić u Hrvatskom zagorju*. Gornja Stubica: Muzeji Hrvatskog Zagorja. Muzej seljačkih buna Gornja Stubica, 1996.

Geiss, Ernest: *Die Reihenfolgen der Gerichts und Verwaltungsbeamten Altbayerns nach ihrem urkundlichen Vorkommen vom XIII. Jahrhundert bis zum Jahre 1803*. München, 1865.

Hefner, Otto Titan von: *Der Adel des Königreich Sachsen*. Nürnberg: Bauer und Raspe, 1857 (Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, Band 2, Abt. 3).

- Hozjan, Andrej: Posestne razmere na ljutomerskem do razpusta zemljiških gospostev (1848). *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutomera), str. 511–548. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.02>
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi*. Ljubljana: DZS, 1999.
- Južnič, Stanislav: Knjige o vakuumskih poskusih na Slovenskem pred katodnimi elektronkami. *Vakuumist* 29, 2009, št. 4, str. 25–32.
- Karlovački leksikon (ur. Ivan Ott). Karlovac: Naklada Leksikon : Gradska knjižnica »I. G. Kovačić«: Gradski muzej; Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Kneschke, Ernst Heinrich: *Die Wappen der Deutschen Freiherrlichen und Adelligen Familien*. Knj. 3. Leipzig, 1856.
- Kneschke, Ernst Heinrich: *Neues allgemeines Deutsches Adel-Lexicon*. Knj. 6. Leipzig, 1865.
- Kočevan, Vanja: Ferdinand II. na čelu protireformacije. Plemstvo in konfesionalno-politične razmere na Kranjskem v prvi tretjini 17. st. *Stati inu obstatu*, št. 21/22, 2015, str. 180–232.
- Košir, Matevž: Primeri starejših oporok v slovenščini, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije. *Arhivi* 26, 2003, št. 1, str. 89–114.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan: Pleme Grofovah Orišičah. *Iskra. Zabavni sestavci od više domorodnih pisateljih*. Zagreb, 1846, str. 3–51.
- Lieberich, Heinz: *Die bayerischen Landstände 1313/40–1807*. München: Kommission für Bayerische Landesgeschichte, 1990.
- Mlinarič, Jože: Gosposčina Zgornje Radvanje pri Mariboru po urbarju iz leta 1695. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 48 = n. v. 14, 1978, št. 2, str. 204–216.
- Mülverstedt, Georg Adalbert von: *Der abgestorbene Adel der Provinz und Mark Brandenburg*. Nürnberg: Bauer und Raspe, 1880 (Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, 6).
- Naschenweng, Hannes P.: *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark. Ein genealogisches Kompendium*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020.
- Oršič Slavetički, Adam: *Rod Oršića*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943.
- Patačić, Antun Aleksandar: *Status familiae Patachich sive Notitia illius Universalis Honorifica aequae ac Utilis ex Archivis et Documentis authenticis desumpta ac Vienna in hunc Librum*. Viennae MDCCXXXX.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: R. Oldenburg, 1962.
- Roth, Benno: Die Pranker Totenschilde in der Basilika zu Seckau. *Jahresbericht veröffentlicht am Schluss des Schuljahres 1972/73*. Seckau: Höhere Internatschule, str. 7–24.
- Sapač, Igor: Grad Branek. Arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutome-
ra), str. 660–738. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.06>
- Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, I. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988.
- Seražin, Helena: Krištof Lovrenc Flachenfeld – naročnik dveh Jelovškovih slikanih oltarjev. *Acta historiae artis Slovenica*, 1998, št. 3, str. 73–86.
- Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika* 48, 2000, št. 1–2 (Iz zgodovine snežniške graščine), str. 20–40.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. 1: Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni institut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1990.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. 2: Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: Viharnik: Založba Park, Znanstveni tisk, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1991.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. 5: Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995 (Studia humanitatis, Apes, 1).
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Del IV, knj. XII. Ljubljana: Zavod dežela Kranjska 2009–<2011>.
- Vidmar, Luka: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice. *In vendar so jih brali: prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice* (ur. Sonja Svoljšak, Luka Vidmar). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2018, str. 9–59.
- Vidmar, Luka: Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti v Semeniški knjižnici. *Svetovne književnosti in obrobja* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, str. 233–262. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610504016>
- Zadravec, Dejan: Gospostvo Kozje v zgodnjem novem veku. *Pod Bredičem in Kozjakom: zgodovina Kozjega* (ur. Slavko Ciglencečki et al.). Kozje: Občina, 2016, str. 73–96.
- Zwitter, Fran: Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918. *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969*. Ljubljana, 1969, str. 13–51.
- Žvanut, Maja: »To ie moia uola«: po sledih nekega testamenta iz 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 52, 1998, št. 4, str. 487–496.
- Žvanut, Maja: Ločitev zakona pred 300 leti. *Zgodovinski časopis* 50, 1996, št. 3, str. 343–356.

SPLETNI VIRI

Frühneuhochdeutsches Wörterbuch:

Kastner: <https://fwb-online.de/lemma/kastner.s.om>

Hrvatska enciklopedija:

Oršići: <https://enciklopedija.hr/clanak/orsici>
 Ratkaj: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51935>

Hrvatski biografski leksikon:

Fodroci: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/6156>
 Ladislav Fodroci: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/fodroci-ladislav>

Muzej seljačkih buna:

<https://msb.mhz.hr/obitelj-orsic/>

Wikipedija:

Gregorio Leti: https://en.wikipedia.org/wiki/Gregorio_Leti
 Jacques Auguste de Thou: https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Auguste_de_Thou
 Pietro Aretino: https://en.wikipedia.org/wiki/Pietro_Aretino
 Pranckh: <https://en.wikipedia.org/wiki/Pranckh>
 Pranckh (Adelsgeschlecht): [https://de.wikipedia.org/wiki/Pranckh_\(Adelsgeschlecht\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Pranckh_(Adelsgeschlecht))
 Schneeweiß: [https://de.wikipedia.org/wiki/Schneeweiß_\(Adelsgeschlecht\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Schneeweiß_(Adelsgeschlecht))
 Zehnthof: <https://de.wikipedia.org/wiki/Zehnthof>

SUMMARY

Baroness Maria Theresa Oršić, Née Baroness Wintershoffen. Her Lineage, Marriage, and Books

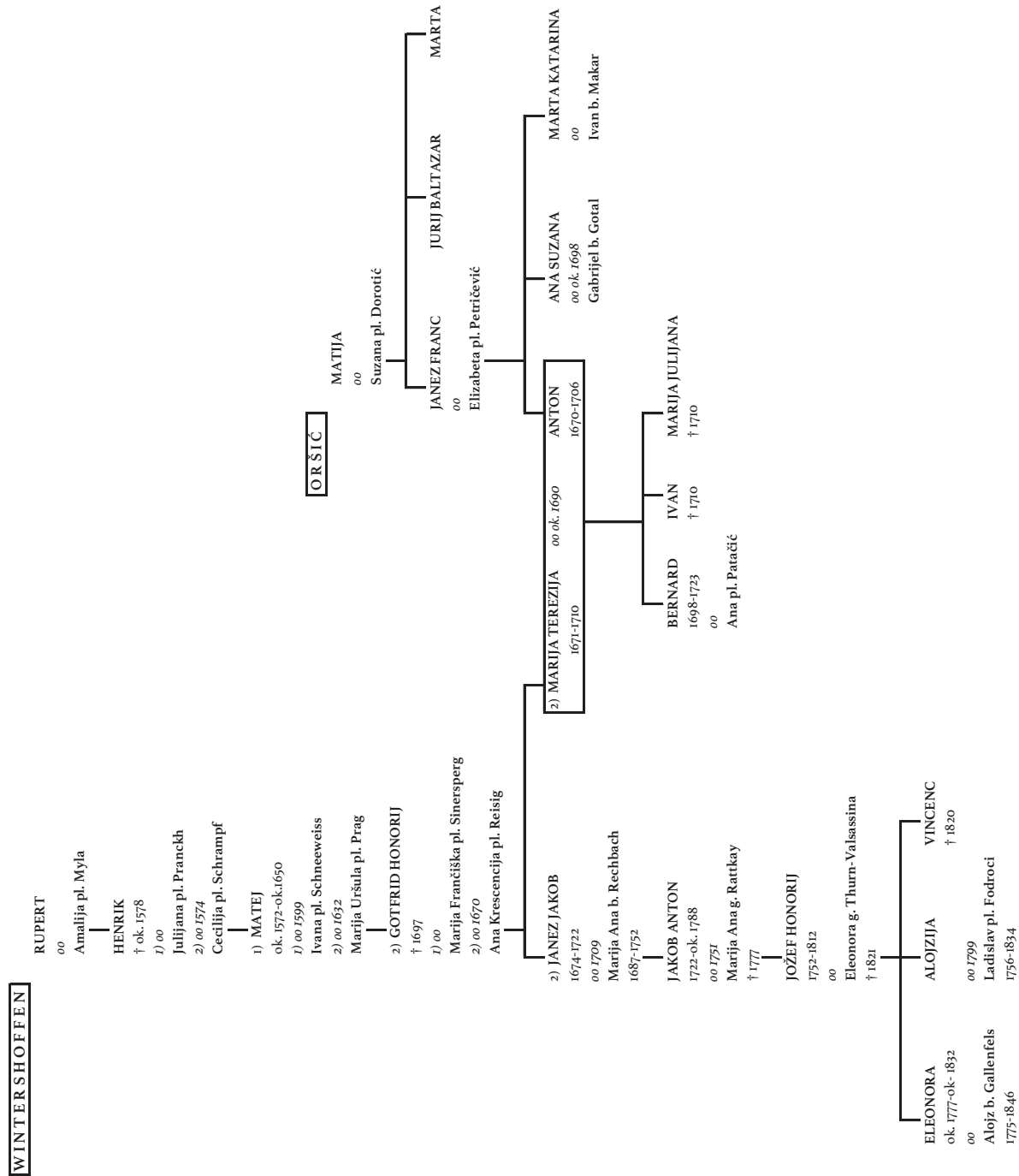
The Styrian noble family of Barons Wintershoffen, originally Wintershoffer, hailed from Gerolsbach in Bavaria and obtained membership in the territorial estates in 1490. The confirmation of the connection between the Bavarian and Styrian Wintershoffers crucially rested on the family album featuring illustrated coats of arms and blazons from at the end of the sixteenth century (currently kept in the Archives of the Republic of Slovenia). The first person mentioned in the album is Hans Wintershoffer from Gerolsbach. The following three generations of the family already lived in Styria, with its members documented as the lords of Zgornji Radvanj (Ger. *Oberradwein*) and later also Kozje (Ger. *Drachenburg*). In 1685, the name of the latter seignior became part of their baronial predicate. Drawing on other sources and relevant literature made it possible to trace the history of the lineage all until its extinction in the first quarter of the nineteenth century.

One of the most interesting members of the Wintershoffen family was undoubtedly Maria Theresa, who married a Slavonian nobleman Baron Anton Oršić from the Croatian town of Slavetić. Their turbulent marriage ultimately ended in a divorce, which was something unheard of for that period.

After divorcing her husband, Maria Theresa moved to Carniola and settled in Ljubljana. Here, she was deemed worldly and highly educated, one of the most notable noblewomen of Baroque Ljubljana in the early eighteenth century. She embraced the innovations of her time, as is also evidenced by items listed in the probate inventory. The latter, among other things, also reveals that she had a remarkably wealthy library featuring a wide array of genres and writers, from ancient, especially Latin authors to Renaissance humanists. Many of her titles were on the Index of Forbidden Books. With her book collection, the baroness stood out from the society of noblemen, who then possessed ninety percent of all books from noble libraries in Carniola.

Shematični pregled povezave med rodbinama Wintershoffen in Oršič.

SIMONA KOSTANJŠEK BRGLEZ, BOŠTJAN ROŠKAR*

Deatribucija baročnemu kiparju Francu Krištofu Reissu pripisanih del

IZVLEČEK

V prispevku so sistematično analizirana vsa kiparska dela, izdelana za cerkvene notranjščine, doslej nekritično pripisana mariborskemu kiparju Francu Krištofu Reissu (1688–1711). Kot izhodiščni deli za primerjalno analizo služita oltar sv. Frančiška Ksaverja na Ptujski Gori, kjer je Reissovo avtorstvo potrjeno z dokumenti, in oltar sv. Florijana v mariborski stolnici, ki mu je upravičeno pripisan. Na osnovi primerjav z njima lahko večino del, atribuiranih Reissu, iz opusa njegove delavnice izključimo. Medtem ko je veliki oltar v varaždinski frančiškanski cerkvi verjetno nastal v delavnici mariborskega kiparja Lovrenca Kaiserja, so drugi kosi iz vsaj šestih – za zdaj še neidentificiranih – kiparskih delavnic, ki so delovale na prehodu iz 17. v 18. stoletje.

KLJUČNE BESEDE

Franc Krištof Reiss, Lovrenc Kaiser, baročno kiparstvo, kiparstvo v lesu, kiparstvo na Štajerskem, cerkvena umetnost, oltar, ornamentika, figuralika

ABSTRACT

DEATTRIBUTION OF WORKS PREVIOUSLY ASSIGNED TO THE BAROQUE SCULPTOR FRANZ CHRISTOPH REISS

The article presents a systematic analysis of all sculptures made for church interiors that have so far been uncritically assigned to the Maribor-based sculptor Franz Christoph Reiss (1688–1711). The basis for the comparative analysis are the altar of St Francis Xavier at Ptuj's Gora, where Reiss's authorship is confirmed with documents, and the altar of St Florian in Maribor Cathedral, which is rightfully assigned to him. Based on comparisons to the works mentioned above, most works previously attributed to Reiss may be excluded from the oeuvre of his workshop. While the great altar in the Franciscan church in Varaždin was probably created in the workshop of the sculptor Lorenz Kaiser from Maribor, other pieces originated from at least six—for the time being unidentified—sculpture workshops that operated at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries.

KEY WORDS

Franz Christoph Reiss, Lorenz Kaiser, Baroque sculpture, wood sculpture, sculpture in Styria, church art, altar, ornamentation, figural art

* dr., Zgodovinsko društvo dr. Jožeta Koropca Slovenska Bistrica, sbbrglez@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9497-7127>

dr., konservatorsko-restavratorski svetnik, Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, Ptuj, bostjan.roskar@pmpo.si

Mariborskemu kiparju Francu Krištofu Reissu so raziskovalci v minulih desetletjih pripisali dokaj obsežen nabor cerkvene kiparske opreme. Natančen pregled in podrobna analiza vseh atribuiranih del sta pokazala, da je njegov opus oziroma opus njegove delavnice po obsegu razmeroma skromen, veliko atribucij je bilo namreč neustreznih in neutemeljenih.

Opus lesenih del za cerkvene notranjščine kiparja Franca Krištofa Reissa, s katerim se je prvi ukvarjal Sergej Vrišer in ki je bil tudi po njegovih obravnavah deležen precej pozornosti raziskovalcev, je bil sistematično predstavljen in kritično ovrednoten v članku *Kiparska delavnica Franca Krištofa Reissa. Poskus zaokrožitve opusa*, objavljenem v Jubilejnem zborniku za Marjeto Ciglenečki, 2024.¹

Franc Krištof Reiss je glede na doslej znane in raziskane vire prvič omenjen 30. aprila 1688, ob poroki s Katarino Terezijo, vdovo mariborskega kiparja Janeza Schoya.² O njegovem šolanju ne vemo ničesar, prav tako nimamo podatkov o kiparski izobrazbi njegovega sina Franca Jožefa (1688–1732) in pastorka Janeza Jakoba Schoya (1686–1732), domnevamo pa lahko, da sta jo vsaj sprva pridobivala v očetovi oziroma očimovi delavnici.³ Po Vrišerjevem mnenju je Reiss v Schojevi delavnici, dokler je ni po poroki z mojstrovo vdovo prevzel, delal kot pomočnik.⁴ Ker o

Schoyevem delu ne vemo ničesar, ne moremo niti opredeliti Reissovih kiparskih izhodišč niti razpravljati o morebitni kontinuiteti delavnice.⁵ Franc Krištof Reiss je umrl v Mariboru 25. marca 1711.⁶

Reiss pa ni bil edini mariborski kipar na prehodu iz 17. v 18. stoletje; sočasno z njim je v Mariboru živel kipar Lovrenc Kaiser (Khayser/Keyser). To, da je bil Kaiser kipar, vemo le na osnovi pisnih virov; leta 1695 je umrla njegova prva žena Barbara, »bildhauerin«, vdovec se je še istega leta vnovič poročil, poročna priča pa je bil slikar Matija Mimbel. Kaiser, »bildthauer«, je umrl le teden dni pred Reissom, 18. marca 1711.⁷ Doslej ne

Delavnica Franca Krištofa Reissa: oltar sv. Frančiška Ksaverja, ž. c. sv. Marije, Ptujška Gora (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

1 Kostanjšek Brglez in Roškar, *Kiparska delavnica*, str. 301–326.

2 Mlinarič, GZM XXVI, str. 183. Schoy je v virih omenjen ob poroki leta 1681 in nato šele ob smrti 9. julija 1687. Doslej ne poznamo nobenega njegovega dela, Vrišer, ki je domneval, da je bila njegova kiparska delavnica tedaj v Mariboru vodilna, je pomislil, da bi mu lahko pripisali Brezmadežno za mariborsko kužno znamenje iz leta 1681. Prim. Mlinarič, GZM, XXVI, str. 147; Mlinarič, GZM, XXVIII, str. 77; Vrišer, *Mariborski baročni kiparji*, str. 77; Vrišer, *Kiparstvo*, str. 12.

3 Franc Jožef Reiss, ki je ob poroki leta 1711 omenjen kot sin pokojnega mestnega kiparja, je po očetovi smrti prevzel njegovo delavnico in v Mariboru deloval do smrti leta 1732. Doslej ne poznamo nobenega njegovega z viri potrjenega dela, Sergej Vrišer pa mu (oziroma Reissovi delavnici) je glede na čas nastanka kapele (1714) in glede na sorodnosti »strešnih angelov« s kipi na ptujskogorskem Ksaverjevem oltarju pripisal omenjena kipa na Ksaverjevem oltarju v mariborski stolnici. Prim. Mlinarič, GZM, XXV, str. 43, 73; Mlinarič, GZM, XXVII, str. 53; Mlinarič, GZM, XXVII, str. 183; Vrišer, *Mariborski baročni kiparji*, str. 82; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 164.

4 Vrišer, *Mariborski baročni kiparji*, str. 78; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 164; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 227, 228. Dokumentov, ki bi potrdili, da je bil Reiss Schojev pomočnik, ne poznamo. Takšen način prevzema delavnic – po poroki z vdovami mojstrov – je bil ustaljena praksa. Tako je delavnico Franca Jožefa Reissa prevzel kipar Janez Walz (omenjen med letoma 1733 in 1736), ki se je poročil z njegovo vdovo Marijo Ano. Prim. Mlinarič, GZM, XXVII, str. 161.

5 Na doslej pregledanem terenu del, ki bi bila od Reissovih mlajša in njim sorodna ter na podlagi katerih bi lahko morda razpravljali o kontinuiteti kiparske delavnice Schoy-Reiss, ne poznamo. V nekaterih primerih je namreč tovrstna kontinuiteta opazna, saj so v delavnici ostali pomočniki prejšnjega mojstra. Tako lahko za Jožefa Holzingerja rečemo, da je v delavnici obdržal pomočnike Jožefa Strauba. Prim. Roškar, *Mizarska delavnica*, str. 230.

6 Mlinarič, GZM, XXVIII, str. 138.

7 Zadnji znani podatek o družini je iz leta 1712, ko je umrla njegova vdova »Barbara Kayserin eines alten bildthauers weib«. Prim. Mlinarič, GZM, XXVI, str. 222; Mlinarič, GZM, XXVIII, str. 138; Vrišer, *Mariborski baročni kiparji*,

Delavnica Franca Krištofa Reissa: oltar sv. Florijana, stolnica sv. Janeza Krstnika, Maribor (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

Delavnica Franca Krištofa Reissa: sv. Lovrenc, oltar sv. Florijana, stolnica sv. Janeza Krstnika, Maribor (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

poznamo nobenega Kaiserjevega dela, Vrišer pa mu je na osnovi podatka, da je živel v Mariboru sočasno z Reissom, sprva pripisal veliki oltar v varaždinski frančiškanski cerkvi, ki ga je nazadnje vendarle umestil v Reissovo opus.⁸

V Reissovi delavnici so poleg lesenih nastajala tudi kamnita dela. Slednja so od lesenih občutno drugačna in bistveno kakovostnejša, kar je po najinem mnenju posledica tega, da so kamnita njegovo lastno delo, medtem ko so lesena delo njegove delavnice, in da pri njihovem dokončanju skoraj ni oziroma sploh ni sodeloval.⁹ Zato

str. 82; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 158; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 218.

⁸ Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 158–159; Vrišer, *Doneški*, str. 144.

⁹ Reiss je nesporno avtor kamnitih kipov, ki jih je leta 1687 izdelal za kartuzijo Žiže po naročilu priorja Janeza Schillesa. Prim. Stegenšek, *Umetniški spomeniki*, str. 200–201. Pogodbo za izvedbo portalnih skulptur je objavila Polona Vidmar. Prim. Vidmar, *Kamnite skulpture*, str. 76. Vidmarjeva je podrobno opisala žiške kipe in natančno opredelila Reissovo slog v izdelavi kamnitih skulptur. V Reissovo opus je umestila še nagrobnik mejnega grofa Otokarja III. (s kronogramom datiran v leto 1696), tri od štirih ženskih figur, ki so stale na obeh straneh mostu pred portalom žiške kartuzije (njihov nastanek je postavila v leto 1696), skulpture v vrtu nekdanjega samostana

se glede avtorstva pri vseh lesenih kipih opredeljujeva za delavnico in ne, kot je običajno, za kiparja. Zaradi opaznih razlik med kamnitimi in lesenimi deli je kot izhodiščno delo za atribuiranje in deatribuiranje lesenih del najbolj smiselno upoštevati oltar sv. Frančiška Ksaverja v romarski cerkvi na Ptujski Gori, kjer je avtorstvo potrjeno z dokumenti, ter tista pripisana dela, ki so z omenjenim najbolj primerljiva. To so: veliki in stranska oltarja v podružnični cerkvi sv. Ane v Cirkulanah, oltar sv. Florijana v mariborski stolnici in kipi v slovenjebistriški Marijini cerkvi. V opus Reissove delavnice sodijo še: dva izginula in štiri ohranjeni kipi v cerkvi sv. Areha na Pohorju, enajst kipov v Marijini cerkvi v Slovenski Bistrici in prižnica v slovenjebistriški podružnici sv. Jožefa.¹⁰ V nasprotju z omenjenimi deli, o katerih sva

dominikank v Marenbergu/Radljah ob Dravi (Jezusova molitev na Oljski gori, Bičani, Kronani in Kristus, ki nosi križ), katerih nastanek je postavila v čas pred letom 1711, in skulpture šestih antičnih modrecev iz Dornave. Prim. Vidmar, *Kamnite skulpture*, str. 77–79, 82–84; Vidmar, *Das Grabmal*, str. 87–100; Vidmar, *Kiparska dela*, str. 59, 70–71.

¹⁰ Arhivsko potrjeno je Reiss izdelal tudi izrezljane podstavke za devet miz za ptujski minoritski samostan, ki so se ohranili na fotografiji, katere resolucija je tako

prepričana, da so nastala v Reissovi delavnici, pa z njo ne moremo povezati velikega števila drugih, ki so ji oziroma mu bila doslej nekritično pripisana in so podrobno predstavljena v nadaljevanju prispevka.

ZNAČILNOSTI DEL REISSOVE KIPARSKE DELAVNICE

Edini doslej znani z dokumenti potrjen oltar iz Reissove delavnice je oltar sv. Frančiška Ksaverja na Ptujski Gori iz leta 1698,¹¹ na primeru katerega lahko natančno opredelimo kiparske značilnosti delavnice. Oltar je v osnovi arhitekturno-ornamentalni okvir (umestimo ga lahko med oltarje okvirnega tipa), na katerem so tudi figure. Zelo kakovostna ornamentika je v primerjavi z nekaterimi drugimi deli iz tega časa (na primer Marijin oltar v južni kapeli cerkve sv. Jerneja v Ribnici na Pohorju) izjemno razgibana, plastovita in tehnično dovršena.¹² Vanjo vpletene figure putov poživljajo enovrstno ornamentalno motiviko. Med zadnjo in med figurami pa je opazen kakovostni razkorak, figure so namreč bolj ali manj čokate, brez preciznejših anatomskih detajlov, v drži nekoliko toge, z izrazito zaobljenimi draperijami, izrazi na njihovih obrazih pa so nedoločni.¹³ Kot je razvidno iz predstavljenega oltarja, je za Reissovo delavnico v osnovi značilna izredno dovršena in razgibana ornamentika, ki je skladna s tendencami časa in značilna za obdobje okrog leta 1700 v

širšem prostoru, ne le na slovenskem Štajerskem, ter na drugi strani precej okorne figure s tipiziranimi obrazi s poudarjenimi bradami, širokimi nosovi, velikimi očmi in polnimi ustnicami.

Na podlagi opisanih značilnosti je s tem oltarjem mogoče povezati oltar sv. Florijana v mariborski stolnici iz okrog leta 1697.¹⁴ Gre za običajen oltarni nastavek slavoločnega tipa s predelo, stebri, hrbitščem in ogredjem. Ornamentika je primerljiva s ptujskogorsko, vendar je zaradi prostora, ki ji je odmerjen, manj zračna. Podobno kot na Ptujski Gori so tudi tu v ornamentiko vpletene figure, angelski glavici in puta, poleg akantove motivike so na njem še dve školjki in stilizirano lovorjevo listje, ki ovija tordirane stebre. Pestrejši ornamentalni nabor je posledica drugačnega tipa nastavka.¹⁵ V osnovnih kiparskih potezah so primerljive tudi figure; s ptujskogorskimi jih povezujeta nekoliko okorna drža in draperija, medtem ko so obrazi oblikovani drugače, in sicer so razlike predvsem v predelu oči in nosov. Na primeru ptujskogorskega in mariborskega oltarja lahko kipe iz Reissove delavnice glede na kiparsko obravnavo obrazov uvrstimo v dve skupini: v »ptujskogorsko« in »mariborsko«. Za prvo so značilne izrazito mandljaste, široko odprte oči, katerih zunanji del zgornje veke je obrnjen izrazito navzdol, ozek temenski del, nosovi z ravnim korenem, ki se jasno, brez cezure, iztekajo v linijo obrvi, in na splošno odsotnost obraznih anatomskih nadrobnosti. Za »mariborsko« skupino je značilna manjša togost, saj so obrazi malo bolj definirani, nosovi so rahlo zaobljeni in v čelo prehajajo z rahlo cezuro, njihove oči pa so precej manjše in bolj naturalistične. V opusu je tudi nekaj del, pri katerih se prepletajo značilnosti obeh tipov. Razlike so preprosto razložljive z dejstvom, da so kipi delo delavnice, torej več rok, kar pomeni tudi nekaj razlik v rezanju. Glede na dva različna opredeljena tipa pa lahko sklepamo, da sta bila v delavnici dva pomočnika, oba razmeroma dobro formirana kiparja.¹⁶

slaba, da podstavkov ne moremo vključiti v primerjave. Pogodba za mize je bila sklenjena z mizarjem Hermanom Schülzem (Schilzem), v njej pa je bil naveden tudi znesek za kiparja, in sicer 45 goldinarjev. Polona Vidmar domneva, da je račun ohranjen v arhivu ptujskega minoirskega samostana v Štajerskem deželnem arhivu. Prim. Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 227; Vidmar, Kamnite skulpture, str. 72. Priimek omenjenega mizarja je v virih zapisan Schilz; ko se je Herman Schilz leta 1699 poročil, je bil poročna priča Franc Krištof Reiss. Prim. Mlinarič, GZM, XXVI, str. 240–241.

- 11 Za posredovan arhivski podatek se zahvaljujeva dr. Mateju Klemenčiču.
- 12 Tovrstno ornamentiko so v omenjenem času rezbarili tudi na Bavarskem (pod italijanskimi vplivi), dokler se ni pod francoskimi vplivi ok. leta 1715 spremenila. Na slovenskem Štajerskem se je obdobje rezbarjenja akantove ornamentike precej zavleklo, tako jo je delavnica Mihaela Pogačnika uporabljala še v dvajsetih letih 18. stoletja (med drugim jo vidimo na prižnici v župnijski cerkvi v Rušah).
- 13 Draperija obeh velikih angelov s tega oltarja je v opusu delavnice izjema, saj je okrog pasov zelo gosta in na drobno nagubana, medtem ko je draperija obeh angelov na ogredju povsem primerljiva z drugimi deli iz te delavnice. Draperija velikih angelov je blizu draperiji sv. Janeza Krstnika iz Žiž, zato pri ptujskogorskih figurah ne izključujeva možnosti Reissovih lastnoročnih posegov. Značilnosti figurališe so opredeljene v: Kostanjšek Brglez, *Oprema cerkve*, str. 6.

- 14 Vrišer je bil pri zapisu sicer skromen, a je pravilno prepoznal slogovne značilnosti delavnice: »Nastavek s sve-drastima in gladkimi stebri, na katerih so pritrjene angelske glavice, atika s podobo v akantovem okviru s puti in končno figuri dveh mučencev, vse določno razodeva Reissove kiparske značilnosti.« Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 33–37. Za izčrpen opis oltarja prim. Vidmar, *Liturgična oprema*, str. 247–249.
- 15 Pri mariborskem oltarju je arhitektura v prvem planu, ornamentika je nanjo aplicirana v manjših partijah in je zato lahko raznovrstnejša.
- 16 Detajli so pomembni, a je treba hkrati upoštevati celoto; med obrazi so razlike, obenem pa imajo nespregledljive podobnosti. Arhivskih virov o prisotnosti oziroma številu pomočnikov v kiparskih delavnicah na slovenskem Štajerskem ne poznamo, domnevava pa, da so jih imeli.

REISSU PRIPISANA DELA DRUGIH DELAVNIC

Sergej Vrišer je Francu Krištofu Reissu, čigar opus (v lesu) je v zgodnjih raziskavah (brez kipov v areški cerkvi in prižničnih kipov v slovenjebistriški podružnici sv. Jožefa, ki jih je spregledal, ter tistih v Marijini cerkvi v Slovenski Bistrici, ki jih ni poznal) najpopolneje zaokrožil, v poznejših raziskavah pripisal tudi precej del, ki ne sodijo v oblikovni domet njegove delavnice. To so: skupina sv. Družine na istoimenskem stranskem oltarju na Ptujski Gori, akantov okvir atike in glavica na fragmentu oltarnega stebra – oboje del opreme mariborske stolnice, danes v Pokrajinskem muzeju Maribor –,¹⁷ stranski oltar sv. Ane v cerkvi sv. Areha na Pohorju,¹⁸ kip sv. Joahima z opuščnega oltarja iz župnijske cerkve na Puščavi,¹⁹ veliki oltar v župnijski cerkvi sv. Jakoba v Limbušu, veliki oltar v frančiškanski cerkvi v Varaždinu,²⁰ veliki oltar v cerkvi Marijinega rojstva na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli, kipi na konzolah v prezbiteriju ptujskogorske romarske cerkve, kipa dveh svetih škofov iz mariborske stolnice, danes v Pokrajinskem muzeju Maribor, in figuralna skupina na oltarju sv. Ane v podružnični cerkvi sv. Ane na Puščavi.²¹

Polona Vidmar je v Reissov opus vključila še štiri kipe iz grajske kapele na Borlu, danes v Pokrajinskem muzeju Ptuj – Ormož (sv. Ludvik, sv. Jurij in angela s pristreškov velikega oltarja ter svetniški figuri s stranskih oltarjev), ki po najinem mnenju prav tako ne sodijo v kontekst Reissove delavnice.²²

Soavtorica prispevka sem iz njegovega opusa izključila stranski oltar sv. Ane v cerkvi sv. Areha na Pohorju, ki je bil v času obravnave že brez kipov, (izginulih) del iz Reissove delavnice, in

Kot primer, ki podpira to mnenje, lahko navedeva Janeza Jakoba Schoya, čigar več pomočnikov poznamo celo po imenu. O Schoyevih pomočnikih: Kolbach, *Steirische Bildhauer*, str. 185. Na splošno o delu več rok na enem oltarju (s čimer so razložljive razlike v kiparski izvedbi oziroma detajlih): Kostanjšek Brglez in Roškar, Vprašanje, str. 3–21.

17 Vrišer, Mariborski baročni kiparji, str. 80; Vrišer, *Kiparstvo*, str. 13–14. Pozneje je glavici na fragmentu stebra pridružil še eno, prav tako pritrjeno na fragmentarno ohranjen steber (Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37).

18 Iz Reissove delavnice sta samo izginula kipa sv. Roka in sv. Boštjana, medtem ko je oltar iz sredine 19. stoletja. Prim. Kostanjšek Brglez in Roškar, Kiparska delavnica, str. 318–319.

19 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 164.

20 Vrišer, Doneski, str. 144–149.

21 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 227. Kljub kasnejšim napačnim atribucijam Reissu Vrišerjev prispevek ostaja nepogrešljiv in omogoča nadaljnje poglobljanje v ta kompleksni korpus.

22 Vidmar, Slikarska, str. 272–273.

angela na ogredju velikega oltarja v podružnični cerkvi sv. Ane na Puščavi. Zaradi odstopanj od Reissovega osebnega sloga sem opozorila še na potrebno podrobno obravnavo velikega oltarja v Varaždinu in velikega oltarja v Limbušu.²³

Matej Klemenčič je dodatno pritrdil Vrišerjevi atribuciji in potrdil Reissovo avtorstvo velikega oltarja v Marijini cerkvi na Svetih gorah ter kipov obeh angelov z nekdanjega velikega oltarja v borlski kapeli; prav tako je sprejel Vrišerjevo atribucijo varaždinskega oltarja.²⁴

Našteta dela drugih kiparskih delavnic, ki so bila doslej neupravičeno pripisana Reissu oziroma njegovi delavnici, lahko z natančnejšo analizo kiparskih nadrobnosti razvrstimo v dve večji skupini. Dela iz prve skupine ob bežnem ogledovanju glede na proporce in voluminoznost spominjajo na nekatere figure iz Reissove delavnice, medtem ko so tista v drugi skupini opazno drugačna od figur na arhivsko potrjenem ptujskogorskem oltarju in drugih utemeljeno pripisanih.

Omeniti velja, da je v »Reissovem obdobju«, med koncem osemdesetih let 17. in prvim desetletjem 18. stoletja, kiparska govorica različnih provincialnih mojstrov dokaj poenotena. Vsi so uporabljali določene konvencionalne oblikovne rešitve, razlike med njimi so le v boljši ali slabši kiparski izvedbi, v poznavanju anatomije in obvladovanju kiparske tehnologije. Tako lahko na velikem oltarju (1689) v cerkvi sv. Marjete na Muti vidimo figure, ki so anatomske sorodne figuram iz Reissove delavnice (podobno slikovito razkuštrane pričeske, na enak način izoblikovana angelska krila), niso pa enako voluminozne in tudi rezane so nekoliko bolje. Na osnovi zgoraj zapisanega razumevanja kiparskih prijemov ter ob natančni primerjavi kipov in ornamentike lahko iz Reissove delavnice izključimo vsa ostala atribuirana dela.

Prvo izmed njih je kiparska skupina sv. Družine na istoimenskem stranskem oltarju na Ptujski Gori, ki jo je Vrišer glede na umirjene poglede in mehko drapiranje povezal s kipi z velikega oltarja

23 Kostanjšek Brglez, Oprema cerkve, str. 3–10. Prispevek je bil v skrajšani obliki objavljen tudi v lokalnem časopisu. Prim. Kostanjšek Brglez, Reissovi baročni kipi, str. 38–39. Glede slovenjebistriških kipov sem ostala neopredeljena pri dvanajsti figuri, Križanem. Pri izključitvi angelov z ogredja na Puščavi nisem upoštevala podatka, da je Vrišer Reissu pripisal samo osrednjo skupino.

24 Klemenčič, Cerkev, str. 191–192. Cerkvni računi za v prispevku obravnavane cerkve (z izjemo računov bratovščine sv. Rešnjega telesa v Limbušu) v NŠAM niso ohranjeni. Zahvaljujeva se dr. Blažu Resmanu za pozorno branje prispevka, dragocene komentarje in spodbude k raziskovanju štajerskega baročnega kiparstva.

Neznana delavnica (prva): skupina sv. Družine, oltar sv. Družine, ž. c. sv. Marije, Ptujška Gora (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

v cerkvi sv. Ane v Cirkulanah.²⁵ Draperija kipov res ni daleč od draperije kipov iz Reissove delavnice, a tudi – kot smo že omenili – iz drugih takratnih delavnic na slovenskem Štajerskem, tako imenovani umirjeni pogledi pa so prav tako skladni s tendencami časa. Nesporno pa je, da anatomija obrazov figur s tega oltarja ne ustreza Reissovi delavnici, saj so poteze bistveno mehkejše.

Nadalje lahko iz opusa delavnice izključimo sv. Ludvika, sv. Jurija in oba angela z nekdanjega velikega oltarja v kapeli borlskega gradu ter

sv. Ignacija Lojolskega in svetnico (verjetno sv. Terezijo) s stranskih oltarjev iz iste kapele, ki jih hrani Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož.²⁶ Veliki oltar sta dala v poznem 17. stoletju postaviti ustanovitelja kapele Jurij Friderik grof Sauer in Marija Barbara grofica Trauttmansdorff, kipi na njem pa naj bi nastali po požaru leta 1706.²⁷ Po ugotovitvah Polone Vidmar slogovne značilnosti vseh štirih dokaj kakovostnih kipov z velikega oltarja nedvomno dokazujejo, da so bili izdelani v isti delavnici kot kipi z velikega in dveh stranskih oltarjev v p. c. sv. Ane v Cirkulanah, ki so delo Reissove delavnice.²⁸ Zlasti sv. Jurij in sv. Ludvik naj bi se glede na robustni telesi, mehko valovanje draperije, umirjene gibe in zaznavno čustvenost brez izrazitih psihičnih vzgibov jasno vključevala v kiparski opus Franca Krištofa Reissa.²⁹ Nasprotno pa je angela na ogredju, ki sta po njenih ugotovitvah v osnovi oziroma po slogovnih značilnostih povsem primerljiva z angeli v omenjeni Anini cerkvi in drugimi Reissovimi

²⁵ Vrišer, *Kiparstvo*, str. 13–14; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 27; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 33. Na seznam Reissu pripisanih del Vrišer kiparske skupine sv. Družine ni uvrstil, iz njegovih zapisov pa je jasno razvidno, da jo je nesporno štel med njegova dela; pri vključevanju velikega oltarja v varaždinski frančiškanski cerkvi (predstavljen v nadaljevanju) je kiparsko skupino namreč vzel celo kot primerjalno delo. Prim. Vrišer, *Doneski*, str. 148. France Stele je oltar svete Družine označil kot »dober lesen izdelek prvih desetletij 18. stol.«, Marijan Zadnikar je njegov nastanek postavil v začetek 18. stoletja, Matej Klemenčič pa med leti 1660 in 1680. Prim. Stele, *Ptujška gora*, str. 40; Zadnikar, *Ptujška gora*, str. 100; Klemenčič, *Cerkev*, str. 185. Klemenčič, ki je oltar podrobno opisal, je za kiparsko skupino zapisal, da v primerjavi s kipi v atiki in ornamentiko »deluje nekoliko bolj razgibano«, kljub temu pa naj bi po njegovem mnenju nastala pred koncem 17. ali vsaj v začetku 18. stoletja. Klemenčič, *Cerkev*, str. 185–186.

²⁶ V virih se v borlski kapeli ob vizitaciji leta 1751 in leta 1756 omenjajo štiri oltarji: veliki oltar sv. Trojice ter oltarji Device Marije, sv. Antona in sv. Florijana. Prim. Ožinger, *Vizitacijski zapisniki*, str. 179, 370.

²⁷ Vidmar, *Slikarska*, str. 271, 273.

²⁸ Vidmar, *Slikarska*, str. 272.

²⁹ Vidmar, *Slikarska*, str. 272.

Neznana delavnica (druga): veliki oltar, kapela gradu Borl, Cirkulane (foto: Stojan Kerbler).

angelskimi figurami, prepoznala kot deli, kakovostnejši od Reissovih; slednja bi tako lahko bila zgodnje delo kiparjevega pastorka Janeza Jakoba Schoya, nastala še v času njegovega delovanja v očimovi delavnici.³⁰ Prav tako je Vidmarjeva Reissovi delavnici oziroma Schoyu pripisala že omenjeni figuri domnevnih sv. Ignacija Lojolskega in sv. Terezije s stranskih oltarjev v kapeli, pri katerih pa je opozorila na finejše obrazne poteze ter manj robustna in bolj elegantna telesa v primerjavi s kipi v bližnji cerkvi sv. Ane.³¹ Za angela z velikega oltarja iz borlske kapele je Matej Klemenčič kasneje zapisal, da sta še posebej primerljiva z velikima angeloma na ptujskogorskem Ksaverjevem oltarju; po njegovem mnenju je bil borlski oltar postavljen v poznih osemdesetih ali devetdesetih letih 17. stoletja in poleg ptujskogorskega pomeni kakovostni vrh med Reissovimi trenutno znanimi deli, Schoya pa glede na letnico rojstva (1686) po njegovem mnenju pri avtorstvu »ni potrebno vpletati«.³²

Oltarni nastavek velikega oltarja v borlski kapeli slogovno ustreza času okrog leta 1700. Gre za običajno strogo geometrijsko načrtano oltarno

arhitekturo s predelo, osrednjim delom s kar tremi pari stebrov in sorazmerno majhno atiko, ki jo mehčajo pristreški.³³ Oltar, vključno s kipi, je moral nastati šele po požaru in nikakor ne že v osemdesetih ali devetdesetih letih, kakor je menil Klemenčič, ne izvira pa iz delavnice Franca Krištofa Reissa, kar poleg oltarnega nastavka dokazujeta slog in izvedba figur.³⁴ Svetnika z velikega oltarja (vsaj v grobem) sicer še kažeta značilne že opisane kiparske prijeme poznega 17. stoletja, angela, sedeča na pristreških ogredja, sta v primerjavi z omenjenima figurama sicer videti kiparsko kvalitetnejša, vendar so vse štiri delo istega kiparja tako kot skoraj zagotovo tudi pripadajoča ornametika, prav tako pa tudi ohranjena kipa s stranskih oltarjev. Primerjava šestih borlskih kipov med sabo in z drugimi deli, za katera se strinja, da so nastala v Reissovi kiparski delavnici, razkriva, da kipar, ki je izdelal ali vsaj dokončal borlske kipe, ni istoveten s kiparjem oziroma kiparji, ki so izdelali figure za ptujskogorski Ksaverjev oltar, mari-borski Florijanov oltar in druge kipe, ki ostajajo v oblikovnem dometu Reissove delavnice. Že draperija sv. Ludvika ima za obravnavano delavnico neznane goste drobne, vertikalno padajoče gube, medtem ko svetnikovi čevlji sploh ne sodijo v kontekst Reissove delavnice. Enako velja za ob-

³⁰ Vidmar, Slikarska, str. 272–273.

³¹ Vidmar, Slikarska, str. 273. Svetnika z Borla naj bi bila primerljiva le z Reissovim najkakovostnejšim delom, sv. Brunom iz žiške kartuzije. Že France Stele je opazil, da so tako glavni kot stranska oltarja iz iste delavnice, iz prve polovice 18. stoletja. Prim. ZRC SAZU (UIFS), Steletovi terenski zapiski, LXVI, 31. 5. 1926.

³² Klemenčič, Cerkev, str. 191–192.

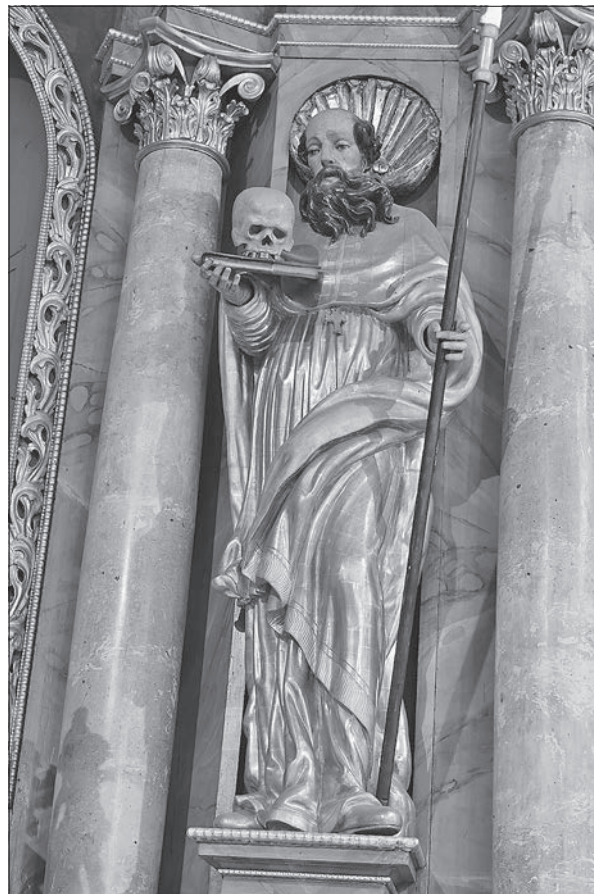
³³ Oltarna arhitektura je bila prvotno skoraj zagotovo (glede na čas nastanka) črna.

³⁴ France Stele je oltar označil kot »lepo delo« z začetka oziroma iz prve polovice 18. stoletja. Prim. ZRC SAZU (UIFS), Steletovi terenski zapiski, LXVI, 31. 5. 1926.

raze. Ob nadrobnejši primerjavi se izkaže, da je sv. Jurij primerljiv z obrazoma angelov z ogredja; tako iz pogledov iz profila kot iz polprofila je razvidno, da je figure izdelal isti kipar.³⁵ V to delavnico pa je mogoče umestiti tudi svetnika s stranskih oltarjev; način obravnave njune draperije je soroden načinu obravnave obeh svetnikov z velikega oltarja, njuna obraza pa sta primerljiva tako z obrazom sv. Jurija kot tudi obeh angelov, le da sta še bolj dovršena.³⁶ Domnevo Polone Vidmar, da so angela in svetnika s stranskih oltarjev in, kakor smo ugotovili, tudi kipa z velikega oltarja delo Ja-

Neznana delavnica (tretja): veliki oltar, ž. c. sv. Jakoba, Limbuš (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

Neznana delavnica (tretja): sv. Hieronim, veliki oltar, ž. c. sv. Jakoba, Limbuš (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

neza Jakoba Schoya, bo mogoče potrditi ali ovreči šele po natančni preučitvi njegovega opusa.³⁷

Iz Reissove kiparske delavnice moramo izločiti tudi veliki oltar v župnijski cerkvi v Limbušu, s kronogramom datiran v leto 1708.³⁸ Vrišer ga je sprva umestil v Reissovo slogovno smer, kasneje pa uvrstil na seznam njegovih del.³⁹ Že v osnovi je sporno, da sta Vrišerju kot izhodišče za umestitev limbuškega oltarja v Reissovo opus služila veliki oltar v varaždinski frančiškanski cerkvi in veliki oltar v Marijini cerkvi na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli, o katerih podrobneje razpravlja v nadaljevanju prispevka, torej kipi na dveh »problematičnih« oltarjih in ne kipi, katerih avtorstvo ni sporno oziroma vprašljivo. O limbuškem oltarju je Vrišer prvič pisal v disertaciji in prvi izdaji monografije, ko je opazil, da »kaže v figuraliki poteze, ki bi delno ustrezale maniri obeh Reisso, niso

³⁵ Obraz sv. Ludvika je iz obravnave izvzet, saj je bila prvotna glava verjetno poškodovana. Glede na vidni stik smemo domnevati, da je bila celo zamenjana. Okornejši rezbarski rokopi celotnega obličja sv. Ludvika razkriva, da ga je izdelal drug kipar kot sv. Jurija. Ta se je zgledoval po anatomskih značilnostih obraza sv. Jurija in se ga trudil posnemati, ker pa je bil manj spreten, mu to ni prepričljivo uspelo, saj so forme tehnično nedodelane. Zdi se, da je tudi na novi oziroma popravljeni glavi nekdo kasneje popravil še nos, saj je ta v primerjavi z ostalim obrazom rezan še okorneje in še bolj kakor obličje odstopa od glave sv. Jurija.

³⁶ Možnih razlogov, zakaj sta obraza teh dveh svetnikov bolj dovršena, je več; morda se je »bolj potrudil« ali ju kasneje izdelal isti kipar, lahko pa je finalne vreze prispeval drug kipar.

³⁷ Ker v tej fazi raziskav Poloni Vidmar ne moreva pritrditi, uvršča kipe (četudi so morda pod Schoyevim dletom nastali v okviru Reissove delavnice, s katero sicer ne kažejo enakih značilnosti) med dela neznane delavnice.

³⁸ Oltar je v virih prvič omenjen ob vizitaciji leta 1756. Prim. Ožinger, *Vizitacijski zapisniki*, str. 306.

³⁹ Vrišer, *Doneski*, str. 148–149.

*Delavnica Lovrenca Kaiserja (?):
veliki oltar, frančiškanska cerkev,
Varaždin (Hrvatski restauratorski
zavod, foto: Jovana Kliske).*

pa izrazite do tiste mere, da bi izključevale možnost udeležbe tretjega mojstra». ⁴⁰ Kasneje je pojasnil, da kaže dovolj slogovnih znakov na Reissovo smer, najznačilnejši pa naj bi bili sedeča angela, puti, mehki obrazi nekaterih svetnikov ter gubanje oblačil ob nogah figur, ki je po njegovem mnenju sorodno konceptu gubanja na kipih na Florijanovem oltarju v mariborski stolnici, predvsem pa je opozoril na sv. Petra in sv. Pavla na varaždinskem oltarju; limbuški sv. Peter v atiki naj bi se predstavljal z enakim neodločnim kontrapostom kot istoimenski varaždinski svetnik, »skupne črte vznemirjenosti« pa naj bi kazala tudi oba sv. Pavla. ⁴¹ Čeprav je govorico kipov na limbuškem oltarju prepoznal kot »manj dramatično« od tiste pri kipih v Varaždinu in Bistrici ob Sotli, so zgoraj opisane značilnosti po Vrišerju govorile v prid Reissovega avtorstva. ⁴² Atribucijo lahko prepričljivo zavrne. Pri tem se je smiselno osre-

dotočiti zgolj na figure, ki jih je Vrišer izpostavil, torej na štiri cerkvene očete, oba apostola v atiki in angela na ogredju. Opozoriti je namreč treba, da so kipi na oltarju iz vsaj treh kiparskih delavnic. ⁴³ Limbuški kipi glede na kiparsko izvedbo in slog nimajo ničesar skupnega z varaždinskimi in svetogorskimi, še manj pa s kipi iz Reissove delavnice. ⁴⁴ Figure cerkvenih očetov so izjemno so-

⁴⁰ Vrišer, *Kiparstvo*, str. 15; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 27. V seznamu del je limbuški oltar opredelil kot delo rezbarja z začetka 18. stoletja. Prim. Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 147.

⁴¹ Vrišer, Doneski, str. 148–149.

⁴² Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37–38.

⁴³ Poleg cerkvenih očetov in angelov na ogredju so na oltarju kipi iz še vsaj dveh delavnic. Domnevava, da sta bili na oltarju – v osrednjem delu in atiki – prvotno slike, ki so ju pozneje v 18. stoletju zamenjali s kipi. Sergej Vrišer različnih kiparskih rokopisov ni opazil, le za sv. Jakoba v osrednji niši je zapisal, da je delo druge roke. Prim. Vrišer, Doneski, str. 148.

⁴⁴ Opredeljevanje razlik med varaždinskimi, svetogorskimi in limbuškimi kipi za namene pričujočega prispevka ni potrebno, zato ni smiselno izpostavljati niti limbuških kipov sv. Petra in sv. Pavla. Sicer pa meniva, da primerjalna analiza ne more temeljiti na nečem tako neoprijemljivem, kot sta neodločen kontrapost in črte vznemirjenosti. Kar se tiče kontraposta, ne smemo zanemariti dejstva, da so kiparji figure snovali tudi po grafičnih listih – večkrat enakih. To med drugim potrjujeta upodobitvi sv. Gregorja, limbuški sv. Gregor in precej mlajši sv. Gregor Kristofa Rudolpha na oltarju sv. Ane v ruški župnijski cerkvi.

Delavnica Lovrenca Kaiserja (?): sv. Pavel, veliki oltar, frančiškanska cerkev, Varaždin (Hrvatski restauratorski zavod, foto: Jovana Kliske).

haste, obrazi so bolj detajlirani, tunike oziroma albe pa opazno drobno cevasto gubane, česar pri figurah iz obravnavane delavnice ne zasledimo.⁴⁵ Enako velja za obraze limbuških svetnikov, ki so anatomsko dovršeni in karakterizirani; na njih vidimo nadrobnosti, na primer gube in obrazne mišice. Tudi roke svetnikov so kiparsko mnogo finejše od »reissovskih«, so detajlirane, saj so posamezni anatomski deli jasno definirani.⁴⁶ Tudi angeli, ki so se Vrišerju zdeli še posebej podobni Reissovim in ki so od daleč videti še najbolj »reissovski« od vsega na oltarju, odstopajo od nam znanih; rezani so fineje, njihovi nosovi so lepo zaobljeni, pogrešamo pa značilne brade ter navzdol

obrnjene zunanje očesne koticke. Povsem očitno je, da so limbuške figure cerkvenih očetov in angelov na zunanji strani ogredja izdelale spretnejše roke, kot jih je premogla Reissova delavnica. Neprimerljiva je tudi ornamentika; ta je v Limbušu lažja in poenostavljena ter ploskovita, akant je bistveno bolj zračen, predvsem pa je v primerjavi s tistim iz Reissove delavnice neprimerno bolj shematiziran.⁴⁷

Po kakovosti med Reissu pripisanimi deli najbolj izstopa že omenjeni veliki oltar v varaždinski frančiškanski cerkvi.⁴⁸ Vrišer ga je kiparju atribuiral v prvi vrsti na osnovi vedenja oziroma arhivskih podatkov, da je bil izdelan v Mariboru, in ne na osnovi slogovnih značilnosti oziroma dokumentov. Arhivske podatke, in sicer povzetek iz samostanskega (frančiškanskega) varaždinskega arhiva, je prvi objavil Fran Kovačič.⁴⁹ Sredstva za izdelavo velikega oltarja (po načrtih frančiškana Krištofa Zettla (Zitla)) so začeli zbirati leta 1689.⁵⁰ Oltar je bil v celoti izdelan v Mariboru, imena mizarjev in kiparja pa iz dokumentov niso znana. Prvi deli oltarja so bili po splavu iz Maribora v Varaždin prepeljani 4. novembra 1699, zadnji pa 30. avgusta 1700.⁵¹ Kovačič je na osnovi podatkov, da je bilo mizarjema Matiji Simonu in Hermanu Schilzu plačano delo za drugo cerkveno opremo, sklepal, da sta omenjena izdelala tudi veliki oltar,⁵² kot možnega avtorja kipov, ki so bili v Varaždin prepeljani 30. julija 1700, pa je navedel pozlatarja Ivana Georgia.⁵³ Nekaj kipov za oltar je bilo naročenih naknadno, in sicer manjši kipi za tabernakelj ter šest putov za atiko.⁵⁴ Oltar je bil pozlačen šele leta 1715, znesek pa ni presegel mizarškega dela.⁵⁵ Kovačičevo domnevo, da sta

45 V zvezi z Vrišerjevo opazko, da je koncept gubanja draperije limbuških kipov soroden konceptu gubanja draperije pri obeh svetnikih na Florijanovem oltarju v mariborski stolnici, moramo opozoriti, da se tovrstna draperija v različnih variacijah pojavlja v delih cele vrste kiparjev, tudi mlajših. Pri teh kipih pa lahko opozorimo na droben, a dovolj poveden detajl: medtem ko imajo vsi štirje glavni svetniki v Limbušu pri tleh po en polžast zavoj med nogama, imata mariborska svetnika draperijo zgolj enkrat preloženo.

46 Roke Reissovih figur so bolj ali manj enako »lopataste«, pa najsi gre za moške, ženske ali angelske. Rezane so poenostavljeno in šablonsko.

47 Nekateri ornamenti – teh v obravnavo nisva vključila – niso sočasni z nastavkom, ampak mlajši (na primer školjki na obhodih).

48 Veliki oltar Marije Snežne, frančiškanska cerkev, Varaždin, foto: Jovana Kliske, Hrvaški restavratorski zavod, Zagreb.

49 Kovačič, Mariborska umetniška obrt, str. 36–38. Po Kovačiču je arhivske podatke objavil še Krešimir Filić, podrobne podatke o naročniku in izdelavi oltarja pa Paskal Cvekan. Prim. Filić, *Franjevci u Varaždinu*, str. 92–101; Cvekan, *Djelovanje*, str. 74–78.

50 Filić, *Franjevci u Varaždinu*, str. 92–94.

51 Kovačič, Mariborska umetniška obrt, str. 36–37. Mizarjem je bil izplačan znesek 1770 gld in 10 kr.

52 Kovačič, Mariborska umetniška obrt, str. 37. Temu v prid naj bi govorilo poročilo, da so se izdelovalci oltarja leta 1699 sprli.

53 Kovačič, Mariborska umetniška obrt, str. 37. Kipar je za svoje delo prejel plačilo 258 gld in 10 kr.

54 Kovačič, Mariborska umetniška obrt, str. 38. Za kipe, ki jih je izdelal naknadno, je prejel dve plačili: leta 1702 22 gld in leta 1705 12 gld. Mariborski pozlatar Ivan Georgi je za barvanje kipov in oken leta 1706 prejel 30 gld.

55 Kovačič, Mariborska umetniška obrt, str. 38. Pozlatar je prejel plačilo 1107 gld, delo pa je po Kovačičevem mne-

avtorja oltarnega nastavka Schilz in Simon, so sprejeli tudi drugi, ki so pisali o oltarju.⁵⁶ Kot že omenjeno, je Vrišer kipe, čeprav jih je sprva opredelil kot delo neznanca in kasneje Lovrenca Kaiserja, nazadnje pripisal Francu Krištofu Reissu. Ob prvi omembi je varaždinske kipe označil kot robustne in v drži nekoliko toge, odete v draperijo, ki se kopiči v težkih gmotah, obraze z ostrimi profili pa naj bi prešinjal nemir, ki ni lasten Reissovim likom.⁵⁷ Enako mnenje je izrazil tudi pozneje, vendar pa naj bi nekatere komponente odločneje govorile v prid Reissovcu avtorstvu; izpostavil je varaždinska sv. Zaharijo in sv. Elizabeto, katerima je našel ustreznic v istoimenskih svetnikih v atiki velikega oltarja Anine cerkve v Cirkulanah, varaždinski sv. Zaharija pa se mu je zdel hkrati soroden sv. Joahimu iz Puščave, ki naj bi ga hranil mariborski pokrajinski muzej.⁵⁸ V primerjavo je vključil tudi skupino sv. Družine s stranskega oltarja na Ptujski Gori, na katero sta ga spominjali – glede na način, kako si v pogovoru stojita nasproti – sv. Ana in sv. Marija v atiki varaždinskega oltarja, omenjeni kipi pa se po Vrišerjevem mnenju povezujejo tudi v nadrobnostih draperije, in sicer v valujočih ogrinjalih s kompaktnimi gubami okoli pasu.⁵⁹ Izpostavil je še keruba na segmentih atike varaždinskega oltarja, ki ju je s ptujskogorskima stoječima angeloma s Ksaverjevega oltarja povezal na osnovi »ženske gracilnosti« ter sorodno nakodrano ovijajoče se draperije.⁶⁰ V drugi izdaji monografije je varaždinski oltar tako uvrstil na seznam Reissovih del, saj nam je »nadrobnejše vzporejanje velikih

varaždinskih plastik z manjšimi figurami z nekaterih Reissovih oltarjev slednjič predstavilo resničnega avtorja«. ⁶¹ Vrišerjevo atribucijo je sprejela tudi hrvaška raziskovalka Doris Baričević, ki je ponovila njegove ugotovitve.⁶² Ista avtorica je kasneje oltar, katerega kipe je datirala v leta 1700–1702, označila kot primer visokega dometa umetniške kvalitete, kot Reissovo mojstrovino.⁶³ Vrišerjeva atribucija oltarja Reissu je bila tako sprejeta, vse dokler nisem soavtorica prispevka njegovega avtorstva postavila pod vprašaj.⁶⁴ Ob delih, ki jih je Vrišer pritegnil v primerjavo, da je lahko potrdil Reissovo avtorstvo varaždinskega oltarja, je nedvomno najbolj problematičen oltar sv. Družine na Ptujski Gori, ki precej odstopa od del iz Reissove delavnice, prepričljive pa niso niti primerjave z ostalimi deli. Avtorja prispevka sorodnosti med deli iz Reissove delavnice, med drugim med ptujskogorskima stoječima angeloma in varaždinskima keruboma ter cirkulanskima atiškim kipoma in njunima soimenjakoma v Varaždinu, ne prepoznavava. Predvsem sv. Elizabeta in sv. Zaharija v atiki cirkulanskega velikega oltarja vidno zaostajata za varaždinskima. Ob osredotočenju na dela, za katera trdimo, da so iz Reissove delavnice, lahko omenimo draperijo, ki je prav tako kot pri figurah iz obravnavane delavnice bolj ali manj domišljajska, vendar je pri varaždinskih kipih mehkejša in veliko bolj kompleksna; daje drobno mečkan videz in se mestoma gomoljasto nabira. Tudi obrazi varaždinskih figur so, poleg tega, da so anatomsko kompleksnejši, z mnogo več nadrobnostmi, ki – resnici na ljubo – prav tako kot pri »reissovskih« niso vedno na ustreznem mestu, psihološko mnogo bolj definirani in izražajo določen patos, ki ga pri Reissovi delavnici ne zasledimo. Angelca na pristreških ogredja površno gledano res nekoliko spominjata na »reissovske«, vendar sta v nadrobnostih občutno drugačna, rezana z večjim občutkom in mehko.⁶⁵ Peruti varaždinskih angelov niso niti shematizirane do

nju izvršil Ivan Georgi. Glede na ohranjeno pogodbo med varaždinskimi frančiškani in zagrebškim slikarjem Joakimom Schidtom za poslikavo in pozlato velikega oltarja je slednji delo izvršil s kar šestimi pomočniki. Prim. Cvekan, *Djelovanje*, str. 76–78.

56 Mirković, Franjevački, str. 182, 184. Tudi Doris Baričević ni oporekala avtorstvu Schilza in Simona. Prim. Vrišer, Doneski, str. 144; Baričević, Barokno kiparstvo, str. 30; Baričević, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, str. 93–95.

57 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 27. V prvi izdaji monografije je Vrišer ob varaždinskih kipih, ki mu jih ni uspelo povezati z Reissovimi, pomislil na Lovrenca Kaiserja, opozoril pa je, da kipar/neznanec »oblikuje približno z enako večino in z enakim registrom baročni ikonografiji podrejene domiselnosti kakor Franc Krištof Reiss« (Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 27). Kot v izrazih nekoliko toge in v gibih trde je varaždinske kipe opisal tudi v drugi izdaji monografije. Prim. Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37.

58 Vrišer, Doneski, str. 146–148; Vrišer, Vezi med baročnimi kiparji, str. 438. Ustreznosti Vrišerjeve atribucije kipa sv. Joahima iz Puščave ni bilo mogoče preveriti, saj omenjenega kipa po navedbah kustosinje Valentine Bevc Varl v Pokrajinskem muzeju Maribor ne hranijo. Vrišer je kip sv. Joahima datiral v devetdeseta leta 17. stoletja. Prim. Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 164.

59 Vrišer, Doneski, str. 148.

60 Vrišer, Doneski, str. 148.

61 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37, 227.

62 Zapisala je, da sta za Reissa značilna zelo dobra kipa Marije in Elizabete v atiki, za Reissov osebni slog pa naj bi bila značilna tudi »gracilno ženstvena« angela, sedeča na segmentnih lokih. Prim. Baričević, *Barokno kiparstvo*, str. 31.

63 Baričević, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, str. 93. Baričevićeva je Reissov slog prepoznala tudi v kipih sv. Joahima in sv. Ane na pročelju frančiškanske cerkve v Krapini, in sicer naj bi kipa iz leta 1699 glede na slogovne značilnosti vodila v bližino Franca Krištofa Reissa. Prim. Baričević, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, str. 100.

64 Kostanjšek Brglez, *Oprema cerkve*, str. 10.

65 Kot že povedano, so angelske figure na pristreških v obravnavanem obdobju izdelovali po istih shemah. V osnovnih volumnih bi lahko videli isti bozzetto ali vsaj grafiko, po kateri sta se zgledovala oba kiparja.

Neznana delavnica (četrti): veliki oltar, p. c. Matere Božje, Svete gore (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

skrajnosti – kakor na primer pri ptujskogorskih stoječih angelih – niti postavljene v anatomsko nemogoče položaje. Še več, kipar varaždinskih angelov je krila, glede na sočasno splošno prakso upodabljanja angelskih kril, upodobil nenavadno mimetično, nakazan je celo sklep, ki je anatomsko ustrezen, dokaj prepričljivo pa je podana tudi mehkoba perja. Vsekakor lahko potrdimo, da kipi na varaždinskem oltarju niso bili izdelani v Reissovi delavnici.⁶⁶ Ker pa vemo, da je bil oltar v celoti izdelan v Mariboru, lahko – kot je sprva storil Vrišer⁶⁷ – za avtorja kipov predlagamo Reissovega sodobnika, že omenjenega Lovrenca Kaiserja.⁶⁸ Slednji se, ne glede na to, da ne poznamo

nobenega njegovega dela, ob upoštevanju navedenih dejstev in tega, da razen Reissa in Kaiserja v tem času ne poznamo nobenega drugega mariborskega kiparja ali fretarja, razkrije kot (za zdaj) edini možni avtor varaždinskih kipov.⁶⁹

V Reissovi delavnici gotovo ni nastal niti veliki oltar v Marijini cerkvi na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli. Omenjeno cerkev so v 17. stoletju zaradi vedno večjega števila romarjev povečali.⁷⁰ O času dokončanja novega prezbitarija priča letnica 1693 nad portalom, enako letnico pa je Ignac Orožen videl tudi na hrbtni strani velikega oltarja.⁷¹ Verjetno glede na dimenzije in število kipov (kajti glede na kakovost figur to ni verjetno) ga je Avgustin Stegenšek označil kot najbogatejši oltar na slovenskem Štajerskem.⁷² Do Sergeja Vrišerja se z vprašanjem avtorstva oltarja ni ukvarjal nihče. Vrišer ga je v Reissovo opus umestil šele v drugi izdaji monografije o baročnem kiparstvu na Štajerskem, v kateri pa ga je brez poglobljene komparacije povezal z velikim oltarjem v cerkvi sv. Ane v Cirkulanah, in sicer je o delu, ki ga je prištel med tista, ki so se »ob prvem seznanjanju z umetnikom še izmikala«, zapisal: »Potem, ko smo se dodobra seznanili z razponom kiparjevih figuralnih različic in tudi z načinom, kako ponavlja lik kakega svetnika, denimo, sv. Janeza Krstnika, nam ni težko ta oltar povezati s sorodnimi, npr. onim pri Sv. Ani blizu Borla. Več kot dvajset figur nam vsaka po svoje pripoveduje o izurjenosti mojstra in njegove delavnice, prav tako pa seveda tudi o nekaterih šablonah, ki se jim spričo številnih naročil in ponavljajočih se svetniških likov pač ni mogel izogniti.«⁷³ Oltar, ki zapolnju-

doslej dostopnih podatkov v Mariboru slediti le enemu kiparskemu jusu.

⁶⁶ Varaždinski kipi so bistveno kakovostnejši od lesenih del iz Reissove delavnice, prav tako pa so občutno drugačni od Reissovih kamnitih del, zato ne obstaja možnost, da bi varaždinske izdelal Reiss osebno.

⁶⁷ Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 158–159; Vrišer, *Doneški*, str. 144.

⁶⁸ Raziskav, koliko kiparskih jusov je bilo v 17. in 18. stoletju v Mariboru, ni do sedaj opravil še nihče. Iz Vrišerjevih podatkov o dveh kiparjih, Reissu in Kaiserju, ki sta sočasno izpričana, bi lahko sklepali, da sta bila na prelomu iz 17. v 18. stoletje v Mariboru dva kiparska jusa. Glede na raziskave, ki jih je opravil Dejan Zadravec za ptujsko mizarstvo od 17. stoletja do uvedbe obrtnega reda leta 1859, je bilo število jusov skoraj dve stoletji izjemno konstantno (prim. Zadravec, *Zgodovina ptujskega mizarstva*, str. 25). Po Reissovi in Kaiserjevi smrti je mogoče na podlagi

⁶⁹ Medtem ko poleg ptujskogorskega Ksaverjevega in mariborskega Florijanovega oltarja obstaja še nekaj del, ki jih lahko brez zadržkov povežemo z njegovo delavnico, varaždinskemu (verjetno Kaiserjevemu) oltarju za zdaj ne najdemo primerljivega, res pa je, da avtorja (enako velja za Vrišerja) še nisva sistematično preiskala terena. Povsem mogoče je tudi, da so bili v kateri od cerkev, ki jih ni več, oziroma da so jih pozneje v 18. stoletju zamenjali z novimi.

⁷⁰ Cerkev je bila v 17. stoletju dvakrat prezidana, leta 1611 in leta 1693. Prim. Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 285. Za zgodovino cerkve prim. NŠAM, *Popis cerkva, D II – Kozje, Kratek zgodovinski opis Župnije Sv. Petra pod Sv. gorami*, 1956. Za arhitekturo cerkve prim. Kemperl, *Romanske cerkve*, str. 43–44.

⁷¹ Orožen, *Das Dekanat*, str. 363. Letnico za oltarjem je videl tudi France Stele leta 1932. Prim. ZRC SAZU (UIFS), *Stelcovi terenski zapiski*, LXXX, 29. 7. 1932.

⁷² Stegenšek, *Božja pot*, str. 7. Stegenšek, ki je natančno opisal razporeditev kipov po oltarnem nastavku, se o njihovi kvaliteti ni izrekel. Oltar sta podrobneje opisala tudi Jože Curk in Odilo Hajnšek (prim. Curk, *Sakralni spomeniki*, str. 55; Hajnšek, *Marijine božje poti*, str. 435–436).

⁷³ Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37. Poleg velikega oltarja na Svetih gorah je v skupino del, ki so se »ob prvem

je celoten zaključek prezbiterja, zaradi nadstropnosti kulise deluje nekoliko arhaično.⁷⁴ Gre za kolonadni tip oltarne kulise, ki na Slovenskem ni zelo pogosta. S konkavno oblikovanimi kraki sega v prostor. Tri etaže, postavljene druga na drugo, so z višino stopnjevano zmanjšane, ob straneh jih zaključujejo ornamentalna ušesasta krila. Čeprav je ornamentalni motiv akantovo listje, ki uokvirja tudi kartuše, razporejene po predelah, je to zasnovano in rezano popolnoma drugače kot tisto na oltarjih iz Reissove delavnice. Če ornamentalna ušesa na ptujskogorskem Ksaverjevem oltarju, mariborskem Florijanovem oltarju ter slavoločnih oltarjih v cerkvi sv. Ane v Cirkulnah primerjamo z ušesi na svetogorskem oltarju, opazimo, da gre pri slednjem za element, ki ga na zgoraj omenjenih ne najdemo, za širok trak, ki ima ob razcepil stilizirane ostanke kameničja, iz katerega izraščajo zajetni akantovi listi, katerih zaključki prav tako niso podobni zaključkom na oltarjih iz Reissove delavnice.⁷⁵ Poleg ornamentike potrjujejo, da oltar ni nastal v obravnavani delavnici, tudi figure. Pri teh gre za podoben kiparski pristop, kakor »reissovskie« so dokaj okorne in kažejo anatomske zadrege, so pa drugačne glede na voluminoznost, pa tudi glede na detajle; najopazneje različni so nosovi, ki so pri kipih na Svetih gorah nekoliko krajši in manj izstopajoči, ter pri očeh: njihove dupline so plitkejšje, oči pa bolj zaprte. Izmed vseh del, ki so bila Reissu neupravičeno pripisana, so svetogorske figure vendarle še najbližje delom te mariborske kiparske delavnice.⁷⁶

Tudi oltar v podružnični cerkvi sv. Ane v Puščavi ne izhaja iz delavnice Franca Krištofa Reissa.⁷⁷ Cerkev je bila zgrajena leta 1659, o čemer priča kamnita plošča z vklesano letnico na pročelju. V njej je samo en oltar, za katerega je Ignac Orožen zapisal, da je iz sredine 17. stoletja, France Stele pa

seznanjanju z umetnikom še izmikala«, umestil skupino s sv. Anjo in Marijo na velikem oltarju v p. c. sv. Ane v Puščavi, nekaj kipov na konzolah v ptujskogorski cerkvi in veliki oltar v varaždinski frančiškanski cerkvi.

- 74 Konec 17. stoletja se je ustalila tridelna oltarna kulisa, sestavljena iz predele, osrednjega dela in atike, kakršna je običajna vse 18. stoletje. Atike zgodnjih tovrstnih oltarjev (nastalih približno med letoma 1690 in 1710) so še pomanjšane ponovitve osrednjega dela nastavka, medtem ko so kasnejše praviloma atektonskih oblik.
- 75 Reissovo akantovo listje izrašča drugo iz drugega, tako da ne potrebuje trakaste osnove, pa tudi zaradi gostote omenjeni trak ne bi prišel do izraza.
- 76 Morda je Vrišerja zavedel ravno podoben kiparski pristop. Sicer pa ni noben kip na svetogorskem velikem oltarju v postavitvi enak kateremukoli kipu na cirkulanskem oltarju, jasno se razlikujeta tudi oba sv. Janeza Krstnika, ki ju je izpostavil Vrišer.
- 77 NŠAM, Popis cerkva, D XIX – Maribor – desni breg, *Zgodovinski opis župnije Sv. Marija v Puščavi*, 1956.

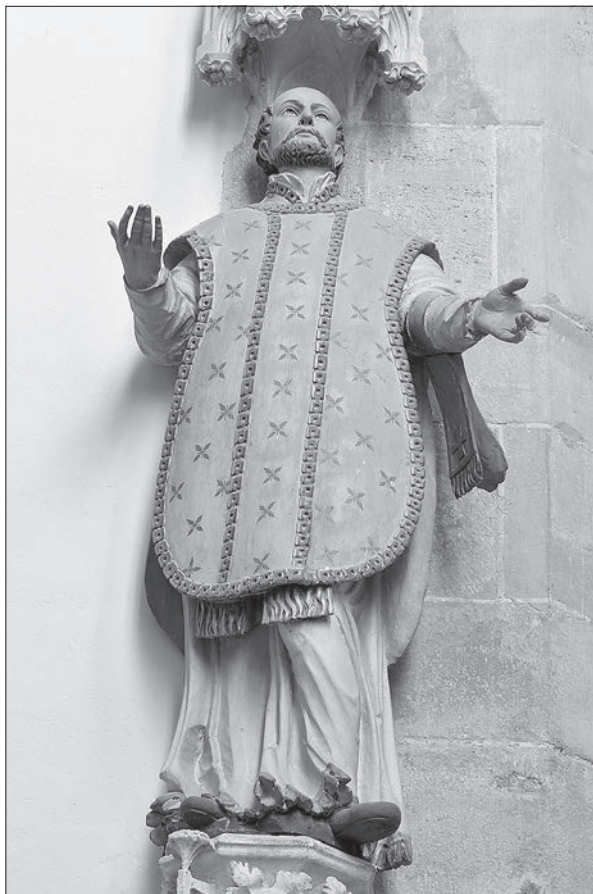
Neznana delavnica (četrta): veliki oltar, p. c. sv. Ane, Puščava (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

je njegov nastanek postavil v začetek 18. stoletja.⁷⁸ Vrišer je na seznam Reissu pripisanih del uvrstil le osrednjo figuralno skupino s sv. Ano, atribucije ni pojasnil, prav tako se ni opredeljeval glede časa nastanka.⁷⁹ Ploski oltarni nastavek je razmeroma preprost: gre za nekoliko širši arhitekturni okvir, ki obrobja nišo z osrednjim figuralnim prizorom. Ob niši sta pred pilastroma figuri sv. Joahima in sv. Jožefa, na ogredje sta postavljena angelca. Ornamentike je malo; večinoma je akantova, nad glavama svetnikov pa sta običajni školjki. Ornamentalne kartuše močno spominjajo na tiste z velikega oltarja na Svetih gorah.⁸⁰ Enako velja za figure; te kažejo bistveno več sorodnosti s svetogorskimi kot s tistimi iz Reissove delavnice. Če izpostavimo kipa sv. Jožefa z obeh oltarjev, ugotovimo, da sta povsem primerljiva glede na postavitev, draperijo in anatomijo obrazov, izrazito sorodna pa sta

78 Orožen, *Das Bisthum*, str. 422; ZRC SAZU (UIFS), Steletovi terenski zapiski, LXXIII, 1928, s. d. Po mlajših podatkih naj bi bil kip sv. Ane nov. Prim. NŠAM, Popis cerkva, D XIX – Maribor – desni breg, *Zgodovinski opis župnije Sv. Marija v Puščavi*, XIX, 1956. Oltar v tej cerkvi je v virih prvič omenjen ob vizitaciji leta 1751. Prim. Ožinger, *Vizitacijski zapiski*, str. 215.

79 V besedilu je o figuralni skupini napisal zgolj to, da je »zanimiva«. Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37.

80 Kljub sorodnosti kartuš velja omeniti, da je takšen tip za obravnavano obdobje značilen in precej razširjen.

Neznana delavnica (peta): sv. Ignac Lojolski, kip na konzoli v prezbitariju, ž. c. sv. Marije, Ptujška Gora (foto: Simona Kostanjšek Brglez).

po anatomskih značilnostih obraza puščavskega sv. Jožefa in svetogorskega sv. Janeza Evangelista ter obraza puščavske sv. Ane in svetogorske sv. Elizabete (sl. 44–47).⁸¹ Kipi z omenjenih oltarjev bi lahko nastali v isti delavnici. Navsezadnje sta oltarja tudi sočasna; Orožnova datacija je bistveno prezgodnja, sedanji oltar gotovo ni istoveten z oltarjem, omenjenim ob vizitaciji. Ornamentika oltarja iz sredine 17. stoletja, ki bi morala biti še popolnoma hrustančasta, bi namreč prekrivala večji del oltarne kulise, v našem primeru pa gre za že popolnoma razvit akant, značilen za zadnjih dvajset let 17. stoletja, brez vidnih ostankov hrustančastih tvorb. Glede na figure in oltarno kuliso, vključno z ornamentiko, lahko nastanek oltarja postavimo v pozna osemdeseta ali devetdeseta leta 17. stoletja.

81 Vsi kipi na puščavskem oltarju, od osrednje skupine, asistenčnih kipov in angelov na ogredju do angelskih glav, so sočasni in iz iste kiparske delavnice. Skupina z Ano, Marijo in Jezuškom, ki jo je Vrišer edino umestil v Reissovo opus, ne odstopa od drugih figur. Prav tako ne odstopata angela na ogredju, ki sem ju soavtorica prispevka (kot edina kipa na oltarju) iz Reissovega opusa izključila.

Nazadnje moramo iz opusa Reissove kiparske delavnice izključiti nekaj posameznih del, ki vidno odstopajo. Med njimi so kipi na konzolah v prezbitariju ptujskogorske cerkve.⁸² Kaj je Vrišerja vodilo do tega, da je ta dela umestil na seznam Reissovih del, ni znano, saj atribucije ni podkrepil s primerjavami. Vsekakor so figure štirih svetnikov veliko pretoge in preokorne, njihova draperija je shematična, nasprotno pa so njihovi obrazi izoblikovani bolj fino. V primerjavi z obrazi figur iz Reissove delavnice so mehkejši, anatomsko bolj naturalistični. Iztek nosu v čelo pri teh figurah ni vzporeden, ampak se nos navzgor opazno konično zožuje, nosni hrbet pa je zaobljen. Način oblikovanja brad in las je prav tako drugačen, saj kodri niso zgolj nakazani in nedefinirani, ampak so popolnoma izoblikovani.⁸³ Enako velja za kipa škofov iz mariborske stolnice, danes last Pokrajinskega muzeja Maribor.⁸⁴ Vrišer ju je sprva pritegnil v bližino Franca Krištofa Reissa, kasneje pa ju – prav tako ne da bi atribucijo podkrepil s primeri – vključil na seznam njegovih del.⁸⁵ Od del, ki jih lahko povežemo z Reissovo delavnico, škofa močno odstopata že glede na samo postavitve v kontrapost. Odstopa tudi draperija, predvsem tunik; ta je podana z množico ozkih vzporednih gub, ki se pri tleh zalamljajo. Obraza škofov sta anatomsko mnogo pravilnejša in bolj detajlna. Lasišči in bradi so popolnoma plastično izoblikovani z drobnimi kodri, kakršnih pri delih iz Reissove delavnice ne najdemo. Med manjšimi kosi, ki naj bi zgovorno pričali, da jih je izdelala roka Franca Krištofa Reissa, so še akantov okvir atike z angelsko glavico ter glavici na fragmentih oltarnih stebrov – vse troje (po Vrišerju z začetka 18. stoletja) del nekdanje opreme mariborske stolnice.⁸⁶ Akantov okvir je neprimerljiv z deli iz Reissove delavnice. Kot že zapisano, je ornamen-

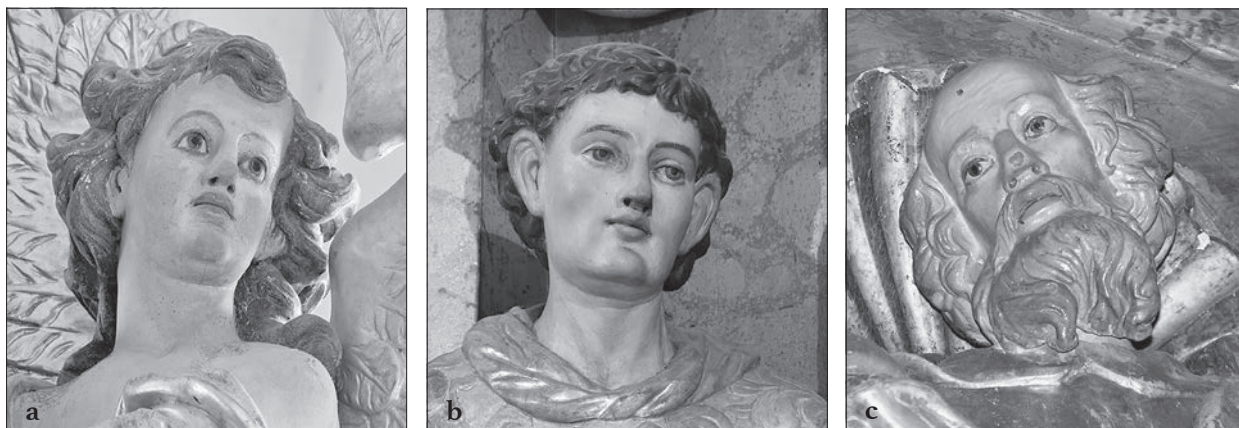
82 Na seznam Reissu pripisanih del je Vrišer uvrstil dva kipa na konzolah, v besedilu pa mu je pripisal »nekaj« kipov na konzolah. Prim. Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37, 227.

83 Po Steletovih zapisih so cerkev po enotnem načrtu s kipi – vključno s kipi sv. Ignacija Lojolskega, sv. Frančiška Ksaverja, sv. Alojzija Gonzage in sv. Stanislava Kostka v prezbitariju – konec 17. stoletja opremili jezuiti, Matej Klemenčič pa je njihov nastanek glede na dejstvo, da so bili v 19. stoletju prenovljeni, postavil v 18. stoletje. Prim. Stele, *Ptujška gora*, str. 44; Klemenčič, *Cerkev*, str. 187.

84 Kipa škofov sta stala na oltarju sv. Miklavža, ki so ga odstranili leta 1904. Oltarna slika Hansa Adama Weisenkircherja je iz leta 1694. Za opis oltarja (vključno s kipoma škofov) in reprodukcijo prim. Vidmar, *Baročni oltarji*, str. 600–602.

85 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 164; Vrišer, *Doneski*, str. 149; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37, 227.

86 Vrišer, *Mariborski baročni kiparji*, str. 80; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1963, str. 27, 164; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, 1992, str. 37.

Delavnica Franca Krištofa Reissa, primeri značilnih obličij: a) oltar sv. Frančiška Ksaverja, ž. c. sv. Marije, Ptujška Gora; b) sv. Štefan, oltar sv. Florijana, stolnica sv. Janeza Krstnika, Maribor; c) sv. Joahim, p. c. sv. Ane, Cirkulane (vse fotografije: Simona Kostanjšek Brglez).

tika njegove delavnice izredno razgibana in tehnično dovršena, akant ima voluminoznost, kar pa ne velja za obravnavani okvir, ki kljub plastovitosti deluje plosko. Ta ploskost izhaja iz drugačnega rezbarskega pristopa: rezbarju iz sicer razmeroma tanke lesne materije ni uspelo izvabiti vtisa voluminoznosti. Tudi risba in potek ornamenta sta okornejša. Izpeljave akanta drugega iz drugega so nerodnejše, zato ornamentika v primerjavi z »reissovsko« deluje zelo shematično. Stolniška (na Florijanovem oltarju) namreč poleg virtuozne rezbarske izvedbe kaže izjemno dinamiko in domišljijo v komponiranju; akant se prav igrivo in nekonvencionalno prepleta z angelsko glavico, ornament je občutno individualiziran.⁸⁷ Tudi glavici s fragmentov stebrov ne sodita v domet Reissove delavnice, se pa, kakor je menil Vrišer, ujema z glavico na akantovem okvirju.⁸⁸ Čeprav ni bilo mogoče, da bi zgoraj predstavljene kose (kipa obeh škofov, glavici s stebrov in akantov okvir atike) iz stolnice, ki so last Pokrajinskega muzeja Maribor, postavila skupaj in natančno primerjala, vse kaže, da so iz iste delavnice, morda celo z istega opuščene stolniškega oltarja.⁸⁹

Nekatera dela, obravnavana v prispevku, se od tistih iz Reissove delavnice razlikujejo že v posta-

vitvi in osnovnih formah, druga pa le v detajlih. Tako so na primer obrazi figur z velikega oltarja v Limbušu bolj detajlirani, več je dodatnih vrezov, ki zmanjšujejo občutek shematičnosti in oglatosti, značilen za obraze iz Reissove delavnice. Ob osredotočenju na cele figure, torej na anatomijo, (ne)razgibanost in kiparsko izvedbo, lahko zapišemo, da so obravnavana dela drugih delavnic in dela Reissove delavnice povprečna. Od povprečja navzgor odstopa le varaždinski oltar, najmanj prepričljivi pa so ptujskogorski konzolni kipi. Kot povprečno lahko označimo tudi ornamentiko na omenjenih oltarjih. Kakovost ornamentike iz Reissove delavnice dosega le ornamentika na velikem oltarju Marijine romarske cerkve na Svetih gorah, ki je tehnično na podobni ali morda celo nekoliko višji ravni. Natančen pregled gradiva, neupravičeno pripisanega Reissu oziroma njegovi delavnici, je potrdil, da je njen opus po številu del bistveno skromnejši, kakor je veljalo do nedavnega. Slogovna analiza je pokazala, da ta dela izhajajo celo iz različnih kiparskih delavnic. Medtem ko je veliki oltar v varaždinski cerkvi verjetno nastal v delavnici Lovrenca Kaiserja, so drugi kosi iz vsaj šestih – za zdaj še neidentificiranih – kiparskih delavnic, ki so delovale na prehodu iz 17. v 18. stoletje,⁹⁰ in sicer je (glede na zaporedje obravnave v pričujočem besedilu) skupina svete Družine na istoimenskem oltarju na Ptujski Gori delo prve neznane delavnice, kipi z oltarjev borlske kapele delo druge neznane delavnice, veliki oltar v limbuški župnijski cerkvi delo tretje neznane delavnice,⁹¹ veliki oltar v Marijini cerkvi na Svetih gorah in oltar v cerkvi sv. Ane v Puščavi

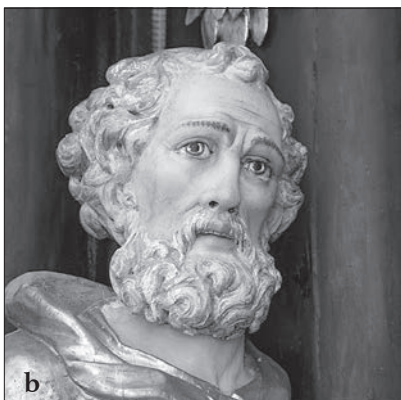
⁸⁷ Poleg vsega glavica ni organsko vraščena v okvir kot pri delih iz Reissove delavnice.

⁸⁸ Vrišer, *Kiparstvo*, str. 14; Vrišer, *Mariborski baročni kiparji*, str. 80. Obe sta se mu zdeli podobni »tipu« glavice z Reissovih oltarjev, ki jih ni navedel.

⁸⁹ V prispevku obravnavana dela iz mariborske stolnice so last Pokrajinskega muzeja Maribor, kjer si jih je mogoče ogledati. Kipa svetih škofov sta reproducirana (Vrišer, *Doneski*, str. 150). Poleg obravnavanih del, ki jih izključuje iz opusa Reissove delavnice, omenjava še Križanega v Marijini cerkvi v Slovenski Bistrici. Sicer ni bil nikoli umeščen na seznam njegovih del; soavtorica prispevka sem zaradi njegove višje kakovosti od drugih (Reissovih) del v cerkvi glede avtorstva ostala neopredeljena. Prim. *Oprema cerkve*, str. 8.

⁹⁰ Upoštevat velja, da so nekatera dela morda importi.

⁹¹ Pri tem mislimo zgolj na oltarni nastavek z ornamentiko, kipe štirih cerkvenih očetov in angela na ogredju, saj so, kot že povedano, na oltarju poleg njih kipi iz vsaj še dveh (mlajših) delavnic.

Primeri obličij kipov iz drugih delavnic, doslej pripisanih Francu Krištofu Reissu: a) delavnica Lovrenca Kaiserja (?): sv. Elizabeta, veliki oltar, frančiškanska cerkev, Varaždin; b) delavnica Lovrenca Kaiserja (?): sv. Peter, veliki oltar, frančiškanska cerkev, Varaždin; c) sv. Gregor, veliki oltar, ž. c. sv. Jakoba, Limbuš; d) angel, veliki oltar, kapela gradu Borl, hrani PMPO; e) sv. Terezija, stranski oltar, kapela gradu Borl, hrani PMPO; f) sv. Jurij, veliki oltar, kapela gradu Borl, hrani PMPO; g) sv. Ana, veliki oltar, p. c. sv. Ane, Puščava; h) sv. Elizabeta, veliki oltar, p. c. Matere Božje, Svete gore; i) sv. Frančišek Ksaver, kip na konzoli v prezbitariju, ž. c. sv. Marije, Ptujška Gora (Jelena Rančić: fotografija a; Hrvatski restauratorski zavod, Jovana Kliske: fotografija b; Simona Kostanjšek Brglez: fotografije c-i).

domnevno delo četrte neznane delavnice, konzolni kipi v prezbitariju ptujskogorske cerkve delo pete neznane delavnice, glavici s fragmentov stebrov, akantov okvir atike ter kipa svetih škofov, danes v Pokrajinskem muzeju Maribor, pa delo šeste neznane delavnice.

Avtorja tega besedila sva si prizadevala karse- da kritično pretehtati vse Vrišerjeve atribucije in atribucije drugih raziskovalcev ter poskušala iz Reissovega opusa utemeljeno izključiti vsa tista

dela, za katera meniva, da so bila vanj umeščena neupravičeno.

Kot se je izkazalo na primeru zgolj ene izpostavljenе delavnice, čaka raziskovalce na področju kiparstva poznega 17. in zgodnjega 18. stoletja na Štajerskem še veliko dela.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

NŠAM, Popis cerkva, D III – Slovenska Bistrica, *Kronika župnijske cerkve in podružnic v Slovenski Bistrici*, 1956.

NŠAM, Popis cerkva, D II - Kozje, *Kratek zgodovinski opis Župnije Sv. Petra pod Sv. gorami*, 1956.

NŠAM, Popis cerkva, D XIX – Maribor – desni breg, *Zgodovinski opis župnije Sv. Marija v Puščavi*, 1956.

ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta

ZRC SAZU (UIFS), Steletovi terenski zapiski

LITERATURA

Baričević, Doris: Barokno kiparstvo kod varaždinskih franjevac. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 6–7, 1994, str. 27–36.

Baričević, Doris: *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*. Zagreb: Školska knjiga, d.d. – Institut za povijest umjetnosti, 2008.

Curk, Jože: *Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah*. Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1967 (Topografsko gradivo, 7).

Cvekan, Paškal: *Djelovanje franjevac u Varaždinu. Povijesno-kulturni prikaz sedamsto godišnje prisutnosti franjevac u gradu Varaždin*. Varaždin: Paškal Cvekan, 1978.

Filić, Krešimir: *Franjevci u Varaždinu. Povijest franjevačke crkve in samostana*. Varaždin: K. Filić, 1944.

Hajnšek, Odilo: *Marijine božje poti*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1971.

Kemperl, Metoda: *Romarske cerkve – novogradnje 17. in 18. stoletja na Slovenskem. Arhitekturni tipi, poslikave, oprema*. Ljubljana, 2001 (tipkopis doktorske disertacije).

Klemenčič, Matej: Cerkev in njena usoda v obdobju baroka. *Marija Zavetnica na Ptujski Gori. Zgodovina in umetnostna zapuščina romarske cerkve* (ur. Janez Höfler). Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl 2011, str. 173–201.

Kolbach, Rochus: *Steirische Bildhauer vom Römerstein zum Rokoko*. Graz: Grazer Domverlag, 1956.

Kostanjšek Brglez, Simona in Roškar, Boštjan: Kiparska delavnica Franca Krištofa Reissa. Poskus zaokrožitve opusa. *Studio et labore, arte et humanitate: jubilejni zbornik za Marjeto Ciglenečki* (ur. Polona Vidmar, Franci Lazarini). Ljubljana: Založba ZRC, 2024, str. 301–326. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610509127>

Kostanjšek Brglez, Simona in Roškar, Boštjan: Vprašanje kontinuitete delavnice kiparja Jožefa Strauba in veliki oltar v podružnični cerkvi sv. Jožefa v

Slovenski Bistrici. *Umetnostna kronika* 60, 2018, str. 3–21.

Kostanjšek Brglez, Simona: Oprema cerkve Žalostne Matere božje v Slovenski Bistrici in kipar Franc Krištof Reiss. *Umetnostna kronika*, 31, 2011, str. 3–10.

Kostanjšek Brglez, Simona: Reissovi baročni kipi. *Bistriške novice*, št. 190, avgust 2015, str. 38–39.

Kovačič, Fran: Mariborska umetniška obrt v Varaždinu. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 19, 1924, str. 36–38.

Kovačič, Fran: *Slovenska Štajerska in Prekmurje. Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1926.

Mirković, Marija: Franjevački samostanski sklop u Varaždinu – povijesna studija. *Portal. Godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda* 7, 2016, str. 175–192.

Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora*, XXV. zvezek, *Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika*, *Krstna knjiga, 1683–1700*. Maribor: Škofijski arhiv Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 2000.

Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora*, XXVI. zvezek, *Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika*, *Poročna knjiga, 1646–1699*. Maribor: Škofijski arhiv Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 2001.

Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora*, XXVII. zvezek, *Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika*, *Poročna knjiga, 1700–1748*. Maribor: Škofijski arhiv Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 2002.

Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora*, XXVIII. zvezek, *Mariborska župnija sv. Janeza Krstnika*, *Mrliška knjiga, 1664–1762*. Maribor: Škofijski arhiv Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 2003.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum, das Domkapitel und die Dekanate Marburg, Mahrenberg, Jaring, St. Leonhard in W. B. Kötsch und Zirkoviz*. Marburg: Verlag des F. V. Lavant, 1875 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, I).

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Drachenburg: mit den bis zum Jahre 1854 dazu gehörig gewesenen Seelsorganisationen, als: Peilenstein, Drachenburg, St. Peter in Fautsch, St. Maria in Zagorje, St. Anna in Prevorje, St. Margarethen im Markte Montpreis, St. Maria in Dobje, Hörberg, St. Peter unter Königsberg, St. Lorenzen in der Krajina (bei Wisell), St. Nikolaus in Felddorf, Windisch-Landsberg, Olimien und St. Valentin ob Süssenheim*, Marburg: Verfasser, 1887 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, VI).

Ožinger, Anton: Slovenjebistriško sredi 18. stoletja v luči goriških vizitacij (1751–1773), *Zbornik občine Slovenska Bistrica, II* (ur. Ferdo Šerbelj). Slovenska Bistrica: Zveza kulturnih organizacij občine Slovenska Bistrica, 1990, str. 124–143.

Ožinger, Anton: *Vizitacijski zapiski savinjskega arhidijakona goriške nadškofije 1751–1773*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

- Peskar, Robert: *Bazilika Marije Zavetnice na Ptujski Gori*. Ljubljana: Družina, 2010.
- Roškar, Boštjan: Mizarska delavnica Wasser-Märnzeller. *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož*, 4. Ptuj: Pokrajinski muzej, 2015, str. 219–239.
- Stegenšek, Avguštin: *Božja pot na Svete gore na Štajerskem. Z 12. slikami*. Sv. Peter pod Svetimi Gorami: Cerkevno predstojništvo, 1914 (2. predelana in z molitvami pomnožena izdaja).
- Stegenšek, Avguštin: *Umetniški spomeniki Lavantinske škofije, II. zvezek, Konjiška dekanija*. Maribor: Avguštin Stegenšek, 1909.
- Stele, France: *Ptujska gora*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov SFRJ, 1966 (druga, izpopolnjena izdaja).
- Vidmar, Polona: Baročni oltarji v mariborski stolnici 4. septembra 1859 – poskus rekonstrukcije. *Studia Historica Slovenica* 10, 2010, št. 2–3, str. 573–607.
- Vidmar, Polona: *Das Grabmal des ersten Herzogs der Steiermark. Zu Ikonographie, architektonischem Kontext und Rezeption des Otokar-Grabmals aus der ehemaligen Kartause Seitz (Žiče)*. Graz: Grazer Universitätsverlag, 2014.
- Vidmar, Polona: Kamnite skulpture Franca Krištofa Reissa za samostana Žiče in Marenberk. *Acta historiae artis Slovenica* 20, 2015, št. 2 (Redovna umetnost in njen kontekst/Art of Religious Orders in Context), str. 71–94.
- Vidmar, Polona: Kiparska dela v vrtu dornavskega dvorca. *Vrtna arhitektura 18. stoletja v srednji Evropi* (ur. Danijela Brišnik et al.). Ljubljana: Slovensko konservatorsko društvo, 2013, str. 58–73.
- Vidmar, Polona: Liturgična oprema mariborske stolnice. *Mariborska stolnica ob 150. obletnici Slomškovega prihoda v Maribor* (ur. Stanko Lipovšek). Maribor: Slomškova družba, 2009, str. 229–265.
- Vidmar, Polona: Slikarska in kiparska oprema cirkulanskih cerkva. *Cirkulane. Svet Belanov* (ur. Martin Prašnički). Cirkulane: Halo, 2005, str. 267–284.
- Vrišer, Sergej: *Vezi med baročnimi kiparji Štajerske in Varaždinom. Varaždinski zbornik 1181–1981* (ur. Andre Mohorovičič). Varaždin: JAZU, Skupština Općine Varaždin, 1983, str. 437–440.
- Vrišer, Sergej: *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
- Vrišer, Sergej: *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*. Maribor: Obzorja, 1963.
- Vrišer, Sergej: Doneski k baročnemu kiparstvu v Mariboru in njegovi okolici. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 48 (n. v. 13), 1977, št. 1–2 (= Glazerjev zbornik), str. 143–156.
- Vrišer, Sergej: *Kiparstvo na slovenskem Štajerskem v 18. stoletju*. Ljubljana 1961 (tipkopis doktorske disertacije).
- Vrišer, Sergej: Mariborski baročni kiparji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 4, 1957, str. 71–130.

- Zadnikar, Marijan: *Ptujska gora. Visoka pesem slovenske gotike*. Ljubljana: Družina, 1992.
- Zadravec, Dejan: Zgodovina ptujskega mizarstva do izdaje obrtnega reda 1859. *Razkošje na podeželju. Po-hišstvo v Ptujem gradu* (ur. Tatjana Štefanič). Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, 2014, str. 25–67.

SUMMARY

Deattribution of Works Previously Assigned to the Baroque Sculptor Franz Christoph Reiss

Sergej Vrišer was the first author who studied the Maribor-based Baroque sculptor Franz Christoph Reiss (first mentioned in 1688 and died in 1711). Archival documents attesting to Reiss's creativity at the end of the seventeenth century—along with some newly discovered sculptures, extensively presented in the article “Franz Christoph Reiss's Workshop. An Attempt to Define His Opus of Wood Sculptures”, published in the *Festschrift* for Marjeta Ciglencič (2024)—encouraged us to carry out a thorough examination of all works for church interiors that have been assigned to him. Reiss undisputedly made the stone sculptures for the Žiče Charterhouse, which are significantly different and of much higher quality than the wooden ones. We ascribe this to the fact that he himself crafted the stone sculptures, whereas the wooden ones were made by his workshop and he had little or no involvement in their completion. The most characteristic altars from Reiss's workshop are the altar of St Francis Xavier in the pilgrimage church at Ptuj Gora and the altar of St Florian in the Maribor cathedral. Based on comparisons to the works mentioned above, the high and triumphal altars in the filial church of St Anne at Cirkulane, the two lost and four preserved statues in the church of St Ahe in Pohorje, the eleven statues in the Church of St Mary of the Seven Sorrows in Slovenska Bistrica, and the pulpit in the filial church of St Joseph in Slovenska Bistrica indisputably originate from Reiss's workshop. All other wooden sculptures discussed in this article, so far uncritically assigned to Reiss, have been excluded from his oeuvre. By conducting a more in-depth analysis of sculptural details, these works can be divided into two major groups. At first glance, the works from the first group resemble a few figures from Reiss's workshop in terms of their proportions and voluminousness, while those in the second group notably differ from the figures on the archivally documented altar at Ptuj Gora and other works that have been rightfully attributed to it. In addition, several examples of altar architecture and ornamentation do not fit within the context of Reiss's workshop either. As the stylistic analysis has shown, works for church interiors that have been assigned to Reiss originate from as many as seven different sculpture workshops. The great altar in the Franciscan church in Varaždin

was probably produced in the workshop of the sculptor Lorenz Kaiser from Maribor, and other pieces originate from at least six—for the time being unidentified—sculpture workshops that operated at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries. The first unidentified workshop crafted the Holy Family group on the homonymous altar at Ptujška Gora; the second unidentified workshop produced the sculptures from the altars in the Borl Castle chapel; the third unidentified workshop created the great altar in the Limbuš parish church; the fourth unidentified workshop is

believed to have built the great altar in the Church of the Birth of the Virgin Mary at Svete Gore and the altar in the Church of St Anne in Puščava; the statues on the corbels in the chancel of the church at Ptujška Gora were made by the fifth unidentified workshop; and the sixth unidentified workshop created the two small heads from the pillar fragments, the attic frame with acanthus decoration, as well as the two sculptures of holy bishops (today housed in the Regional Museum Maribor).

BORIS GOLEC*

Usoda soavtorja *Pisanic* Janeza Miheliča in prve samostojne zbirke slovenskih pregovorov

IZVLEČEK

Poudarek prispevka je na zadnjih dokumentiranih letih življenja Janeza Miheliča (1750–ne pred 1796), soavtorja prvega slovenskega pesniškega almanaha *Pisanice* in zbiratelja pregovorov. Njegovo rokopisno zbirko *Kraynski Pregovori*, prvo samostojno zbirko slovenskih pregovorov, poznamo samo iz poročila Miheličevega mentorja Marka Pohlina, v prispodobah pa pred tem o njej govorita tudi Miheličeva in Pohlinova pesem v *Pisanicah* (1779). Doslej ni bilo znano, da je Mihelič trpel za hudo preganjavico ter zato pri 40-ih izgubil službo župnika in dekana na Svibnem pri Radečah. Umaknil se je v južnotirolski škofiji Briksen in Trident, kjer je spet služboval kot duhovnik. Od leta 1796 se za njim izgubi vsaka sled. Njegovo zbirko pregovorov, za katero se je zanimal utemeljitelj slavistike Josef Dobrovský, je leta 1809 po posredovanju Jerneja Kopitarja na Gorenjskem zaman iskal Žiga Zois.

KLJUČNE BESEDE

Janez Mihelič, duhovnik, Svibno, Ljubljana, preganjavica, zbirka pregovorov *Kraynski Pregovori*, pesniški almanah *Pisanice*, Marko Pohlin, Južna Tirolska, Št. Jurij pod Kumom/Podkum

ABSTRACT

THE FATE OF THE CO-AUTHOR OF *PISANICE* JANEZ MIHELIČ AND OF THE FIRST INDEPENDENT COLLECTION OF SLOVENIAN PROVERBS

The article centres on the last documented years of Janez Mihelič (* 1750, † not before 1796), the co-author of the first Slovenian poetry almanac *Pisanice od lepeh umetnost* and collector of proverbs. The existence of the manuscript collection *Kraynski Pregovori*, the first independent collection of Slovenian proverbs, was merely acknowledged in the report written by Mihelič's mentor Marko Pohlin, and before that, it was metaphorically alluded to in the poem by Mihelič and Pohlin in *Pisanice* (1779). Until now, it has been an unknown fact that Mihelič suffered from severe paranoia, which cost him his positions as the parish priest and dean of Svibno near Radeče at the age of forty years. He retreated to the South Tyrolian dioceses of Brixen and Trento, where he returned to his service as priest. In 1796, every trace of him was lost. In 1809, Žiga Zois, prompted by Jernej Kopitar, tried in vain to locate Mihelič's collection of proverbs, which was also of interest to the founder of Slavic studies, Josef Dobrovský.

KEY WORDS

Janez Mihelič, priest, Svibno, Ljubljana, paranoia, collection of proverbs *Kraynski Pregovori*, poetry almanac *Pisanice*, Marko Pohlin, South Tyrol, Št. Jurij pod Kumom/Podkum

* prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, boris.golec@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0367-0141>

Janez Mihelič (* 1750, Spodnja Dobrava pri Kropi, † ne pred 1796, neznanokje), duhovnik in pesnik iz Pohlinovega preporodnega kroga, je v biografskih geslih in drugi literaturi označen kot »nabiratelj pregovorov«,¹ »prvi zbiratelj slovenskih pregovorov«,² in določeneje kot avtor »prve samostojne zbirke slovenskih pregovorov«, ki »velja za izgubljeno«. ³ Znana je samo ena njegova slovenska pesem (in ena nemška),⁴ objavljena leta 1779 v prvem slovenskem pesniškem almanahu *Pisanice*, ki jo literarna zgodovina označuje kot elegijo o pregovorih in literarno poslanico Marku Pohlinu. Kot odgovor nanjo je Pohlin objavil pesem, s katero je Miheliču vrnil pohvalo z novim, še zgovornejšim panegirikom.⁵ Miheličeva izgubljena rokopisna zbirka zbranih pregovorov z naslovom *Kraynski Pregovori*, ki jo je avtor hranil pri sebi, je omenjena v Pohlinovi *Biblioteki Kranjske* (*Bibliotheca Carnioliae*), posthumno objavljeni leta 1803. Pohlin o avtorju govori še kot o župniku v Radečah, kar je bil Mihelič med letoma 1781 in 1788. Iskanje rokopisa, ki se ga je na željo Josefa Dobrovskega in s posredovanjem Jerneja Kopitarja leta 1809 lotil Žiga Zois, pa ni obrodilo sadov.⁶

Literarnega dela Janeza Miheliča se bomo v nadaljevanju samo dotaknili, saj je osrednji predmet naše obravnave vprašanje, zakaj sta njegova končna usoda in usoda njegove zbirke pregovorov do danes ostali neznanki. Do nedavnega je veljalo, da je zadnja vest o Miheliču iz leta 1792, ko je imel Pregljev beneficij pri ljubljanski stolnici in je tam domnevno tudi služboval.⁷ Literarni zgodovinarji očitno niso slutili, kaj se je z njim dogajalo leta 1790, ko je prenehal biti župnik in dekan na Svibnem pri Radečah, ter kakšne posledice je imelo to dogajanje za preostanek Miheličevega življenja.⁸

Pričujoči prispevek je razdeljen v tri dele. V prvem bomo Janeza Miheliča pospremili od

rojstva do spodletelega vrhunca poklicne kariere v 40. letu življenja, ko ni postal novomeški prošt. Pri tem se bomo posvetili predvsem manj osvetljenim vprašanjem: socialnemu izvoru, sorodstvu, ki ni bilo samo preprosto kmečko, saj je imel vsaj še dva brata duhovnika, in šolanju. Drugi, težiščni del bo natančneje obravnaval njegova zadnja dokumentirana leta, ko je zaradi psihičnih težav moral zapustiti mesto svibenskega župnika in dekana ter se podati na tuje, nato pa so se sledi za njim zabrisale. V dogajanju na začetku 90. let 18. stoletja leži ključ za razumevanje, zakaj konec življenja Janeza Miheliča in usoda njegove zbirke pregovorov še naprej ostajata zavita v temo. V tretjem delu se bomo ustavili še ob možni usodi Miheličeve do danes pogrešane zbirke *Kraynski pregovori*, katere iskanje je že pred več kot dvesto leti obtičalo v slepi ulici.

OD KMEČKE ZIBELKE DO SVIBENKEGA ŽUPNIKA IN DEKANA

O družinskem in socialnem ozadju Janeza Miheliča je bilo doslej znanega malo, ključna podatka o času in kraju rojstva pa zmotna oziroma nepopolna. France Kidrič je leta 1933 v *Slovenskem biografskem leksikonu* kot datum rojstva navedel 14. januar 1750 in kot rojstni kraj Dobravo pri Kropi (s pojasnilom, da je vas tedaj spadala še v župnijo Mošnje), v skladu z začetno prakso leksikona pa v biografsko geslo ni vključil podatkov o starših in socialnem izvoru.⁹ Njegove navedbe povzema tudi digitalna *Slovenska biografija*.¹⁰

Dobrava, kjer je Mihelič prišel na svet, dejansko ni eno samo naselje, ampak obstajajo tri Dobrave – Spodnja, Srednja (s sedežem župnije Dobrava) in Zgornja –, nanizane na plodni sončni planoti nad dolinama Lipnice in Save. Domoznanska literatura, tako *Krajevni leksikon Dravske banovine* (1937) kakor za njim *Krajevni leksikon Slovenije* (1968), je za Miheličev rodni kraj zmotno razglasila Zgornjo Dobravo,¹¹ *Wikipedija* pa ga postavlja na Srednjo Dobravo.¹² V resnici se je rodil na Spodnji Dobravi, v zaselku Pece, po domače pri Pecarju (od oštevilčenja hiš leta 1770 hišna št. 7).¹³ Na svet ni prišel 14. januarja, temveč

1 Kidrič, Mihelič Janez, str. 112.

2 Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, str. 412; isti, *Dobrovský*, str. 176.

3 Stanonik, Pregovor, str. 276.

4 O doslej neznani nemški pesmi z akrostihom, nastali leta 1788 in posvečeni novoimenovanemu prvemu ljubljanskemu nadškofu Mihaelu Brigidu, gl. v nadaljevanju.

5 O tem zlasti: Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 422–425; Gspan, *Cvetnik*, str. 292–295.

6 Kidrič, Mihelič Janez, str. 113; isti, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 412–413.

7 Kidrič, Mihelič Janez, str. 112; isti, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 263. Po Kidriču naj bi umrl okoli leta 1793 (prav tam, str. 350).

8 Miheličevih zadnjih let sem se leta 2020 dotaknil v monografiji o dvorcu Podšentjur (Golec, *Slovenska posebnost*, str. 221–223).

9 Kidrič, Mihelič Janez, str. 112.

10 <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi365368/>

11 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 544; *Krajevni leksikon Slovenije I*, str. 292. – Razloga za pomoti sta najbrž ta, da je priimek Mihelič pozneje živel na Zgornji Dobravi in da je sedež župnije na Srednji Dobravi.

12 Geslo Mihelič Janez (https://sl.wikipedia.org/wiki/Janez_Miheli%C4%8D).

13 Hišna številka 7 je prvič izpričana ob smrti njegovega očeta Valentina 10. junija 1772 (NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, M 1771–1785, fol. 2v).

Pecarjeva domačija na Spodnji Dobravi, kjer se je Janez Mihelič rodil (foto: B. Golec, marec 2020).

14. junija 1750, deset dni pred praznikom svojega godovnega zavetnika Janeza Krstnika.¹⁴ Kot rojstni kraj so v krstni matici navedene Pece (*ex* *Pez*), rojstna ura deveta zjutraj, imeni staršev pa Valentin in Uršula Mihelič (*Mihelitsch*). Novorojenca je istega dne v Mošnjah krstil subsidiar Jernej Zevnik (*Seunig*), botrovala sta mu Luka Košir in Mina Benko (*Wenkula*) v navzočnosti prič Uršule Justin in Mine Fajfar.¹⁵

Bodoči duhovnik Janez Mihelič je odrasčal na trdni celi hubi (kmetiji), podložni gospodstvu Radovljica,¹⁶ kjer je oče Valentin (1699–1772), ki se je tu že rodil,¹⁷ gospodaril vsaj od smrti svojega očeta Janeza Miheliča (1742),¹⁸ če ne že od poro-

ke dobrih deset let prej. Oba Valentinova starša sta se pisala Mihelič, pri čemer se je oče, prav tako doma z Dobrave, priženil k materi v Pece.¹⁹ Priimek Mihelič je sicer na Dobravi, kolikor je znano, prvič izpričan v radovljiškem urbarju leta 1579, ko je na tamkajšnji celi hubi gospodaril Jakob Mihelič.²⁰

Janezov oče Valentin Mihelič je približno deset let mlajšo ženo Uršulo Papler (ok. 1708–1777) našel v bližnji Češnjici pri Kropi, sosednji vasi onstran doline potoka Lipnica, ki je tedaj spadala v obsežno župnijo Šmartin pri Kranju. V oddaljenem Šmartinu sta se Valentin in Uršula 29. januarja 1731 tudi poročila.²¹ V naslednjih 21 letih se

14 Kot Janez Krstnik se v virih pojavlja izjemoma, tako med letoma 1772 in 1775 ob kleriških posvečenjih v ordinacijskih protokolih ljubljanske škofije (Volčjak, *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824*. 2. del: 1761–1824, str. 77, 81, 85 in 87). Sam se je s polnim imenom podpisal redko, tako na primer pod prošnjo za podelitev župnije Svibno leta 1788: »Johann B. Mihelitsch« (NŠAL, NŠAL 2, ŠAL 2, Spisi, fasc. 40, Nastavitve duhovnikov 1788, št. 31, 16. 5. 1788), sicer pa vedno le kot Johann.

15 NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, R 1731–1753, pag. 284.

16 Valentina Miheliča so v urbarju in terezijanskem katastru iz neznanega razloga, očitno administrativne narave, vodili pod zaselkom Mišače: SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246, N 282, No. 7, reparticijski izveček, s. d., urad Dobrava, vas Mišače; SI AS 1074, Zbirka urbarjev, II/17u, štiftni register gospodstva Radovljica 1750–1754, urad Dobrava, vas Mišače.

17 Valentina, sina Janeza in Helene Mihelič, so krstili 12. februarja 1699. Kot kraj rojstva je v mošenjski krstni matici navedena Dobravica (*ex* *Dobraveza*), kot je z alternativnim imenom večkrat navedena Spodnja Dobrava. Trije priimki botrov in prič, po takratnem običaju sosedov, so enaki kot pri krstu sina Janeza Krstnika 51 let pozneje: Benko, Fajfar in Justin. NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, R 1679–1703, pag. 220. O času Valentinove smrti gl. op. 13.

18 Janez Mihelič z Dobrave (*ex* *Dobrava*) je bil pokopan 9. marca 1742, mrliška knjiga pa pušča prazen prostor za

navedbo starosti; ženo Heleno s Pec (*ex* *Pez*), staro okoli 70 let, so k večnemu počitku položili 12. januarja 1750 (prav tam, M 1735–1762, fol. 26v in 48v), pet mesecev pred rojstvom vnuka Janeza.

19 Starša sta se poročila 3. februarja 1697, pri očetu Janezu je naveden samo kraj (*ex* *Dobraua*), pri materi Heleni doma iz Pec (*ex* *Peizze*) pa še očetovo ime Jurij Mihelič (prav tam, P 1649–1756, fol. 43v).

20 SI AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, brez signature, urbar gospodstva Radovljica 1579, pag. 206.

21 V šmartinski poročni matični knjigi je poleg imen mladoporočencev in prič, Jurija Rozmana in Valentina Paplerja, naveden samo kraj Češnjica (*In Zhefsenzha*). Čigava hči je bila Uršula Papler, ni mogoče reči s popolno gotovostjo. Terezijansko ljudsko štetje ji leta 1754 daje 50 let (*Gorenjske družine*, str. 408), kar pomeni da bi se rodila leta 1714 in šla k poroki pri 17-ih, ob smrti 25. aprila 1777 pa so njeni domači navedli starost 69 let (NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, M 1771–1785, fol. 9v), glede na katero bi bila rojena leta 1708. V tem času so se na Češnjici rojevali samo otroci Andreja in Jere Papler: Matevž (kršč. 10. 9. 1706), Neža (kršč. 31. 10. 1710) in Franc (kršč. 2. 10. 1713) (NŠAL, ŽA Kranj-Šmartin, Matične knjige, R 1699–1720, fol. 68r, 105v in 132r). Zaradi neprimerno večje bližine so enega otroka tega para, Heleno, 26. aprila 1708 krstili v Kropi (NŠAL, ŽA Kropa, Matične knjige, R 1704–1714, fol. 59r); namesto kraja rojstva je v krstni matici navedeno le, da je krščenka iz šmartinske župnije, navzoči prič pa

je zakoncema v Pecah na Spodnji Dobravi rodilo dvanajst otrok. Janez je bil predzadnji, a v družini dejansko Benjamin, saj je najmlajši otrok umrl v zgodnjem otroštvu.²² Ob terezijanskem ljudskem štetju leta 1754 so doma živeli še štirje, dve odraščajoči dekleti in dva fanta. Štirje ali pet jih je umrlo prej, vsi v otroških letih, trije fantje, ki jih bomo še srečali, pa so medtem že odšli zdoma, in sicer vsi v šole. Mošenjski župnik je tako v Mihelečevi družini popisal šest oseb: 60-letnega očeta Valentina (dejansko starega 55 let), 50-letno mater Uršulo, 8-letnega (v resnici 9-letnega) Matijo, našega 3-letnega Janeza (starega 4 leta), 16-letno Marijo (v resnici 18-letnico) in 14-letno Elizabeto (dejansko staro 16 let).²³

Po vsem sodeč je bil za naslednika na kmetiji predviden Matija, o katerem pa je omemba ob ljudskem štetju zadnji znani podatek. Ker ga v mošenjskih in poznejših dobravskih poročnih in mrljskih maticah pogrešamo, je zelo verjetno umrl v časovnem razponu 1762–1771, za katerega ni ohranjena mrljska knjiga župnije Mošnje.²⁴ Miheličeva kmetija je v vsakem primeru ostala brez moškega naslednika, zato se je po smrti 73-letnega očeta Valentina († 1772) skupaj s svojo mlado družino k ovdoveli materi Uršuli († 1777)²⁵

pozneje srečamo tudi kot botra pri zadnjem Paplerjevem otroku. Morda je Valentin Papler, prav tako iz šmartinske župnije in krščen v Kropi 27. januarja 1710 kot sin Mihaela in Marjete, istoveten z Valentinom, ki je šel leta 1731 za poročno pričo Uršuli Papler, svoji sestri ali sorodnici; krstna botra sta pri njem ista kot pri Heleni (prav tam, fol. 108v). Uršula Papler, poročena Mihelič, je bila torej bodisi krščena v neki drugi župniji, vendar ne v Mošnjah (prim. NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, R 1703–1730), bodisi je vpis njenega krsta izostal.

- 22 Pri krstih in pokopih Miheličevih otrok je bivališče izmenično navedeno kot Dobrava in kot Pece (ex *Pezah*, ex *Peezh*, ex *Pez*, ex *Pezh*). Otroci so si sledili takole: 1) Gašper, poznejši duhovnik, rojen 31. 12. 1731 in krščen 1. 1. 1732, 2) Jurij, krščen 1. 4. 1733, najbrž umrl v času vrzeli v mrljskih maticah (med 4. 2. 1733 in 4. 1. 1735), 3) Ignac, poznejši študent, rojen in krščen 5. 7. 1734, 4) Marija, rojena in krščena 15. 10. 1736, še živeča doma ob ljudskem štetju 1754, 5) Elizabeta, krščena 5. 11. 1738, še bivajoča doma ob ljudskem štetju 1754, poročena 7. 1. 1768 z Antonom Stritihom, 6) Valentin, rojen in krščen 11. 2. 1741, pokopan 16. 12. 1746, 7) Blaž, poznejši duhovnik, rojen in krščen 27. 1. 1743, 8) Matija, rojen 5. 2. 1745 in krščen naslednji dan, še izpričan doma ob ljudskem štetju 1754, 9) Nikolaj, rojen 3. 12. 1746 in krščen naslednji dan, pokopan 13. 9. 1747, 10) Marjeta, krščena 3. 7. 1748, pokopana 20. 8. 1749, 11) Janez Krstnik, bodoči duhovnik in pesnik, rojen in krščen 14. 6. 1750, 12) Marija, rojena 26. 6. 1752 in krščena naslednji dan, pokopana 3. 9. 1753. NŠAL, ŽA Mošnje, R 1731–1753, pag. 12, 25, 42, 79, 114, 153–154, 183, 208, 233, 254, 284 in 314; M 1735–1762, fol. 38v, 40v, 47r in 60r; P 1757–1771, fol. 11v.
- 23 *Gorenjske družine*, str. 408.
- 24 NŠAL, ŽA Mošnje, M 1735–1762, M 1771–1785, P 1757–1771, P 1771–1785; ŽA Dobrava, Ind M 1788–1812, M 1788–1812, M 1812–1839, M 1840–1895.
- 25 Valentin Mihelič je umrl 10. junija 1772, Uršula pa 27.

vrnila hči Elizabeta, omožena z Antonom Stritihom v Ljubnem v sosednji župniji Podbrezje. Nemara je izguba brata Matije sploh spodbudila Elizabetino razmeroma pozno poroko pri 30-ih (1768).²⁶ Njena dve leti starejša sestra Marija je ostala samska in umrla dve desetletji pozneje kot župnijska gospodinja pri bratu Janezu v Radečah (1787).²⁷

V letih, ko je Janez Mihelič zaključeval bogoslovni študij in postal duhovnik, je torej izgubil oba starša, na njegovem rodnom domu pa so zagospodarili Stritih, sestrina družina. Z njo je bil, kot bomo videli, tesno povezan prek dveh nečakov in nečakinje, ki so mu tako kot sestra Marija sledili na Dolenjsko, v kraje pod Kumom.

V zvezi z Miheličevim rodnim okoljem ni mogoče prezreti, da so ga nekateri sodobniki imeli za Kroparja, čeprav se je rodil v sosednji mošenjski župniji. Pohlin je v Biteški pesmi, napisani kot odgovor na Miheličevo elegijo in objavljeni v *Pisanicah* (1779), uvodoma opisoval gorenjsko žebljarsko okolje, od koder je prišel Miheličev glas »iz hribov gorenskeh«,²⁸ v svoji *Biblioteki Kranjske* (*Bibliotheca Carnioliae*) pa je Janeza Miheliča določno označil kot Kroparja.²⁹ Še več, Zois je neodvisno od tega podatka, ki ga tedaj še ni poznal – o tem več v nadaljevanju –, leta 1809 dal iskati Miheličevo pogrešano rokopisno zbirko pregovorov v Kropi.³⁰ Dobravsko kmečko okolje je v resnici povsem drugačen, drug svet kakor Kropa, tako da se gruntarski sin s Spodnje Dobreve v Ljubljani nikakor ne bi predstavljal kot Kropar. Vendar povezovanje s Kropo v Miheličevem primeru ne more biti zgolj pomota. S kroparskim okoljem je moral biti dejansko tesneje povezan. Kot logično se ponuja sklepanje, da je morda tam dobival

aprila 1777 (NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, M 1771–1785, fol. 2v in 9v). Mošenjska mrljska matica daje Valentinu 79 let in 4 mesece, kar je šest let preveč (gl. op. 17), Uršuli pa 69 let.

- 26 Anton Stritih iz Ljubnega in Elizabeta Mihelič z Dobrave sta se poročila 7. februarja 1768 v Mošnjah, Anton kot sin že pokojnega Jurija Stritih in Elizabeta kot hči še živečega Valentina Miheliča (NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, P 1757–1771, pag. 170). Prvi trije otroci so se jima med letoma 1768 in 1772 rodili še v Ljubnem (NŠAL, ŽA Podbrezje, Matične knjige, R 1758–1771, fol. 56v in 63v; R za Ljubno 1770–1775, fol. 71v), pred rojstvom četrtega pa se je družina preselila na Spodnjo Dobravo, kjer so med letoma 1774 in 1777 prišli na svet še trije sinovi (NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, R 1771–1785, fol. 19, 25, 32).
- 27 Radeška mrljska knjiga ji ob smrti 26. junija 1787 daje 53 let, kar je dve leti preveč (NŠAL, ŽA Radeče, Matične knjige, M 1784–1803, fol. 30).
- 28 Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 22–25.
- 29 Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae* – Faksimile, str. 380. Na Pohlinovo pomoto je prvi opozoril F. Ilešič (Ilešič, *Kompendi*, str. 22).
- 30 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 412.

začetni pouk pred vstopom v latinsko gimnazijo, bodisi od duhovnika bodisi od koga drugega. Do Kroke je imel ne nazadnje bliže kakor do domačega župnijskega središča v Mošnjah na drugi strani Save. Še več, morda je v Kroki v mladosti več let preživel pri kakih sorodnikih ali znancih.

Posebno pozornost zasluži spoznanje, da Janez ni bil prvi in edini, ampak nič manj kot četrti sin, ki so ga starši poslali študirat, pri čemer so trije postali duhovniki. Da gre res za brate, dokazujejo podatki o župniji izvora, izpričana starost ter čas šolanja in kleriških posvečenj. Nihče od njih sicer ni naredil posebej bleščeče kariere, še najvišje, do mesta dekana, se je povzpел Janez. Prvi je šel v šole prvorojenec Gašper (1731–ne pred 1763, neznanokje), ki je po ljubljanski jezuitski gimnaziji obiskoval višje jezuitske študije v Gradcu in Ljubljani³¹ ter bil med letoma 1757 in 1761 posvečen v duhovnika, najverjetneje v Ljubljani.³² Leta 1761 ga srečamo v službi sacelana, grajskega duhovnika, na gradu Turn pri Črnomlju in dve leti zatem, 1763, kot vzgojitelja otrok žumberškega glavarja na novem gradu v Žumberku,³³ nato

pa se za njim izgubi vsaka sled razen zaznambe v kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete, da je umrl, po vsem sodeč še mlad.³⁴ Ne vemo, kako je bil povezan z 18 let mlajšim bratom Janezom. Ni izključeno, da je Janez del slovenskih pregovorov, ki so po njegovih lastnih besedah deloma izvirali z Dolenjskega,³⁵ dobil med počitniškimi obiski pri bratu oziroma na poti k njemu in nazaj, če je Gašper tedaj še živel. Še več, Gašper Mihelič je bil na jezuitski gimnaziji sošolec Antona Feliksa Deva (1732–1786),³⁶ poznejšega pesnika ter glavnega avtorja in urednika *Pisanic*,³⁷ v katerih prvem zvezku je Janez Mihelič leta 1779 objavil svojo edino znano slovensko pesem.

Drugi brat Ignac (1734–ne pred 1754) je izpričan samo kot ljubljanski gimnazijec do zadnjega, šestega letnika, retorike, ko mu je bilo 20 let.³⁸ Gotovo so tudi njemu namenili duhovniški stan, a iz neznanega razloga najverjetneje nikoli ni bil posvečen.³⁹

31 Gašperja Miheliča najprej srečamo leta 1749 med novimi člani ljubljanske jezuitske kongregacije Marije Vnebovzete (*Caspar. Michelitsch*) kot petošolca (*Poëta*), zraven pa pripis, da je postal duhovnik (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 684). Naslednje leto, 1750, ga v zadnjem gimnazijskem razredu, na retoriki, najdemo v Gradcu, kjer je šolanje še tri leta nadaljeval na višjih jezuitskih študijih – 1751 na študijski stopnji logika, 1752 na fiziki in 1753 na metafiziki – in je v univerzitetni matriki vsakokrat označen kot Kranjec, doma z Dobrave, preprostega rodu (*Carniolus, Dobraviensis, Plebejus*) (Andritsch, *Die Matrikeln der Universität Graz*, str. 221, 356, 365 in 375). Kazuistiko je nato poslušal v Ljubljani; ob ljudskem štetju spomladi 1754 je namreč izpričan kot 22-letni kazuist in domači učitelj, inštruktor (*instructor casista*), v vicedomskem dvorcu (*die Burg*) pri družini Andreja (pl.) Novaka, knjigovodje bankalne administracije za Kranjsko (*Ljubljanske družine*, str. 23; prim. Golec, Terezijansko ljudsko štetje, str. 19).

32 V Ljubljani je 13. septembra 1753 prejel tonzuro in prve štri kleriške redove, subdiakon pa 29. marca 1755 na mizni naslov posesti Andreja Zupanca v vrednosti 3000 goldinarjev (*ad titulum fundorum exemptorum, Andree Supanz, valoris 3.000 florenos*), pri čemer je obakrat označen kot Mošnjčan (*Möschnachensis*) (Volčjak, *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824. I. del: 1711–1756*, str. 199 in 204). Listino o podelitvi miznega naslova je Zupanc izdal na naslov svojega mlina in drugih svobodniških zemljišč 16. septembra 1754 v Radovljici (NŠAL I, ŠAL I, fasc. 45/2, Titulus mensae 1751–1760, 1754, 16. 9. 1754). Diakonsko posvečenje je Mihelič dobil s privoljenjem ljubljanskega škofa 17. decembra 1757 v Gorici (Volčjak, *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824. I. del: 1750–1764*, str. 120). Ker v goriškem ordinacijskem protokolu ni zapisa o mašniškem posvečenju, mu ga je gotovo podelil njegov krajevni škof, vendar ljubljanski ordinacijski protokol ni ohranjen ravno za čas od 1. novembra 1756 do 14. februarja 1761.

33 Volčjak, *Vizitacijski zapisniki*, str. 153 in 348.

34 Pri njegovem vpisu leta 1749 v ljubljansko kongregacijsko knjigo Marije Vnebovzete je časovno nedoločljiv pripis, da je umrl in da je bil duhovnik (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 684). Po letu 1763 njegovega imena ni v nobenem vizitacijskem zapisniku kranjskih arhidiaconatov (prim. Volčjak, *Vizitacijski zapisniki*), vsekakor ga leta 1771 ni bilo več v župniji Žumberk (prav tam, str. 786–788). Prav tako ga ne najdemo v vizitacijah savinjskega arhidiaconata (Ožinger, *Vizitacijski zapisniki*). Leta 1788 ga ni bilo med duhovniki ljubljanske nadškofije (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 275), malo prej v veliki meri izenačene z deželnimi mejami Kranjske.

35 O zbranih pregovorih v svoji Milni pesmi pravi: »na Gorenškem so te, te na Dolenskem doma« (po objavi v: Gspan, *Cvetnik*, str. 221).

36 V kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete je Dev (*Anton Dev*) leta 1749 enako kot Gašper Mihelič vpisan kot petošolec (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, kongregacijska knjiga Marije Vnebovzete, pag. 662).

37 Kidrič, *Dev Feliks*, str. 130–131.

38 V kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete je Ignac Mihelič (*Michelitsch Ign.*) vpisan leta 1753, ko je obiskoval predzadnji razred, poetiko (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 685). Tako kot za druge člane iz tega časa ni navedeno, od kod je izviral. Da gre za enega od bratov s Spodnje Dobrave, je mogoče skleniti na podlagi dejstva, da leta 1734 rojenega Ignaca pozneje v domačih krajih pogrešamo in da mu terezijansko ljudsko štetje leta 1754 daje 20 let. Tedaj je bil v Ljubljani v zadnjem razredu gimnazije, na retoriki, in je prebival pri družini tiskarja Adama Friderika Reicharda, kjer se je preživljal kot inštruktor njegovega 13-letnega sina gimnazijca (*instructor dominus Ignatius Michelitsch rethor*) (*Ljubljanske družine*, str. 87).

39 V kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete pogrešamo poznejši pripis, da bi postal duhovnik (AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 685). Njegovega imena prav tako ni med posvečenimi kleriki v Ljubljani in Gorici, obstaja pa teoretična možnost, da bi vse kleriške redove prejel v Ljubljani med letoma 1756 in 1761, za katera ni ohranjen ordinacijski protokol (prim. Volčjak, *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824. I. del: 1750–1764*; isti, *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824. I. del:*

Samo za tretjega, od Janeza sedem let starejšega brata Blaža (1743–1784), vemo, kje se je njegova življenjska pot iztekla. Ob ljudskem štetju 1754, ko mu je bilo dobrih 11 let, ga ne zasledimo več pri starših,⁴⁰ vendar (še) ne v Ljubljani, kjer sta tedaj študirala starejša brata Gašper in Ignac,⁴¹ ampak se je nekje pripravljaj na latinske šole. Skoraj brez dvoma je tudi Blaž obiskoval jezuitsko gimnazijo v Ljubljani,⁴² kjer je nato prejel vse kleriške redove do mašniškega posvečenja leta 1769.⁴³ Ni znano, kje je služboval do začetka leta 1776, ko je postal vikar novoustanovljene hribovske župnije Sv. Florijan ob Boču na Štajerskem. Tam je osem let pozneje kot župnik tudi umrl, star šele 41 let.⁴⁴ Ni naključje, da se je njegova župnija odcepila od župnije Rogatec,⁴⁵ kjer je svoje prvo duhovniško mesto, službo beneficiata in kaplana, leta 1777 nastopil naš Janez, vsekakor na Blažovo priporočilo. Nato sta brata štiri leta, do Janezovega odhoda v Radeče, službovala v sosednjih župnijah.

Janez Mihelič je torej imel dva starejša brata duhovnika. Ko je leta 1764 pri 14-ih prišel na ljub-

1711–1756; isti, *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824*. 2. del: 1761–1824).

40 Gorenjske družine, str. 408.

41 Ljubljanske družine, str. 23 in 87.

42 Evidence dijakov ljubljanske jezuitske gimnazije so za ta čas nepopolne. V gimnazijskih katalogih, ki se začnajo leta 1764, njegovega imena ni (SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 66, lit. S, No. 4, Vol. 1, katalog ljubljanske gimnazije za leto 1764), katalog alumnov in konviktorjev jezuitskega kolegija pa preneha že z letom 1739 (*Ljubljanski klasiki*, str. 43). V kongregacijski knjigi Marije Vnebovzete se vpisi novosprijetih članov končajo leta 1762, ko je bil Blaž 19-letnik in bi že lahko obiskoval peti ali šesti razred gimnazije, v katerih so pristopali novi člani (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, II/51r, pag. 685–686). Pogrešamo ga tudi med dijaki in absolventi frančiškanske gimnazije v Novem mestu (SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 66, lit. S, No. 4, Vol. 1, katalog novomeške gimnazije 1764; Dodič, *Absolventi novomeške gimnazije*, str. 400–401) in med učenci latinske šole v Rušah (Mlinarič, *Seznam imen*, str. 245–246).

43 Tonzuro in štiri nižje redove je prejel 20. decembra 1766, subdiakon 9. decembra 1767 skupaj z miznim naslovom Lazarinijevega gospostva Jablanica (pri Ilirski Bistrici), diakon 10. decembra 1768, prezbiterat (mašniško posvečenje) pa 15. decembra 1769; v ordinacijskem protokolu je vsakokrat označen kot Mošnjčan (*Carniolus Möschnachensis*) (Volčjak, *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824*. 2. del: 1761–1824, str. 58, 61, 64 in 68). Listina o podelitvi miznega naslova je bila izdana 24. marca 1767 v Jablanici, kot izhaja iz potrdila nadzornika mestne blagajne Antona Ekla, da jo je leta 1818 dobil od škofijskega ordinariata (NŠAL 1, ŠAL 1, fasc. 45/3, *Titulus mensae 1761–1770*, 1767, 26. 3. 1818).

44 Za vikarja v Sv. Florijanu ob Boču je bil umeščen 1. januarja 1776 (Orožen, *Das dekanat Rohitsch*, str. 302). Umrl je kot župnik 7. septembra 1784 za jetiko, po mrliški knjigi star 44 let (NŠAM, Župnija Sv. Florijan ob Boču, M 1776–1794, fol. 13), v resnici pa v 42. letu starosti.

45 Orožen, *Das Dekanat Rohitsch*, str. 300.

ljansko jezuitsko gimnazijo, v deželni prestolnici ni bil brez znanstev – tam je tedaj zelo verjetno študiral tudi brat Blaž. Upravičeno lahko sklepamo, da se je, če ni bil konviktor ali alumen jezuitskega seminarja, preživljal z inštrukcijami ter stanoval pri eni ali več družinah svojih učencev, tako kot ob ljudskem štetju 1754 brata Gašper in Ignac.⁴⁶ Vseh šest gimnazijskih razredov je med letoma 1764 in 1770 opravil na jezuitski gimnaziji v Ljubljani, kjer je v katalogih naveden kot človek preprostega rodu, doma s Kranjskega, z Dobrave (*Plebeius Carniolus Dobraviens*). Vsakič je dosegel najboljši uspeh (*Ratio progressus: ima*), razen v zadnjem, retoričnem razredu, ko so ga po uspehu uvrstili eno stopnjo nižje (*2da*). Vsa leta se je izkazoval tudi z lepim vedenjem (*Ratio morum: Bona*).⁴⁷ Kot razberemo iz njegove karakteristike iz leta 1788,⁴⁸ je celoten nadaljnji študij absolviral v Ljubljani: moralno in pastoralno teologijo, dogmatiko, hermenevtiko, patrologijo, kanonsko pravo in cerkveno zgodovino, vse z odliko (*semper primam classem cum eminentia*).⁴⁹ Samo deloma ohranjeni katalogi višjih jezuitskih študijev sicer razkrivajo, da je filozofijo (1771) končal z uspehom tretje stopnje (*Profectus in litteris Classis: 3*) in z zelo lepim vedenjem (*Mores: Valde boni*), moralno teologijo (1773) pa z uspehom druge stopnje in odličnim vedenjem (*Optimi*). Kot študent filozofije je naveden kot Kranjec in Mošnjčan (*Möschnachensi*), kot moralni teolog pa že kot klerik s prejetimi nižjimi kleriškimi redovi (*Minorista*) in pomotoma kot Kranjec iz Dupelj (*Duplakens*).⁵⁰

Tonzuro in prve štiri redove je prejel leto poprej, 9. decembra 1772, od škofa Karla Janeza Herbersteina, nato 8. marca 1774 subdiakonsko posvečenje, 1. aprila 1775 diakonsko in 23. septembra istega leta mašniško.⁵¹ Ordinacijski protokol ga vsakič označuje po župnijski pripadnosti, kot Mošnjčana, ob subdiakonskem posvečenju pa izvemo, da so mu mizni naslov podelili podložniki Velesovega (*ad titulum subditorum Michelstättensium*),⁵² gospostva dominikank. V rokopis-

46 Gl. op. 31 in 38.

47 SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 66, lit. S, No. 4, Vol. 1, katalogi ljubljanske gimnazije za leta 1765, 1766, 1767, 1768 in 1769; prav tam, Vol. 2, katalog ljubljanske gimnazije za leto 1770. – Zanimivo je, da je Mihelič vsa leta voden kot dve leti mlajši od dežanske starosti, star od 13 do 18 let.

48 O viru, rokopisnem katalogu duhovnikov, gl. Pokorn, Šematizem duhovnikov, str. 3–4.

49 Ilešič, *Kompetenti*, str. 21.

50 SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 66, lit. S, No. 4, Vol. 1, Vol. 2, kataloga višjih razredov ljubljanske gimnazije za leti 1771 in 1773.

51 Volčjak, *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824*. 2. del: 1761–1824, str. 77, 81, 85 in 87.

52 Prav tam, str. 81. – Listina o podelitvi miznega naslova

snem šematizmu nadškofa Mihaela Brigida iz leta 1788 je zapisano, da ima mizni naslov kmetov iz Vogelj (*Titulum mensae habet a rusticis ex Voglje*),⁵³ kar pa je samo natančnejša krajevna opredelitev velesovskih podložnikov, ki bi bili zanj dolžni poskrbeti v primeru nezmožnosti stanu primernega vzdrževanja.

Po posvečenju je še slabi dve leti ostal v Ljubljani, kjer je, kot pričata potrdili dveh njegovih profesorjev s konca maja 1777, najprej poslušal kanonsko pravo in cerkveno zgodovino pri Francu Pogačniku (1775), nato pa dogmatiko pri Jožefu Juriju Lenacu (*Lenaz*) (1775–1777).⁵⁴

Literarna zgodovina v Miheličeve študijske dni postavlja začetek njegovega zbiranja slovenskih pregovorov na pobudo bosonogega avguština o. Marka Pohlina (1735–1801), v čigar preporodni krožek in slovenistično šolo prištevata tudi njega kot enega prvih Pohlinovih aktivnih učencev.⁵⁵ V prvem zvezku *Pisanic od lepeh umetnost*, natisnjem leta 1779, je Miheličeva pesem na čast pregovorov med skupno šestimi pesemskimi teksti objavljena na tretjem mestu, za dvema Devovima – hvalnico cesarju Jožefu II. in epigramom – ter pred edino Pohlinovo, ki je odgovor na Miheličevo verzifikacijo.⁵⁶ Naslovljena je (z verzalkami) kot *Mila pesm, katero je J. M. k hvali teh pregovorov pejl*.⁵⁷ Janez Mihelič je tako kot drugi avtorji (razen enkrat Dev) podpisan s kraticama (inicialkama),⁵⁸ pesem pa je elegija – »mila pesem« v Pohlinovi terminologiji – le po metričnem kriteriju, ker je spesnena v elegičnih distihih.⁵⁹ Po mnenju Jožeta Koruze je bila namenjena za nekakšen predgovor k zbirki pregovorov, za katere natis pa ob njenem nastanku sredstev nista mogla dobiti ne Mihelič ne njegov mentor Pohlen.⁶⁰ O obsegu zbirke je iz

Pohlinovega verzificiranega odgovora nanjo kljub metaforičnemu kontekstu mogoče sklepati, da je število zbranih pregovorov znašalo več kot sto,⁶¹ iz Miheličeve pesmi pa, da so bili vsaj povečini v verzih, torej ne kakršni koli pregovori.⁶² Mihelič sam jih umešča na Gorenjsko in Dolenjsko (»na Gorenškem so te, te na Dolenskem doma«), če pa je katera prinesena »s ptuje dužele«, »ima že ta prave, ja krajnske svoj gvant«.⁶³ Posredno tudi pove, da ga je k zbiranju pregovorov spodbudil Pohlen. Svojega mentorja sicer ne imenuje z imenom, ampak kot avtorja Krajnske gramatike.⁶⁴

Po Francetu Kidriču je Mihelič na Pohlinovo pobudo kot prvi začel zbirati slovenske pregovore še pred pomladjo 1775, ko je njegov mentor odšel na Dunaj, in »isti dobi pripada najbrž« tudi pesem.⁶⁵ Nanjo je Pohlen odgovoril s pesmijo, ki v *Pisanicah* sledi objavi Miheličeve: *Biteška pesm, katero je zložil P. M. D. unemu na odgovor, katire je njemu na čast hvalo teh pregovorov pejl*.⁶⁶ Konec te Pohlinove pesmi pove, da ga je k pisanju spodbudil Mihelič (»Ti se me k temu podvizal«), in tega imenuje »kranjski Apolon«: »Ti se krajnske Jason«, na drugem mestu pa »naš Jason«.⁶⁷ Poleg tega mu pred tem daje še epiteto modrega Belineža, kar je Pohlinov sinonim za Apolona,⁶⁸ imenuje pa ga tudi »več kot Salomon« – ta naj bi po Knjigi kraljev zložil tri tisoč pregovorov⁶⁹ – in preprosto »mojster pregovorne«.

Ko je Miheličeva *Mila pesm* izšla v *Pisanicah*, je bil njen avtor že dve leti v Rogatcu, od poletja 1777 tamkajšnji beneficiat in zatem vikar.⁷⁰ Tja mu

ni ohranjena (prim. Visočnik, *Škofjski arhiv Ljubljana*, str. 304).

53 Ilešič, *Kompetenti*, str. 21. Po istem viru je navedbo povzel F. Pokorn: »na naslov kmetov v Vogljah« (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 233).

54 Ilešič, *Kompetenti*, str. 15.

55 Kidrič, Mihelič Janez, str. 112–113; Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 57.

56 Dve pesmi in epigram je prispeval Janez Damascen (Anton Feliks) Dev, po eno pa Marko Pohlen in dva njegova učenca, Janez Mihelič in Valentin Vodnik (Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 70).

57 Kritična objava: Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 14–17, z opombami na str. 423–424. Prim. faksimilno izdajo: *Pisanice od lepeh umetnost*, zvezek *Pisanice od lepeh umetnost* 1779 in 1780, fol. 2v–4v (str. 6–10 faksimile), in objavo: Gspan, *Cvetnik*, str. 220–221, z opombami na str. 293–294.

58 Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 392. Kot avtorja pesmi je Pohlen Miheliča izrecno imenoval v svoji *Biblioteki Kranjske* (Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 54).

59 Koruza, *Spremna beseda*, str. 28; isti, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 55.

60 Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 58.

61 Prav tam, str. 60.

62 Prav tam, str. 58 in 61.

63 Prav tam, str. 58.

64 Prav tam, str. 56.

65 Kidrič, Mihelič Janez, str. 113; po njem: Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 386 in 392. Prim. Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 57. – Da je bil Mihelič še bogoslovec, ko je pesem nastala, kaže po Ilešiču Pohlinova oznaka zanj v Biteški pesmi: en Kristusov Jogr (Ilešič, *Kompetenti*, str. 23). O času nastanka najverjetneje priča tudi uvrstitev Miheličeve Mile pesmi pred Vodnikovo pesmijo ob Pohlinovem odhodu iz Ljubljane na Dunaj leta 1775, ki je v prvem zvezku *Pisanic* objavljena zadnja.

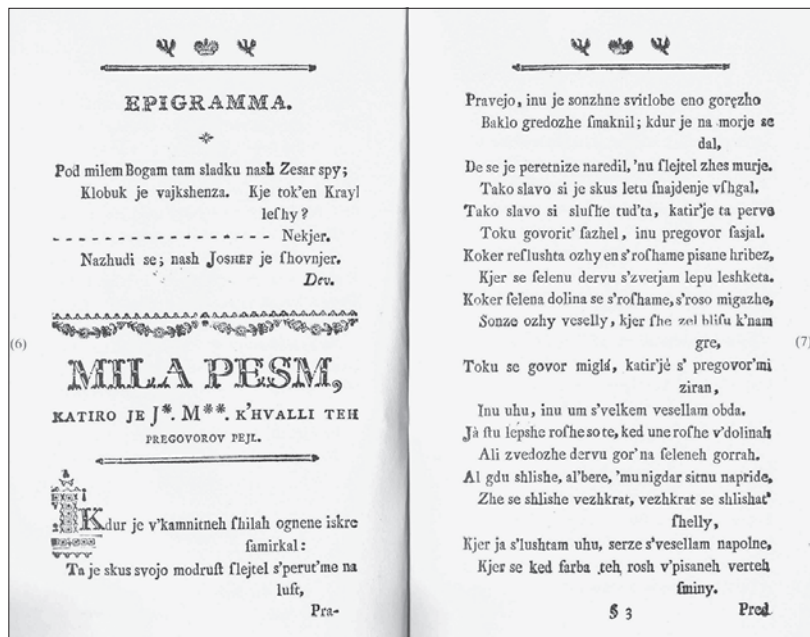
66 Kritična objava: Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 21–29, z opombami na str. 424–425. Prim. faksimilno izdajo: *Pisanice od lepeh umetnost*, zvezek *Pisanice od lepeh umetnost* 1779 in 1780, fol. 4v–6r (str. 10–13 faksimile), in objavo: Gspan, *Cvetnik*, str. 222–223, z opombami na str. 294–295.

67 O pomenu poimenovanja Jason: Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 78; Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 424 in 425; Gspan, *Cvetnik*, str. 295. – Ilešič je Jasona zmotno imel za grškega mitološkega Jazona (Ilešič, *Kompetenti*, str. 24).

68 Koruza, *Značaj pesniškega zbornika*, str. 78.

69 Prav tam, str. 60–61; Legiša, *Pisanice 1779–1782*, str. 425.

70 V Rogatcu je prvič izpričan kot beneficiat 1. julija 1777 v mrliški matici, kot vikar pa v vlogi krščevalca 22. aprila 1778 in odtlej redno z vikarskim naslovom; njegov pod-

Miheličeva Mila pesm v pesniškem almanahu Pisanice od lepeh umetnost iz leta 1779 (po faksimilni izdaji: Pisanice od lepeh umetnost, zvezek Pisanice od lepeh umetnost 1779 in 1780, fol. 2v (6)).

je, kot rečeno, z dobro besedo gotovo pomagal priti brat Blaž, vikar in nato župnik v sosednji župniji Sv. Florijan ob Boču. Iz Rogatca, kjer sta mu trški sodnik in nadžupnik pred odhodom izdala pohvalni spričevali, svojega pa je dodal še celjski opat,⁷¹ se je Mihelič po štirih letih vrnil na Kranjsko, kjer je pozno jeseni 1781 pri 31-ih nastopil mesto župnika v Radečah ob kranjsko-štajerski deželni meji, prav tako v trškem okolju.⁷² V Radečah je ostal nekaj manj kot sedem let, tam mu je do svoje smrti gospodinjila sestra Marija (1736–1787),⁷³ pri njem pa sta živela in se šolala tudi dva nečaka, Andrej in Jožef Stritih, od katerih je drugi pri dvanajstih letih umrl (1784).⁷⁴ Skoraj

gotovo je že v tem času k stricu prišla tudi njuna sestra Jera, ki jo srečamo nekaj mesecev po njegovem nastopu službe župnika in dekana na Svibnem, ko se je tam omožila (1788).⁷⁵

Iz Miheličevega radeškega obdobja, ki je trajalo do junija 1788, gre opozoriti na dve stvari: prvič, da se je posebej posvetil šolstvu, se temu ustrezno izobrazil na celjski glavni šoli, vsa leta poučeval verouk na radeški trivialki in brezplačno tiste, ki so se pripravljali za latinske šole. Preden se je poslovil, je o tem in drugih pozitivnih lastnostih pridobil spričevala tamkajšnjega mitninskega prejemnika, nadžupnika v Laškem in lastnika radeškega gospostva barona Galla.⁷⁶ Druga, za nas neprimerno pomembnejša stvar je Pohlinova navedba v njegovi *Bibliotheci Carnioliae*, dopolnjevanj skoraj do smrti (1801) in posthumno objavljeni leta 1803,⁷⁷ da Janez Mihelič, »Kropar, župnik v Radečah«, hrani pri sebi rokopis *Kraynski Pregovori*, v četverki pravilnega volumna.⁷⁸ Na podlagi tega je Kidrič zapisal, da je Mihelič »zbirko pregovorov po vsej priliki vsaj še v Radečah dopolnjeval« in da je Pohlin z njim »v času svojega ponovnega bivanja v Lj.[ubljani] 1781–4 pač obče-

pis zadnjič najdemo 5. aprila 1781 v krstni matici (NŠAM, Župnija Rogatec, Matične knjige, M 1754–1808, pag. 82; R 1754–1808, pag. 153 in 179).

⁷¹ Ilešič, Kompetenti, str. 16.

⁷² V radeški krstni matični knjigi je 7. novembra 1781 podpisan še prejšnji župnik Lovrenc Vertovšek, novi župnik Mihelič pa prvič v mrliški matici 18. novembra (NŠAL, ŽA Radeče, Matične knjige, R 1749–1784, pag. 460; M 1749–1784, pag. 186). Zadnjič je v maticah izpričan 12. aprila 1788 (prav tam, R 1784–1794, pag. 18). Nasledil ga je dotedanji kaplan Franc Pec (*Peetz*), kot kaplan podpisan do 25. julija in kot župnik od 10. avgusta 1788 (prav tam, R 1784–1794, pag. 63).

⁷³ Gl. op. 27 in 72.

⁷⁴ Andrej Stritih je v Radečah izpričan 1. decembra 1787, ko je šel pri 19-ih za krstnega botra in se je v krstni matici sam podpisal, kar je bila izjema (NŠAL, ŽA Radeče, Matične knjige, R 1784–1794, fol. 17). Bil je prvorojenec, rojen 18. novembra 1768 v Ljubnem in krščen istega dne v Podbrezjah (NŠAL, ŽA Podbrezje, Matične knjige, R 1758–1771, fol. 56v). Mlajši brat Jožef, kot zadnji od Stritihovih otrok rojen 27. februarja 1772 še v Ljubnem (NŠAL, ŽA Podbrezje, Matične knjige, R za Ljubno 1770–1775, fol. 71v), je umrl 23. avgusta 1784 v radeškem župnišču, mrliška matica mu daje 13 let (NŠAL, ŽA Radeče, Matične knjige, M 1749–1784, pag. 201).

⁷⁵ NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, P 1777–1800, fol. 14r.

⁷⁶ Ilešič, Kompetenti, str. 16–18.

⁷⁷ Zadnja letnica v *Bibliotheci Carnioliae* je 1799, leto izdaje pridige Jožefa Pinhaka pri Kleinmayrju v Ljubljani (Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae* – Faksimile, str. 391). Pred smrtjo 4. februarja 1801 je rokopis izročil prijatelju Frančišku Herbicu, kustosu Terezijanske akademije, leta 1803 pa ga je objavil knjižničar akademije Josef Sartori (Faganel in Vidmar, Redakcijsko poročilo, str. 644–645 z navedbo literature).

⁷⁸ Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae* – Faksimile, str. 380; Vidmar, Kritični prevod, str. 516.

val«.79 Vse kaže, da Marko Pohlin, ki je Miheličev izvor zmotno postavil v Kropo, ni imel informacij o njegovi poznejši življenjski poti, saj bi ga sicer imenoval vsaj še župnik in dekan na Svibnem.

Med Miheličevim župnikovanjem v Radečah so bile izpeljane obsežne jožefinske cerkveno-upravne reforme – preureditev škofij in župnij ter ustanovitev dekanij. Župnija Radeče je s tem prešla iz goriške nadškofije v ljubljansko škofijo, povzdignjeno v nadškofijo, in v dekanijo s sedežem v sosednji, pretežno hribovski župniji Svibno, ki je v ljubljansko škofijo spadala že vse od njene ustanovitve.⁸⁰ Ko se je s smrtjo Antona Rusa 14. aprila 1788⁸¹ izpraznilo mesto takajšnjega župnika in dekana, je Mihelič zanj 16. maja uspešno kandidiral in bil od komaj ustoličenega nadškofa Mihaela Brigida potrjen kmalu zatem, ko ga je stolni kapitelj 11. junija izvolil za svibenskega župnika in dekana.⁸² V novo župnijo, na svoje zadnje službeno mesto župnika ter prvo in edino mesto dekana, se je namreč preselil najpozneje 20. junija.⁸³

V zvezi s kandidaturo za župnijo Svibno kaže opozoriti na to, da je Janez Mihelič 16. maja 1788 skupaj s prošnjo nadškofu za prezentacijo priložil tudi pesem hvalnico svojemu novemu ordinariju. Brigido je bil ravno maloprej, 25. aprila, imenovan za prvega ljubljanskega nadškofa in metropolita, umeščen pa 8. junija.⁸⁴ 34-vrstična nemška hvalnica v dokaj gladkih heksametrih ima akrostih »Brigido, knez in nadškof naj živi!« (BRIGIDO/FÜRST/UND/ERZBISCHOF/SOLL/LEBEN) in je izpisana lepopisno. Mihelič je lastnoročno dodal le zaključno voščilo s podpisom, in sicer

v svoji značilni nelični pisavi.⁸⁵ Gre za njegovo doslej neznano edino literarno besedilo v nemščini. Kakšen vtis je naredilo na Brigida in koliko je prispevalo k Miheličevi uspešni kandidaturi, je mogoče le ugibati.

Ne svibenska župnija ne dekanija nista spadali med velike,⁸⁶ skupaj z mestom župnika in dekana pa je Janez Mihelič za pokojnim župnikom Rusom prevzel tudi Pregljev beneficij v ljubljanski stolnici,⁸⁷ ki mu je pripadala podložniška posest na območju Svibnega in so ga praviloma upravljali svibenski župniki.⁸⁸ Miheličevo novo mikro-okolje na Svibnem je bilo nekoliko specifično, saj župnišče ni stalo pri župnijski cerkvi sv. Križa v zaselku Svibno – ta je v lokalnem okolju še vedno veljal za trg – pod ruševinami starega svibenskega gradu in ob njegovi naslednici, manjši graščini. Že več kot sto let prej so ga namreč prenesli k dobre četrt ure oddaljeni podružnični cerkvi sv. Janeza Evangelista na Počakovem, kjer se mu je pridružila tudi kaplanija.⁸⁹ In tu se je leta 1790 začela Miheličeva osebna kalvarija.

Na Svibno je novi župnik in dekan Mihelič pripeljal mlajša sorodnika, nečaka in nečakinjo, ki sta odrasčala na njegovem rodnem domu na Spodnji Dobravi pri Mošnjah. 6. oktobra 1788 je 18-letno nečakinjo Jero Stritih (1770–1814) poročil s 25-letnim »gospodom« Jožefom Čopom, malim graščakom, lastnikom bližnjega dvorca Podšentjur v Št. Juriju pod Kumom (danes Podkum).⁹⁰

79 Kidrič, Mihelič Janez, str. 113.

80 *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 122–123; Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 233–237. O zgodovini župnije Svibno: Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 190.

81 NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, M 1777–1787 [1777–1788], fol. 15v.

82 Prošnjo za prezentacijo na izpraznjeno mesto je naslovil na nadškofa 16. maja 1788 v Radečah; ohranjen je le dopis brez prilog – raznih potrdil oziroma spričeval (NŠAL, NŠAL 2, ŠAL 2, Spisi, fasc. 40, Nastavitve duhovnikov 1788, št. 31, 16. 5. 1788). Stolni kapitelj ga je 11. junija po izvolitvi za župnika in dekana prezentiral Brigidu v konfirmacijo, do katere bi lahko prišlo že naslednji dan, ko je bil dopis kapitlja nadškofu prezentiran (prav tam, št. 34, 11. 6. 1788).

83 Mihelič je bil na Svibnem vsaj od 20. junija 1788, ko je tam datiral dopis nadškofiji, v katerem se je zavzel za ohranitev kaplanskega mesta pri svibenski župniji (NŠAL, NŠAL 2, ŠAL 2, fasc. 40, Nastavitve duhovnikov 1788, št. 37, 20. 6. 1788). V krstni matični knjigi je 5. junija podpisan še župnijski upravitelj Ksaver Vilfan, Janez Mihelič pa kot župnik in dekan prvič 11. julija (ŽA Svibno, Matične knjige, M 1777–1787 [1777–1788], fol. 24v).

84 Kidrič, Brigido Mihael, str. 60.

85 NŠAL, NŠAL 2, ŠAL 2, Spisi, fasc. 40, Nastavitve duhovnikov 1788, št. 31, ad 16. 5. 1788.

86 Dekanija je obsegala župniji Svibno in Radeče ter tri nove dušnopastirske postojanke, nastale na tleh svibenske župnije: vikariat Dobovec, lokalijo Št. Jurij pod Kumom in lokalijo Konjšica (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 233–237). Brez omenjenega vikariata in lokalij se je župnija Svibno – po Miheličevih besedah takoj po nastopu službe župnika – raztezala dve uri daleč in imela 700 duš (NŠAL, NŠAL 2, ŠAL 2, fasc. 40, št. 37, 20. 6. 1788).

87 Tako pravi upravitelj (administrator) blagajne stolne cerkve v dopisu kapitlju 30. maja 1792 (NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščeniski spis, 30. 5. 1792), medtem ko je deželno glavarstvo v svojem sklepu 16. marca 1793 zapisalo, da je beneficij Miheliču podelil že pokojni škof Karel Janez Herberstein (prav tam, 16. 3. 1793); ta je sicer umrl že 7. oktobra 1787 (Kidrič, Herberstein Karel Janez, str. 303), ko Mihelič še ni bil svibenski župnik.

88 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 220, RDA, L 39, No. 4, s. d.; No. 5, 18. 8. 1754.

89 Prim. Golec, Svibno, str. 44.

90 Mihelič je poroko vpisal pod sosesko sv. Janeza in hišno št. 1, ki jo je imelo svibensko župnišče; da bi nečakinjo stanovsko približal njenemu ženinu, jo je v poročni matici naslovil z gospodično, njenega kmečkega očeta Antona Stritiha pa zavajajoče imenoval gospod (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, P 1777–1800, fol. 14r). Prim. Golec, *Slovenska posebnost*, str. 215–217. – Jera Stritih je luč sveta zagledala 27. februarja 1770 v Ljubnem, tedaj v župniji Podbrezje, kot hči Antona Stritiha in Miheličeve

Svibno na jožefinskem vojaškem zemljevidu, 1784–1787; župnišče (Pfarr) je odmaknjeno od župnijske cerkve pod gradom (Slovenija na vojaškem zemljevidu, sekcija 202).

Njenega brata Andreja Stritiha (1768–1812), pozneje upravitelja pri svaku in sestri Čopovih v Podšentjurju,⁹¹ pa je zaposloval kot svojega pomočnika, saj ga je leta 1790 imenoval »moj pisar« (*meinem Schreiber*).⁹² Fant prejkone ni imel sposobnosti ali volje za študij in duhovniški poklic, kar je bil gotovo stričev namen, ko ga je vzel k sebi, tako kot njegovega mlajšega, zgodaj umrlega brata Jožefa.

Po dobrem letu dušnega pastirstva na Svibnem je ambiciozni Mihelič poskusil srečo še s prijavo na razpis za izpraznjeno mesto prošta kolegiatnega kapitlja v Novem mestu, a tokrat brez uspeha. K prošnji je priložil vsa zgoraj omenjena priporočila in potrdila skupaj s spričevalom ravnatelja ljubljanske normalke, da je obiskoval katehetska predavanja in si je tako pri katehezi kot pri nemškem šolskem pouku prislužil »prvo klaso« (1789).⁹³ Čeprav je zamudil šesttedenski rok za prijavo na razpis, objavljen 25. septembra 1789, je s posebno prošnjo cesarju dosegel, da so ga tako kot še enega zamudnika naknadno uvrstili med

skupno pet kompetentov.⁹⁴ Toda nadškof Mihael Brigido je bil prav njemu najmanj naklonjen, saj je v poročilu vladi 10. februarja 1790 zapisal, da bi ga med predlaganimi dal komajda na zadnje mesto, ker nima lastnosti, kakršne zahtevata župnija in mesto prošta.⁹⁵ Fran Ilešič (1904) je o teh Brigidovih besedah menil, da se je nadškof »osebito neugodno izrazil o onem, kojega jožefinstvo valjda ni bilo čisto stvarno in izvirno, o Miheliču« ter v svojem prvem predlogu priporočal Janeza Krstnika Rodeta, »ki je bil očitno najbolj jožefinskega duha«.⁹⁶

V škofijskem rokopisnem šematizmu iz leta 1788 ni o Janezu Miheliču nobene kritične pripombe, če izvzamemo zapis, da sovražniki na njem vidijo veliko napak in slabosti, prijatelji pa nobenih (*Inimici multa vitia et defectus vident, amici nullos*). Vse bogoslovne študije naj bi končal »s prvo klaso« ter bil izvrsten govornik in nadarjen človek. Duhovniško službo v Rogatcu in Radečah je opravljal »summa cum laude«, bil priljubljen pri ljudeh in zglednega življenja.⁹⁷ Ilešič, ki je zmotno mislil, da si je takšno oceno napisal Mi-

sestre Elizabete (NŠAL, ŽA Mošnje, P 1757–1771, pag. 170). S starši je na Spodnjo Dobravo prišla stara dve do štiri leta (gl. op. 26). V zakonu z Jožefom Čopom, v katerem je rodila štiri otroke, je preživela dobrega četrtoletja in umrla pri 44-ih, dve leti pred možem, 2. marca 1814 v Podšentjurju (Golec, *Slovenska posebnost*, str. 224–225 in 231–232). Zakonca Čop sta bila sicer petkrat-prastarša avtorja pričujočega prispevka.

⁹¹ O Andrejevem rojstvu in njegovem bivanju v Radečah gl. op. 74. Od leta 1791 ga večkrat srečamo ob boku svaka Jožefa Čopa. Mrliška matica župnije Št. Jurij pod Kumom ga ob smrti 11. januarja 1812 v Čopovem dvorcu Podšentjur imenuje *Guthsadministrator* (Golec, *Slovenska posebnost*, str. 223).

⁹² NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 74, 24. 2. 1790.

⁹³ Ilešič, Kompetenti, str. 15–18.

⁹⁴ Prav tam, str. 9. – Del dokumentacije je v prepisih tudi med spisi dekanije Svibno: Miheličeva prošnja cesarju, datirana 3. novembra 1789, ki še ni prošnja po izteku roka za prijavo, nadalje vloga nadškofu z datumom 19. november ter v prilogah overjeni prepisi spričeval in potrdil, ki jih je 2. novembra 1791 izdelal uradnik deželne pravde v Ljubljani (NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 54–58).

⁹⁵ Ilešič, Kompetenti, str. 10.

⁹⁶ Prav tam, str. 25. – Nazadnje je bil za prošta imenovan kandidat Nikola Peršič iz Istre, ki ga je naknadno predlagal graški gubernij (prav tam, str. 9) in naj bi bil po Ilešiču »odločen jožefinec« (prav tam, str. 25).

⁹⁷ Prav tam, str. 21–22. Prim. Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 233. – Rokopisnega šematizma, ki ga je uporabljal Pokorn (1908), danes v Nadškofijskem arhivu Ljubljana ni v evidenci.

helič sam, je iz navedbe, kaj o njem sodijo sovražniki, sklepal: »Očividno je bil častihlepen in domišljjav.«⁹⁸

Neuspeh s kandidaturo za prošta ni imel neposredne zveze z Miheličevim ravnanjem v prvih mesecih leta 1790, ki je časovno sovpadalo z Brigidovim negativnim mnenjem, saj zanj takrat niti ni mogel vedeti. Znamenja preganjave so se prejkone kazala že veliko prej. Kot je pozneje, jeseni 1790, iz svojega zatočišča v Briksnu zaupno pisal gvardijanu kapucinskega samostana v Ljubljani,⁹⁹ naj bi imel videnja o bodočem preganjanju že v prvih dneh duhovništva.¹⁰⁰ Koliko so te besede resnične in koliko morda samo plod trenutne domišljije »preganjanca«, bo za vselej ostalo zavito v meglo. Dejstvo je, da je Miheličevo nenavadno vedenje prišlo do izraza najpozneje prve dni leta 1790 ter da je februarja in marca privedlo do dejanj, ki so ga najprej stala mesta svibenskega župnika in dekana, julija istega leta pa še možnosti za bivanje na Svibnem in, pogojno rečeno, tudi osebne svobode, ko je moral na »okrevanje« v ljubljanski kapucinski samostan.

ŽALOSTNA USODA »PREGANJANCA«

O dejanjih Janeza Miheliča ter dogajanju okrog njega v usodnem letu 1790 in deloma še pozneje je ohranjenih veliko pričevanj v ljubljanskem kapiteljskem in nadškofijskem arhivu, med njimi tudi nemalo Miheličevih lastnih pisanj. Naslavljal jih je predvsem na nadškofa in stolni kapitelj, ki je bil patron svibenske župnije in ta njegova menzalna posest.¹⁰¹ Največ dokumentov je v Miheličevem zapuščinskem spisu v kapiteljskem arhivu,¹⁰² precej pa tudi med spisi svibenske dekanije (nadškofijskega arhiva).¹⁰³ Dogajanje bi lahko obravnavali na dolgo in široko, a se bomo skušali omejiti na glavna dejstva in najnazornejše izseke.

V Miheličevi korespondenci z nadrejenimi prve nenavadne oziroma nelogične poteze zaznamo v začetku leta 1790, ko se je zapletel v spor s svojim kaplanom Hieronimom Vechijem, Furlanom, ki je prišel v župnijo leto dni prej, konec leta 1788 ali v začetku 1789.¹⁰⁴ Vechija šematizem

nadškofa Brigida leta 1788, ko je kaplanoval še v Šmartnem pri Litiji, označuje kot značajnega moža, ki je sicer težko govoril slovensko, zaradi česar ni bil všeč ljudem. Obnašal se je lepo, le v prostem času ni rad sedel doma, kar ni ugajalo njegovemu župniku.¹⁰⁵ Vechijeva očitno živahna narava je, kot bomo videli, kasneje motila tudi njegovega novega predstojnika na Svibnem.

Sredi marca 1790 je Mihelič na zaslišanju o svojem sporu z Vechijem povedal, da je s kaplanom prvič prišel navzkriž (*Uneinigkeit*) pred deseti meseci, torej maja prejšnje leto, medtem ko po Vechijevih besedah med njima ni bilo večjih nesoglasij (*beträchtliche Uneinigkeit*) do začetka februarja 1790. Razlog zanje je bil po kaplanovem mnenju ta, da mu je župnik pred vsemi svetimi (1. novembra) 1789 ustno odrekel brezplačno hrano, sicer pa mu predstojnik ni očitil ničesar, kar bi vodilo v nesoglasja.¹⁰⁶

Mihelič je najprej res odprl vprašanje stroškov vzdrževanja svojega kaplana, ker se ga je hotel na vsak način otresti. Tako je 9. januarja 1790 ljubljanskemu stolnemu kapitlju kot patronu župnije pisal, da zaradi velikega zmanjšanja prihodkov in težkih časov kaplanu ne bo več mogel brezplačno nuditi hrane. Kapitelj naj privoli, da se Vechi poslej prehranjuje sam ali pa njemu, župniku, za hrano in drugo plačuje 150 goldinarjev na leto.¹⁰⁷ Takšno željo je – skupaj z drugimi, zadevajočimi težave župnijskega gospodarstva – deset dni pozneje ponovil v pismu kapiteljskemu »administratorju«¹⁰⁸ in jo še podkrepil v dopisu kapitlju 14. februarja.¹⁰⁹

Dva dni prej, 12. februarja, je v pismu nadškofu Brigidu ubral drugačne strune. Svojemu ordinariju je sporočil, da kaplan Vechi noče več ostati v službi na Svibnem ter da želi za svoj dušni blagor in dobro ime iz nujnih razlogov zapusti-

leta 1788 star 34 let (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 21–22). Mašniško posvečenje je prejel 29. maja 1779 v Gorici (Volčjak, *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824*. 2. del: 1765–1824, str. 199–200). V svibenski krstni matici je prvič podpisan 5. februarja 1789, njegov predhodnik kaplan Franc Ksaver Vilfan pa zadnjič 24. novembra 1788 (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1788–1800, fol. 1). Vilfan naj bi novo službeno mesto nastopil leta 1789 (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 233), kar bi pomenilo, da ga Vechi najbrž ni nasledil pred koncem prejšnjega leta. V Šmartnem pri Litiji, kjer je Vechi kaplanoval pred tem, je v matičnih knjigah zadnjič podpisan 26. novembra 1788 (NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, Matične knjige, M 1788–1796, fol. 67).

¹⁰⁵ Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 22.

¹⁰⁶ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 82 in 83, 16. 3. 1790.

¹⁰⁷ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 9. i. 1790.

¹⁰⁸ Prav tam, 19. i. 1790.

¹⁰⁹ Prav tam, 14. 2. 1790.

⁹⁸ Prav tam, str. 22.

⁹⁹ Doslej ni bilo mogoče ugotoviti, kdo je bil tedaj gvardijan. Kronika ljubljanskega kapucinskega samostana je uničena. Za pomoč se iskreno zahvaljujem p. dr. Vinku Škafarju.

¹⁰⁰ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 14. ii. 1790.

¹⁰¹ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 190.

¹⁰² NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis.

¹⁰³ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793.

¹⁰⁴ Hieronim Vechi je izviral iz Vileša (it. Villesse) in bil

ti župnijo. Še več, če ga nadškof ne bo prestavil drugam, bo odšel sam. Tako je prejšnji dan že hotel spakirati svoje stvari in jih odpeljati, a ga je Mihelič zadržal, naj toliko počaka, da on z njegovo zahtevo seznaní nadškofa. Na koncu pisma je Mihelič izrazil mnenje, da bi kaplana res kazalo nemudoma prestaviti, drugo pa naj pojasni Vechi sam, če želi.¹¹⁰ Hieronim Vechi je štiri dni pozneje v Ljubljani izjavil in zapisal, da župnije ni nameraval zapustiti prostovoljno, ampak bi bil v to prisiljen, ker mu je župnik v nasprotju s pravico vseh dotedanjih kaplanov odrekel brezplačno hrano.¹¹¹ Na podlagi tega je nadškofijski ordinariat Miheliča 20. februarja 1790 pisno pozval, naj samovoljno ne krši kaplanove pravice.¹¹²

Nenavadno obnašanje svibenskega župnika in dekana so nadrejeni v Ljubljani – v kapitlju in na nadškofijskem ordinariatu – nemara zaznavali že nekaj časa. Spomnimo, da ga je nadškof Brigido le deset dni prej, 10. februarja, med kandidati za mesto novomeškega prošta uvrstil na zadnje, peto mesto z obrazložitvijo, da za to službo nima ustreznih lastnosti.¹¹³

Prav 20. februarja, ko so na nadškofiji glede brezplačne hrane kaplanu dali prav Vechiju in ne njemu, je pri svibenskem župniku Janezu Miheliču prišlo do preloma. Kaj se mu je zgodilo, je opisal štiri dni zatem v dvorcu Zavrh, sedežu gospostva in deželskega sodišča Svibno,¹¹⁴ kamor je pobegnil pred vsem hudim (*ich hieher in der Flucht begriffen war*). Pri deželskosodnem gospostvu je 24. februarja v navzočnosti treh oseb – gosposčinskega upravitelja Matije Žagarja, okrožnega ranocelnika Janeza Schleiferja in radeškega tržana Mihaela Fockeja – dal preliti na papir obsežno pritožbo (*Klage*) zoper kaplana Hieronima Vechija. V njej je svibensko deželsko sodišče prosil, naj jo posreduje (*zu begleiten*) nadškofu, da mu pomaga kar najhitreje doseči predstavitev »tako zlobnega kaplana« (*des so bösen Kaplans*), sicer se bo prisiljen obrniti na višje kazensko sodišče v Celovcu. Dokler je namreč Vechi na Svibnem, Mihelič po lastni izjavi ne more domov.¹¹⁵

Glavni razlog za Miheličev strah je bilo zastrupljanje s strani kaplana Vechija. 20. februarja zvečer naj bi mu Vechi izpod prstov desne roke med nalivanjem juhe vanjo stresel strup. To se je

dotlej zgodilo že pogosto, nakar ni mogel spati in je čutil bolečine najprej v želodcu, nato še v črevesju in drobovju, tokrat pa naj bi šlo bodisi za večjo mero strupa bodisi za močnejši strup. Zardi slabega počutja je šel Mihelič kmalu v posteljo, kjer so ga vso noč pestile vročina in pekoče bolečine, klical je na pomoč, a ga ni nihče slišal, nato pa je v smrtnem boju padel v nezavest. Bruhanje, bolečine po vsem telesu, mrzel pot in omedlevice naj bi trajali 24 ur, tako da le po čudežu ni izpustil duše. V nedeljo zjutraj si je Vechi brisal solze, da bi pokazal, kako hudo mu je za omedlelega Miheliča, v ponedeljek, ko se je ta že počutil bolje, pa ga je tolažil, da bo z njim bolje, kar je po Miheličevem prepričanju pomenilo, da je kaplan poznal njegovo stanje. Za Vechijev »zločin« naj bi vedel in ga podpiral tudi tretji svibenski duhovnik, subsidar Mihael Springer.¹¹⁶ Vechi naj bi do Miheliča gojil smrtno in kot Lah (!) (*als ein Wälscher*) nepomirljivo sovraštvo, kar je čez in čez (*überflüssig*) pokazal z besedami in dejanji. Tako naj bi že januarja 1789 hotel od ranocelnika Janeza Peca (*Peetz*) v Radečah kupiti strup, kar je Pec Miheliču povedal sam. Zaupal mu je tudi to, da je kaplanu namesto strupa prodal vinski kamen (*Weinstein*). Razlog, ki ga je Mihelič videl za Vechijevo sovraštvo do njega, naj bi bilo župnikovo nasprotovanje pogostim obiskom poimensko navedenih lepih deklet pri kaplanu. Hudo sta se sporekla 11. februarja, ko naj bi Vechi svojega župnika obtožil, da ga je imenoval roparski volk (*lupus rapax*), in napovedal, da bo šel v Ljubljano po odpust (premestitev), na katerega čaka že pol leta, tam pa je potem zoper njega gotovo natresel veliko klevet, da bi opravičil sebe. Mihelič je bil o vsem tem pripravljen pričati pod t. i. glavno prisego (*Haupteid*), kot priče pa je imenoval deset svojih poslov (*Dienstbothen*) brez imen, radeškega beneficiata in štiri Radečane, med njimi omenjenega ranocelnika Peca.¹¹⁷ A kot bomo videli, je nazadnje prav Pecevo pričevanje

¹¹⁰ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 69, 12. 2. 1790.

¹¹¹ Prav tam, No. 71, 16. 2. 1790.

¹¹² Prav tam, No. 72, 20. 2. 1790.

¹¹³ Ilešič, Kompetenti, str. 10.

¹¹⁴ O dvorcu Zavrh kot sedežu gospostva in s tem deželskega sodišča gl. Golec, Svibno, str. 48.

¹¹⁵ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 74, 24. 2. 1790.

¹¹⁶ Springerja nasploh redko najdemo v svibenskih matičnih knjigah, kot subsidarja od 17. aprila 1789 do 20. januarja 1790, nato kot vikarja 18. junija 1790, 8. junija 1791 pa je prvič izpričan vikar Martin Muhovič (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1788–1801, fol. 1, 3, 26, 27 in 41). Čeprav je bilo Springerju leta 1788 že 39 let, po F. Pokornu dotlej ni nikjer služboval v dušnem pastirstvu. Rodil se je v Črnomlju in deloma študiral na Hrvaškem, kjer je bil očitno tudi posvečen v duhovnika. Pokorn ni imel o njegovem nadaljnjem življenju nobenih podatkov (Pokorn, Šematizem duhovnikov, str. 234), kakor tudi ne V. Kragl, ki navaja, da je bil pohabljen (NŠAL 580, Zapuščina Viktor Kragl, šk. 1, Duhovniki ljubljanske škofije, umrli od l. 1788 do 1841, s. p.). Šematizem ljubljanske nadškofije za leto 1793 ga ne pozna več (*Catalogus cleri Archi-dioecensis Labacensis anno 1793*, s. p., črka S).

¹¹⁷ Gl. op. 115.

Staro svibensko župnišče pri podružnici sv. Janeza Evangelista, naslednik stavbe, v kateri je prebival župnik in dekan Janez Mihelič v letih 1788–1790 (fotografija iz prve polovice 20. stoletja je last Jožeta Potrpina).

v veliki meri pretehtalo, da Miheličeve obtožbe kaplana Vechija niso bile spoznane za resnične.

Naslednji dan, 25. februarja, je upravitelj Žagar Miheličevo pritožbo poslal nadškofijskemu ordinariatu (*Officium*),¹¹⁸ Mihelič pa iz Zavrha na Svibno dve pismi, nemško svojemu nečaku in pisarju Andreju Stritihu ter latinsko kaplanu Hieronimu Vechiju. Kaplanu je ukazal, naj se iz župnišča preseli v kaplanijo in počaka na odločitev iz Ljubljane,¹¹⁹ Stritihu pa je naročil, naj Vechija po potrebi spravi iz župnišča s silo. Kaplanu naj odslej nosijo hrano v kaplanijo, da ne bo mogel komunicirati s kuharico, ki mora poslej spati z drugimi dekleti, Stritih pa naj medtem preišče njene stvari.¹²⁰

Kot je Vechi 28. februarja poročal ordinariatu, se je glas o škandaloznem dogajanju v župniji Svibno medtem razširil po vsem Dolenjskem. Razglasil se je za povsem nedolžnega, prosil za nepristranskega komisarja, ki bo zadevo preiskal in o njej razsodil, ter med drugim povedal, da je Mihelič v Zavrhu ostal do sobote (27. februarja), ko je odšel k Čopu,¹²¹ tj. v dvorec Podšentjur v Št. Juriju pod Kumom k nečakinji Jeri in njenemu možu Jožefu Čopu.

Iz Št. Jurija, kjer je ostal slaba dva tedna, do 11. marca zvečer,¹²² je poslal več pisem. Najprej je že

28. februarja pisal nadškofu Brigidu o svojem stanju in o tem, kaj skupaj napletajo njegovi sovražniki. Kaplan Vechi naj bi na svoji strani zbral več ljudi, da bi ga spravili do padca (*mir den Sturz zuzubereiten*). Mihelič je posredno obtožil celo upravitelja Žagarja, s katerim naj bi se Vechi pogovarjal in si izmenjeval pisma. Nato je opisal, kako se je s kaplanom 11. februarja kar tri ali štiri ure grdo prepiral, potem ko je Vechija motil pri ljubimkanju (*Liebshandel*). Ker ga je zatem napadla huda bolezen z vročino in zmedenostjo (*Verwirrung*), glede na indice ne more verjeti drugega, kakor da ga je kaplan zastrupil. Na spravo z Vechijem nikakor ni mogoče misliti, svojemu kaplanu ne želi nič slabega, nadškofa pa prosi, naj ga zamenja z drugim kaplanom, vendar naj ta nikakor ne bo Lah (*nur keinen Welschen*). Miheličevo zdravstveno stanje se še ni popravilo in bo še potreboval zdravljenje (*ich muß mich kurieren*). Zaradi »poškodbe celega telesa« (*wegen Verwundnug des ganzen Körpers*) ga je ponoči in podnevi mučila nespečnost, po britju ga je dolgo peklo, obraz mu je otekel in boleli so ga vsi zobje. Že prejšnji dan (ko je iz Zavrha odšel v Št. Jurij) bi se sicer vrnil domov, a so mu to odsvetovali tukajšnji duhovniki, »ker so jim Lahove grožnje in bes znani boljše kot meni«. ¹²³

¹¹⁸ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 74, 25. 2. 1790.

¹¹⁹ Prav tam, No. 90, 25. 2. 1790.

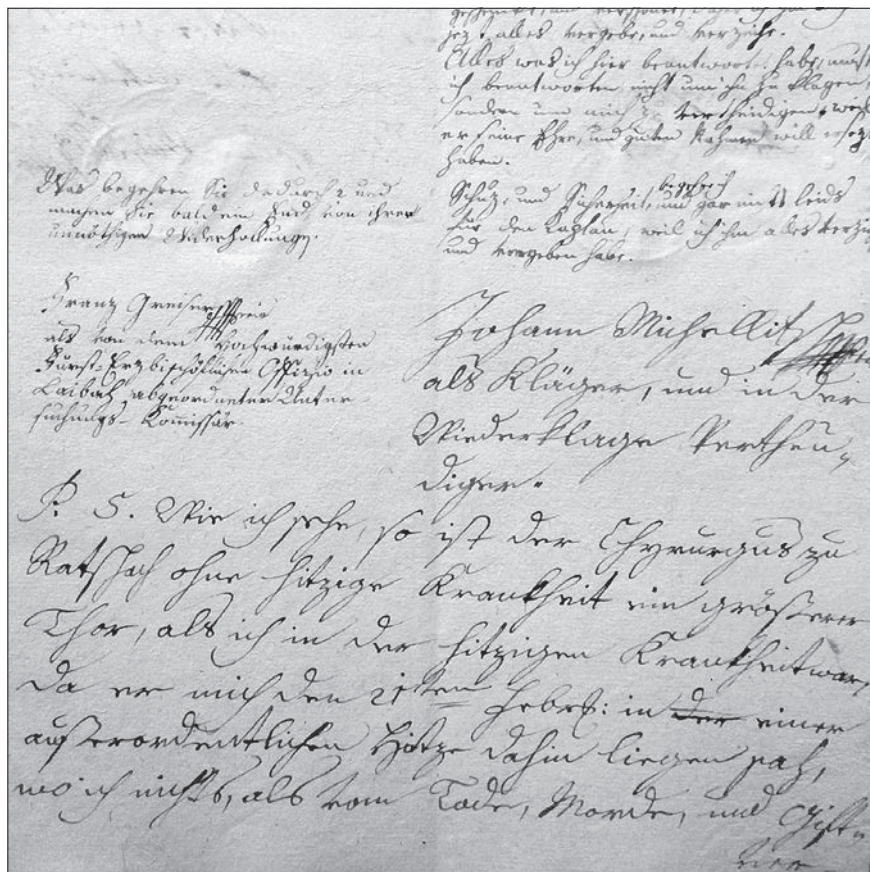
¹²⁰ Prav tam, No. 91, 25. 2. 1790. – Na pismu, ki je ohranjeno v prepisu, ni navedbe naslovnika, ampak le nagovor »Liebster Andreas!«.

¹²¹ Prav tam, No. 78, 28. 2. 1790.

¹²² Sam je na zaslišanju 16. marca 1790 pred Francem Greiserjem izjavil, da je bil v Št. Juriju (*zu St. Georgen*) od 24. februarja do 11. marca (prav tam, No. 82, 16. 3. 1790), vendar je šel najprej v Zavrh, kjer je še 25. februarja datiral

dve pismi (gl. op. 119). Kot je v poročilu ordinariatu zapisal Greiser, je Miheličeva odsotnost s Svibnega trajala od 24. februarja do 11. marca zvečer (prav tam, No. 81, 18. 3. 1790).

¹²³ Prav tam, No. 78, 28. 2. 1790. – S tukajšnjimi duhovniki (*die alhiesigen Kuraten*) so bili mišljeni trije duhovniki lokalije Št. Jurij pod Kumom in morda tudi lokalist na Konjšici (prim. Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 236–237).

Zadnja stran zaslišanja Janeza Miheliča 16. marca 1790 na Svibnem z njegovim lastnoročnim podpisom in pripisom (NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 82).

Štiri dni zatem, 4. marca, je Mihelič radeškemu ranocelniku Janezu Lovrencu Pecu (Peetz) napisal pismo, ki je naslovnika, kot bomo videli, močno razbesnelo. Svibenski župnik je Peca ogovoril s prijateljem in se mu zahvalil za to, kar naj bi mu povedal na obisku pri njem januarja prejšnjega leta 1789. Kaplan Vechi naj bi hotel od Peca kupiti strup, ranocelnik pa ga je ukanil tako, da mu je namesto strupa prodal vinski kamen (Weinstein). Mihelič je bil Pecu nadvse hvalen za njegovo razsodnost in previdnost, kajti ta vinski kamen, domnevni strup, mu je ženska oseba N. (župnijska kuharica) po lastnem priznanju vse leto občasno dajala v sirotko. Peca je zdaj spomnil na to, ker ga bodo morda o strupu izpraševali. In tu je Mihelič spremenil ton. Ranocelniku je zagrozil, da bo, če bo pri zaslišanju svojo pripoved morda hotel zanikati (*beim Examen Ihre Erzählung ablügen wollen*), zoper njega pričal pod t. i. glavno prisego (*einen Haupteid wider Sie ablegen*), ker je to od njega resnično slišal. Tedaj je Mihelič ležal v postelji, Pec pa se je smejal temu, kako modro je ukanil Vechija. In Mihelič je svojega kaplana opravičeval, češ da je kupil strup za miši, čeprav je v srcu mislil povsem drugače. Med letom se je večkrat spomnil teh besed in se začel bati pravega strupa. Dan in noč je molil, prosil za zaščito Boga in vse svetnike, dokler ni nenadoma hudo zbolel. Ker v župnišču ni zaupal nikomur

več, je po enem tednu še vročičen vstal in odpotoval v Zavrh.¹²⁴

Dan po pismu ranocelniku Pecu je Mihelič 5. marca napisal še eno pismo nadškofu, v katerem je svojega ordinarija prosil, naj Vechijevo »romanco« (*die Romanz des Vechi*) blagovoli kmalu preiskati ali povsem odpraviti s kaplanovo predstavijo. Kuharico, ki jo je prav tako treba pritegniti v preiskavo, bo takoj po vrnitvi domov odpustil, ker mu je po lastnem priznanju od časa do časa v sirotko dajala domnevni strup, ki ga je Vechi kupil od ranocelnika v Radečah. Vechi naj bi prejšnji dan Miheliča v Št. Juriju celo obiskal, drug drugemu naj bi vse odpustila, kaplan pa je še izjavil, da ne želi več ostati na Svibnem. Že 11. februarja je župniku povedal, da mora stran, ker bo sicer onesrečil njega in sebe (*unglücklich machen würde*). V čedalje bolj nekonsistentnem pismu je Mihelič med drugim še zapisal, da bolj ko bi Laha podžigali (*je mehr man dem Wälschen zu heitzen würde*), bolj bi bilo ogroženo njegovo, Miheličevo življenje (*in desto grösserer Gefahr ist mein Leben*). Vechija naj bi od sprave z njim, za katero je kaplan prosil, odvrnil gosposki upravitelj Žagar. Navrgel je še, da so kaplana na začetku obiskovala dekleta iz Šentvida pri Stični in Šmartnega pri Litiji (v teh dveh krajih je namreč prej služboval),

124 Prav tam, No. 88, 4. 3. 1790.

kar je prenehalo tako, da je on, župnik, začel z dekletimi grobo ravnati (*sie grob zu behandeln*).¹²⁵

Na ljubljanskem nadškofjskem ordinariatu so po prejemu treh pisanj iz Zavrha – Miheličeve tožbe, Žagarjevega spremnega pisma in še enega Miheličevega pisma – ter pisma kaplana Vechija ukrepali v nekaj dneh. Za preiskovalnega komisarja (*Untersuchungs-Kommissär*) so 3. marca imenovali Franca Greiserja, župnijskega vikarja na sosednjem Dobovcu. Naročili so mu, naj na podlagi priloženih spisov zasliši tožnika in obtoženega, ki naj svoji izjavi lastnoročno podpišeta, ter ugotovi, na čigavi strani je krivda.¹²⁶

Medtem ko je Franc Greiser preučeval spise, ki so mu jih poslali z ordinariata, ter pripravljali zaslišanje tožnika in toženca, je Miheličeva odsotnost pri domačih župljanih in v sosednjih župnijah zlasti med preprostim ljudstvom (*bei dem Volck von niedern Klasse*) vzbujala vedno več pozornosti in spotike. O tem je nadškofjskemu ordinariatu 10. marca pisal upravitelj svibenskega gospostva in deželskega sodišča Matija Žagar, ki je še vedno čakal na odziv cerkvene oblasti na Miheličevo prijavo oziroma ovadbo (*Anzeige*), podano gospostvu 24. februarja in dan pozneje poslano naprej v Ljubljano. Spraševal je, ali bo zadevo (*das factum*) preiskala cerkvena oblast sama ali jo bo prepustila svetni.¹²⁷

Kot smo videli, se je Mihelič naslednji dan, 11. marca zvečer, po 15 dneh odsotnosti vrnil v svibensko župnišče. Tam je dobovski vikar Franc Greiser 16. marca opravil zaslišanje obeh strani, posebej kaplana Hieronima Vechija kot obtoženega (*als Beklagter*) in posebej Janeza Miheliča kot tožnika (*als Kläger*). Ljubljčan Greiser, nekaj let starejši od Miheliča, po sodobnih pričevanjih pošten in značajan mož,¹²⁸ je preiskavo opravil temeljito in vestno, z natančnimi vnaprej pripravljenimi konkretnimi vprašanji, ki so se opirala na Miheličeve pisne obtožbe. Pogovor z Vechijem je opravil hitro, najbrž šele potem, ko je izprašal Miheliča. Kaplan je o obiskih deklet pojasnil, da so k njemu prihajala iz različnih razlogov, tako iz duhovnih kot svetnih. Zanimal je očitanje mu grobe besede, ki naj bi jih rekel župniku, in navedel drugačne, glede zastrupitve prežganke 20. februarja zvečer pa povedal, da je to dejanje le plod župnikove domišljije (*Einbildung*).

Od ranocelnika Peca ni nikoli kupil ne strupa ne česa drugega niti ni nikdar vstopil v njegovo hišo, kar mora ta pisno potrditi (*Er muß schriftlich dieses attestiren*). Greiser je nato Vechiju pokazal Pecovo pisno pričevanje (*attestat*), ki bo priloženo zaslišanju skupaj z ranocelnikovim pismom. Na zadnje vprašanje, kaj zahteva s svojimi odgovori, je kaplan odgovoril, da izgubljeno dobro ime, sicer pa je Miheliču vse oprostil in odpustil, kakor naj mu tudi Bog.¹²⁹

Zaslišanje Janeza Miheliča je bilo daljše, tudi zato, ker je Greiser vmes poklical nekaj prič, ki jih je predlagal tožnik. Ta v zvezi z obiski deklet pri kaplanu ni mogel povedati nič slabega, kar bi videl na lastne oči, ampak se je skliceval le na spektakljivost in govornice. Najsi so bili razlogi za obiske taki ali drugačni, so bili po Miheličevem mnenju dovolj slabi (*genug übel*), da so iz tega nastali (kaplanovo) skrajno zaničevanje, preganjanje in sovražnost. Med preprirom 11. februarja naj bi mu Vechi med drugim rekel, da na svetu ni slabšega človeka od njega, ko se je potem vrnil iz Ljubljane, pa, da je nadškof nad njim zelo ogorčen. Ko je Mihelič nato videl, kako mu je kaplan nalival juho, in je takoj zatem zbolel, si ni mogel misliti drugega, kakor da mu je vanjo vmešal strup. Na Greiserjevo vprašanje, ali ima vse v tožbi navedene dokaze za resnične, je odgovoril pritrdilno, na vprašanje, ali lahko njegove navedbe potrdijo priče, pa je imenoval subsidiarja (duhovnega pomočnika) Mihaela Springerja in župnijskega hlapca Jakoba Drobneteta. Springer je potrdil, da je enkrat res povedal priliko o nekem misijonarju in hiši, ki ni hotela zagoreti, pri denarju, ki ga je prejel od Vechija, pa je šlo za posojilo, da bi si kupil potrebno obleko. Hlapec Drobne je na vprašanje, kaj posebnega je videl pri kaplanu, ko je tistega sobotnega večera delil prežganko, odgovoril le, da je Vechi prijel zajemalko na sredi ročaja in župniku nalil prvemu, česa drugega pa ne ve. Nato je Greiser izprašal kuharico, na kakšen način je župniku pripravljala sirotko in ali ji je kaplan dal kako stvar, da bi jo župniku zamešala v jed ali pijačo, kar je ta zanimala, kakor tudi, da bi bila kdaj sama s kaplanom. Sledila so še zaslišanja preostalih poslov iz župnišča, ki so vsi zanimali, da bi pri kaplanu v hiši ali zunaj nje kdaj opazili kaj nespodobnega ali spotikljivega.

Ko je Greiser nato Miheliča vprašal, ali zdaj, ko so bile vse njegove obtožbe ovržene, še vedno meni, da je kaplan »videti resnično tako črn in zlovoljen, kot ga opisuje«, je ta odvrnil, da po-

125 Prav tam, No. 79, 5. 3. 1790.

126 Prav tam, No. 75, 3. 3. 1790.

127 Prav tam, No. 80, 10. 3. 1790.

128 Greiser je bil Ljubljčan, rojen leta 1742 in posvečen v duhovnika leta 1766; umrl je leta 1800 kot župnik na Brdu pri Lukovici (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 235; NŠAL 580, Zapuščina Viktor Kragl, šk. I, Duhovniki ljubljanske škofije, umrli od l. 1788 do 1841, s. p.).

129 NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 83, 16. 3. 1790.

sli vendar ne morejo vedeti vsega, kar se dogaja pri mizi, glede obiskov deklet pri kaplanu pa, da doslej še niso bili izprašani vsi njegovi posli. Nato je na Greiserjevo vprašanje, kaj se je dogajalo pri mizi, izpričal, kako je kaplan med nalivanjem juhe migal s prsti, on pa je takoj pomislil, da mu vsipava strup. Brž ko je juho použil, je zbolel, in ker je bilo to tako nenadoma in stanje tako hudo, ni zaupal nikomur, niti svojim poslom. V vročici je pričakoval gotovo smrt, zato ni videl druge rešitve, kakor da je še vročičen vstal in poiskal zaščito in varnost. Svojo hudo stisko je zaupal upravitelju gospostva Svibno (Matiji Žagarju v Zavrhu), ta pa mu je rekel, naj svoje pritožbe zapiše (*ich soll meine beschwerde aufsetzen*), kar je tudi storil, ko se je še vedno boril s smrtno vročično boleznijo. Vsi so se zaman trudili, da bi mu jo izbili. V takem stanju ni mogel domov ter si zaradi dolgotrajnih in hudih bolečin ni želel drugega kot smrt. Ničesar se ni bal bolj kakor vrnitve domov, zato je od 24. februarja (dejansko 27.) do 11. marca ostal v Št. Juriju. V tem času se je moral zaradi zelo hudih napadov bolezni in pričakovanja smrti dvakrat spovedati, kaplanu pa je vse odpustil in mu odpušča tudi zdaj. Kar je zdaj izpovedal, ni storil zato, da bi tožil kaplana, ampak da bi branil sebe, ker si hoče kaplan Vechi povrniti čast in dobro ime.

Zanimivo je, da Greiser Miheliča med zaslišanjem ni seznanil z vsebino pričevanja ranocelnika Peca. To pa je storil naknadno, saj je Mihelič pod svoj podpis, v katerem se je imenoval »tožnik in zagovornik v protitožbi« (*als Kläger und, in der Wiederklage Vertheidiger*), dodal naslednji pomenljiv pripis: »P. S. Kot vidim, je ranocelnik (*der Chyrurgus*) v Radečah brez vročične bolezni večji norec (*ein größerer Thor*), kakor sem bil jaz v vročični bolezni, ker me je 21. februarja videl ležati v izjemni vročini (*in einer außerordentlichen Hitze*), ko nisem govoril drugega kakor o smrti, umoru in zastrupljanju. Priča tega je gospod Kolovič,¹³⁰ ki se je več kot uro trudil, da bi mi jo izbil [vročino], a ni opravil ničesar, ker od vročine in »gona fantazije« (*von Hitze und Triebe der Phantasie*) nisem mogel toliko misliti in govoriti, da bi se spovedal. Kaj bi mi bilo storiti šele zdaj, če bi tožil vse volkove, medvede idr., ki so prišli nadme? Zdaj bi me goto-

vo požrli. To je razvoj [zaključek] te stvari (*Dieses ist die Entwicklung dieser Sache*).«¹³¹

Miheličevo jezo na radeškega ranocelnika Janeza Peca je povzročilo pismo, ki ga je ta prejšnji dan, 15. marca, skupaj z uradnim pričevanjem (*attestat*) poslal vikarju Greiserju. V neohranjenem atestatu je Pec zanikal vse, kar je Mihelič trdil v zvezi s strupom, v pismu pa je svibenskega župnika ves ogorčen označil za brezsrčneža in lažnivca, ki ga je spravil ob dobro ime. Če za tega »hudobnega človeka« ne bo dosegel primerne kazni pri ordinariatu in dobil zadoščenja za širjenje laži, se bo obrnil še na svetno sodišče.¹³²

Vikar Franc Greiser je v vlogi preiskovalnega komisarja nazadnje 18. marca na Dobovcu nadškofijskemu ordinariatu podal poročilo, ki je bilo za Miheliča več kot neugodno. Tožnik ni mogel dokazati ničesar, nasprotno pa so vsi, celo njegovi posli, neustrašno, ne glede na njegove grožnje, pokazali na neresničnost vseh točk obtožbe. Greiser je bil do Miheliča skoraj do konca preiskave sočuten in imel celo nekaj iskric zaupanja v njegove besede, dokler ni od ranocelnika Peca dobil zahtevanega atestata in pisma, ki sta spodkopala vse temelje Miheličeve zgodbe o zastrupitvi. A Mihelič se je urno znašel, dodal pripis (*Post Scriptum*) zoper ranocelnika in upal, da mu bo sklicevanje na domnevne fantazije med boleznijo pomagalo iz težav (*noch was aus dem Gedränge bringen*). Greiser je pikro sklenil takole: »In res, če nočemo vseh njegovih intrig (*Ränke*) pripisati izbrani zlobi, ni mogoče misliti nič drugega, kot da že dolgo fantazira; zato potrebuje ranocelnika, da bi mu očistil glavo, in vrtnarja, da bi mu malo pristrigel pisalno pero in jezik.« Sperti strani, ki se zdaj zdita med seboj dokaj spravljeni, bi bilo najbolje ločiti drugo od druge, ker se kaplan ne more več zanašati na župnikovo nestanovitnost. Ob kaplanovi dokazani nedolžnosti je Greiser »brez pristranskosti« zapisal, da je Vechi dober, marljiv in pri župljanih priljubljen duhovnik, ki (v župniji) opravlja vsaj tri četrtine dušnopastirskega dela.¹³³

Za Miheliča je bilo več kot neprijetno tudi pismo, ki ga je istega dne, 18. marca 1790, podpisal ranocelnik Pec, sestavil pa mu ga je pisanja veliko bolj vešč človek. Pec je razkril, da mu je Mihelič pisal, naj mu pomaga tako, da mu izstavi atestat (*ein hitzig entschuldigendes Attestat*), v katerem bo vsa njegova dejanja opravičil, češ da so bila storjena v vročičnem stanju. Tega Pec zaradi vesti in

¹³⁰ Marko Kolovič, po rodu Radečan, je bil posvečen v mašnika leta 1765 in od leta 1782 kaplan v domači župniji, kjer je leta 1810 tudi umrl (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 234–235). Zelo verjetno mu je prav Mihelič kot radeški župnik od leta 1781 pomagal priti do kaplanskega mesta v Radečah, saj sta se poznala od prej, ko je Kolovič sedem let služboval v Sv. Križu pri Rogatcu (Rogaška Slatina) (prav tam, str. 235), Mihelič pa sočasno štiri leta v sosednjem Rogatcu (1777–1781).

¹³¹ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 82, 16. 3. 1790.

¹³² Prav tam, No. 85, 15. 3. 1790.

¹³³ Prav tam, No. 81, 18. 3. 1790.

časti nikakor ne more storiti. Izvirnik Miheličevega pisma ima pri sebi in ga lahko vedno pokaže, ordinariatu pa pošilja (njegovo prejšnje) pismo, ki dokazuje ravno nasprotno. Pec je od ordinariata pričakoval, da bo Mihelič ustrezno kaznovan, če pa se to ne bo zgodilo, ga bo pri ordinariatu uradno tožil in zahteval zadoščenje zaradi prizadete časti.¹³⁴

In vendar Mihelič še ni odnehal, ampak je tri dni zatem, 21. marca, v pismu nadškofu Brigidu podal krajšo »repliko« (*die Replik*), v kateri je med drugim vztrajal, da je na lastne oči videl, kaj je kaplan ob natakanju juhe počel s prsti. Pisanje je zanimivo predvsem zato, ker pisec v njem navaja slovenski dialog med seboj in hlapcem Jakobom Drobnetom ob odhodu v Zavrh (20. februarja). Hlapec naj bi Miheliču tedaj dejal: »Kaj neki Gospud koplán takrat dellajo, kir njim Shuppo taljajo, kir toku gor nad talerjam nekej f perftmi menzajo.« Mihelič pa naj bi mu odvrnil: »Toku fi tudi ti tu viduv? Ti se vender en shikan zhlovek, kir tudi she kej samerkafsh, kir se tudi she kej poahtafh.«¹³⁵ Drobne je tako bojda govoril vpričo radeškega tržana Mihaela Fockeja, in ko so ga v Zavrhu o tem izprašali, naj bi izjavil, da je vedno pripravljen priseči, kaj je videl.¹³⁶

Sicer pa je Janez Mihelič v prvih mesecih leta 1790, ko so se te reči dogajale, očitno brez vidnejših težav vodil župnijske gospodarske in druge zadeve. Kapiteljskemu administratorju je, denimo, pisal o podložnikih in davkih tudi iz svojega zatočišča v Št. Juriju pod Kumom, le da ob datumu 5. marec ni navedel kraja.¹³⁷ Kot se je izkazalo pozneje, je pri gospodarjenju že prej močno popustil, saj, denimo, ni redno odvajal davkov, tako da se je nakopičilo nemalo davčnih in drugih zastankov. Ti so, kot bomo videli, nazadnje bremenili Miheliča osebno in so jih pokrili iz prodaje njegovih premičnin.

O izsledkih Greiserjeve preiskave, s katero je bil kaplan Vechi oproščen vseh Miheličevih obtožb, so ljubljanski stolni kanoniki razpravljali 23. marca. Njihova mnenja, pripisana Greiserjevemu sklepnemu poročilu z 18. marca, so bila različna, od tega, da je treba za dušno pastirstvo nesposobnega in duhovništva nevrednega Miheliča takoj odstavit, do tega, da bi zadoščalo strogo opozorilo. Tudi obiski deklet pri Vechiju niso ostali prezrti. Po mnenju enega od kanonikov bi morali

kaplana prestaviti v kak odročen kraj, kjer še ni toliko znan.¹³⁸

Odločitev o Miheličevi nadaljnji usodi je bila sprejeta po štirih tednih, 21. aprila 1790, ko je nadškof in metropolit Mihael Brigido stolni kapitelj pisno obvestil, kakšno kazen je svibenskemu župniku naložil zaradi obrekovanja dveh duhovnikov in ranocelnika ter javnega pohujšanja, ko je za 15 dni zapustil župnijo iz razlogov, ki so se porodili v njegovi domišljiji. Odvzel mu je dušno pastirstvo (*die Seelsorge abzunehmen*) ter ga razglasil za popolnoma nesposobnega (*gänzlich unfähig*) za službo župnika, dokler ne bo svojih obtožb zoper nedolžne osebe preklical ter s stanovitnim, razumnim in duhovniškemu stanu primernim vedenjem dokazal, da mu je zopet mogoče zaupati dušno pastirstvo. Najsi je obrekovanje povzročila blaznost ali hudobija (*aus Wahnwitz oder aus Bosheit*), je bil Mihelič odstavljen in za župnijskega administratorja (upravitelja) postavljen kuratni duhovnik Matija Böhm. Ta bo moral odstavljenemu župniku v župnišču brezplačno dajati hrano, Mihelič pa se bo dolžan ravnati natanko po njegovih navodilih, sicer mu bo prepovedano tudi maševanje.¹³⁹

Janez Mihelič je tako na svoji župniji postal gost novega administratorja Matije Böhma.¹⁴⁰ Koliko je še ostal vključen v redno pastoralo, ne vemo. Po odstavitvi z mesta župnika je v matičnih knjigah podpisan le še dvakrat, 24. aprila in 15. maja 1790, obakrat kot krščevec.¹⁴¹

Njegov najzgodnejši odziv na nadškofovo odločitev, da ni več župnik in dekan, najdemo v pismu, ki ga je 16. maja 1790 poslal Liberatu Vodopivcu, lokalistu na Konjšici v domači dekaniji. Najprej se je razpisal v zvezi z nameranim zaprtjem cerkve sv. Lenarta na Rodežu, nato pa prešel na svoj primer: »Kot slišim, se moji sovražniki že veselijo moje odstavitve. Ko bodo prišli gospodje komisarji, bodo že videli, kdo se v svoji fantaziji (*in seiner Phantasie*) bolj moti, ali jaz, ker sem imel v svoji zaradi bolezni povzročeni fantaziji takšne stvari za resnico, ali oni, ki bi pri zdra-

¹³⁴ Prav tam, No. 84, 18. 3. 1790.

¹³⁵ Mihelič je te besede napisal v standardni bohoričici (Japljevega prevoda Svetega pisma), ne v Pohlinoem črkopisu, v katerem je bila objavljena njegova pesem v *Pisanicah*.

¹³⁶ Prav tam, No. 86, 21. 3. 1790.

¹³⁷ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3 5. 3. 1790.

¹³⁸ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 81, 23. 3. 1790.

¹³⁹ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 21. 4. 1790. – Koncept pisma v: NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, s. n., 21. 4. 1790.

¹⁴⁰ V župnijskih maticah Böhmovo ime prvič zasledimo šele 26. julija 1790 (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1788–1800, fol. 34), vendar je nasploh redko krščevec, poročal in pokopaval. Bil je malo starejši od Miheliča (leta 1788 star 43 let), doma iz Stične, pred prihodom na Svibno je kaplanoval v Dobropolju, nato pa na Blokah, kjer je leta 1797 umrl kot župnijski upravitelj (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 186).

¹⁴¹ NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1788–1800, fol. 4.

vem telesu in razumnosti (*Denkungskraft*) zoper mene sklenili nekaj nepravicega.« Zapisal je še, da se ne boji, ker je bil Bog vedno njegov pomočnik, ter izrazil neizmerno zaupanje, hvaležnost in ljubezen do njega. Kot kaže, je – najverjetneje le v svoji domišljiji – pričakoval prihod nove preiskovalne komisije, ki bo o zadevi odločila njemu v prid, svoje obtožbe zoper Vechija pa je opravičeval s takratnimi bolezenskimi prividi.

V tem pismu je prvi zbiratelj slovenskih pregovorov citiral tudi dva pregovora, enega v italijanščini in drugega v nemščini, oba v zvezi z rodeško cerkvijo. Za nemškega je zapisal, da je njegov, kar koli že to pomeni: »*Ich habe keine Kirche aufgebaut (ist mein Sprichwort), so werde ich auch keine speren und exsecriren.*« [»Nobene cerkve nisem postavil (je moj pregovor), pa tudi nobene ne bom zaprl in desakraliziral.«]¹⁴²

Upanje, da bo spet umeščen za svibenskega župnika in dekana, ga ni zapustilo, vendar je bilo za kaj takega čedalje manj možnosti. V začetku julija je v razmiku dveh dni ljubljanskemu stolnemu kapitlju poslal dve pismi. Prvič se je podpisal samo kot duhovnik (*Priester*), drugič pa kot zdaj suspendirani župnik (*derzeit Suspendirter Pfarrer*). V prvem pismu z datumom 1. julij, ki ga je namenil neimenovanemu naslovniku, nekomu iz stolnega kapitlja, je le na splošno opisoval svojo usodo in nesrečo, ne da bi povedal kaj konkretnega.¹⁴³ Dva dni pozneje, 3. julija, ko se je obrnil na celotni kapitelj, pa je bil neprimerno bolj stvarjen in njegovo pismo bolje strukturirano. Kot pravi na začetku, je po dolgem bolehanju od Boga ponovno prejel zdravje. Tako je spet sposoben pasti svoje ovčice in skrbeti za vse drugo, zato prosi, naj kapitelj sprejme odredbo (*die Anstalt zu treffen*), s katero ga bo ponovno postavil na prejšnji položaj (*in den vorigen Stand zurückzusetzen*). V podporo temu je navedel osem razlogov, na prvem mestu, da si ne zasluži tako težke kazni zaradi stvari, ki jih je storil ljudem med vročično boleznijo iz nepremagljivega napačnega prepričanja (*aus unüberwindlichen Mißbegriffen*). Zatem je poudaril, da kapitelj ravno teh in drugih okoliščin ni preiskal in ni ugotovil resnice. Ni namreč dovolj poslušati le obrekovanja, ampak tudi drugo stran. Ostali razlogi so bili gospodarske narave ter so

zadevali davke, obdelovanje zemljišč, Miheličev vložek v popravilo župnijskih stavb in podobno. Pri zadnjem razlogu je izrazil upanje, da je samo za nekaj časa (*nur eine Weile*) odstavljen (*abgesetzt*) od dušnega pastirstva in ne tudi z župnije ter da kapitelj ne bo prekršil nadškofovega sklepa. Nazadnje je zapisal, da »knežja milost« (nadškof) gotovo ne bo še naprej nenaklonjena odpravi suspenza nad njim (*mich von der Suspension loszusprechen*), ker ga je v te okoliščine pahnila bolezen, čemur je priča Bog.¹⁴⁴

To Miheličevo pisanje je na Svibnem nastalo zadnje. V naslednjih dneh, pred 21. julijem, se je moral namreč tudi fizično posloviti od župnije, kjer je do aprila župnikoval slabi dve leti. Omenjenega dne je namreč iz Ljubljane radeškemu učitelju Jožefu Glaserju poslal potrdilo, da ima ta pri njem še 7 goldinarjev terjatve; na podlagi predloženega potrdila naj svibenski župnijski administrator Glaserju to vsoto izplača v žitu, vinu, hruškah oziroma v čemer bo hotel sprejeti.¹⁴⁵ Nato je 9. avgusta, prav tako v Ljubljani in podpisan kot nekdanji svibenski župnik, sestavil v prepisu ohranjeno pismo o poravnanih obveznostih dveh podložnikov.¹⁴⁶ Ni dvoma, da je Mihelič tedaj že prebival pri ljubljanskih kapucinih (na današnjem Kongresnem trgu), kamor ga je, kot izvemo nekaj mesecev pozneje, napotil nadškof Brigido, da si povrne spodkopano zdravje.¹⁴⁷

Iz kapucinskega samostana se je nato konec septembra in v začetku oktobra s tremi pismi obrnil na kapitelj v zvezi z urejanjem svojih stvari na Svibnem.¹⁴⁸ Župnijski administrator Matija Böhm je o tem malo prej, 25. septembra, pisal proštu ali kanclerju kapitlja,¹⁴⁹ in sicer, da bo treba oceniti, koliko je Mihelič vložil v stavbe, in ugotoviti, ali njegovo premoženje pokriva dolgove. To pa ni mogoče drugače, kot da naslovnik pisma pride sam na Svibno ali tja pošlje pooblaščenega komisarja. Enako velja za Miheliča, ki naj bo bodisi navzoč osebno ali pa naj za to pisno pooblasti

¹⁴² NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 96, 16. 5. 1790. – Italijanski pregovor se glasi: »Scherza coll' infanti, me lälfsia i Santi!«, v dobesednem prevodu: »Šali se s fanti (otroki, fantalini, tudi hlapci), pusti pri miru svetnike« in v smislu: o svetih stvarih šala ni primerna.

¹⁴³ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 1. 7. 1790. – Naslovnika imenuje samo: »Hochwürdigsten Gnaden! Gnädiger Herr und Patron!«.

¹⁴⁴ Prav tam, 3. 7. 1790.

¹⁴⁵ Prav tam, 21. 7. 1790.

¹⁴⁶ Prav tam, 9. 8. 1790.

¹⁴⁷ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 18, fasc. 37, Nadškofija 1789–1793, No. 51, 24. 11. 1790.

¹⁴⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 26. 9. 1790, 30. 9. 1790 in 2. 10. 1790. – Kapucinski samostan je v dataciji naveden v prvem in tretjem pismu, v drugem pa samo Ljubljana.

¹⁴⁹ Prošt stolnega kapitlja je bil tedaj (od 1771 do smrti 1796) Rajmund Franc Orfej grof Auersperg (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 6), kancler pa Francišek Borgia baron Raigersfeld (NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 2. 10. 1790, 21. 1. 1792), kanonik od leta 1788 in hkrati stolni župnik, od 1795 do smrti leta 1800 pa tudi pomožni škof in generalni vikar (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 7 in 11).

Nekdanji kapucinski samostan na današnjem Kongresnem trgu v Ljubljani, od koder je Mihelič jeseni 1790 pobegnil v Briksen, kolorirana jedkanica Aloisa Schaffenratha, okoli 1817 (Kopriva, Ljubljana skozi čas, med str. 144 in 145).

drugo osebo.¹⁵⁰ Vest je takoj dosegla Miheliča, ki je že naslednjega dne, 26. septembra, iz kapucinskega samostana pisal (očitno istemu kanoniku), da je izvedel za njegovo nameravano pot na Svibno, in ga prosil, naj morebitnih tamkajšnjih terjatev do njega (*wenn einige Fo[r]derungen aldort an mich vorkommen*) nima za veljavne (*nicht für geltend annehmen*). Nato je še navedel, koliko so drugi dolžni njemu, a jih zaradi svoje odsotnosti ne more terjati. K naslovniku, ki ga je imenoval »Vaša milost«, bi Mihelič prišel sam, »ker pa vidim, da so mi vsi tako nenaklonjeni in nočejo drugega kakor me še bolj zatirati, se izročam Bogu«; Boga ljubi, četudi ga Gospod »pusti od vseh strani preganjati«. Naslovnika je nazadnje prosil, naj bo iz usmiljenja prizaneseno njegovi uboščini. Iz njegovega premoženja bo mogoče poplačati vse, če mu bodo pustili obleko, knjige, posteljnino in prte, saj bi od njihove prodaje dobili malo, njemu pa bi prizadejali še večjo škodo, ko je že tako ali tako dovolj prizadet in uničen (*beschädiget, und zu Grund gerichtet*).¹⁵¹

Štiri dni zatem, 30. septembra, je obsežnejše pismo naslovil na celoten stolni kapitelj. V njem je izrecno zapisal, da ne more nič zoper to, kar je »storil v svoji vročični bolezni, skrajnem strahu in zmedenosti (*Verwirrung*)«, in da si ni mogel pomagati, ko svojih fantazij, ki jih je povzročila omenjena bolezen, ni mogel ločiti od resnice. To naj bi bilo znano vsem, le njegovi sovražniki nočejo vedeti in imajo od tega korist. Potožil je nad svojo krivično usodo, da mora zdaj živeti od miloščine tistih, ki sami živijo od miloščine (tj. ljubljanskih kapucinov), in izrazil upanje, da se bo lahko čimprej vrnil v župnijo. Če bo to šele ob jurjevem (24.

aprila naslednjega leta) – zdi se, da so ga s tem tolažili –, bo za župnijsko gospodarstvo teže, kakor če se vrne takoj. Kapitelj je najponižje prosil, naj se zanj zavzame pri nadškofu, da ga blagovoli spet postaviti na prejšnje mesto.¹⁵²

V tem pismu srečamo za našo problematiko pomenljive besede, edine, ki se v Miheličevih pismih in z njim povezanih dokumentih nanašajo na njegovo literarno ustvarjanje. O tem, kakšne spise je imel v mislih, ki naj bi jih dal oblasti v presojo, lahko le ugibamo, kakor tudi o tem, ali so bili plod njegove domišljije. Ni namreč znano, da bi po objavi edine pesmi v Pisanicah (1779) natisnil še kar koli drugega, ni pa izključeno. Vsekakor se je zaradi svojega pisanja počutil potrjenega in zaslužnega.

V prevodu pravi takole: »Zoper to [njegovo usodo] so še druge okoliščine [razlogi], namreč nekaj spisov, ki sem jih napisal za splošni blagor in srečo ljudi; tako upam veliko bolj in zagotovo v večno plačilo za svojo vnemo, trud in korist, ki še vedno nastaja [izhaja/prihaja] iz njih. Kako naj ima zdaj svet pravico, da me tako hudo kaznuje? Posebej, ker svojih pisanj nisem razširjal, ampak sem jih dal oblasti, da jih je bodisi zavrgla bodisi sprejela in odobrila, ker jih je priznala kot koristne za dobro in blaginjo neizmerno veliko ljudi.«¹⁵³

¹⁵² Prav tam, 30. 9. 1790. – Podpisan kot: »derzeit vom Pfarramte entsetzt«.

¹⁵³ »Sollen noch andere Umstände dagegen seyn, als nämlich einige zum allgemeinen Wohl, und Glückseligkeit der Menschen von mir verfaßte Schriften, so hoffe ich vielmehr ganz gewiß die ewige Belohnung für meinen Eifer, Mühe, und Nutzen, welcher daraus noch immer entsteht. Wie soll nun die Welt berechtigt seyn mich deßselben so härbe zu bestrafen, besonders da die Schriften nicht von mir ausgestreuet, sondern nur an Gehörde gegeben worden, von welcher sie entweder verworfen, oder angenommen, und begnähmigt worden, weil sie für gut, und zur Wohlfahrt ungemein vieler Menschen dienlich anerkannt worden sind« (prav tam).

¹⁵⁰ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis., 25. 9. 1790.

¹⁵¹ Prav tam, 26. 9. 1790.

Že naslednji dan, 1. oktobra, je Mihelič prejel naznanilo kapiteljskega kanclerja Franciška Borgia barona Raigersfelda, da bo v kratkem odšel na Svibno pooblaščen komisar z namenom, da, kolikor je mogoče, uredi z Miheličem povezane zadeve, ta pa naj se nemudoma izreče, ali ima svojo navzočnost pri tem za nujno ali bo za to koga pooblastil. Mihelič je dan zatem v kapucinskem samostanu napisal odgovor, da ne more priti osebno »zaradi svoje sedanje ovire, namreč kazni« (*wegen meiner dermalighen Hinderniß, nämlich der Strafe*), poleg tega pa bi bil lahko zaradi svojega preveč popustljivega vedenja pri marsičem odrinjen in oškodovan. Zato pooblašča (odvetnika) dr. (Jožefa) Lukmana¹⁵⁴ in prosi, da komisijo odložijo, dokler se ta ne vrne s Hrvaškega. Mihelič je bil prepričan, da so njegovi dolgovi oziroma neplačani zaostanki podložnikov že poravnani, saj naj bi novi župnijski administrator samo z žitno desetino pobral okoli 1000 goldinarjev. Kar pa zadeva njegove stvari na Svibnem, je prosil, naj razen žita in vina ne prodajo ničesar, ker bo vse še potreboval. Ker ima veliko terjatev do drugih, bo primanjkljaj, ki bi ga morda še bremenil po prodaji žitne in vinske zaloge, skušal hitro poravnati, ko bo spet postavljen na prejšnji položaj svibenskega župnika.¹⁵⁵

Zavedanje, da se ga bodo na Svibnem odkrivali in da je inventura njegovega tamkajšnjega imetja zadnje dejanje njegove župniške in dekanske zgodbe, je bilo za Miheličevo duševno zdravje očitno prehudo breme. Počutil se je vse bolj ogroženega in preganjanega, zaradi česar je nekega oktobrskega dne skrivaj zapustil ljubljanski kapucinski samostan in se slednjič znašel v tirolskem Briksnu. Od tam je samostanskemu gvardijanu 14. novembra poslal pismo, v katerem je pojasnil svoje dejanje, ki ga je povsem določno imenoval beg (*Flucht*). Kot pravi na začetku, ga je Bog iztrgal iz rok sovražnikov in rešil pred smrtjo. Na Kranjsko se ne bo vrnil in tam ne bo več duhovnik. Vse okoliščine preganjanja, celó leto, ko se bo to zgodilo, naj bi mu Bog razodel že v prvih dneh duhovništva (!), nato ponovno pred dvema

letoma in pol (torej sredi leta 1788), pet dni pred njegovim nedavnim begom iz Ljubljane pa jih je potrdil z besedami: »Če pride k tebi mestni župnik,¹⁵⁶ tedaj beži, moj sin!« In tako je Mihelič na Božji ukaz tudi storil. Zdaj upa, da bodo njegovi sovražniki nehali divjati in besneti, ko bodo morali jasno spoznati, kako krivično so ga preganjali, gvardijana pa prosi, naj to zadrži zase. Kje se nahaja, razkrije na koncu v prošnji gvardijanu, naj njegova spričevala (atestate), ki jih nujno potrebuje, nemudoma pošlje briksenskem škofu ali jih izroči dr. Lukmanu, če je ta že prišel domov.¹⁵⁷

O tem, v kakšnem stanju in okoliščinah ter kdaj je odstavljeni svibenski župnik Janez Mihelič prišel v Briksen, zgovorno priča dopis briksenskega škofa ljubljanskemu nadškofu z datumom 19. november 1790, pet dni po nastanku Miheličevega pisma kapucinskemu gvardijanu. Škof Jožef grof Spaur je ljubljanskemu kolegu, nadškofu Mihaelu Brigidu, poročal, da je 1. novembra prišel k njemu Janez Mihelič, ki trdi, da je župnik in dekan na Svibnem na Kranjskem. Pojavil se je bolehen in povsem izčrpan (*kranklicht und an Kräften ganz entschöpft*), ko pa si je nekoliko opomogel, je škofu zaupno povedal, da je iz Ljubljane, kjer se je zadrževal v kapucinskem samostanu, ušel iz strahu pred smrtno nevarnostjo, in sicer zaradi nekega svojega pisanja zoper celibat, ki ga je že pred desetimi leti izročil komornemu prokuratorju v Gradcu. V Briksnu, kamor je prispel po stranpoteh in preko strmih gora, so spoznali, da pomilovanja vredni duhovnik (*bedaurungswürdiger Priester*) nima utemeljenega razloga za strah, ampak da ga je do tega koraka privedlo stanje nerazsodnosti (*Sinnesverwirrung*) ali že dlje časa trajajoča depresija (*Schwermut*). Briksenski škof je želel vedeti, kako bi še vedno skrajno prestrašenega in dokaj zmedenega duhovnika spravili nazaj domov (*in sein Kirchsprengel*), če pa se mora ta resnično bati kazni, se je zanj zavzel, naj bodo do njega milostni in popustljivi.¹⁵⁸ Pismo je v Ljubljano prišlo v treh dneh, Brigidov odgovor pa je sledil že dva dni zatem, 24. novembra. V njem je prosil, naj Miheliča spravijo iz Briksna domov z rednim poštnim vozom ali na kak drug varen način, da bo zopet prišel v oskrbo ljubljanskih kapucinov. Nekaj znamenj nerazsodnosti, čeravno dvoumnih, je kazal že kot svibenski župnik in

¹⁵⁴ Zapriseženi odvetnik dr. Jožef Lukman je po kranjskem deželnem šematizmu za leto 1795 stanoval nedaleč od kapucinskega samostana, v Slonovi ulici (*Elephantengasse*), današnji Čopovi (*Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*, str. 78). Otroci so se mu tu rojevali od leta 1793 (NŠAL, ŽA Ljubljana–Marijino Oznanjenje, Matične knjige, R 1792–1796, fol. 16 in 64).

¹⁵⁵ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 2. 10. 1790. – Pismo je ohranjeno v prepisu, opremljeno samo z datumom, brez kraja nastanka, Mihelič pa je podpisan kot: »der Zeit noch mit der Sulpension behafteter Pfarrer«.

¹⁵⁶ Mestni župnik je bil v tem času kanonik Francišek Borgia baron Raigersfeld (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1771–1790, pag. 246/524 in 250/528), sicer kapiteljski kancler. O njem gl. tudi op. 148.

¹⁵⁷ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 14. 11. 1790.

¹⁵⁸ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 18, fasc. 37, Nadškofija 1789–1793, No. 50, 19. 11. 1790.

dekan, zato ga je nadškof napotil (*angewiesen*) v tamkajšnji kapucinski samostan, da bi si povrnil spodkopano zdravje.¹⁵⁹

Mihelič se kljub temu ni vrnil v Ljubljano, čeprav je briksenski škof ljubljanskemu nadškofu 13. decembra poročal, da se je medtem skoraj povsem otresel zmedenosti (*von seiner Gemüthsverwirrung beynahe ganz befreuet sey*) in da od slednje ni mogoče opaziti nobenih sledov več. K temu so največ prispevala zdravila, prijazen sprejem in poduk. Tako je po zdravnikovem mnenju obstajalo utemeljeno upanje v popolno okrevanje (*gänzliche Herstellung*), nasprotno pa nevarnost poslabšanja, če bi moral na pot v tem surovem letnem času. Briksenski škof je Brigidu obzirno predlagal, naj Miheliču pomaga s podporo v obliki pokojnine (*Pension*) iz njegove župnije, z nadarbino ali na kak drug način. Škof gostitelj tudi ni imel nikakršnih pomislekov, da Miheliču dovoli maševati.¹⁶⁰

Nadškof Brigido se je predzadnji dan leta 1790 briksenskemu kolegu lepo zahvalil za vso skrb in mu sporočil, da je nezasedene nadarbine, ki jih je Miheliču že pred njegovim odhodom (*vor seiner Entfernung*) namenil pri ljubljanski stolni cerkvi (*an meiner Metropolitan Kirche*), pustil nezasedene, določitev časa duhovnikove vrnitve pa popolnoma prepušča škofovi presoji.¹⁶¹ Z nadarbinami je imel očitno v mislih Pregljev beneficij pri stolnici, ki Miheliču uradno še ni bil odvzet.

Janez Mihelič se je 31. januarja 1791 na svojega ordinarija obrnil s prošnjo, naj zanj pri stolnem kapitlju izposluje, da mu iz njegovega premoženja pošlje 100 goldinarjev, ki jih potrebuje za plačilo hrane, obleke in drugega ter za pot domov. Ocenil je, da njegovo premoženje gotovo presega 1000 goldinarjev, iz česar naj pokrijejo 266 goldinarjev zaostalega plačila davka in dajatev. Ne pusti pa si vzeti 200 goldinarjev, ki jih je zahteval za povrnitev gradbenih stroškov (*Baureparation*), saj naj bi v zadnjih dveh letih na Svibnem za popravilo župnišča, hlevov in drugih stavb porabil najmanj 500 goldinarjev.¹⁶² Miheličeva prošnja je v Ljubljano pripotovala kot priloga priporočila briksenskega škofa.¹⁶³

Medtem je stolni kapitelj pospešeno urejal njegove premoženjske zadeve. Svibenski gosposčinski upravitelj Matija Žagar je 3. in 4. januarja 1791 skupaj z dvema cenilcema v župnišću na Svibnem izvedel inventuro Miheličevega premičnega premoženja, ki so ga ocenili na

dobrih 631 goldinarjev. Od tega je največji delež, slabih 186 goldinarjev, odpadel na terjatve pri posameznikih (*Aktiv Schulden*), vrednost knjig, ki so jih popisali samo sumarno, pa so, denimo, pavšalno ocenili na 25 goldinarjev.¹⁶⁴ Ko je Žagar nato kapitelj spraševal, ali naj gre na dražbo vse ali samo del predmetov, je izrazil mnenje, da bi Miheliču pustili obleko in nabožne knjige (*geistliche Bücher*) ter da bo iztržek na licitaciji vsaj za četrtno večji.¹⁶⁵ Brez Miheličevih terjatev, oblačil in knjig so nato na dražbi 18. in 19. januarja, prav tako pod Žagarjevim vodstvom, iztržili dobrih 535 goldinarjev. V promet so šli tudi žito, vino, suho sadje, kmečko orodje in dve glavi živine.¹⁶⁶ Drugi seznam, popis stvari, ki so jih Miheliču pustili za lastno uporabo, njihova skupna vrednost pa je znašala 77 goldinarjev in pol, je precej krajši: oblačila, perilo, prti, posteljnina, kuhinjsko posodje in dva kosa t. i. hišne opreme – skrinja iz mehkega lesa in potovalni kovček.¹⁶⁷ Ne na prvem ne na drugem seznamu ni knjig in Miheličevih pisanj (osebne arhiva), a lahko upravičeno sklepamo, da mu je ostalo tudi to – prvič zato, ker so knjige sumarno popisali ob inventuri, in drugič zato, ker so izrecno omenjene na hrbtni strani seznama predmetov, ki so mu jih pustili (*Ausweist der dem Hrn Michellitsch belassenen Kleidung, bücher und andern einrichtung*). Pri obeh postopkih, cenitvi in dražbi, je bil poleg Žagarja in dveh cenilcev ves čas navzoč Miheličev nečak Andrej Stritih.¹⁶⁸

Končni račun (*Rechnung*) o premoženjski »masi« Janeza Miheliča, datiran 28. marca 1791, so sestavili tako, da je njegovo imetje skupaj z izterjanimi dolgovi dosegalo vrednost 653 goldinarjev in 12 krajcarjev, izdatki pa natanko toliko, od tega največ, 400 goldinarjev, izplačanih stolnemu kapitlju.¹⁶⁹ Vseh terjatev do Miheliča je bilo precej več, za dobrih 1188 goldinarjev: 695 je zahteval stolni kapitelj, 138 nadžupnik v Laškem, 285 upravitelj Pregljevega beneficija v Ljubljani in 68 Andrej Stritih, ki je označen kot Miheličev sorodnik (*Vätter*). Po odbitku poravnanih dobrih 677 goldinarjev obveznosti je Miheličev skupni dolg do upnikov nanese 511 goldinarjev in 6 krajcarjev.¹⁷⁰

164 NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 5. I. 1791.

165 Prav tam, 8. I. 1791.

166 Prav tam, 18.–19. I. 1791.

167 Prav tam, 21. I. 1791, popis predmetov.

168 Prav tam, 21. I. 1791, pobotnica.

169 Prav tam, 28. 3. 1791, Rechnung.

170 Prav tam, 28. 3. 1791, Forderungen. – V prilogi s 30. septembra 1790 (prav tam, priloga B, 30. 9. 1790) je laški nadžupnik Jožef Kazimir pl. Führenberg likvidacijski komisiji sporočal, da nekdanji svibenski župnik Janez Mihelič deželnim stanovom ni odvedel davkov in drugih deželnoknežjih dajatev od njegovega imenja Konjšica

159 Prav tam, No. 51, 24. II. 1790.

160 Prav tam, No. 52, 13. 12. 1790.

161 Prav tam, No. 53, 30. 12. 1790.

162 Prav tam, No. 57 1/2, 31. I. 1791.

163 Prav tam, No. 57, 7. 2. 1791.

Ko je Žagar celotno dokumentacijo pošiljal kapitlju, je predlagal, naj tiste stvari, ki so jih Miheliču pustili, prevzameta v hrambo njegova sorodnika (*seinen befreundeten*) Jožef Čop in Andrej Stritih v Št. Juriju (dvorcu Podšentjur), saj bi se lahko zaradi vlage poškodovale in propadle, če se gospod Mihelič ne bo kmalu vrnil.¹⁷¹

Pričakovanje Janeza Miheliča, da bi iz »mase« svojega premoženja na Kranjskem dobil zaprosenih 100 goldinarjev, se je torej izjalovilo, saj denarja ni bilo na voljo. Nadškof Brigido je 8. aprila v odgovoru na dopis škofa Spaura s 7. februarja kratko zapisal, da Miheličevo premoženje po ugotovitvah stolnega kapitlja še zdaleč ne zadošča za pokritje njegovih dolgov.¹⁷² Nato se je Mihelič 20. aprila iz Briksna na nadškofa obrnil s prošnjo, naj za izplačilo 100 goldinarjev posreduje pri kapitlju, in potožil, kako kapitelj trdo ravna z njim. Pri tem je s številkami dokazoval, da njegovi dolgovi od neplačanih davkov in drugih obveznosti niso tako visoki in da so drugi njemu dolžni več, tako samo za popravila stavb pri župniji 500 goldinarjev.¹⁷³ Šest dni zatem je v Ljubljano, najverjetneje nadškofu, poslal še pooblastilo (*Vollmacht*) Jožefu Čopu in Andreju Stritihu, da jima izroča v hrambo vse svoje stvari, ki so na Svibnem in drugje, tj. perilo, postelnino, knjige, obleko in aktivne dolgove (*Aktiv Schulden*), ter ju pooblašča, da slednje izterjata in razen 100 goldinarjev porabita za svoje potrebe. Teh 100 goldinarjev pa naj stolni kapitelj pusti njemu in mu jih pošlje.¹⁷⁴ Prepis pooblastila je nato prek kapitlja prišel v roke svibenskega gosposčinskega upravitelja Matije Žagarja, ki je 24. junija odgovoril, da čaka ukaz, ali naj Miheličeve stvari izroči omenjenima Miheličevima sorodnikoma ali ne.¹⁷⁵ Da je do izročitve nedvomno prišlo, priča Žagarjev dopis kapiteljskemu kanclerju baronu Raigersfeldu 21. januarja 1792, v katerem je zapisano, da bi Mihe-

ličev sorodnik (*Vetter*) Andrej Stritih želel prevzeti tudi (sic!) Miheličevo obleko in druge stvari, ki so ostale za njim v ljubljanskem kapucinskem samostanu, za kar bo potreboval napotilo (*Anweisung*) bodisi nadškofijskega ordinariata bodisi stolnega kapitlja. Kanclerja je prosil za izstavitev takega dokumenta, da bo Stritih »te malenkosti« lahko dvignil (*zur behöbung dieser Kleinigkeiten*).¹⁷⁶ Če se je to res zgodilo – in razlogov proti ni videti –, so se torej vse Miheličeve osebne stvari, ki jih je pustil na Kranjskem, znašle v Čopovem dvorcu Podšentjur v Št. Juriju pod Kumom, od njegovih tamkajšnjih sorodnikov pa je bilo odvisno, kako so z njimi ravnali odtlej.

Briksenski škof Spaur se je pri ljubljanskem nadškofu Brigidu za Miheliča še enkrat zavzel v pismu 16. maja 1791, ki ga je deset dni pred smrtjo podpisal že z močno tresočo roko. V njem sporoča, da je duhovniku Janezu Miheliču svetoval, naj odpotuje v domačo nadškofijo urediti svoje stvari. Mihelič je 9. maja škofa pisno prosil, naj mu dovoli ostati, dokler ne prejme potnine (*Reisezehrung*) iz svojega premoženja – za pešačenje 50 milj daleč je namreč prešibek – ali pa od Brigida prejme odgovor na svojo prošnjo z 20. aprila. Spaur je prosilca podprl in še zapisal, da bi bila Miheličeva prisotnost v Ljubljani, kot pravi on sam, nujna za poravnavo dolgov in zavrnitev nepravičnih zahtev do njega.¹⁷⁷

Medtem so se na Kranjskem z zahtevami do Miheliča oglašali še novi upniki, zato je kapitelj zadevo 14. junija 1791 uradno predal v nadaljnjo obravnavo civilnemu sodišču, ki je po novem imelo jurisdikcijo nad duhovnimi osebami, tj. ljubljanskemu mestnemu magistratu.¹⁷⁸ Do pomembne spremembe je kmalu zatem prišlo tudi v Miheličevi nekdanji župniji Svibno, saj se je od nje avgusta ali v začetku septembra poslovil kaplan Hieronim Vechi.¹⁷⁹ Še pred njim je najpозnejše spomladi odšel drugam pohabljeni subsi-

ter od desetine na Kranjskem in Štajerskem za leto 1789, ki jo je imel od njega v zakupu, da pa jih je od podložnikov »pod roko zvijačno pobral« (*unter der Hand meüchlerisch eingehoben*). Führenberg ga je zaradi tega pogosto opomnil, tudi prek nadškofijskega ordinariata, a je ostalo le pri Miheličevih obljubah. Skupaj z obrestmi se je nabral zaostanek v višini 138 goldinarjev, 54 krajcarjev in en pfenig.

¹⁷¹ Prav tam, 28. 3. 1791, dopis kapitlju.

¹⁷² NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 18, fasc. 37, Nadškofija 1789–1793, No. 57 1/3, 8. 4. 1791.

¹⁷³ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 20. 4. 1791.

¹⁷⁴ Prav tam, 26. 4. 1791. – Pooblastilo je ohranjeno v prepisu, ki je najverjetneje priloga, o kateri govori Brigido v kratkem dopisu kapitlju 4. maja 1790 kot o ponovnem Miheličevem pisanju, poslanem prek briksenskega škofa (prav tam, 4. 5. 1791).

¹⁷⁵ Prav tam, 24. 6. 1791.

¹⁷⁶ Prav tam, 21. 1. 1792.

¹⁷⁷ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 18, fasc. 37, Nadškofija 1789–1793, No. 58, 16. 5. 1791.

¹⁷⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 14. 6. 1791.

¹⁷⁹ Vechi je na Svibnem zadnjič krščeval 14. avgusta 1791, od 25. septembra pa srečujemo ime njegovega naslednika (NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1788–1800, fol. 27). Le kratek čas je opravljal službo župnijskega vikarja na Dobovcu, kjer ga najdemo od 9. do 27. septembra (NŠAL, ŽA Dobovec, Matične knjige, M 1776–1812, fol. 33–34). Kot subsidiar in kaplan je zatem služboval v Šentvidu pri Stični, kjer je bil kaplan že v osemdesetih letih, in kot kaplan v Žužemberku, po letu 1796 pa ga ne najdemo več med duhovniki ljubljanske nadškofije (*Catalogus cleri Archi-dioecensis Labacensis anno 1793*, s. p., črka V; 1794, str. 22; 1795, str. 27; 1796, s. p., črka V; 1797; 1798; 1799; 1800; Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 22).

diar Mihael Springer,¹⁸⁰ Miheličev nečak Andrej Stritih pa ni več mogel ostati pisar, ampak se je ob stričevem odhodu s Svibnega (julija 1790), če ne že prej, preselil k sestri in svaku Čop v Podšentjur.¹⁸¹

Za Janeza Miheliča se je marsikaj spremenilo sredi leta 1791, po smrti briksenskega škofa Jožefa grofa Spaura 26. maja.¹⁸² Škofova okolica mu po vsem sodeč ni bila več tako naklonjena kakor pod Spaurom in glede na neugodno gmotno stanje, v katerem se je znašel, si je moral sredstva za preživetje poiskati sam. Kmalu se je preselil v drugo južnotirolsko škofijo Trident (Trient/Trento), v gorsko župnijo Karneid (it. Cornedo) nad Boznom (Bolzano). Od tam je svojemu ordinariju 22. avgusta 1791 poslal prošnjo za odpust iz ljubljanske nadškofije (*mir die Entlassung zu erteilen*), ker je doma tako zelo »zavržen« (*da ich aldort sosehr verworfen bin*), in bi dušno pastirstvo poslej želel opravljati v kateri drugi škofiji. Kot naj bi bilo nadškofu Brigido dobro znano, so ga v skrajno bedo privedli izjemna »dušna vnema« (*Seelen-eifer*), zlobni sovražniki in zaradi raznih nespo- razumov še njegovi nadrejeni, za odpust pa tedaj ni prosil šele prvič, temveč ponovno (*abermal*).¹⁸³ Karneidski župnik Johann Franz Mayr, pri katerem je Mihelič prebival že nekaj mesecev (*einige Monate*), je njegovo prošnjo pospremil s potrdilom, da se vede povsem primerno ter da zgledno in vneto pridiga in katehizira, tako da bi ga želel obdržati in mu pomagati v njegovi »tegobni usodi«. ¹⁸⁴ V Karneidu je Mihelič izjemoma tudi krstil otroka, in sicer 17. julija 1791, podpisan preprosto kot duhovnik (*Priester*).¹⁸⁵

Ni znano, kdaj natanko in zakaj je Karneid zapustil ter kdaj ga je Brigido uradno odpustil iz ljubljanske nadškofije. Oboje se je zgodilo pred 16. februarjem 1792, ko se je nekdanji svibenski župnik in dekan na svojega – zdaj že nekdanjega – ordinarija obrnil z novim pismom, datiranim v kraju Wangen (Vanga) nad Boznom. Iz pisma, pod katerega se je podpisal kot »duhovnik pod nemškim viteškim redom«¹⁸⁶ (*Priester unter dem*

deutschen Orden), izvemo, da mu je Brigido medtem izdal »odpust za večne čase« (*die Entlassung zu ewigen Zeiten*), ni pa mu dal tudi »dobrega priporočila« (*keine gute Empfehlung*), ki si ga je po svojem prepričanju v vsakem pogledu zaslužil. Nadškofa je zdaj prosil, naj »popusti v najbridkejšem preganjanju« (*von dieser bitterster Verfolgung nachlassen*) in mu ponovno pomaga.¹⁸⁷ Sočasno z Miheličem je na ljubljanski nadškofijski ordinariat naslovil prošnjo wangenski župnik Josef Puntleitner – v župnijo je prišel šele konec januarja¹⁸⁸ –, ki je tridentinski ordinariat malo prej prosil, naj Miheliča izpraša v dušnem pastirstvu, da bi pri njem zasedel mesto duhovnega pomočnika. Vendar so mu z ordinariata odgovorili, da je Janez Mihelič sicer predložil več dokumentov s prošnjo, da bi smel spovedovati, ki pa niso zados-tovali, ampak mora pojasniti razlog svojega odhoda iz ljubljanske nadškofije. Ko ga dobijo, za izdajo dovoljenja ne bo več ovire. Župnik Puntleitner je zdaj prosil v Ljubljano, naj mu sporočijo zakoniti razlog Miheličevega odhoda, ki ga bo nato posredoval tridentinskemu ordinariatu.¹⁸⁹ V konceptu ohranjen kratek odgovor nadškofa Mihaela Brigida z datumom 22. marec 1792 pravi, da je po župnikovanju v Radečah in na Svibnem nabiral zdravje pri kapucinih, potem pa pod težo težav zapustil ljubljansko nadškofijo.¹⁹⁰

Vse kaže, da v Tridentu z odgovorom niso bili povsem zadovoljni, saj je 10. maja nadškofu Brigidu pisal še kanonik Simone Albano Zambaiti. Iz pisma izvemo, da Mihelič že nekaj časa pomaga wangenskemu župniku pri cerkvenih opravilih in da bi se zdaj želel zaposliti v dušnem pastirstvu. Za pridobitev potrebnih dovoljenj je predložil spričevala, posebej omenjenega župnika, ki je Miheliča pohvalil, ne toliko njegove nravi (*costumi*), ampak sposobnosti in vnemo za dobrobit duš. Kljub temu so v tridentinski škofiji želeli od Brigida dobiti njegov opis, da bi z gotovostjo vedeli, ali ga lahko zaposlijo kot dušnega pastirja.¹⁹¹

Odgovor iz Ljubljane z datumom 29. maj 1792, ki ga poznamo spet samo v kratkem konceptu, je bil očitno precej lakonski. Mihelič je dve leti opravljal službo župnika in dekana na Svibnem, ne da bi dajal povod za pritožbe. Zapustil jo je, ko

¹⁸⁰ O njem gl. op. 116.

¹⁸¹ O njegovem bivanju v Podšentjurju: Golec, *Slovenska posebnost*, str. 223.

¹⁸² https://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_von_Spaur

¹⁸³ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 18, fasc. 37, Nadškofija 1789–1793, No. 60, 22. 8. 1791.

¹⁸⁴ Prav tam, No. 59, 20. 8. 1791.

¹⁸⁵ SLA/APB, STKB online, KB_Karneid_Cornedo, Registro dei battesimi 1747–1826, fol. 107/25. – V poročni matici Miheliča ne srečamo kot duhovnika poročevalca (prav tam, Registro del matrimoni 1747–1827, fol. 31–31), v mrliški pa v tem času niso vpisovali imen duhovnikov pokopavalcev (prav tam, registro delle morti 1749–1826, pag. 59–61).

¹⁸⁶ Župnija Wangen/Vanga je še danes inkorporirana nemškemu viteškemu redu (<https://de.wikipedia.org/wiki/>

Wangen_(Ritten).

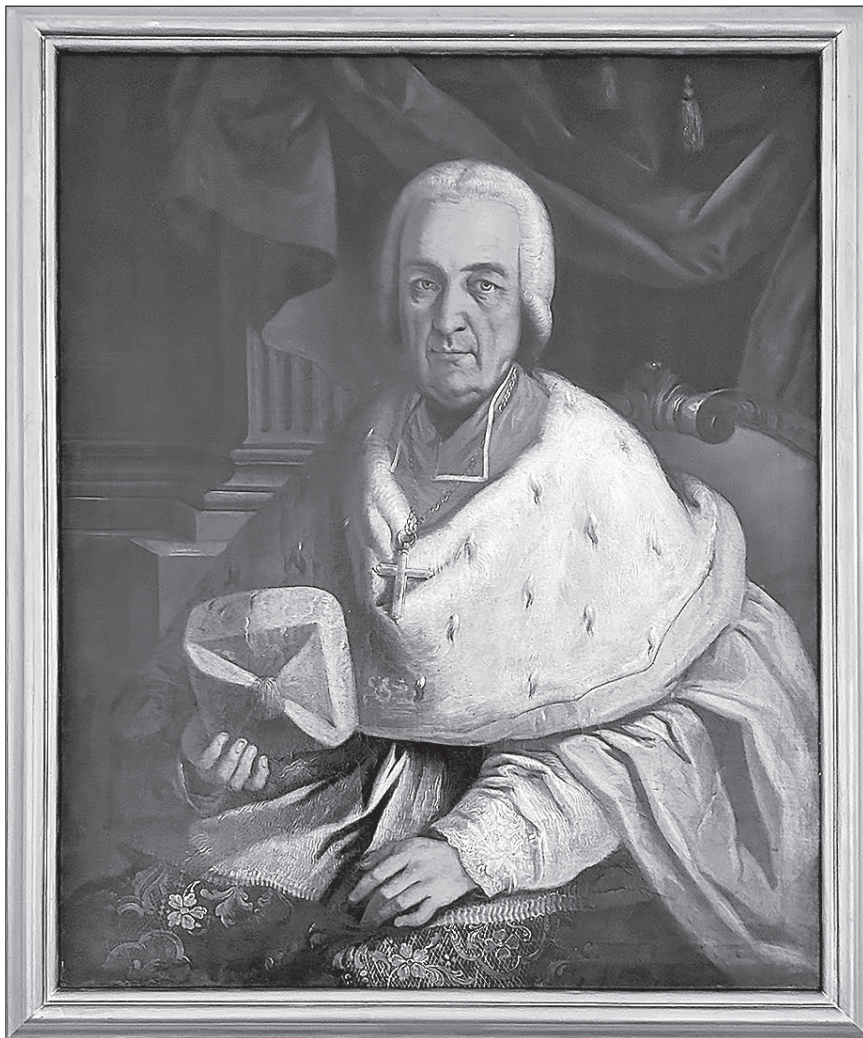
¹⁸⁷ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 18, fasc. 37, Nadškofija 1789–1793, No. 61, 16. 2. 1791.

¹⁸⁸ Puntleitner je v krstni matični knjigi prvič vpisan 26. januarja 1792 (SLA/APB, STKB online, KB_Wangen_Vanga, Registro dei battesimi 1744–1795, pag. 153).

¹⁸⁹ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL 3, šk. 18, fasc. 37, Nadškofija 1789–1793, No. 62, 16. 2. 1791.

¹⁹⁰ Prav tam, No. 63, 22. 3. 1792.

¹⁹¹ Prav tam, No. 65, 10. 5. 1792.

Briksenski škof Jožef grof Spaur (1718–1791) (wikipedia).

so se pokazala nedvoumna znamenja duševne zmedenosti. Nato je pobegnil v Briksen k zdaj že pokojnemu škofu, čigar zdravnik je zagotovil, da obstaja upanje v popolno ozdravitev.¹⁹²

Janeza Miheliča so v župniji Wangen nemara zaposlili še pred prispelim odgovorom iz Ljubljane. Ko je 26. februarja 1792 prvič krščeval, je v krstni matici (z župnikovo roko) naveden kot *supernumerarius*, naslednjič, 28. aprila, pa že kot duhovni pomočnik oziroma kaplan (*cooperator*). Odtlej je bil zelo pogost krščevalec, označen kot *cooperator (alda)* in *Hilfspriester*,¹⁹³ poročil pa je tudi tri zakonske pare.¹⁹⁴ V župniji Wangen je ostal več kot štiri leta, do pomladi 1796, in dobil medtem dva nova predstojnika.¹⁹⁵ Vendar se njegova

pričakovanja v novem okolju očitno niso izpolnila, pojavljala sta se domotožje in želja po vrnitvi v domovino. Tako je 25. marca 1793 nadškofu Brigidu poslal čustveno nabito pismo s prošnjo, naj ga ponovno sprejme v svojo nadškofijo. Konkretnih razlogov za takšno željo ni navajal, ampak je zgolj tožil nad jarmom svoje nadvse grenke usode in se skliceval na svetopisemske prilike.¹⁹⁶ Če nič drugega, vsebina pisma kaže na piščevo nestanovitnost in razpoloženska nihanja. Ni znano, kaj mu je njegov nekdanji ordinarij odgovoril, če mu je sploh, omenjeno Miheličevo pismo pa je njegovo zadnje znano osebno pisanje.

Vemo sicer še za eno pismo, a gre le za lapidaren regist v repertoriju nadškofijske pisarne za leto 1795. Notica brez datuma se v slovenskem prevodu glasi: »Mihelič N. prosi, da bi ga v tej škofiji 'začasno prenašali' (*einstweilen geduldet zu werden*) in da bi smel maševati, odločitev (*die*

¹⁹² Prav tam, No. 66, 29. 5. 1792.

¹⁹³ SLA/APB, STKB online, KB_Wangen_Vanga, Registro dei battesimi 1744–1795, pag. 153–164; Registro dei battesimi 1795–1847, pag. 1–6.

¹⁹⁴ Prav tam, Registro del matrimoni, pag. 57–58. – V mrliški knjigi v tem času ni imen duhovnikov pokopavalcev (prav tam, Registro delle morti 1723–1846).

¹⁹⁵ Puntleitnerja je, kot pričajo matične knjige, konec leta 1792 zamenjal župnik Johann Eunmoser (prav tam, Registro dei battesimi 1744–1795, pag. 156), tega pa v začetku

leta 1794 Josef Mayr (Registro del matrimoni, pag. 57). Ne Puntleitner ne Eunmoser nista umrla v Wangnu (prav tam, Registro delle morti 1723–1846, pag. 193, 194–195).

¹⁹⁶ NŠAL, NŠAL 3, ŠAL, šk. 16, fasc. 34, Dekanija Svibno 1789–1793, No. 151, 25. 3. 1793.

Äusserung) pa naj se mu pošlje v Lož.«¹⁹⁷ Žal v fasciklu, na katerega se repertorij sklicuje, danes ni mogoče najti dokumenta, ki bi zadevo natančneje osvetlil.¹⁹⁸ Tako tudi ni znano, ali je nadškof Brigido prošnji ugodil. Bolj ali manj gotovo je le to, da se je Mihelič za nekaj časa vrnil na Kranjsko in se omenjenega leta zadrževal v Ložu, prekone pri župniku Jakobu Neboisu v Starem trgu pri Ložu;¹⁹⁹ starotrska župnija se je namreč tedaj uradno še imenovala Lož.²⁰⁰ Drugih pričevanj o njegovem tamkajšnjem bivanju ni. V matičnih knjigah ni nikoli podpisan kot krščevalec, poročevalec ali pokopavalec.²⁰¹ Miheličeva prisotnost na Kranjskem je trajala le nekaj tednov ali mesecev in jo moramo postaviti v čas, ko v wangenski krstni matici ni nastopal kot krščevalec, tj. med 7. aprilom in 6. septembrom 1795.²⁰²

V župniji Wangen je ostal do pomladi 1796; 25. aprila je še zadnjič naveden kot krščevalec in tamkajšnji duhovni pomočnik oziroma kaplan (*cooperator alda*).²⁰³ Kam ga je vodila nadaljnja življenjska pot in kje se je končala, za zdaj ni znano. Prvi šematizem duhovnikov tridentinske škofije po njegovem odhodu iz Wangna je bil natisnjen leta 1803 in Janeza Miheliča ne pozna več.²⁰⁴ Samo ugibati je mogoče, ali je medtem umrl kot duhovnik v kateri drugi tamkajšnji župniji ali pa je odšel v drugo škofijo. To zagotovo ni bila škofija Briksen, ker ga v njenih šematizmih ni.²⁰⁵ Vsekakor tudi ni več služboval v ljubljanski nadškofiji,

saj njegovega imena ni v njenih tiskanih šematizmih.²⁰⁶ Morda je na Kranjskem še kdaj prebival ali umrl ali pa je za stalno ostal v tujini. Kot živ je torej izpričan štiri leta pozneje, kot smo mislili doslej. Po Kidriču je bila poslednja ohranjena vest o njem iz leta 1792, »ko je imel Pregljev beneficij pri ljubljanski stolnici.«²⁰⁷ V resnici je tedaj in še naslednje leto zgolj tekkel postopek v zvezi z njegovimi dolgovi do kapitlja iz naslova Pregljevega beneficija.²⁰⁸ Nikakor pa ne drži, da bi po odhodu s Svibnega kdaj kot beneficiat »menda« živel v Ljubljani, kot je previdno sklepal Kidrič²⁰⁹ in kar je za njim že kot gotovo dejstvo povzel A. Gspan.²¹⁰

Komaj je mogoče verjeti, da bi o Miheličevi nadaljnji usodi kaj več vedel tedaj že več let (od 1784) na Dunaju živeči Marko Pohlin, prej nasprotno. Čeprav je Pohlin svojo *Bibliotheca Carnioliae* dopolnjeval skoraj do smrti (1801),²¹¹ Miheliča

MICHELITSCH (Joan.) Carn. Kroppenfls
Parochus in Radzhah cecinit:

a) *Mila pesm*, *Katiro je on k'hvali teh Pregovorov pejl*. ext. in collectione elegantiorum Carniol. litterarum, feu *skuspravljanje* etc. Lab. typ. Eger. 1779. in 8. maj. b) *Kraynski Pregovori* (Adagia Carniolica) MS. in 4. jufl. voluminis, fervat apud se, quae si in ordinem, feu systema redacta evulgaret, Carniolicae litteraturae non modicum praestaret beneficium.

Geslo o Janezu Miheliču v Pohlinovi Kranjski biblioteki (po: Pohlin, Bibliotheca Carnioliae – Faksimile, str. 380).

197 NŠAL, NŠAL 4, ŠAL 4, Repertoriji, šk. 108, repertorij 1794–1795, s. p., M.

198 Prav tam, šk. 74, fasc. 14.

199 Jakob Nebois je bil Jeseničan, posvečen v duhovnika leta 1762 (Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 259; Kebe, *Loška dolina*, str. 53). Umrl je 28. junija 1796 v Starem trgu, po mrliški matici star 58 let (NŠAL, ŽA Stari trg pri Ložu, Matične knjige, 1784–1804, pag. 119).

200 Kebe, *Loška dolina*, str. 34.

201 NŠAL, ŽA Stari trg pri Ložu, Matične knjige, R 1784–1804, P 1784–1804, M 1784–1804.

202 V vmesnem času so bili v Wangnu samo trije krsti, in sicer 25. maja ter 1. in 8. julija (SLA/APB, STKB online, KB_Wangen_Vanga, Registro dei battesimi 1795–1847, pag. 1–2).

203 SLA/APB, STKB online, KB_Wangen_Vanga, Registro dei battesimi 1795–1847, pag. 5. – Na naslednji strani (pag. 6) je Mihelič z župnikovo roko naveden kot krščevalec 5. aprila. Morda gre za napako in je bil mišljen 5. maj. Naslednji krst je sledil šele 8. julija.

204 *Catalogus cleri saecularis, et regularis*. – Po informaciji tridentskega škofijskega arhiva (Archivio Diocesano Tridentino) avtorju z dne 12. februarja 2024 ne obstajajo šematizmi za vmesni čas. Naslednji šematizem je šele iz leta 1826 in v njem ni Miheličevega imena.

205 Po informacijah briksenskega škofijskega arhiva (Diözesanarchiv Brixen) avtorju z dne 11. novembra 2024 in 24. februarja 2025 imena Janeza Miheliča ni v šematizmih škofije Briksen za leta 1797, 1800, 1803 in 1806, kakor tudi ne v arhivskih podatkovnih bazah (Archiv-Datenbanken).

206 *Catalogus cleri Archi-dioecensis Labacensis anno 1796; 1797; 1798; 1799; 1800; 1801; 1802; 1803; 1804; 1806; 1808; 1809*.

207 Kidrič, *Mihelič Janez*, str. 112. – Kidrič je ta podatek opiral samo na navedbo v registru deželne vlade (v takratnem državnem arhivu pri Narodnem muzeju) za leto 1792 o terjatvi dobrih 285 goldinarjev do nekdanjega svibenskega župnika Miheliča iz naslova Pregljevega beneficija (*wegen von dem Preglischen Beneficium*); sam spis je bil tedaj že škartiran (Kidrič, *Dobrovský*, str. 196, op. 91). Zadovoljil se je z ugotovitvijo škofijskega arhivarja F. Pokorna, kaj in kje je bil Pregljev beneficij, izpričan od leta 1717, in s spoznanjem, da Miheliča »ni v nobeni lj. župniji med umrlimi« (prav tam), po gradivu v ljubljanskem škofijskem arhivu pa ni posegel. F. Ilešič je že pred tem ugotavljal, da Miheličevega imena ni več v šematizmu duhovnikov ljubljanske nadškofije za leto 1793 (Ilešič, *Kompetenti*, str. 22).

208 NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 30. 5. 1790, 25. 8. 1792, 18. 9. 1792, 16. 3. 1793 in 10. 4. 1794.

209 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 263.

210 Gspan, *Cvetnik*, str. 292–293.

211 Gl. op. 77.

v njej imenuje župnik v Radečah, kar ta ni bil že od leta 1788. Podatek, da Mihelič zbirko kranjskih pregovorov hrani pri sebi, se je zagotovo nanašal še na osemdeseta leta, potem pa Pohlin o zbirki in njenem avtorju ni več imel vesti.

France Kidrič je menil, da je bil Mihelič po vsej verjetnosti že mrtev, ko je Pohlinova *Bibliotheca Carnioliae* leta 1803 doživela natis,²¹² a tudi to ni gotovo. Sklepamo lahko le, da najbrž ni bil več živ leta 1809, ko se je začelo iskanje njegove zbirke pregovorov.²¹³ Tako je Miheličevo smrt mogoče z ustrezno mero previdnosti postaviti v časovni razpon med letoma 1796 in 1809, medtem ko je kraj smrti še vedno neznanka. Vemo le, kateri kraji to niso. Potrjeno ni umrl v župniji Lož,²¹⁴ kjer se je mudil leta 1795 in kamor bi se še lahko kdaj vrnil; prav tako ne na rodni Spodnji Dobravi,²¹⁵ v rodni župniji Mošnje²¹⁶ in v bližnji Kropi,²¹⁷ kjer je dal Žiga Zois leta 1809 zaman iskati njegovo pogrešano zbirko pregovorov, misleč, da je bil Mihelič povezan s tem krajem.²¹⁸ Njegova življenjska pot se tudi ni končala v dvorcu Podšentjur v Št. Juriju pod Kumom pri nečakinji Jeri Čop, njenem možu Jožefu in nečaku Andreju Stritihu,²¹⁹ kamor so leta 1791 in 1792 prišle njegove osebne stvari. Postavlja se vprašanje, ali je (lahko) uveljavljal pravico do stanu primerne vzdrževanja, ki mu jo je jamčil mizni naslov velesovskih podložnikov v Vogljah.²²⁰ V škofijskih repertorijih ni o tem nikakršnega zapisa,²²¹ njegova smrt pa ni vpisana ne v mrljskih maticah župnije Šenčur, pod katero so spadale Voglje,²²² ne v Velesovem.²²³ Prav tako jo zaman iščemo v mrljskih maticah ljubljanskih župnij.²²⁴ Verjetno je sicer, ne pa tudi rečeno, da

je bil Mihelič res že več let pokojni – tako Kidrič –, ko je Zois leta 1809 po Gorenjskem zaman poizvedoval za njim in iskal njegovo zbirko pregovorov.²²⁵ Z gotovostjo lahko zapišemo le, da je bil še živ 25. aprila 1796, ko mu je bilo nekaj manj kot 46 let in je zadnjič krščeval v Wangnu pri Boznu.

USODA MIHELIČEVE ZBIRKE PREGOVOROV

Na koncu se pomudimo še pri Miheličevi pogrešani rokopisni zbirki pregovorov *Krajnski Pregovori*. Poleg namigovanja v njegovi in Pohlinovi pesmi v *Pisanicah* (1779), da takšna zbirka že nastaja, je edino neposredno pričevanje o njej Pohlinovo geslo o Miheliču v njegovi literarni zgodovini Kranjske z naslovom *Bibliotheca Carnioliae*.²²⁶ Kot rečeno, Miheliča imenuje župnik v Radečah, kar je bil ta v letih 1781–1788, navaja pa dve njegovi deli: pesem v *Pisanicah* (1779) in zbirko pregovorov. O tej v slovenskem prevodu, narejenem po objavi Biblioteke Kranjske iz leta 1803, pravi: »*Krajnski Pregovori* (Kranjski pregovori).²²⁷ Rokopis v četverki pravičnega volumna [Mihelič] hrani pri sebi. Če bi jih urejene po vrsti ali sistemu objavil, bi kranjski književnosti izkazal nemajhno uslugo.«²²⁸

Na ta zapis je leta 1808, le malo po prihodu na študij na Dunaj, postal pozoren tedaj 28-letni Jernej Kopitar. Kot je 5. decembra med drugim sporočal v pismu svojemu mecenu Žigi Zoisu, je (nedavno) sklenil znanstvo z Jeseničanom, duhovnikom Frančiškom Herbicem, kustosom Terezijanske akademije, ki je bil dober znanec Marka Pohlina in je od tega dobil rokopis *Bibliotheca Carnioliae*. Nato je Herbičev predstojnik Josef Sartori rokopis zoper njegovo voljo objavil v katalogu Terezijanske biblioteke (1803).²²⁹ Kopitar je iz Herbičevega izvoda te redke objave zase in za Zoisa izpisal 21 zanimivih notic, med njimi tudi to, da ima radeški župnik Janez Mihelič rokopis *Krajnski pregovori*: »Pfarr. in Ratschach Joann. Michelitsch, hat in MS: Krainfki pregovori (adagia Carniol.).«²³⁰ Dva meseca zatem, 3. februarja 1809, je Zoisu poročal, da je, kot se zdi, Josefu Dobrovskemu zelo veliko do te zbirke in da bi bilo

212 Kidrič, Mihelič Janez, str. 113.

213 O iskanju: Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 412–413.

214 NŠAL, ŽA Stari trg pri Ložu, Matične knjige, M 1784–1804.

215 NŠAL, ŽA Dobrava, Matične knjige, M 1788–1812.

216 NŠAL, ŽA Mošnje, Matične knjige, M 1785–1856. – Da ni umrl v župniji Mošnje, je pisal že Kidrič (*Dobrovský*, str. 196, op. 91).

217 NŠAL, ŽA Kropa, Matične knjige, M 1771–1812.

218 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 412.

219 NŠAL, ŽA Šentjurij–Podkum, M 1787–1798, M 1798–1812.

220 Gl. op. 52 in 53.

221 NŠAL 4, Škofijski arhiv Ljubljana IV, šk. 109, repertorij 1796–1798; šk. 110, repertorij 1799–1800; šk. 111, repertorij 1801–1802; šk. 112, repertorij 1803–1804.

222 NŠAL, ŽA Šenčur, Matične knjige, M 1784–1806, M 1807–1828.

223 NŠAL, ŽA Velesovo, matične knjige, M 1784–1822.

224 NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, M 1771–1812; ŽA Ljubljana–Sv. Peter, Matične knjige, M 1779–1812; ŽA Ljubljana–Marijino Oznanjenje, Matične knjige, M 1791–1802, M 1803–1825; ŽA Ljubljana–Sv. Jakob, Matične knjige, M 1785–1808, M 1808–1832; Ljubljana–Trnovo, Matične knjige, M 1785–1798, M 1798–1812. – O odsotnosti njegove smrti v ljubljanskih mrljskih ma-

ticah prim. tudi: Kidrič, *Dobrovský*, str. 196, op. 91.

225 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 412.

226 O rokopisu in objavi gl. op. 77.

227 V izvirniku: Adagia Carniolica (Pohlin, *Bibliotheca Carnioliae* – Faksimile, str. 380).

228 Po: Vidmar, Kritični prevod, str. 516. Celotno latinsko besedilo gesla v objavi (1803) in primerjavo z rokopisnim izvirnikom (po Kopitarjevem prepisu) gl. v op. 236.

229 Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 72–73; Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 468.

230 Prav tam, str. 76.

morda mogoče, če je Mihelič mrtev, izvedeti, kam je šel rokopis: »Nach der Bibl. des P. Marcus soll ein gewisser Pfarrer Mihélizh in Unterkrain eine Sammlung Krainischer Sprichwörter, woran dem Dobrowsky soviel zu liegen scheint, im Ms. haben. Falls er todt seyn sollte, so wäre vielleicht doch zu erfahren, wo das Ms. hingekommen.«²³¹ Zois je nato k besedi *Unterkrain* pripisal *Kropp*,²³² očitno zato, ker je imel napačen podatek, da je bil Janez Mihelič doma iz Kroke. Ta podatek mu je morda dal Valentin Vodnik.²³³ Vsekakor ga ni dobil šele od Kopitarja, ki ga je šele 16. marca 1809 prepisal iz rokopisnega izvirnika Pohlinove *Biblioteke* in mu ga istega dne posredoval v pismu.²³⁴ Že v konceptu odgovora Kopitarju, nastalem od 9. do 12. februarja, je Zois namreč zapisal, da je v zvezi z Miheličem pisal oziroma bo pisal v Kroppo: »item Sprichwörter des Pf. Mihelitsch nach Kropp schreiben.«²³⁵ 8. marca pa je Kopitarju sporočil, da tudi na Gorenjskem o »nekem župniku Miheliču« in njegovih pregovorih ne more odkriti najmanjšega sledu: »Auch in Oberkrain kann ich von einem Pf. Michelitsch, und seinen Sprichwörtern nicht die geringste Spur entdecken!«²³⁶ Tako je Kopitar 7. aprila pisal Dobrovskemu, da so ga kranjski pregovori župnika Miheliča v rokopisu stali že veliko neuspešnega iskanja, vendar ne bo odnehal (»*Pfarrer Michelitsch krainische Sprichwörter im Ms. haben mich schon manch' vergebliches Nachsuchen gekostet: werde jedoch nicht nachlassen etc.*«). Kidrič je sklenil, da Zois, tudi ko mu je Kopitar 16. marca poslal »točen prepis beležke o prvem zbiratelju slovenskih pregovorov«,²³⁷ na tej osnovi problema ni mogel rešiti ter

da poznejša ohranjena pisma med Kopitarjem in Zoisom o Miheliču ne govorijo več.²³⁸

Če smo natančni, se je utemeljitelj slavistike Josef Dobrovsky (1753–1829) prvotno pri Kopitarju zanimal le za to, ali imajo Kranjci »tiskano zbirko pregovorov«,²³⁹ in mu je šele Kopitar razkril, da bi po Pohlinovem pričevanju morala obstajati rokopisna zbirka Janeza Miheliča. Zoisovo poizvedovanje za Miheličem in njegovo zbirko v Kropi (in drugod po Gorenjskem?) najbrž ni obrodilo sadov že zato, ker Janez Mihelič sploh ni bil Kropar. Kidrič je o tem zapisal: »Ker pa je Mihelič iz Mošenj v Kropi po vsej verjetnosti le mimogrede živel, čeprav ga tudi Pohlin imenuje Kroparja, a je bil 1809 že več let med mrtvimi, Zoisovo iskanje ni imelo uspeha.«²⁴⁰

Zois iz Kroke najverjetneje ni dobil niti povratne informacije, da se je Mihelič rodil na Spodnji Dobravi in ne v župniji Kropa. Ne vemo, kaj bi opravil, če bi njegovi informatorji prišli v stik z Miheličevo tedaj na njegovem rodnem domu še živečo 71-letno sestro Elizabeto Stritih (1738–1813)²⁴¹ ali z njenim sinom Francem, takratnim gospodarjem.²⁴² Od dobavskih Stritihov bi težko izvedel, kje in kdaj približno je Janez Mihelič umrl. Za zbirko pregovorov pa bi ga na kmetiji pri Pecarju v najboljšem primeru napotili na svoje

Kopitarjeva negotovost, ali je prav prebral Miheličevo osebno ime: »(Joannes glaub' ich)«. Kopitarjev prepis v nadaljevanju soočamo s Sartorijevo objavo; neujemajoča mesta so podčrtana. Po Kopitarju (Kidrič, *Zoisova korespondenca 1808–1809*, str. 184): »Mihelzh (Joannes glaub' ich) Carn. Croppensis, parochus in Radzhah, scripsit a) Milo pefm, katero je on na hvalo pregovorov pejl, quae exstat in Pifanize lepeh umetnoft 1779. b) Krajnliki pregovori (Adagia Carniolica) in 4. justu voluminis, servat apud se, quae si publicaret, magnum adferret litteraturae Carn. emolumentum.« Po Sartorijevi objavi (Pohlin, *Bibliotheca Carniolicae – Faksimile*, str. 380): »MICHELITSCH (Joan.) Carn. Kroppenlis Parochus in Radzhah cecinit: a) Mila pesm, Katiro je on k' hvali teh Pregovorov pejl. Ext. in collectione elegantiorum Carn. litteraturum, seu *fkupfpravljanje* etc. lab. Typ. Eger. 1779. in 8. maj. B) Kraynski Pregovori (Adagia Carniolica) MS. in 4. juftu voluminis, servat apud se, quae fi in ordinem, seu fyftema redacta evulgaret, Carniolicae litteraturae non modicum praefetaret beneficium.«

231 Prav tam, str. 151.

232 Prav tam, str. 151, op. 49. Prim. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 412.

233 Vodnik je Miheliča dobro poznal in tako tudi Pohlinovo Biteško pesem v prvem zvezku *Pisanic* (1779), ki Miheliča postavlja v gorenjsko žebljarsko okolje; objavljena je bila skupaj z Vodnikovo pesmijo, posvečeno Pohlinu ob odhodu na Dunaj (1775).

234 Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 184.

235 Prav tam, str. 156.

236 Prav tam, str. 176.

237 16. marca 1809 je Kopitar Zoisu pisal, da mu je tega dne končno prišlo na misel odpreti Pohlinovo *Biblioteko Kranjske* v Dvorni biblioteki (*auf der Hofbibl. nachzuschlagen*) (Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 184). Dejansko je imel rokopis v rokah v Terezijanski biblioteki, ne v Dvorni, kot je pomotoma zapisal. Sam je namreč 17. januarja 1809 Zoisu sporočal, da je rokopis v Terezijanski biblioteki (Prijatelj, Pohlinova »*Bibliotheca Carniolicae*«, str. 87). Tam ga je istega leta primerjal z objavo in dopolnjeval Janez Anton Zupančič, ne da bi delo dokončal (prav tam, str. 88–91). Iz Herbičevih besed Kopitarju je znano, da je v Sartorijevi objavi iz leta 1803 veliko napak: »der Abdruck sei voll Fehler« (prav tam, str. 88). Da je Kopitar v pismu Zoisu citiral rokopis, pričata odstopanje zapisa o Miheliču z onim v Sartorijevi objavi in

238 Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 412–413.

239 Prav tam, str. 412.

240 Prav tam.

241 O Elizabetinem rojstvu in družini gl. op. 22 in 26. Elizabetina Stritih je umrla 19. julija 1813 na Spodnji Dobravi 7; v mrliški matici je pomotoma imenovana Marija, stara 68 let (popravljen zapis) namesto 75 (NŠAL, ŽA Dobrava, Matične knjige, M 1812–1839, fol. 2).

242 Franc Stritih, prvi Elizabetin otrok, ki se je rodil že pri Pecarju na Spodnji Dobravi in bil krščen 3. oktobra 1774 v Mošnjah (NŠAL, ŽA Mošnje, Maticne knjige, R 1771–1785, fol. 19), je umrl prav tam kot nekdanji gospodar, preužitkar, 28. marca 1861, star 87 let, po mrliški matici ni knjigi pa 91 (NŠAL, ŽA Dobrava, Maticne knjige, M 1840–1895, fol. 29).

sorodstvo v dvorcu Podšentjur v Št. Juriju pod Kumom, kjer sta živelata Elizabetina hči in Janezova nečakinja Jera Čop (1770–1814), omožena z malim graščakom Jožefom Čopom (1764–1816), ter njen brat, Čopov upravitelj Andrej Stritih (1768–1812). Takšna sled bi lahko bila vroča in bi utegnila priversti do zelenega cilja. Spomnimo, da sta Čop in Stritih po Miheličevem odhodu s Kranjskega prevzela njegove osebne predmete. In če je bila zapuščina Janeza Miheliča leta 1809 še v Podšentjurju, bi v njej s precejšnjo verjetnostjo našli tudi iskani rokopisi.

Pravzaprav bi bil Zois na vroči sledi, če bi sledil Kopitarjevemu izpisu iz Pohlinove *Biblioteke Kranjske* v pismu s 5. decembra 1808, da je bil Mihelič župnik v Radečah.²⁴³ O njegovi nadaljnji poti bi se moral samo pisno pozanimati pri radeških duhovnikih, tako pa se je zanašal na zmoto, da je Mihelič izviral iz Kroke, in je za njim poizvedoval na Gorenjskem. V Radečah je namreč leta 1808 župnikoval Miheličev neposredni naslednik Frančišek Julij Pec (*Peetz*), ki je bil prej tam njegov kaplan in je kot radeški župnik umrl šele leta 1821.²⁴⁴ Še več, do svoje smrti leta 1810 je v Radečah kaplanoval tudi Marko Kolovič, domačin, tu kaplan že od leta 1782²⁴⁵ in leta 1790 v Zavrhu neposredna priča Miheličeve vročice. Pec in Kolovič sta dobro vedela, kaj se je dogajalo z Janezom Miheličem, in sta morala poznati njegove podšentjurske sorodnike – zakonca Čop in nečaka Andreja Stritiha –, h katerim bi zlahka napotila Zoisa, če bi se obrnil nanju. Na Svibnem se je duhovščina medtem (od leta 1790) sicer v celoti zamenjala,²⁴⁶ kar pa pri iskanju Miheličeve zapuščine ne bi bila ovira.

Tudi če omenjena radeška duhovnika Žige Zoisa ne bi opozorila na Miheličevo sorodstvo v Podšentjurju, bi znameniti baron do informacij o Miheliču zlahka prišel na drug, še lažji način. Gospodstvo Svibno in posest Zavrh, kjer je imelo gospodstvo sedež, sta bila namreč v lasti rodbine Zois, v tem času posest zblaznelega Avgušтина, nečaka barona Žige. Zakupnik gospodstva je bil Matija Žagar, ki smo ga v času Janeza Miheliča srečali v vlogi gosposčinskega upravitelja.²⁴⁷ Kot

smo videli, je Žagar natanko vedel, kaj se je zgodilo z Miheličevo zapuščino v svibenskem župnišču in ljubljanskem kapucinskem samostanu. V krajih pod Kumom torej 19 let po Miheličevem odhodu s Svibnega ni manjkalo zanesljivih informatorjev, le da njihovo vedenje očitno ni bilo izkoriščeno.

Možnosti, kaj bi se lahko z zbirko pregovorov Janeza Miheliča zgodilo, je sicer več. Kot smo videli, je ni v inventarju njegovih stvari, popisanih v začetku leta 1791 v svibenskem župnišču, kakor tudi ne na seznamu tistih predmetov, ki so jih prodali na dražbi, in na popisu onih, ki so mu jih pustili. Ker rokopisi za razliko od tiskanih knjig niso imeli nikakršne tržne vrednosti, je to povsem razumljivo. Poleg tega na Svibnem niso popisali niti Miheličevih knjig, čeprav je potrjeno, da so mu ostale. Ne nazadnje je tudi zbirka pregovorov, kot je zapisal Pohlin, imela obliko knjige, kar pomeni, da bi spadala mednje. Mihelič sam v ohranjenih pismih nikoli ni izrazil skrbni za usodo svojih pisanj. Nič tudi ne kaže, da bi jih v duševni zmedenosti uničil, če upoštevamo, da se je v pismu kapitlju 30. septembra 1790 skliceval na svoje spise (*Schriften*), ki jih je napisal »za splošni blagor in srečo ljudi«.²⁴⁸ Tedaj je bil na okrevanju pri ljubljanskih kapucinih, od koder je oktobra »v smrtni nevarnosti« pobegnil v Briksen. Postavlja se vprašanje, ali je spise vzel s seboj, ko je poleti s Svibnega odšel v Ljubljano in ko je od tam jeseni bežal. Vsekakor je moral imeti pri sebi v kapucinskem samostanu spričevala (atestate), saj je 14. novembra 1790 iz Briksna gvardijana pisno prosil, naj jih pošlje briksenskemu škofu ali izroči odvetniku dr. Luckmannu.²⁴⁹ Ali je v Ljubljano poleg spričeval odnesel s seboj tudi druga pisanja, med njimi pesmi in zbirko pregovorov, je bilo odvisno od več dejavnikov, predvsem od tega, koliko so mu pomenila. Malo je verjetno, da nečak Andrej Stritih in nečakinjin soprog Jožef Čop po 24. juniju 1791, ko sta na Svibnem prevzemala Miheličeve osebne stvari, med njimi knjige, ne bi v Podšentjur odnesla vsega, kar je imel v svibenskem župnišču, saj je še bilo mogoče pričakovati njegovo vrnitev na Kranjsko. 26. aprila 1791 jima je Janez Mihelič s poslanim pooblastilom sam izročil v hrambo vse svoje stvari, ki so bile na Svibnem in drugje (sic!). Še več, kot smo videli, je Stritih v začetku leta 1792 prosil za dokument, na podlagi katerega bo dvignil tudi (sic!) stričevo obleko in druge stvari, ki so za njim ostale v kapu-

²⁴³ Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 76.

²⁴⁴ Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 234. – Po Pokornu je bil radeški župnik Pec leta 1788 star 36 let (rojen torej okoli 1752) in posvečen leta 1778, doma pa iz Škofje Loke, vendar njegovega krsta ni ne v škofjeloški ne v starološki krstni matici, kjer sicer v tem času najdemo priimek Pec (NŠAL, ŽA Škofja Loka, Matične knjige, Ind R 1736–1789, fol. 100). Enak priimek je imel tudi radeški ranocelnik, pri katerem naj bi Hieronim Vechi hotel kupiti strup.

²⁴⁵ Gl. op. 130.

²⁴⁶ Prim. Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 233–234.

²⁴⁷ Golec, Svibno, str. 48. O sorodstvenem razmerju med

Zoisoma gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 194–195, 252–255.

²⁴⁸ NŠAL, NŠAL 100, KAL, Spisi, fasc. 275/3, snopič 4, Mihelič Janez, zapuščinski spis, 30. 9. 1790.

²⁴⁹ Prav tam, 14. II. 1790.

cinskem samostanu v Ljubljani. Na podlagi tega lahko upravičeno sklepamo, da je celotna zapuščina Janeza Miheliča prišla v Podšentjur, tam pa jo je rodbina Čop izgubila oziroma uničila, kar se je zgodilo bodisi po njegovi smrti bodisi po skorajšnji smrti Andreja Stritih ter zakoncev Čop (med 1812 in 1816).²⁵⁰ Pri tem gre spomniti, da se pri hiši, ki je še danes v lasti Čopov (vse od leta 1748), ni ohranil noben dokument iz podšentjurskega graščinskega arhiva.²⁵¹

Malo je verjetno, da bi Mihelič svoje spise, med njimi *Kraynske Pregovore*, ob begu iz Ljubljane vzel s seboj, saj vemo, da je v Briksen prišel celo brez najnujnejših dokumentov, da bi z njimi izkazal svojo identiteto. Do svojih pisanj bi lahko prišel, ko se je leta 1795 ponovno mudil na Kranjskem, kjer je izpričan v Ložu, od tam pa bi šla z njim v južnotirolski Wangen in naslednje leto neznanokam. Upanje, da bo rokopis *Kraynski pregovori* nekoč nekje vendarle prišel na površje, še tli, a je zelo majhno. Glede na vedno lažjo dostopnost digitaliziranih matičnih knjig smemo imeti neprimerno več zaupanja v odkritje, kdaj in kje se je končala življenjska pot Janeza Miheliča, Pohlinovega »kranjskega Jasona« (kranjskega Apolona).

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ga iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 1, ŠAL 1 – Škofijski arhiv 1

NŠAL 2, ŠAL 2 – Škofijski arhiv 2

NŠAL 3, ŠAL 3 – Škofijski arhiv 3

NŠAL 4, ŠAL 4 – Škofijski arhiv 4

NŠAL 10, ŠAL Ž – Škofijski arhiv župnije

NŠAL 99, ŠAL razno – Škofijski arhiv razno

NŠAL 572, Zapuščina Franc Pokorn

NŠAL 580, Zapuščina Viktor Kragl

ŽA – Župnijski arhivi: Dobovec, Dobrava, Kranj–Šmartin, Kropa, Ljubljana–Sv. Nikolaj, Ljubljana–Sv. Peter, Ljubljana–Marijino Oznanjenje, Ljubljana–Sv. Jakob, Ljubljana–Trnovo, Ljubno, Mošnje,

Podbrezje, Radeče, Svibno, Šenčur, Šentjurij–Podkum, Škofja Loka, Šmartno pri Litiji, Velesovo.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Župnija Rogatec

Župnija Sv. Florijan ob Boču

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko

AS 1073, Zbirka rokopisov

SLA/APB – Südtiroler Landearchiv, Archivio provinciale di Bolzano

STKB online – Südtiroler Kirchenbücher online:

KB_Karneid_Cornedo

KB_Wangen_Vanga

OBJAVLJENI VIRI

Andritsch, Johann: *Die Matrikeln der Universität Graz. Band 4. 1711–1765*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Universitätsbuchdruckerei und Universitätsverlag, 2002.

Catalogus cleri Archi-dioecensis Labacensis anno 1793; 1794; 1795; 1796; 1797; 1798; 1799; 1800; 1801; 1802; 1803; 1804; 1806; 1808; 1809.

Catalogus cleri saecularis, et regularis Diocesis Tridentinae: Anno 1803. Tridenti [Trient/Trento]: Typis Joannis Baptistae Monauni, 1803.

Gorenjske družine v 18. stoletju (ur. Lovro Šturm). Celje: Društvo Mohorjeva družba; Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Inštitut Karantanija: Slovenska matica, Ljubljana 2016.

Kidrič, France: *Zoisova korespondenca 1808–1809*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1939 (Korespondence pomembnih Slovencev 1).

Ljubljanske družine v 18. stoletju (ur. Lovro Šturm). Celje: Društvo Mohorjeva družba; Celjska Mohorjeva družba; Ljubljana: Inštitut Karantanija: Slovenska matica, 2018.

Ljubljanski klasiki 1563–1965 (ur. Živka Črnivec). Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1941–1958), 1999.

Mlinarič, Jože: Seznam imen iz latinske kronike. *Ruška kronika* (ur. Josip Teržan). Ruše: Krajevna skupnost, 1985, str. 133–247.

Ožinger, Anton: *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidia-konata goriške nadškofije 1751–1773*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991 (Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsja 1752–1774, zvezek 2).

Pisanice od lepeh umetnost (ur. Jože Koruza). Ljubljana: Mladinska knjiga 1977 (Monumenta litterarum Slovenicarum, 14).

²⁵⁰ Andrej Stritih je umrl 11. januarja 1812, Jera Čop, rojena Stritih, 2. marca 1814, njen soprog, graščak Jožef Čop, pa 18. maja 1816 (Golec, *Slovenska posebnost*, str. 223, 231–232).

²⁵¹ O arhivu: Golec, *Slovenska posebnost*, str. 38. – V šentjurijskem župnijskem arhivu se je ohranil samo gostilniški protokol dvorca Podšentjur z začetka 19. stoletja, ki je tja prišel leta 1891 (prav tam).

- Pohlin, Marko: *Bibliotheca Carnioliae – Faksimile*. V: Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika; Bibliotheca Carnioliae. Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 319–432.
- Pokorn, Frančišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788*. Ljubljana: Knezo-škofjski ordinariat ljubljanski, 1908.
- Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach: Ignaz Merk, [1795].
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 2. zvezek* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1996.
- Vidmar, Luka: Kritični prevod Biblioteke Kranjske. V: Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika; Bibliotheca Carnioliae. Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 433–584.
- Visočnik, Julijana: *Škofjski arhiv Ljubljana: inventar fonda ŠAL I: fasc. 1–51*. Ljubljana: Nadškofija. Arhiv, 2012 (Priročnik 4).
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824. I. del: 1750–1764*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2010 (Viri, 31).
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola goriške nadškofije 1750–1824. 2. del: 1765–1824*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2012 (Viri, 34).
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824. I. del: 1711–1756*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2013 (Viri, 36).
- Volčjak, Jure: *Ordinacijska protokola ljubljanske (nad)škofije 1711–1824. 2. del: 1761–1824*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2016 (Viri, 39).
- Volčjak, Jure: *Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonov goriške nadškofije 1761–1771*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2023 (Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774; zv. 6).
- Golec, Boris: Terezijansko ljudsko štetje leta 1754 kot vir za ljubljansko šolstvo. *Šolska kronika* 32, 2023, št. 1–2, str. 7–25.
- Gspan, Alfonz: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja. I. knjiga* (pregledal in dopolnil Anton Slodnjak). Ljubljana: Slovenska matica, 1978.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predložinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2015.
- Ilešič, Fran: Kompetenti za mesto novomeškega prošta leta 1789. in 1790. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 14, 1904, št. 1–2, str. 8–25.
- Kebe, Janez: *Loška dolina z Babnim Poljem. Zgodovina župnij Stari trg pri Ložu in Babno Polje*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Kidrič, France: Brigido Mihael. *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 60. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi149921/>
- Kidrič, France: Dev Feliks. *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 130–131. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi172059/>
- Kidrič, France: *Dobrovský in slovenski preporek njegove dobe*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani, 1930 (Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 7, Historični odsek 1).
- Kidrič, France: Herberstein, Karel Janez. *Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga. Abraham–Lužar*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 303–313. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi227919/>
- Kidrič, France: Mihelič Janez. *Slovenski biografski leksikon. Druga knjiga. Maas–Qualle*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1933–1952, str. 112–113. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi365368/>
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva. Od začetkov do marčne revolucije. Razvoj, obseg in cena pismenstva in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929.
- Kopriva, Silvester: *Ljubljana skozi čas. Ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*. Ljubljana: Borec, 1989.
- Koruza, Jože: *Spremna beseda. Pisanice od lepeh umetnost* (ur. Jože Koruza). Ljubljana: Mladinska knjiga 1977 (Monumenta litterarum Slovenicarum, 14).
- Koruza, Jože: *Značaj pesniškega zbornika »Pisanice od lepeh umetnost«*. Maribor: Obzorja, 1993.
- Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. I. knjiga. Zahodni del Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.

LITERATURA

- Dodič, Milan: Absolventi novomeške gimnazije 1746–1971. *225 let novomeške gimnazije* (ur. Jože Sever). Novo mesto: Gimnazija, 1971, str. 397–476.
- Faganel, Jože in Vidmar, Luka: Redakcijsko poročilo. V: Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika; Bibliotheca Carnioliae. Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 639–650.
- Golec, Boris: *Slovenska posebnost – dvorec Podšentjur v Podkumu. Od nenavadnega nastanka do desetih rodov rodbine Čop*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020 (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 14). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610504733>
- Golec, Boris: Svibno – fenomen propadlega trga. *Kronika* 73, 2025, št. 1, str. 33–60. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.73.1.03>

- Legiša, Lino: *Pisanice 1779–1782. Die Gedichtsammlungen Pisanice 1779–1782*. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, 1977 (Dela 34).
- Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Rohitsch: mit den Hauptpfarren Hl. Kreuz bei Sauerbrunn und St. Bartholomäus, dann mit den Pfarren St. Maria in Kostreiniz, St. Hemma, St. Peter im Bärenthale, St. Florian am Boč, St. Rochus an der Sotel, St. Michael in Schiltern und St. Anton in Stoperzen*. Marburg: Selbstverlag, 1889 (Das Bisthum und die Diözese Lavant. VII. Theil).
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje. I. del*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Prijatelj, Ivan: Pohlinova »Bibliotheca Carnioliae« v rokopisu licejske knjižnice. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 15, 1905, št. 3–4, str. 84–91.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt, Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Stanonik, Marija: Pregovor. *Enciklopedija Slovenije*. 9. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 275–276.

SPLETNE STRANI

Wikipedija:

- [https://de.wikipedia.org/wiki/Wangen_\(Ritten\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Wangen_(Ritten))
https://sl.wikipedia.org/wiki/Janez_Miheli%C4%8D
https://de.wikipedia.org/wiki/Joseph_von_Spaur

SUMMARY

The Fate of the Co-Author of *Pisanice* Janez Mihelič and of the First Independent Collection of Slovenian Proverbs

While still a seminarian in Ljubljana, the priest Janez Mihelič (* 1750, Spodnja Dobrava near Kropa, † not before 1796, place unknown) was a member of the revivalist circle of the grammarian Marko Pohlin (1735–1801) and later co-author of the first Slovenian poetry almanac *Pisanice od lepeh umetnost* (Belletristic Writings; Ljubljana, 1779). In his Slovenian poem, published therein and the only one that literary historians describe as an elegy on proverbs and a literary epistle to Marko Pohlin, he made an indirect reference to his collection of Slovenian proverbs. In response, Pohlin published a poem in the same almanac and returned the praise to Mihelič with a panegyric, dubbing him “Carniolan Apollo”, among other distinctions. In his literary-historical work *Bibliotheca Carniolae* (published posthumously in Vienna in 1803), Pohlin later confirmed that Mihelič had indeed compiled a collection of Slovenian proverbs, titled *Kraynski pregovori*, and kept it with him. He referred to Mihelič as the parish priest in Radeče, even though he had not held this position since 1788. The mention of the manuscript collection of pro-

verbs in Pohlin’s publication first caught the attention of the Slovenian grammarian Jernej Kopitar (1780–1844), and it was also of great interest to the founder of Slavic studies, the Czech scholar Josef Dobrovský (1753–1829). The search for Mihelič’s manuscript that Žiga Zois initiated in 1809 in Mihelič’s native village in Upper Carniola at Dobrovský’s request and on Kopitar’s intervention bore no fruit, and the first independent collection of Slovenian proverbs is considered lost.

Just as the fate of the collection remains unknown, no research has been done on the life of Janez Mihelič after he ceased to serve as the parish priest and dean of Svibno near Radeče in 1790. The first part of the article focuses on the lesser-known questions regarding his life until 1790, particularly his social background, kinship (which comprised more than simple peasant farmers, given that two of his brothers were also priests), and education. The second and central part of the article offers a detailed discussion of his last documented years, when his worsening mental health caused him to leave his positions as the parish priest and dean of Svibno and move abroad. This detail has previously been unknown to literary historians. The third and last part of the article addresses the question of what fate may have befallen his missing collection of proverbs.

Many documents on the actions taken by Janez Mihelič and events surrounding him in partly beyond the fated 1790 have been preserved in Ljubljana’s cathedral chapter as well as archdiocesan archives, including quite a few of his own writings. The first signs of his declining mental state probably appeared early on and escalated in February 1790, when he officially accused his chaplain of having poisoned him for some time. The investigation discredited Mihelič’s allegations, and he was removed from his offices as parish priest and dean. In July that same year, Michael Brigido, Archbishop of Ljubljana, arranged for him to recover at the Capuchin monastery in Ljubljana. In October, Mihelič, believing that he was in mortal danger, fled from the monastery to Brixen (It. Bressanone) in South Tyrol, where he received help from the local bishop. With proper care, Mihelič’s health improved, and no later than between 1792 and 1796, he already resumed his pastoral service as chaplain in two South Tyrolian parishes under the Diocese of Trient (It. Trento). Meanwhile, after his request to be released from the Ljubljana archdiocese was granted, in 1793, he unsuccessfully petitioned Archbishop Brigido to be admitted back into its fold. In 1795, Mihelič briefly returned to Carniola, and in April 1796, after he left the South Tyrolian parish of Wangen (It. Vanga), every trace of him was lost. What is certain is that in 1803 he no longer served in the Diocese of Trient. Most of Mihelič’s movable property in Svibno was already auctioned off in 1791 to compensate for his debt, and a small portion, including books, was taken into the possession of his nephew Andrej Stritih and his niece’s husband Jožef Čop. The latter owned a small manorial estate Podšentjur not

far away from Svibno, whereas Stritih served as Čop's administrator. This makes it quite likely that the collection of proverbs was also transferred to the Čop's manor Podšen-

tjur and subsequently lost there at an undetermined time. There is no doubt that, in 1809, Žiga Zois was not looking in the right place, trying to locate it in Upper Carniola.

DUŠAN KOS^{*}

Zgodovina in topografija oskrbe z vodo v Kranju do začetka 20. stoletja

IZVLEČEK

Lega mesta Kranj nad sotočjem rek Save in Kokre je skozi vso starejšo zgodovino pogojevala oskrbo z vodo. Do leta 1842 so bili v mestu le trije (doslej znani) zasebni vodnjaki. Večina prebivalcev je morala prinašati vodo iz obeh rek. Poskusi, da bi s črpalno napravo pripeljali vodo iz Save, v 16. in 17. stoletju niso bili uspešni. Po požaru, ki je leta 1749 uničil mesto predvsem zaradi pomanjkanja vode, so mestne oblasti obudile načrte za mestni vodovod. Ta vodovod iz rečice Kokrica do vodnjaka na glavnem trgu ni deloval. V letih 1771/72 je Gabrijel Gruber, profesor mehanike na jezuitskem kolegiju v Ljubljani, postavil vodno črpalko ob Savi. Leta 1862 jo je zamenjala nova črpalka, ki je skupaj s tremi javnimi globokimi vodnjaki zagotavljala vodo še več kot desetletje po izgradnji modernega vodovoda leta 1911.

KLJUČNE BESEDE

Kranj, vodnjaki, hidravlična črpalka, vodovod, oskrba z vodo, 15.–20. stoletje

ABSTRACT

HISTORY AND TOPOGRAPHY OF WATER SUPPLY IN KRANJ UNTIL THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Kranj's location on a pier above the confluence of the Sava and Kokra rivers made its water supply difficult. Until 1842, there were only three private deep wells (known so far) in the town. Most inhabitants had to gather water from both rivers and store it in house cisterns. In the sixteenth and seventeenth centuries, there were unsuccessful attempts to collect water from the Sava River using a pumping device. After a fire destroyed the town in 1749 mainly due to a lack of water, the town authorities revived the old plans to build a new water supply system. The pipeline connecting the Kokrica River and the main town well in 1751 did not function properly. In 1771–1772, Gabrijel Gruber, a professor of mechanics in Ljubljana, built a water pump on the Sava River. In 1862, it was replaced by a new one, which, combined with three public deep wells, continued to provide the town with water for more than a decade after the construction of the modern water supply system in 1911.

KEY WORDS

Kranj, wells, water pump, water system, water supply, fifteenth – twentieth centuries

^{*} dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, dusan.kos@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8440-0949>

»K'JE POMANKANJE VODE OD NEKDAJ NAJVEČI NADLOGA NAŠEGA MESTA«

Kranj je bil v preteklosti mesto z velikimi težavami pri oskrbovanju z vodo, o čemer govori citat župana Matevža Pirca iz leta 1869 v naslovu tega poglavja.¹ Rdeča nit razprave je tisočletni boj Kranjčanov z žejo. Pozornost je usmerjena v hidrotehnologijo, poslovne in knjigovodske običaje, vodarsko strategijo in topografijo ter v odnos lokalnega prebivalstva do upravljanja s komunalno infrastrukturo v predmodernej dobi.²

Prastaro naselbinsko jedro na konglomeratnem pomolu ok. 40 metrov nad sotočjem rek Kokre in Save nima visoke podtalnice. Od prazgodovinskih dob, antičnega Carniuma do srednjeveških Creine in Crainburga so se prebivalci zato oskrbovali z deževnico in vsakodnevnim nošenjem vode iz obeh rek. V pozni antiki so celo opustili kulturni tolmun, ki so ga arheologi našli med izkopavanji leta 2011 na območju nekdanjega hotela Jelen (Ljubljanska cesta 1), ki je bilo v srednjem veku zunaj prvotnega mestnega obzidja.³

Arheoloških sledi o upravljanju z vodo ni niti iz srednjega veka. V zapisih na vodo naletimo šele ob izteku dobe v listini iz leta 1499, s katero je generalni vizitator oglejskega patriarha, škof Sebastian Nascimbenus, kranjskemu župniku Matiji Operti dovolil, da cerkveni denar (namenjen je bil trem oltarjem) porabi za dograditev vodnjaka na župnijskem dvorišču. Na območju srednjeveškega mesta je bil to dolgo edini globoki vodnjak z vodo iz podtalnice oziroma reke Kokre. Po vizitatorjevih besedah naj bi vodnjak pripomogel k večjemu udobju župnika in meščanov, ker se bo število župnikove služinčadi zmanjšalo, »saj ne bo več treba prinašati vode iz reke«.⁴ Graditelji so spretno izkoristili mikrolokacijo: s konglomeratnimi zidaki znotraj obzidan jašek (premera 1,1 metra) po 18 metrih globine doseže naravni spodmol (slika 1). Od tam so skozi odprtino v pobočju kopali do vode v globini 32 metrov (jašek je bil ne-

Slika 1: Odprtina v spodnji del jaška župnijskega vodnjaka v spodmolu v kanjonu Kokre (foto Dušan Kos).

koč globok vsaj 36–38 metrov). Jašek v spodmolu so nato zazidali in občasno odpirali za vzdrževalna dela,⁵ ki pa se v spisih župnijskega arhiva iz 18. in 19. stoletja ne omenjajo. Vodnjak z vitlom se najbrž ni veliko kvaril.⁶

Patriarhov vizitator se je v utemeljitvi pomena vodnjaka motil. Ker je stal na zasebnem zemljišču in na robu mesta, ga niti v 18. in 19. stoletju nihče ni omenjal kot del mestne komunalne infrastrukture. Uporabljali so ga kvečjemu bližnji sosede za oskrbo s pitno vodo, za ostalo, na primer za pranje, pa so se še naprej spuščali do Kokre. Tako navado sporoča poltretje stoletje mlajša slika zadnjega pročelja in vrta novega župnišča, ki jo je leta 1759 napravil slikar Valentin Metzinger (slika 2). Vodnjak je levo od župnišča, tik ob stopnicah v kanjon Kokre.⁷ Stopnišča ni več, ker se konglomeratna brežina občasno osipa in je vodnjak danes že tik ob prepadnem bregu kanjona Kokre.

¹ V lastnoročno napisanem vabilu someščanom za dotacijo za nov vodovod z dne 5. 8. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

² Razprava vsebinsko in kronološko dopolnjuje članek Barbare Pešak Mikec o zamislih in izgradnji modernega kranjskega (pri)mestnega vodovoda v letih 1889–1911 ter njegovih širitvah do leta 1945 (Pešak Mikec, Gradnja, str. 207–216).

³ ZVKDS, Rafko Urankar: *Poročilo o arheoloških izkopavanjih na lokaciji Kranj – bivši hotel Jelen in trgovina Merkur*, tipkopis, Kranj 2011, str. 19.

⁴ »... et presertim in fabrica unius cisternae, quam incepisti prout vidimus, que pro sublevatione tui et successorum ad diminuendum partem familie pro aqua conducenda a flumine, quod non sine tuorum successorum gravamine fieri potest« (obj. listine iz 29. 5. 1499 v Komatar, Kranjski arhiv, str. 16–17, št. 35).

⁵ ZVKDS, Gregor Aljančič in Draško Josipovič: *Poročilo o arheološkem izkopavanju župnijskega vodnjaka v Kranju leta 2011*, tipkopis, Kranj 2011, str. 5–7, 14. Za dokumentacijo, nasvete in pojasnila se iskreno zahvaljujem dr. Mateji Ravnik iz kranjske območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

⁶ Za vpogled v arhiv župnije Kranj se iskreno zahvaljujem gospodoma Vincencu Podbevšku in župniku dr. Andreju Nagliču.

⁷ Na mapi franciscejskega katastra iz leta 1826 je lokacija tega vodnjaka označena s krogom, tako kot na osrednjem trgu (SI AS 176, L 121, mapa 05).

Slika 2: Valentin Metzinger: Pogled na novo župnišče v Kranju in vodnjak, 1759, olje na platnu. Kranjski župnijski urad (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj).

Zunaj mesta, v severnem predmestju, je višja podtalnica. To je v letih 1640–1644 omogočilo izkop manj globokega vodnjaka sredi križnega hodnika kapucinskega samostana, najbrž že med njegovo gradnjo.⁸ Na vrsto vodnjaka opozarja črpalka na kolo na mlajši fotografiji (slika 3). Izpričan pa je šele leta 1867 v reambulančnem katastru, ko je bil v poslopju okrajni urad (od 1844). Kasneje in še v 20. stoletju je bilo v poslopju sodišče, sedaj tam stoji hotel Creina.

Tretji zasebni vodnjak je stal na severovzhodnem vogalu vrta med zgornjimi mestnimi vrati in novoveškim severnim obzidjem. Najbrž ga je šele ok. leta 1777 izkopal Jakob Jalen st. med prenavljanjem svoje gostilne in gradnjo hleva.⁹ (Danes na tej lokaciji stoji stanovanjski blok z naslovom Jahačev prehod 3.) Vodne potrebe so bile v gostilni tik ob deželni komercialni cesti vedno

velike. Vodni jašek je imel podobno obliko kot drugi globoki vodnjaki izpred srede 19. stoletja, zato je mogoče, da je celo nekaj desetletij mlajši. Imel je ok. 1 meter notranjega premera, znotraj je bil obzidan s konglomeratnimi bloki. V zgornjih treh metrih je bil za zaščito pred izcednimi vodami iz hlevov zatesnjen z glino. Kasneje očitno ni bilo dovolj vode, saj je občina leta 1877 Janezu Jalnu dovolila priklop dodatnega bazena na mestni vodovod (gl. poglavje Nova vodna črpalka ob Savi po letu 1862). Vodnjak so leta 2011 izkopali arheologi in ga raziskali do zasutja v globini 8,5 metra. Gotovo je bil globlji, vendar ne toliko kot vodnjaki v mestu. V njem so našli steklenice in keramiko iz moderne dobe, tj. z začetka 20. stoletja, ko so vodnjak zasuli, prekrili in odstranili nadzemni del.¹⁰

Slika 3: Vodnjak s črpalko na kolo na notranjem dvorišču Okrajnega urada Kranj (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj). Posnetek je najbrž iz obdobja med svetovnima vojnama ali malo pred tem.

⁸ Žontar, *Kranj*, str. 216–217.

⁹ Žontar, *Kranj*, str. 403.

¹⁰ ZVKDS, Rafko Urancar: *Poročilo o arheoloških izkopavanjih na lokaciji Kranj – bivši hotel Jelen in trgovina Merkur*, tipkopis, Kranj 2011, str. 18–19; isti: Priloga II, Terenske

Slika 4: Vodna infrastruktura v Kranju do srede 19. stoletja. Osnova: Načrt mesta Kranj, 1808/09, risba (SI AS 1068, sign. 2_097).

Legenda

Poslopja, ulice, četrti (zidane hiše so obarvane rožnato, lesene hiše rumeno, javne zgradbe rdeče):

CMB – Cerkev Matere Božje rožnate. **HN** – Mestna hidravlična naprava. **KH** – Graščina Khislstein.

KS – Kapucinski samostan. **MH** – Mestna hiša. **MK** – Khislsteinski mlin na Savi. **MM** – Mestni mlin na Kokri. **MS** – Mitnica na mostu čez Savo. **PO** – Pošta.

Sj – Spodnji mlinski jez. **SM** – Savski most. **St** – Spodnji trg. **SV** – Spodnja mestna vrata z mitnico.

Svt – Svinjski trg. **ŠK** – Stolp Škrlovec. **Trg** – Trg (Glavni trg). **WK** – *Wasserkunst* (vodna črpalka) iz leta 1648. **Zt** – Zgornji trg.

ZV – Zgornja mestna vrata. **ŽC** – Župnijska cerkev sv. Kancijana in tovarišev.

ŽP – Župnišče.

Mestni vodovodi (pri nejasnem poteku je dodan vprašaj):

»Nürnberški« iz leta 1648

Thieryjev iz leta 1751

Gruberjev iz leta 1772

Leseni podaljšek do Svinjskega trga iz leta 1837

Javni in zasebni globoki vodnjaki (lokacija je obkrožena):

I – Župniščni. **II** – Pri savskem mostu. **III** – Pred župnijsko cerkvijo. **IV** – Haynejev na Maistrovem trgu. **V** – Pri gostilni Jalen.

VI – V kapucinskem samostanu.

Javni bazenski vodnjaki (obkrožene so le točne lokacije):

1 – Glavni mestni na Trgu. **2** – Prehodni v stolpu Škrlovec. **3** – Na Svinjskem trgu. **4** – Za gostilno Mayr (morda mlajši).

Zasebne cisterne:

C1 – V graščini Khislstein. **C2** – V Pavšlarjevi hiši (Glavni trg 18). **C3** – V hiši »Kuferšmid« (Na Skali 3).

Ulice – današnje ime:

Trg – Glavni trg. **Spodnji trg** – Glavni trg. **Zgornji trg** – Prešernova ulica. **Rožna ulica** – Tomšičeva ulica. **Konjska ulica** – Tomšičeva ulica (severno od Jenkove ulice) in Reginčeva ulica. **Svinjska ulica** – Tavčarjeva ulica. **Svinjski trg** – Poštna ulica.

Nekateri meščani so se lahko zanašali vsaj na hišne cisterne. Tudi glavni javni vodnjak na osrednjem Trgu je bil vedno le cisterna z izlivno pipo (»taterman«). Arheološke raziskave so pokazale, da cisterne niso bile nujno velike, kot so bile ponekod drugod (javne) kapnice, in so lahko zadovoljevale le omejene potrebe stanovalcev. Izkopane so bile v konglomeratno kamenino v kletih ali pritličjih in zatesnjene z nepropustno sivo glino. Eno takih cistern v velikosti le ok. 1 m³ v hiši »Kuferšmid« tik zunaj severnega obzidja (Na Skali 3) so kasneje spremenili kar v greznico in nato v jamo za odpadke.¹¹ Veliko večja in starejša je bila cisterna v jugovzhodnem delu dvorišča Pavšlarjeve hiše (Glavni trg 18): izkopali so jo v srednjem veku, jo obzidali s kamenjem in premazali s sivo glino. V premeru je merila kar 6 metrov, v globino pa več kot 8 metrov – kapaciteta je bila torej vsaj 226 m³. Do nje je diagonalno čez dvorišče vodil pokrit kanal. Zdi se, da so to cisterno opustili do 17. ali 18. stoletja.¹² Dlje je ohranila namen zidana cisterna za zbiranje kapnice v mestnem gradu

Khislstein, saj jo je polihistor Janez Vajkard Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* še leta 1689 označil za *gute Cistern oder Brunn* ter pristavil, da graščina nima pravega vodnjaka.¹³ Toda ta cisterna, ki je stala zunaj graščine tik ob mestnem obzidju, sploh ni bila velika.¹⁴

Uradne situacijske in katastrske karte do začetka 19. stoletja tako kot mestno vodno infrastrukturo prikazujejo le javni vodnjak (bazenskega tipa) na glavnem Trgu, ki je stal že pred letom 1500 (slika 4).¹⁵ Vode v njem, v zasebnih vodnjakih in cisternah ni bilo nikoli dovolj za vse meščane, še manj za številne dnevne obiskovalce – kmete, trgovce in tranzitne popotnike. Za nameček so bili meščani do 19. stoletja ali še pozneje izrazita polagrarna skupnost. Mnogo jih je imelo ob stanovanjskih hišah vrtove in hleve. V mestu so baje še leta 1900 redili več kot 400 glav živine, ob tržnih dneh pa jih je bilo celo do 1000! Za zalivanje vrtov, pranje in napajanje živali so potrebovali veliko več vode kot zase. Kronično vodno stisko dokazuje tudi dejstvo, da je bila ekstenzivna obrtna dejavnost, ki je potrebovala večje količine vode za pogon ali/in izdelavo dobrin (mlinarstvo,

fotografije, slike št. 26–30 in Priloga 12, Fotografije najdb, slike št. 32 in 33. Za informacije in pojasnila o izkopanih kranjskih vodnjakov se iskreno zahvaljujem dr. Rafku Urankarju.

11 ZVKDS, Draško Josipović in Marko Pečovnik: *Strokovno poročilo o predhodnih arheoloških raziskavah v obliki arheološkega testnega izkopa na območju Kranj – arheološko najdišče Mesto. Na parceli št. 247/1*, tipkopis, Kranj 2015, str. 9. Objavljeno na: <https://podatki.gov.si/dataset/register-nepremicne-kulturne-dediscine/resource/e6a390bb-8d31-4dc2-b0a2-387d83aa5940> (27. 3. 2025).

12 Sagadin, Pavšlarjeva hiša, str. 239.

13 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. III.

14 ZVKDS, Rafko Urankar in Jelena Bešter: *Arheološka izkopavanja v Kranju, mestno jedro Kranja, Trubarjev trg s Pungertom, Cankarjeva, Vodopivčeva ulica, Glavni trg, Poštna ulica in vrt Kieselsteina (Prvo strokovno poročilo o raziskavi)*, tipkopis, Kranj 2014, str. II, 45 s sliko 45.

15 SI AS 1068, sign. 2_097 (1808/09), 5_080 (po 1811), 5_081 (po 1772), 5_082 (pred 1811); SI AS 176, L 121, mapa 05.

barvarstvo, usnjarstvo, suknarstvo, pivovarstvo), vedno locirana zunaj mesta ob obeh rekah.¹⁶

Smiselno vprašanje je, zakaj Kranjčani v teh stoletjih niso izkopali več javnih vodnjakov, če pustimo ob strani možnost, da se pod tlaki, vrtovi in hišami skriva še kakšen, že pred 18. stoletjem opuščen vodnjak.

Glavna razloga sta bila vsaj dva. Prvi je tehnični: meščani so vedeli, da je treba v notranjem mestu kopati 35 do 40 metrov globoko, da pridejo do podtalnice z vodo iz Kokre ali Save. Globina ni bila problematična, saj so v nekaterih srednjeveških gradovih izkopali še globlje vodnjake. Naravni pomol pa le ni v celoti iz lahko obdelovalnega konglomerata; na nekaterih mestih je kamnina zelo trda in Kranjčani niso mogli biti prepričani, da bodo prišli do vodne žile.¹⁷ V vsakem primeru bi imeli v vodnjakih rečno vodo, ki je ob nizkem vodostaju včasih presahnila. Kopanje več vodnjakov v predmestjih, kjer je podtalnica višja, še ni bilo ekonomično, saj bi imeli meščani do vode vsaj tako daleč kot do obeh rek. In še nekaj: do začetka 19. stoletja še niso bile v uporabi zmogljive ročne sesalne črpalke, ki bi lahko hitro spravile vodo na površje iz večjih globin. Tako se je Kranjčanom dolgo zdelo najbolj praktično vsak dan hoditi po vodo do obeh rek, kjer so ženske tako ali tako vedno prale perilo in drugo. Šele od srede 19. stoletja so si nekateri obrtniki uredili vodnjake v Savskem predmestju (ob današnji Vodopivčevi ulici in Savski cesti), kjer zaradi nižje lege niso bili tako globoki kot v notranjem mestu (slika 21).

Kdo je tovoril vodo v mesto? Do konca predmoderne vodne dobe so za to praviloma povsod skrbele ženske, zlasti dekle in starejši otroci. To splošno navado, o kateri v Kranju nihče nikoli ni izgubljal besed, posredno potrjuje omenjena Metzingerjeva slika, kjer ženska v reki pere perilo, druga s čebrom perila na glavi pa se vzpenja po stopnicah (slika 2). Tu pa tam so običaj omenjali v uradnih dokumentih in javnem govoru, ko je bilo treba poudariti pomanjkanje vode v mestu,¹⁸ ter od konca 19. stoletja v časopisnih člankih (gl. nadaljevanje). Poslanec Ivan Šubic je v govoru v deželnem zboru v Ljubljani 3. maja 1900 takole orisal kranjsko vodnjaško sceno: »Še ob navadnih dneh zapazimo živahno in zanimivo gibanje okrog vodnjakov. Venec žensk straži vodnjak in čaka po celo uro da pride na vrsto.«¹⁹

Drugi razlog kranjske vodnjaške revnosti je bil politično-gospodarski – posledica večnih gospodarskih trenj med meščani in kmeti. Franc grof Thurn ga je leta 1550 povzel v odgovoru na spomenico kranjskih mest za Niževavstrijsko vlado in komoro: nevoščljivost meščanov do kmetov se kaže tudi v tem, da Ljubljancani in Kranjčani nočejo napeljati vode v svoji mesti, čeprav bi bilo to nujno in koristno. Kamničani so celo zasuli mestni vodnjak, samo da kmetje, ki so prihajali na mestne sejme, ne bi mogli piti vode in bi morali kupovati vino pri gostilničarjih. Meščani nasploh želijo, da se kmetje opijajo, sami pa s tem služijo.²⁰

Grofu Thurnu si te opazke o Kranju ni bilo treba izmisliti. Leta 1689 je kritično stanje v *Slavi* omenil tudi Janez Vajkard Valvasor, ki v drugih kranjskih mestih in trgih ni opazil takega problema.²¹ Ko v Kranju ni našel nobenega (globokega) vodnjaka, je zapisal lokalni rek, da je v mestu več vina kot vode.²² In res so še leta 1752 rektifikacijski komisarji v majhnem mestu našeli 33 obrtnih vinotočev in tri pivovarne, skoraj vsi hišni lastniki (več kot 200) pa so imeli pravico točenja in prodaje vina (*Weinschang*).²³ Vinotočni značaj je mesto ohranilo še dolgo: leta 1773 je imelo prave vinotoče 26 od skupaj 251 oseb z meščansko pravico (hišnih lastnikov). Šlo je za dodatno dejavnost, saj je večina (198) imela drug (obrtniški, trgovski) poklic (vseh profesionistov je bilo v mestu 78). Največ vinotočev (po 7) so imeli peki in trgovci, 6 pa celo najpremožnejši meščani brez poklica (od 51) – tudi tedanji mestni sodnik Janez Andrej Crobath.²⁴

20 Žontar, Nastanek, str. 89.

21 Valvasorjevi bakrorezi kranjskih mest, trgov, samostanov, gradov in dvorcev v XI. knjigi *Slave* vsebujejo malo podob vodnjakov na zunanjih dvoriščih in vrtovih poslopij. Našel sem le upodobitve umetelnih vrtnih fontan pri novoveških graščinah v Polhovem Gradcu (str. 32–33), Goričanah (str. 192) in Kacenštajnu (str. 300) ter vodnjake na vitel pri graščinah Jama v Zgornji Šiški (str. 291), Turn pri Premu (str. 574) in novi Čušperk (str. 633). Stari grad Svibno je imel dve cisterni (str. 498). Pri dvorcu Gomila je bil bazen na zunanji strani grajskega obzidja (str. 615), grad Zgornji Kamnik pa je imel vodnjak sredi grajskega hriba (str. 427). Na podobi mesta Trst je edini vidni vodnjak (*Brunn*) zunaj mestnega obzidja (str. 589). Studence oziroma izvire s pitno vodo omenjajo opisi in podobe trgov Vinica (str. 640) in Vipava (str. 653). Vodnjake na notranjih dvoriščih so gotovo imeli tudi drugi dvorci in gradovi ter trgi, vasi in rudniki (opisani in upodobljeni zlasti v II. in III. knjigi), a jih ni na grafikah in v opisih. Valvasor je omenil le 8 sežnjev (15 metrov) globok vodnjak v svojem gradu Bogenšperk, ki ga je dal poglobiti še za 2 sežnja na skupaj ok. 19 metrov (str. 619).

22 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. III.

23 Urbarni izveček za leti 1758 in 1759 v SI ZAL KRA 2, šk. I, a. e. I.

24 Specifikacija poklicev (profesionistov in brez poklica) mestnega sodnika Crobatha z dne 26. 4. 1773 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-8, št. I.

16 Rogelj, Od obrtnih, str. 149–152.

17 Po obvestilu arheologa dr. Milana Sagadina.

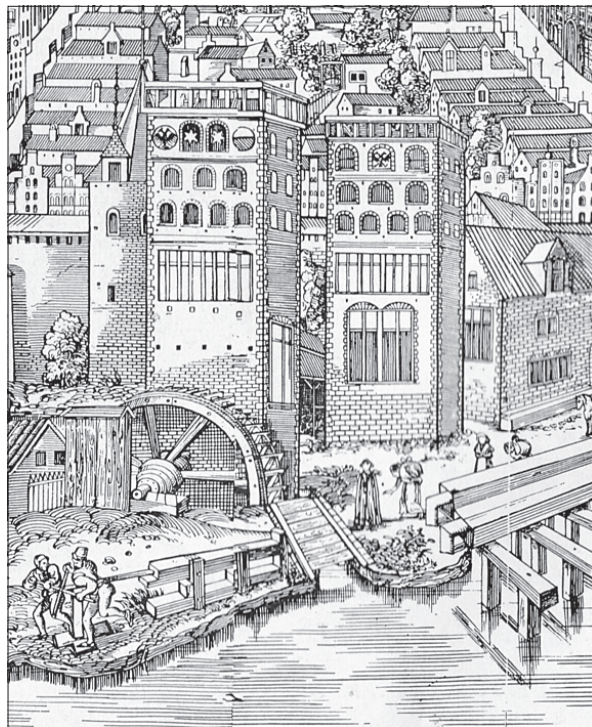
18 Na primer v peticiji podpornikov Petra Majdiča z dne 22. 6. 1880 v SI ZAL KRA 2, šk. 61, a. e. 972.

19 Gorenjec, letn. I, št. 18, 12. 5. 1900, str. I; Studen, Od tradicionalnih, str. 30.

Leta 1786 so v mestu uradno, tj. prijavljeno in obdavčeno, iztočili (prodali) 59.000 bokalov vina (83.190 litrov), 7740 bokalov žganic (10.913 litrov) in 6600 bokalov piva (9306 litrov).²⁵ Na črno najbrž še več. Tradicijo vinotočev in gostiln je mesto ohranilo v 19. in 20. stoletju: po nepopolnih podatkih je bilo zgolj v letih 1861–1875 vloženih več kot 67 prošenj za gostinsko obrt in vinotoče; odobrenih jih je bilo vsaj 43. Precej te dejavnosti je potekalo nelegalno.²⁶

NEUSPELE TEHNIČNE REŠITVE DO SREDE 18. STOLETJA

Pomanjkanje pitne in tehnične vode so mestne oblasti po letu 1500 večkrat poskušale ublažiti z vodnimi črpalkami, ki bi vodo po ceveh črpale v javni vodnjak. Enostavne črpalke s pogonom na vodno kolo oziroma z vedri na kolesu (t. i. *Pater-noster-Werk* ali *Rosen-Krantz*) so uporabljali že v antiki, od 13. stoletja pa so taki »vodni stroji« ali »kamšti« (iz nem. *Wasserkunst*) v rudnikih dvigali posode z vodo na površje.²⁷ V mestih so vodne naprave postavljali za črpanje iz nižje ležečih rek v bazenske vodnjake, ponekod celo v hiše (slika 5).²⁸ Nemara so na tako tehnologijo leta 1569 namignili deželno knežji komisarji, ki so pregledovali razmere v kranjskih deželnih mestih, češ da bo treba v Kranju popraviti mestni vodnjak na glavnem Trgu in vanj napeljati vodo iz kakega predmestnega studenca. Mesto se projekta ni lotilo zelo zavzeto, saj je nadvojvoda Karel naslednje leto dovolil porabiti le 50 goldinarjev iz urbarialnih dohodkov za izgradnjo vodnjaka in dovod vode (*die von Crainburg ... in einen prunen hinauf*

Slika 5: Elias Diebel: Mesto Lübeck, 1552, lesorez (foto po https://commons.wikimedia.org/wiki/File:WP_Brauerwasserkunst_4.jpg). Detajl z mestnim vodnim stolpom in hidravličnim strojem (zadaj) ter »Brauerwasserkunst« (spredaj). Tik ob reki mojstra vrtata vodovodno cev.

in die stat werden geführt haben). Ocenjeni stroški sistema so bili 200 cekinov.²⁹ Knezove besede so kazale, da so mojstri vodo pripeljali po cevovodu »navzgor« v mesto (torej iz ene od rek), kar je pomenilo pomoč črpalke. Vodovod ni dobro delal in so ga opustili še pred letom 1605.³⁰ V Radovljici, ki je imela podobno lego na naravnem pomolu na Savo, je deželni vicedom leta 1577 načrtoval gradnjo gravitacijskega vodovoda od izvirov pod hribi do osrednjega mestnega trga, ki naj bi stal več kot 300 gld. Tudi ta ideja ni bila uresničena.³¹

Še pred letom 1648 so v Kranju spet poskusili s črpalko in vodovodom iz Save, ki so ju za »več tisoč goldinarjev zgradili mojstri iz Nürnberga«. Hidravlična naprava z vodnim kolesom je bila sodeč po upodobitvi na Merianovi veduti iz ok. leta 1649 nameščena v zidanem poslopju (s pripisom *Waßerkunst*) ob mlinskem kanalu, ok. 350 metrov gorvodno od mlina gospostva Khislstein (slika 6). Črpalka (*pumpe*) naj bi vodo potiskala po svinčenih ceveh, a je že po nekaj dneh odpovedala, žejnemu in že kronično zadolženemu mestu pa

²⁵ Žontar, *Kranj*, str. 248.

²⁶ Stariha, Iz manj znanega življenja, str. 155, 160–161.

²⁷ V idrijskem rudniku so črpalne naprave začeli graditi kmalu po njegovem odprtju konec 15. stoletja: leta 1533 pri Ahacijem jašku, leta 1604 pri Barbarinem jašku, leta 1736 pri Terezijinem jašku, leta 1790 pri Jožefovem jašku, leta 1792 pri Francovem jašku in leta 1836 pri Ferdinandovem jašku. Janez Vajkard Valvasor je omenil tri kolesa pri Ahacijem in Barbarinem jašku: šlo je za enostavne črpalke s po 52 čebri oziroma vlečnimi drogovi na kolesih, ki jih je poganjala voda iz več kilometrov oddaljenega jezua na Idriji pri Kobili. Kamšt pri Barbarinem jašku je imela premer 10,5 metra. V rudniku je bilo za vzdrževanje kamšti zaposlenih več oseb: mojster za dovod vode od Kobile do rudnika, »vodja črpalk« in »vodja kamšti«; vsi so imeli več pomočnikov (Valvasor, *Die Ehre*, III, str. 406, 410–412). Še vedno je ohranjena kamšt pri Jožefovem jašku, ki je črpala do 300 litrov vode na minuto iz globine do 283 metrov in je delovala do leta 1948. Njeno kolo ima premer 13,6 metra, moč črpalke je 75–100 KM. Gl. https://sl.wikipedia.org/wiki/Idrijska_kam%C5%A1t (8. 2. 2025).

²⁸ Haasis-Berner, *Wasserkraftnutzung*, str. 86; Ring in Schodder, *Wasserkunst*, str. 201–203.

²⁹ Ukaz vicedomu Juriju Hoferju z dne 27. 1. 1570 v SI AS I, šk. 166, a. e. 16.

³⁰ Žontar, *Kranj*, str. 171.

³¹ Gestrin, Radovljica, str. 535.

Slika 6: Matthaeus Merian: Kranj, ok. 1649, kolorirana grafika (najbrž iz let 1662–1672). Merian, *Topographia*, 1649, s. p. (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj). Poslopje prve hidravlične črpalke ob Savi (»Wasserkunst«) je skrajno levo ob mlinskem kanalu, označeno s črko »H«. Naprava tedaj ni več obratovala, saj nima vodnega kolesa.

še povečala dolgove.³² Ostalin tega vodovoda že zaradi dragocenosti svinca že dolgo ni več.

Ob takem pomanjkanju vode ne čudi, da je požarna bramba klecnila novembra 1668, ko je v mestu pogorelo 53 hiš in delno še 16. Požar so znetili nastanjeni vojaki regimenta Gonzaga.³³ Po tej katastrofi so omejili rabo odprtega ognja oziroma ognjišč v hišah, zato meščani niso več smeli doma peči kruha, marveč le v javnih krušnih pečeh.³⁴ Kljub vsem zaščitnim ukrepom tudi 20. avgusta 1749 niso imeli možnosti za obvladanje požara, ki je po zapisu v mrliški knjigi župnije Kranj sredi dneva upepelil kar 290 poslopij v mestu in obeh predmestjih; umrlo je 20 ljudi. Žrtev bi bilo še več, če bi požar izbruhnil ponoči.³⁵ Taka katastrofa je bila skoraj pričakovana v mestu z veliko lesenimi ali polzidanimi hišami z lesenim nadstropjem. Po podatkih mestnega sveta v prošnji za ustanovitev komisije za pomoč so od skupaj 239 hiš v mestu in dveh predmestjih v pol ure od

začetka požara ostale cele le štiri mestne cerkve (župnijska cerkev sv. Kancijana in tovarišev, Rožnovenska cerkev, cerkev sv. Fabijana, Boštjana in Roka na Pungartu ter špitalska kapela), mestni špital, šola in magistrat, onstran obzidja pa kapucinski samostan, tri mitnice in enajst lesenih koč v Savskem predmestju. Le 20 do 24 hišnim lastnikom je uspelo rešiti del premoženja, pogorele so menda vse zaloge živil. Večine prizadetih stavb ni bilo mogoče hitro popraviti.³⁶

V deželnoknežji Reprezentanci in komori v Ljubljani, ki je bila zadolžena za organizacijo protipožarne zaščite ter sanacijo posledic požarov in naravnih nesreč,³⁷ so že čez nekaj dni razmišljali o pomoči pogorelcem in sanaciji mesta. Terezijanska vlada je v tistih letih šele vzpostavljala učinkovite finančne in upravne oblastne organe, zato

³² Nedatiran dopis mestnega sodnika in sveta cesarju z začetka 18. stoletja (najbrž iz let 1708–1709) je v SI AS 1, šk. 165, a. e. 10. O tem z nekaj napakami tudi Žontar, *Kranj*, str. 206.

³³ Poročilo komisarjev kranjskemu vicedomu z dne 14. 12. 1672 ter osnutek nedatirane prošnje mestnega sveta za cesarjevo pomoč v SI AS 1, šk. 165, a. e. 4.

³⁴ Žontar, *Kranj*, str. 205.

³⁵ NŠAL, ZA Kranj, M 1733–1771, str. 102. V zapisu se omenja še 20 upepeljenih kmečkih hiš/pristav (*villas*).

³⁶ Prepis prošnje deželni kneginji Mariji Tereziji z dne 26. 8. 1749 v SI AS 6, šk. 98. Podoben zapis z dne 10. 9. 1749 je v zbirki prepisov poročil predsednika Reprezentance Janeza Seifrida grofa Herbersteina v šk. 167, kodeks 1749/2.

³⁷ V arhivu Deželnega glavarstva na Kranjskem so okrožnice in poročila o večjih požarih in naravnih nesrečah (poplavih in plazovih) v habsburških deželah iz let 1751–1783 (SI AS 7, šk. 17, mapa Publico-Politica F-3, št. 1; šk. 18, mapa Publico-Politica F-3, št. 2; šk. 22, mapa Publico-Politica F-9, št. 1 in 2). Za obdobje 1747–1775 je največ gradiva o požarih in protipožarnih ukrepih v Ljubljani v šk. 20, mapa Publico-Politica F-8, št. 1, 2, ter v šk. 21, mapa F-8, št. 3. Nekaj gradiva je še v arhivu Reprezentance in komore za Kranjsko (SI AS 6) v šk. 97.

velikih rezultatov v Kranju v kratkem času ni bilo mogoče pričakovati. Zaradi pomanjkanja vode za gašenje v mestnem jedru ter urbanistične »iregularitete« (preozkih ulic) so v začetku razmišljali širokopotezno – pogovarjali so se celo o preselitvi mestne naselbine bližje reki Savi. Po posvetu z gorenjskim okrožnim glavarjem Antonom Nepomukom baronom Tauffererjem so ostali pri stari lokaciji zaradi previsokih stroškov selitve in uveljavljene lege ob glavni komercialni cesti na Koroško. Reprezentanca se je nato osredinila le na urbanizacijo s širšimi ulicami in zidanimi hišami. Taufferer je predlagal prepoved obnove hiš na starih temeljih,³⁸ v mesto pa naj bi po njegovem vodo napeljali »iz Kokrice« (gotovo je mislil na potok in ne na istoimensko vas tri kilometre severno od mesta) do bazenskega vodnjaka na Trgu, kjer so bili ostanki starega bazena. Za postavitve in financiranje vodnjaka je pozno jeseni 1749 deželne oblasti zaprosil tudi kranjski mestni svet, takoj nato pa je Taufferer predlagal gradnjo dveh javnih vodnjakov.³⁹ Tisti na Trgu je bil realističen, o kakem drugem kasneje niso več govorili. Po zamisli, načrtu in pod nadzorom vojaškega inženirja, poročnika Alexandra pl. Thieryja, ki je baje optimistično menil, da so v mestu zadovoljivi vodni viri, so naslednje leto najprej zgradili nov vodnjak bazenskega tipa na Trgu. Graditelji so bili domačini: taterman s podobo Jupitra in dveh kač je vлил zvonar Janez Kristijan Rieser, kamnite dele je izklesal Valentin Vrbnik, za poslikave pa je poskrbel Marko Layer.⁴⁰

Večji tehnični zalogaj je bil vodovod. Savski vodi in črpalki so se odpovedali, čeprav inženir Thiery ni mogel dokazati vodnih zalog. V poštev je prišla drugačna tehnologija. Novoizvoljeni mestni sodnik Janez Jurij Čebulj, ki je prišel maja 1751 uradno priseč v Ljubljano, je reprezentančnemu svetniku Francu Henriku baronu Raigersfeldu povedal, da bo mestni »akvadukt« kmalu dosegel mesto: dotlej so položili že 1600 cevi iz borovega lesa (vsaka cev je bila dolga 2 sežnja oziroma 3,8 metra), skupaj torej 6080 metrov; do zaključka je manjkalo le še 150 cevi. Osem tesarjev je vsak dan izvrtalo 26 cevi. Vsaka cev je stala deset soldov, skupni strošek cevovoda so ocenili na približno 182 gld, brez montaže in vsega drugega. Vodni bazen, ki ga bo izdelal kamnosek iz Škofje Loke, bo

stal še 250 gld, Thiery pa je zase izpogajal pavšal v višini 300 gld.⁴¹ Skupaj najmanj 732 gld.

Trasa, izvedba, dokončanje, delovanje in dejanska cena vodovoda iz teh redkih navedb niso jasni. Očitno so gradili vodovod, ki se je sodeč po terenu in skupni dolžini napajal v dovolj vodnatem potoku Kokrica severno od mesta. Teren proti jugu in vzhodu od mesta pada, zato od tam voda z gravitacijo ne more priti v mesto. Če pa bi vodo zajeli na najbolj oddaljeni točki na izviru Kokrice, ki je ok. 40 višinskih metrov višje od mesta, in vodovod pripeljali do glavnega Trga v ravni črti, bi zadoščali največ štirje kilometri cevi in ne kar 6,6 kilometra; še manj, če bi vodo zajemali bližje mestu. Zato je bolj verjetno, da so izdelali le dobre 3 kilometre dolg dvojni cevovod, ki je segal le do potoka Kokrica na severnem robu istoimenske vasi. V mestu so cevi gotovo položili skozi zgornja (severna) mestna vrata in nato v skoraj ravni črti po glavni ulici (danes Prešernovi ulici) do vodnjaka na Trgu.

Leseni vodovodi so imeli kratko življenjsko dobo. Ker tudi kranjski skoraj gotovo ni bil vkopan in zaščiten pred vremenskimi nevšečnostmi, njegovih ostankov ni med arheološkimi najdbami. Zaradi nizke cene izdelave pa so med 14. in sredo 19. stoletja take cevovode radi uporabljali v mestih zlasti za tehnično manj zahtevne sekundarne razvode. Na velikih kmetijah in v gorskih zaselnih so jih izdelovali iz macesnovine ali borovine in polagali še po prvi svetovni vojni.⁴² V Kopru so že v letih 1391–1393 obnavljali lesene žlebove na stojalih, po katerih so vodo dobivali iz doline Olmo; ta »vodovod« je baje deloval do leta 1898!⁴³ Obalna klima je milejša od celinske. Podoben vodovod so v Idriji začeli postavljati leta 1737 in ga končali šele leta 1792.⁴⁴ V Ljubljani so že v letih 1567–69 izdelali manjši vodovod z macesnovimi cevmi (hrastove in jelkine cevi so se pred tem izkazale za neobstojne), kasneje pa so ponekod polagali tudi lončene cevi z Rožnika. A še leta 1834 so z lesenimi cevmi z Grajskega griča polnili Robbov vodnjak pred magistratom in vodnjak pri Špitalskem mostu, tistega na Starem trgu in dva v jezuitskem kolegiju pa z Golovca.⁴⁵ Nič nenavadnega, saj so imeli celo v velemestni Pragi še leta 1832 velik del vodovoda iz lesenih cevi, obenem z baje že 300 let delujočim črpalnim sistemom.⁴⁶

38 O obnovi mesta po letu 1749 gl. Kos, *Obnova*, str. 73–84.

39 Prepis vladaričinah resolucij z dne 20. 12. 1749 (SI AS 6, šk. 181) in 10. 5. 1750 (SI AS 6, šk. 182, fol. 134^v) ter poročilo predsednika Janeza Seifrida grofa Herbersteina za vladarico z dne 29. 4. 1750, ki omenja meščanske in Tauffererjeve predloge z dne 30. 3. 1750 v SI AS 6, šk. 168, kodeks 1750/1.

40 Žontar, *Kranj*, str. 238.

41 Kos, *Dnevniki*, str. 355.

42 Slovenski etnološki leksikon, str. 682.

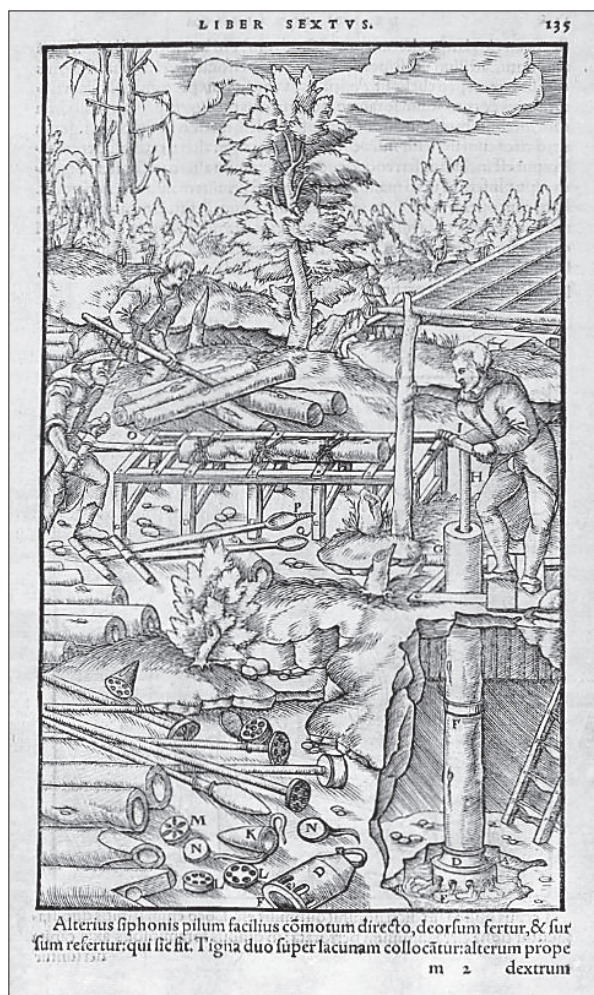
43 Kramar, *Epidemije*, str. 105.

44 Mohorič, *Rudnik*, str. 189.

45 Fabjančič, *Zgodovina*, str. 184; Lipič, *Topografija*, str. 127; Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 128; Vrhovec, *Laibach*, str. 69–70, 93–97.

46 Gerstner, *Handbuch* 2, § 162; Gerstner, *Handbuch* 3, § 221.

Tudi v Kranju so z macesnovimi cevmi vodnjak na Trgu povezovali z manjšimi okoliškimi bazeni še po letu 1850.⁴⁷ V bližnjem Trziču pa je bil prvi

Slika 7: Georgius Agricola: *De re metallica libri XII, lib. VI, p. 135, lesorez. Vrtanje lesenih cevi za rudniško črpalko.*

trški vodovod za polnjenje dveh vodnjakov iz leta 1874 v celoti iz lesenih cevi.⁴⁸

Sestavljanje do 4 metre dolgih lesenih cevi je bilo enostavno: cevi so na enem koncu konusno zašilili in vtaknili v naslednje, stike pa zatesnili s predivom in železnimi objemkami. Lesene cevi so vodo v zbiralnik dovajale le z gravitacijo, ker niso zdržale večjega vodnega pritiska črpalke (slika 7). Najpogostejše so sestavili dvojne ali celo trojne cevovode, ker je imela vrtina v deblu največ 10 centimetrov svetlega premera, povečini pa le ok. 6–7 centimetrov.⁴⁹ Zato enocevne izvedbe niso

zagotavljale dovolj vode niti v manjših sistemih. Dražje in obstojnejše, a tanjše in bolj nezdrave svinčene cevi (v antiki tudi bronaste in bakrene) so v premožnejših skupnostih vgrajevali že v 12. stoletju, v večjih samostanih celo v 11. stoletju. Ponekod so uporabljali lončene cevovode in od 16. stoletja celo take s kovanimi železnimi cevmi – zlasti tam, kjer so pričakovali večji vodni pritisk. V mestih z rimsko tradicijo in še posebej v Sredozemlju so se naslonili tudi na bolj ali manj ohranjene podzemne vodne kanale ali akvadukte.⁵⁰ Tako se je tudi nekaj vodnjakov v ljubljanskem predmestju Gradišče še sredi 19. stoletja napajalo iz rimskega vodovodnega sistema.⁵¹ Nasprotno pa v Celju treh rimskih kanalov, ki so jih našli v letih 1821–1830, niso uporabili za vodovod, marveč za odtoke.⁵²

Še manj razumljivi so bili stroški kranjskega vodovoda. V Trstu so idrijski rudarji septembra 1751 dokončali gravitacijski (»svetoivanski«) vodovod s tremi razcepi v vodnjake, ki je bil dolg 3,8 kilometra. Dobra polovica cevi je bila lončena, ostale so bile lesene. Projekt je po besedah direktorja projekta Johanna Baptista pl. Haasa mesto stal skoraj 11.000 gld ali ok. petnajstkrat več kot v Kranju.⁵³

Skromna kranjska izvedba je bila posledica dejstva, da je moralo mesto ves projekt samo financirati ravno na vrhuncu že stoletje trajajoče finančno-gospodarske krize. Zaradi naravnih nesreč in več požarov, (samo)upravljaljske zanikrnosti, korupcije, davčnih zaostankov, stroškov vzdrževanja infrastrukture itd. je mestni dolg leta 1724 znašal skoraj 30.000 gld. Deželni vicedom je izdelal sanacijski program in do leta 1734 uspel poplačati 10.000 gld. Po ukinitvi prisilne uprave leta 1737 je spet zavladovala nesposobnost in dolg je spet naraščal.⁵⁴ Tako leta 1751 nihče v Ljubljani in na Dunaju ni zanesljivo vedel, kakšne so dejanske mestne zmožnosti, Reprezentanca in komora pa je poročilo izdala šele po komisarskem pregledu. Avtor, svetnik Henrik grof Auersperg,

niko Franz Joseph Gerstner je leta 1832 v Pragi našel lesene cevi z 2 ¼ palca (6 centimetrov) premera (Gerstner, *Handbuch* 2, § 162).

50 Ring in Schodder, *Wasserkunst*, str. 200–201; Baeriswyl, *Sodbrunnen*, str. 55–58; Beutmann, *Wasserbau*, str. 116–117; Bingener et al., *Wasserversorgung*, str. 90–92, 100–101; Ebner, *Wasserversorgung*, str. 31 sl.

51 Rimski vodovod z Utika pa je še leta 1750 dovajal vodo v vodnjak komende ter v vrtove v Krakovem (Kos, *Dnevnik*, str. 321). Gl. še Vrhovec, *Laibach*, str. 93; Lipič, *Topografija*, str. 119.

52 Orožen, *Celska kronika*, str. 191, 193, 195; Orožen, *Zgodovina Celnja I*, str. 30–31, 361.

53 Kos, *Dnevnik*, str. 400. Ta vodovod je po drugem viru omenil tudi Jože Šorn v Šorn, Jožef Mrak, str. 97.

54 Žontar, *Kranj*, 207, str. 222–234.

47 V stroškovniku popravil z dne 31. 7. 1850 v SI ZAL KRA 2, šk. 19, a. e. 319.

48 Stariha, *Trzič*, str. 78.

49 V leta 1751 zgrajenem tržaškem vodovodu so imele lončene cevi 10 centimetrov svetlega premera, lesene pa 5,7 centimetra (Kos, *Dnevnik*, str. 420). Tudi profesor meha-

je vladarico obvestil o predlogih za uravnoteženje mestnega proračuna; komisarja sta naračunala za 5314 gld letnih dohodkov, izdatkov pa za 5161 gld. Pri tem so bile najspornejše previsoke plače mestnih funkcionarjev in uradnikov ter dotacije za cerkve in cerkveno odvetništvo, za kar vse je mestni svet v obdobju 1749–1751 izplačal kar 1905 gld. Donosna mostna mitnina je bila po besedah mestnega sodnika do maja 1752 dana v zakup za 1717 gld, po vladnih načrtih pa naj bi šla polovica tega dohodka za popravila mostu, druga polovica pa za obnovo mesta.⁵⁵ Poročilo rektifikacijskega komisarja je bilo bližje resnici: mestne oblasti so mu zagotovile, da od someščanov v letih 1749–1751 zaradi požara niso pobrale nič denarja iz naslova rednih davkov in kontribucije, zato je bilo tedaj realiziranih dohodkov za 2796 gld, izdatkov pa le za 1886 gld. V tistih dveh letih je šlo še dodatnih 1424 gld za popravilo mestne hiše in mitnice. Torej so realni letni izdatki v omenjenih letih dosegli okoli 2598 gld.⁵⁶ Mestni svetniki so razumeli, da se jim med mestno obnovo obeta dolgotrajno zategovanje pasu, denarja za ustrezno delujoč vodovod pa ne bo dovolj.

Vodovod kljub stalnim popravilom ni dolgo obratoval. Med redko ohranjenimi mestnimi zapisi je ohranjen le podatek iz leta 1754 ali 1755, da je za popravilo »mestnega vodnjaka« (morda je bil mišljen celoten vodovodni sistem) mesto plačalo 120 gld.⁵⁷ Mlajši akti vodovoda niso več omenjali.

V KRANJU JE SAVA NAPOSLED LE ZAČELA TEČI NAVZGOR

Razmeroma zadovoljivo oskrbo z vodo sta omogočila šele črpalka in vodovod iz Save, ki ju je projektiral pater Gabrijel Gruber v letih 1771–72. Dotlej so pogorelci iz leta 1749 obnovili večino hiš, kajpak z lastnim denarjem in delom. Mestne finance so se stabilizirale, čeprav je mesto izgubilo več dohodkov od mitnin ter davčnih, obrtnih in prometnih taks. Davčna rektifikacija je leta 1754 po navedbi mestnega sodnika Janeza Petra Romaltda ugotovila, da je imelo mesto za 6079 gld dohodkov, izdatkov pa za 6180 gld.⁵⁸ Med 1. majem 1764 in 30. aprilom 1765 je mesto izkazalo

celo pozitivno stanje (5355 : 4557 gld).⁵⁹ Dunajska vlada je mestnemu proračunu spet dodelila mostno mitnino v Medvodah, ki je letno dala ok. 539 gld.⁶⁰ Leta 1758 so pobrali 1882 gld mostne mitnine na savskem mostu, 782 gld v mitnici pri zgornjih mestnih vratih in 115 gld v mitnici pri spodnjih vratih.⁶¹ Vlada je tako lahko v tem letu v obveznem državnem »posojilu«, ki so ga morali plačati državni in deželni uradniki ter nekatere poklicne skupine (podjetniki, trgovci, nekateri obrtniki, rentniki, odvetniki, zdravniki), štirinajstim največjim kranjskim trgovcem naložila skupaj 1050 gld davka; več so bili obvezani plačati le nekateri bogati Ljubljancani in Škofjeločani.⁶² Ko so se zmanjševali davčni dohodki mest in povečevale njihove dolžnosti, je vlada ločila upravo mestnega zemljiškega gospostva, financ, dobrodelnih ustanov in cerkva. To je Kranju koristilo, čeprav je mestni svet za vsako finančno operacijo, proračunski načrt in porabo iz mestne blagajne odtlej potreboval potrditev Okrajne gosposke in Okrožnega glavarstva ter odobritev Deželnoglavarskega oziroma po letu 1782 Državnega knjigovodstva.⁶³ Mesto je bilo skoraj obnovljeno, Kranjčani pa so postali v očeh oblasti sami sposobni in dolžni financirati lokalne infrastrukturne projekte – tudi mestni vodovod.

Gruberjevo angažiranje v Kranju je bilo logično. Mladi jezuit je prišel v Ljubljano leta 1768 kot uveljavljen profesor eksperimentalne mehanike in naslednje leto postal predstojnik katedre za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko na višjih študijih jezuitskega kolegija ter profesor na obrtni šoli za zemljemerstvo in risanje. Po ukinitvi jezuitskega reda leta 1773 je obdržal službi na obrtni šoli in liceju, kjer je do leta 1784 poučeval nizke gradnje in mapiranje ter vodil broderski oddelek. Kot strokovnjak za hidravlične in navigacijske zadeve (vodni promet) je bil najbolj primeren za projektiranje vodovodne naprave, kakršno je potreboval Kranj. Projekt je umestil med izsuševanje Ljubljanskega barja ter direktovanje navigacijske direkcije za porečje Save, saj je jeseni 1772 že odšel v Transilvanijo urejat rečno plovnost.⁶⁴

55 Prepis poročila z dne 24. 9. 1751 v SI AS 6, šk. 98.

56 SI AS 174, šk. 260, seznam D.

57 Izdatki mesta po rektificiranem popisu iz 14. 4. 1755 v terezijanskem katastru (SI AS 174, šk. 260). Leta 1764/65 vodnjaka in vodovoda med mestnimi izdatki niso več omenjali: za popravila cest so odšteli 200 gld, za popravila treh mostov čez Savo, Soro in Kokro pa 1444 gld. Za popravilo poslopij mostninske postaje na Savi so plačali 400 gld, za tisto v Medvodah 200 gld, za mitnico na Kokri 150 gld in za spodnjo mitnico 8 gld (seznam v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 5).

58 Seznam v SI AS 174, šk. 260.

59 Obračun mestnega blagajnika Martina Galleta v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 5.

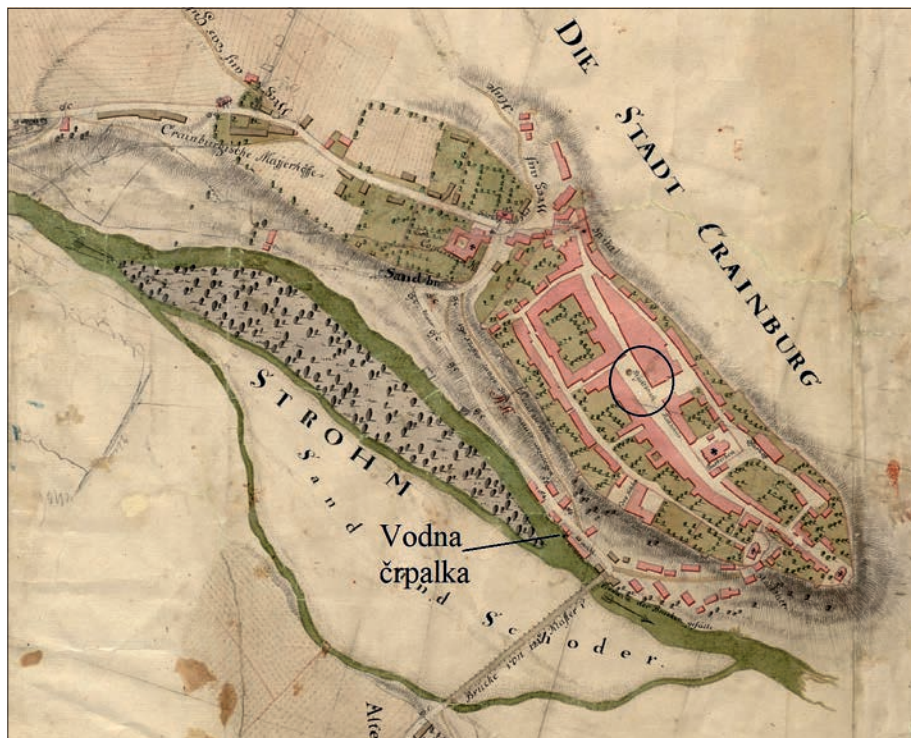
60 Ta je bila v užitku mesta Kranj od leta 1728, ker je šlo skozi mitnico na škofjeloško ozemlje in drugam tudi blago, ki sicer nikoli ne bi prečkalo kranjskih mitnic.

61 Mestni urbar 1759 v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 1. Toda od tega so morali izločiti del skupnih dohodkov, ker so bili zastavljeni – leta 1760 skupaj 1732 gld (obračun za leto 1760 v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 2).

62 Valenčič, Trgovina, str. 217–219.

63 Zontar, *Kranj*, 207, str. 236–241, 247–253.

64 Južnič, *Gruber*, str. 27–31, 37, 40–49, 55, 67 sl.

Slika 8: Načrt mesta Kranj, po 1772, risba (SI AS 1068, sign. 5_08I_00I). Levo od mosta čez Savo je mlin z osmimi kolesi (»mühl«), tik ob njem pa poslopje s hidravlično črpalko z vodnim kolesom. Na Trgu, levo od mestne hiše (»Rathaus«), je vodnjak, označen s krogcem in napisom »Stadtbrunn«.

Gruber je dobro vedel, kaj Kranj potrebuje. Razpolagal je z dovolj strokovne literature o hidravliki: med drugim je imel knjigo nizozemskih arhitektov Tilemana van der Horsta in Jacoba Polleyja *Theatrum machinarum universale. Of Keurige Verzameling van verscheide grote an zeer fraaie Waterwerken, Schutsluizen, Waterkeringen, Ophaalen Draabruggen* (1736–1737)⁶⁵ ter štiri zvezke »hidravlične biblije« profesorja Bernarda Foresta de Bélidorja (1698–1761) *L'architecture hydraulique, ou l'art de conduire, d'élever et de ménager les eaux pour les différens besoins de la vie* (1737–1753) v nemškem prevodu. Tam se je lahko poučil o različnih vrstah tovrstnih črpalnih naprav in cevovodov, ki so jih dotlej postavili v Franciji in Angliji.⁶⁶ Pomenljivo je, da je poznal delo svojega graškega profesorja matematike in fizike Nikolausa Pode pl. Neuhaus (1723–1798), ki je sodeloval z Josephom Karlom Hellom, izumiteljem črpalke z vodnim stolpcem in stisnjenim zrakom v rudniku v Banski Štiavnici na Slovaškem (Schemnitz) leta 1749/53.⁶⁷ Poda je ravno leta 1771, ko je učil matematiko na rudarski šoli v Štiavnici, na Dunaju objavil knjižico o

Hellovi napravi. Za skoraj dvajset let star izum je Gruber gotovo slišal že med šolanjem v Gradcu, kasneje pa tudi za vse izboljšane Hellove črpalke do leta 1768. Hellovi stroji so del rudarske hidravlične tehnologije ostali do konca 19. stoletja.

Gruber ni uporabil osnovnega Hellovega principa potiskanja vode s stisnjenim zrakom, ki je bila v prvi vrsti namenjena črpanju jamske vode iz rudniških jaškov.⁶⁸ Za tako tehnologijo bi moral imeti vodo v mestu precej višje kot v Kranju (vsaj 22 rudarskih sežnjev ali 44 metrov). Le ob takem pogoju je voda s svojo težo in brez bata pritiskala zrak po cevi navzdol v zgornji kotel, zrak v spodnjem kotlu pa je izpodrival vodo za izčrpanje navzgor. Prav tako se ni odločil za gravitacijski vodovod, marveč se je vrnil na zamisel o črpanju vode iz reke Save navzgor v vodnjak oziroma »bazen« na osrednjem mestnem trgu s sesalno-tlačno črpalko na pogon z vodnim kolesom. V nekem poročilu je to tehnologijo označil z *Druckwerck* (gl. spodaj).

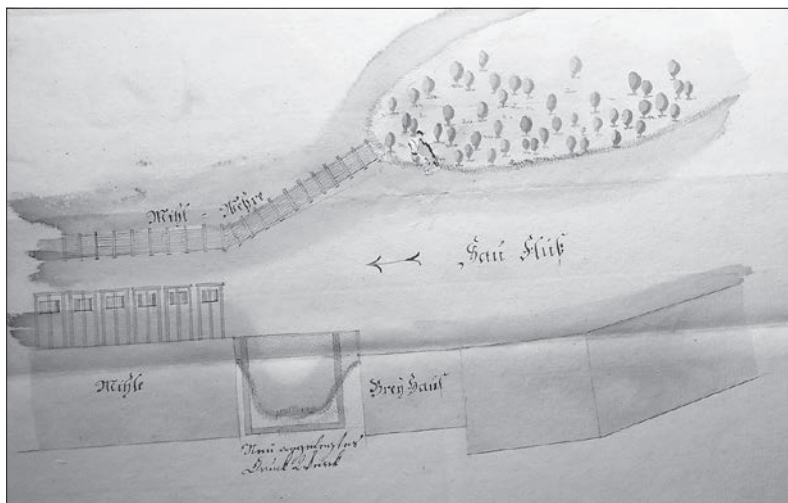
Za črpalisce je kljub strmemu vzponu do mesta izbral najbližjo lokacijo med skrajnima točkama trase – majhno kvadratno mestno parcelo tik ob Savi (po reambulančnem katastru iz leta 1867 je »poslopje za vodotok z dvoriščem« merilo 93,5 m²) med mlinom, ki je pripadal gospostvu Khislstein, ter varilnico piva družine Trebar. Lokacija je vidna na vseh kasnejših mestnih vedutah in ka-

65 V nemškem prevodu iz leta 1738 ali 1758; gl. seznam literature. Gl. Južnič, *Gruber*, str. 29–30.

66 Vodnim črpalkam so posvečeni: 3. cap. (§ 865–918) v I. Theil, 3. Buch po izdaji iz leta 1743, kjer je tudi razdelek o ceveh, batih in ventilih (§ 944–970); črpalke so opisane še v 4. cap. (§ 971–1017) v I. Theil, 3. Buch po izdaji iz leta 1744, skupaj z eliptičnimi ploščami (§ 1018–1030). O različnih črpalkah v Franciji in Angliji je govora tudi v 1. cap (§ 1149–1202) v I. Theil, 4. Buch po izdaji iz leta 17461, o vodovodih pa v 2. cap. (§ 1203–1275).

67 Serše et al., *Gabrijel Gruber*, str. 18.

68 Poda von Neuhaus, *Berechnung*, str. 10–47; Gerstner, *Handbuch* 3, § 253–303, z opisi rudniških črpalk, tudi na Koroškem in v Rablju.

Slika 9: Gabrijel Gruber: Skica lokacije vodne črpalke in khislsteinskega mlina ob Savi, pred 28. novembrom 1771, risba. SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1 (foto Dušan Kos). »Mühl-Wehre« je spodnji mliniski jez, ki sega kot podaljšek rečnega otoka v dolžino mlina s šestimi kolesi (»Mihle«). Poslopje črpalke je označeno z napisom »Neu angelegtes Druck Wercks«. Desno je varilnica piva (»Brey Haus«).

tastrskih mapah (sliki 8 in 9). Poslopje je kasneje dobilo hišno številko *Savsko predmestje 2*.⁶⁹ V njem je do začetka 19. stoletja občasno živel skrbnik naprave.⁷⁰

Ker je Gruber črpalko umestil med dva jezova na začetku in koncu mlinске struge oziroma levega rokava Save, se je zakupnik mlina Janž Bezjak že oktobra 1771 pritožil pri Deželnem glavarstvu v Ljubljani, češ da bi se lahko mlin ob narasli vodi zrušil zaradi tehnične neustreznosti črpalke in vodovoda. Od lastnika in investitorja, tj. mesta, je zahteval kavcijo ali vsaj zaslišanje, čemur je tajnik justicialnega oddelka glavarstva dr. Franc Bernard Franchi pl. Frankenfeld po službeni dolžnosti ugodil. Mestni sodnik Janez Andrej Crobath je oporekal očitkom in zamudnemu sodnemu procesu ter glavarstvo opozoril na pomen projekta za mesto in na Gruberjevo strokovnost.⁷¹

69 Josip Žontar je poslopje mestne črpalke iskal v hiši tik ob starem savskem mostu, ki ji je pridal naslov *Savsko predmestje 1*. Tam pa je bila vedno mostna mitnica s hišno št. 32 (Žontar, *Kranj*, str. 417). V resnici je bila črpalna naprava v hišici na mestu današnje ozke večnadstropne stanovanjske hiše, ki je stisnjena med mlin in poslopje Gorenjskih elektrarn. Kranjčani jo zaradi socialističnega videza imenujejo »Blok« (naslov: Stara cesta 2). Na njenem mestu je v franciscejskem katastru poslopje z naslovom *Savsko predmestje 3*, kjer je bilo zabeleženo le bivališče vodnjaškega mojstra Antona Tolmajnerja. Od konca 19. stoletja je imela tak naslov hiša s pisarnami Vinka Majdiča (prav tam, str. 418). Hišica s črpalko je torej v začetku 19. stoletja res imela številko 1, kasneje 3, nato pa je ostala brez hišne številke do porušitve po letu 1923.

70 Ta naslov je bil leta 1814 naveden pri družini vodnjaškega mojstra in kovača Janeza Tolmajnerja (NŠAL, ŽA Kranj, K 1805–1814, p. 1604). Prej je s starši in sorojenci živel v bližnji hiši z naslovom *Savsko predmestje 12*. Vodnjaški mojstri Salbergi so v času službovanja živeli v zgornjem mestu v Konjski in Župniščni ulici (Žontar, *Kranj*, str. 421).

71 Odredba glavarstva z dne 7. II. 1771 ter prepis odgovora sodnika in mestnega sveta Deželnemu glavarstvu z dne 9. II. 1771 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

Glavarstvo je od Gruberja zahtevalo poročilo o gradnji in delovanju črpališča, kar je profesor storil in v odgovoru mlinarjeve trditve označil kot nesmiselne in nerazumne. K poročilu je priložil situacijsko skico, ki prikazuje tlorise objektov v bližnji okolici, žal pa ne tudi podobe črpalke.

Bezjakovo nasprotovanje črpališču je bilo razumljivo. Tedaj 42-letni mlinar je bil poklicni mlinar in je razumel, kaj pomeni gradbeni poseg v mliniski kanal. Mlinarji so bili že pokojni oče Matija ter starejša brata Andrej (leta 1772 ni bil več živ) in Matej. Ta je bil že leta 1754 mlinar v mestnem mlinu pod Lajhom na Kokri (v franciscejskem katastru »Savsko predmestje 40«), kjer ga je kasneje nasledil leta 1758 rojeni sin Frančišek Jurij. Janž je nasledil očeta v khislsteinskem mlinu (»Savsko predmestje 2«),⁷² kjer je leta 1771 živel s 6 let mlajšo ženo Ano, 19-letno hčerko Marijo Ano in nekaj delavci. Pri pritoževanju je imel podporo lastnikov mlina in mlinkega kanala, baronov Apfaltrerjev. Podpora je imela krepko osebno noto: hčerki Mariji Ani je bila leta 1762 krstna botra Marija Ana baronica Apfaltrer (28-letna hčerka lastnika gospostva Janeza Seifrida), kar je bila za mlinarja velika čast.⁷³ (Baroni niso bili nikoli botri številnim otrokom Janževih bratov.)

Tudi khislsteinski graščaki so se kot pravni gospodarji mlinkega kanala in rečnih obrežij vedno bali posegov v mliniski kanal. Takih dejanj se je mesto, čeprav trdne vodne pravice v mlinškem kanalu nikoli ni imelo, kasneje večkrat lotevalo ob vodnem črpališču in na obeh jezovih, ki sta ščitila mlinsko strugo ter obenem namesto rake uravnavala dotok vode šestim mlinskim kolesom (slika 9). Ta so visela na železnih verigah in

72 Popis prebivalcev Kranja iz leta 1754 v Krampač, *Gorenjske družine*, str. 295.

73 NŠAL, ŽA Kranj, K 1749–1771, p. 1198.

jih je mlinar dvigal ali spuščal glede na vodostaj.⁷⁴ Delni jezovi oziroma vodne zapore so bili nujni na večjih vodotokih. Zato je deželni knez ob pritožbah običajno prislusnil mlinskim lastnikom in mlinarjem, še posebej po izdaji deželnega patenta o mlinih leta 1770, ki je mlinarjem dodelil skrb za mlinske kanale.⁷⁵ Že leta 1668 je deželni knez podprl lastnika graščine Khislstein Franca Karla barona Barbo-Waxenstein, čigar jez so mestne oblasti poškodovale takoj po zgraditvi in ogrozile mlin.⁷⁶ Podobno ter baje spet le iz nevoščljivosti in hudobije so meščani leta 1725 škodovali zakupniku, someščanu Antonu Barbarigu.⁷⁷ Očitno je šlo za tradicionalno nagajanje vsakemu lastniku savskega mlina, saj do zgraditve vodne črpalke nihče drug ni uporabljal vode v kanalu. Mestni mlin ob Kokri na Lajhu pa je bil na prometno manj ugodnem kraju in ni bil konkurenčen.

V poročilu je Gruber najprej opozoril, da so gorvodno ob strugi vse hiše, vključno z mlinom, slabo grajene in da jim škodi vsaka visoka voda. Nato je opisal mlinsko poslopje, katerega zgornji (zahodni oziroma desni vogal) stoji točno nasproti vodnemu toku. Mlinski zid je na tem mestu slabše kakovosti, ker ga spodjeda voda. Zato je parcelo na rečni strani pred vodno erozijo zaščitil s hrastovimi koli ter jih dal obiti s čevljev (31,6 centimetra) širokimi deskami in vpeti v zid z dvojnimi železnimi sponami. Za leseno pregrado je postavil 6 čevljev (1,896 metra) debel zid v nivoju najvišje (poplavne) vode. Na vodni strani ima poslopje črpalke zaradi varnosti leseno steno, saj bi ob višjem vodostaju lesena stena utrpela manjšo škodo kot mlin z zidano steno. Zato sta pozidani le stranski steni črpališča ob mlinu in pivovarni, ki nosita ostrejšje črpališča. Tla so kamnita. Črpalna naprava (*Druckwerck*) ima potopno pogonsko kolo, enako kot mlin. Kolo po Gruberjevem mnenju koristi trdnosti mlina, saj ščiti zahodni mlinski vogal, njegova stena pa je z zidom črpališča dobila dodatno podporo. Obenem je mlin dobil protipožarno zaščito na zahodni strani proti pivovarni. Zato bi se lahko mlinar zahvalil mestu, ker je slabo grajen mlin bolje zaščiten, do odškodnine pa bi bil upravičen le, če bi s črpalke kaj več-

jega padlo v vodo in poškodovalo mlinska kolesa. Po Gruberjevem zagovoru je Deželno glavarstvo na naroku 5. decembra 1771 v Ljubljani zaslislalo obe stranki, potem pa zavrnilo Bezjakovo zahtevo glede kavcije, a mu dopustilo sodno pritožbo.⁷⁸ S tem se je končal prvi od več vodnih sporov v naslednjih sto in še nekaj letih.

Gruber videza in delovanja hidravlične naprave ni opisal, česar niso kasneje storili niti mestni uradniki in svetniki. To je šele leta 1848 v nekaj stvkih storil uradnik in publicist Henrik Costa v spominih s potovanja po Kranjski. Ker je naprava dotlej doživela precej sprememb (vodno kolo so večkrat zamenjali), a še vedno delovala po Gruberjevi tehnologiji (*von einem Jesuiten erfunden*), gre opis glede na videz in delovanje črpalke leta 1772 zaradi kasnejših predelav jemati z nekaj previdnosti. Costa na primer ni omenil, da je imela črpalka cilindre iz medenine in nekatere dele iz bakra ter da je bilo za njeno delovanje potrebnih veliko usnjenih tesnil.⁷⁹ Je pa zapisal, da je vodo gnala 22 sežnjev (41,7 metra) visoko v mestni vodnjak. Leta 1848 jo je poganjalo vodno kolo s premerom 24 čevljev (7,58 metra). Na gredi, ki je od kolesa segala v zgradbo, je bilo čelno kolo, ki je poganjalo zobato kolo v notranjosti poslopja. Na gred tega kolesa je bila pritrjena lesena elipsa, ki je imela na obodu železen obroč z izstopajočimi robovi. V njenem utoru je teklo kolo (premera dveh čevljev), katerega ležaji so bili v neenakomernem vzvodu, s čimer se je nanj prenašalo gibanje navzgor in navzdol. Na drugem koncu vzvoda je batnica sesalne in tlačne naprave na določeni dvizni višini (6 ½ palca) vodo potiskala po ceveh navzgor.⁸⁰ Voda se je še pred vhomom v

74 Žontar, *Kranj*, str. 248–249.

75 Patent za Kranjsko z dne 31. 5. 1770 v *Sammlung*, št. 1211, str. 240–247.

76 Prepis sodnega protokola z dne 16. 2. 1668 ter dva uka-za cesarja Leopolda I. oziroma notranjeavstrijske vlade kranjskemu vicedomu Eberhardu Leopoldu Ursiniju grofu Blagaju z dne 24. 2. in 18. 5. 1668 v SI AS I, šk. 166, a. e. 14.

77 Osnutek poročila kranjskega vicedoma in obenem de-želno knežjega vizitatorja v Kranju Franca Seifrida grofa Thurn-Valsassina cesarju Karlu VI. z dne 5. 6. 1725 v SI AS I, šk. 165, a. e. 10.

78 Odločba justicialnega oddelka glavarstva z dne 5. 12. 1771 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

79 Ob popravilih so leta 1850 nadomestili nekaj bakrenih delov ter usnja »za oblačenje vodnih ventilov« (stroškov-
nik z dne 31. 7. 1850 v SI ZAL KRA 2, šk. 19, a. e. 319). Ob
menjavi črpalke leta 1863 so v občinskem odboru raču-
nali na nekaj dohodka od prodaje medenine »od stare
mašine« (zapisnik seje odbora z dne 2. 7. 1863 v SI ZAL
KRA 2, šk. 35, a. e. 611).

80 »Ein unterschlächtiges Wasserrad, 22 Fuß im Durchmesser, an dessen Welle ein Stirnrad, das in ein Kammrad eingreift, im Innern eines Gebäudes sich befindet, wird von dem Flusse in Bewegung gesetzt; auf der Welle des Kammrades ist eine hölzerne Elipse (Elipsoid) angebracht, deren Peripherie mit einem eisernen Ringe mit hervorstehenden Rändern versehen ist, so das in dieser Nuth ein Rad (zwei Fuß im Durchmesser) läuft, dessen Zapfenlager in einem ungleicharmigen Hebel sich befinden, wodurch auf denselben eine auf- und absteigende Bewegung übertragen wird. Am andern Ende des Hebels befindet sich die Kolbenstange des Saug- und Druckwerkes, welches bei einer gewissen Hubshöhe (6 ½ Zoll) das Wasser (während eines Spieles 2 ½ Maß) schöpft, und zur bereits erwähnten Höhe hebt« (cf. Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 149).

sesalno cev očistila skozi peščen filter. Z drugimi besedami, sesalno-tlačna črpalka deluje takole:⁸¹ voda se skozi filter v valj črpalke vsesa skozi kratko dvizno cev. (Valj je pri tem tipu črpalk najobčutljivejši del, ki ga je treba zamenjati vsakih nekaj let.)⁸² Med gibanjem navzdol bat potisne vsezano vodo iz kotla v tlačni vod. Črpalka potiska vodo tako, da ustvari razliko v tlaku med vstopom in izhodom naprave. Gibanje bata ali drugih mehanizmov v črpalki ustvarja to tlačno razliko in potiska vodo skozi črpalko. Pri gibu gredi navzdol se ventil A zapre, voda pa gre skozi ventil B v odvajalno cev zaradi tlaka, ki ga ustvari mehanska sila, ki deluje na bat. Kapaciteta črpanja Gruberjeve naprave ni znana, gotovo pa je bila nekoliko manjša od 1,57 litra na sekundo, kolikor je zagotavljala zmogljivejša črpalka iz leta 1862 (gl. poglavje Nova vodna črpalka ob Savi po letu 1862).

Costa ni omenil vodovoda in njegove trase. Ni bil edini: celo kranjski mestni sodniki, svetniki ter kasnejši občinski župani in odborniki v številnih spisih, ki so zadevali obratovanje črpalke in vodovoda, do demontaže leta 1923 niso niti namignili, kje so položene cevi in kako pridejo v mestni vodnjak na Trgu. To so v Kranju vsi vedeli in o tem ni bilo treba pisati – razen enkrat po spletu okoliščin, ki so razkrile Gruberjevo vodovodno logiko, nespremenjeno med številnimi popravili in širitvami vodovoda v naslednjem stoletju. Leta 1870 je župan Sebastijan Šavnik v odgovoru Državnemu pravdnistvu v Ljubljani, ki je nameravalo napeljati vodovod v kaznilnico na Ljubljanskem gradu⁸³ ter iskalo informacije o črpalkah in vodovodih, opisal njegovo dolžino in v grobem potek. Čeprav so v Kranju tedaj že imeli nov vodovod, saj so leta 1862 še preostale svinčene cevi zamenjali z litoželeznimi (gl. v nadaljevanju), je bila trasa leta 1870 brez dvoma enaka kot v Gruberjevi dobi, saj sta bila tudi cilj in naloga črpalke in vodovoda še vedno enaka. Šavnik je pojasnil, da stoji »hidravlična mašina« na rečnem nivoju Save. Vodovod se od črpališča povzpne za 25 sežnjev (47,4 metra) do obzidnega stolpa Škerlovca, ki je že znotraj mesta; do tam je 50,5 sežnja (95,7 metra). Od škrlovskega

»vodnjaka« (manjšega okroglega bazena znotraj stolpa) oziroma *Fountain*, kot ga je označil avtor načrta tik po požaru leta 1811 (slika 10), ki je vodi dal nekaj padca za premik do Trga, cevi vodijo do bazena (živinskega napajališča) za vrtom oziroma gospodarskim poslopjem (*Hof*) Petra Mayrja (37 sežnjev ali 70,1 metra). Od tega bazena je bilo do vodnjaka na Trgu še 54 sežnjev (102,4 metra). Vodovod je v celoti meril 141,5 sežnja (268,3 metra).⁸⁴

Iz opisa razberemo, da Gruber ni mogel projektirati vodovoda po ravni trasi med črpališčem in mestnim vodnjakom (zračna črta znaša ok. 196 metrov), marveč je cevi položil po najbližjih ulicah in prehodih (ti se do danes niso spremenili), ker jarkov niso mogli izkopati pod strnjeno stoječimi hišami. Morda je od črpališča po nekaj deset metrih vodovod v smeri stolpa Škrlovec celo napravil rahel levi ovinek, da se je izognil eni od hiš na drugi strani (danes Ljubljanske) deželne ceste. V tem delu in tudi v notranjem mestu so bile cevi v kamnitem zidanem jašku (*Wasserkeste*), obložene s slamo proti zmrzali. Slama je bila eden tistih artiklov, ki so jih vsako leto dokupovali za vzdrževalna dela. Do prenove stolpa v letih 1994–95 je bila kineta naslonjena na zunanji zid stolpa in je s svojo težo v dveh stoletjih povzročila razpoke, ki so grozile z zrušitvijo stolpa (slika 11). Od stolpnega bazena, ki so ga redno vzdrževali,⁸⁵ so cevi položili po ozki in kratki uličici do današnje Tomšičeve (nekoč Rožna ulica), zavili desno in že po nekaj metrih na levo v prehod med Hudovernikovo hišo (Mayrjeva prva sosed, danes bolj poznana kot Hlebševa hiša) in Pavšlarjevo hišo ter pod obokom prišli na Trg. Tu se je vodovod obrnil za 90 stopinj v levo in po dvajsetih metrih dosegel mestni vodnjak na severnem predelu širokega trga. Taka trasa še danes povsem ustreza Šavnikovemu opisu in razdaljam. Enaka je ostala po razširitvi vodovoda leta 1876, ko so takoj po izhodu iz Škrlovca na Rožno ulico nanj priključili cevi, ki so vodile po Konjski ulici (danes obe pod imenom Tomšičeva ulica) skozi nekdanja severna mestna vrata v Kokrško predmestje (gl. sliko 4).

Izdelovalca črpalke in vodovoda ne poznamo. Najbrž pa smo najbližje resnici, če ju pripišemo delavnici Gruberjevega znanca iz Ljubljane, mladega zvonarskega in livarskega podjetnika Janeza Jakoba Samasse (1744–1803). Bil je mehanik in izumitelj, poleg zvonov je izdeloval tudi gasilne naprave in izumil stroj za tesnjenje svinčenih ce-

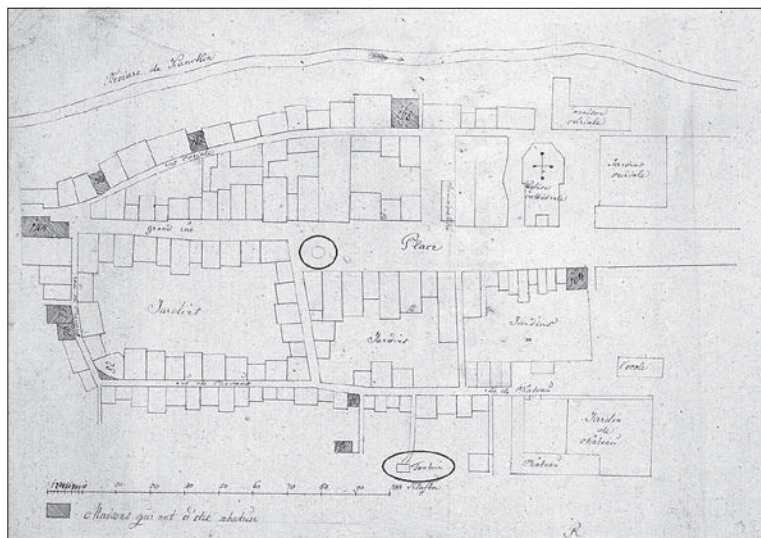
81 Natančen opis tovrstnih črpalk s primeri iz Prage ter avstrijskih, nemških, angleških in francoskih mest je v Gerstner, *Handbuch* 3, § 220–252.

82 Gerstner, *Handbuch* 3, § 221.

83 Na notranjem grajskem dvorišču sta bila v poznem srednjem veku dva vodnjaka oziroma cisterne (kapnici) s kapaciteto 120 in 30 m³, v predgradju pa je bil ok. 58 metrov (po drugih navedbah 65 metrov) globok vodnjak, morda še iz rimske dobe, ki se je napajal iz podtalnice, a so ga v 15. stoletju zasuli. Leta 1830 so ga očistili in pozneje opremili s pohodnim gonilnim kolesom. V širši okolici gradu je bilo še več vodnjakov (Šašel, Ljubljanski grad, str. 114–115; Kramberger, *Grajski vodnjaki*, str. 2–9).

84 Prepis Šavnikovega odgovora z dne 13. 5. 1870 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 719.

85 Na primer leta 1848 so montirali držala za cevi *an der Maschinenbrungebäude Škerlouc*. Gl. prilogo št. 28 k obračunskemu povzetku za leto 1848 v SI ZAL KRA 2, šk. 17, a. e. 277.

Slika 10: Načrt mesta Kranj, po 18. maju 1811, risba (SI AS 1068, sign. 5_085). S krogcem je označen vodnjak na Trgu (»Place«), s kvadratom in pripisom »Fontain« pa bazen pri stolpu Škrlovec, kjer je vodovod vstopil v staro mestno jedro.

vi. Idealen mojster za uresničitev Gruberjevega unikatnega projekta v Kranju.⁸⁶ Nanj posredno namiguje dogajanje v letih 1790–1792, ko so morali zamenjati velik del poškodovanega cevovoda

Slika 11: Pogled na stolp Škrlovec prek mlinskega kanala in lokacije nekdanjega črpališča med prenovo leta 1994. Sign. 46014 (fototeka ZVKDS OE Kranj). Spodnjemu delu stolpa je bila do prenove stolpa leta 1994 prizidana vertikalna kineta s starim vodovodom.

in vodno kolo: vse cevi so brez obotavljanja takoj prepeljali v predelavo prav k Samassi v Ljubljano (gl. naslednje poglavje). Običajno so se pri velikih popravilih tudi v naslednjih sto letih mestne oblasti vsaj prvič najprej obrnile na dobavitelja originalne opreme. Pri izdelavi nekaterih sestavnih delov (denimo vodnega kolesa) in gradbenih delih so gotovo sodelovali lokalni mojstri, zlasti pri tesarskih, gradbenih in kovaških delih, za več pa niso imeli dovolj znanja. So pa kasneje Gruberjevo napravo vzdrževali in popravljali.⁸⁷

Mestni svet je imel še pred začetkom gradnje večje skrbi s financami kot z mlinarjem in Gruberjem. Projekt je bil zamišljen kot lokalna zadeva, zato je moralo mesto zagotoviti denar iz lastnih dohodkov. Za nameček je morala po mlinškem patentu iz leta 1770 vsako vodno napravo na rekah odobriti deželna oblast.⁸⁸ H gradnji v skupno korist s pomočjo samoprispevka je še pred začetkom del prišel v Kranj meščane prepričevati deželnoglavarjski svetnik in v. d. deželnega glavarja Jožef Karel baron Brigido. Mestne svetnike je najprej spomnil, da je leta 1749 mesto pogorelo predvsem zaradi pomanjkanja vode. Zato bi bilo za varnost in druge koristi meščanov modro napeljati vodo iz Save. To bi financirali s predplačilom ok. 2000 gld, ki bi ga prispevali vsi meščani glede na svoje premoženjsko stanje. Tako ne bi še dodatno obremenili prazne mestne blagajne. Svetnikom je predlagal, naj se pozanimajo o interesih, ki naj se naslednji dan zglasijo pri njem na pogovor o podrobnostih. Po Brigidovi obljubi, da bodo posojilo najpozneje v šestih letih v letnih obrokih vrnilo vsi hišni lastniki, se je nasled-

⁸⁶ Kermavnar, *Dediščina*, str. 47.

⁸⁷ Z izjemo nakupa štirih valjčnih ležajev pri Antonu Samassi leta 1846 (gl. postavko št. 154/162 za leto 1846 v »blagajniškem žurnalu« 1841–1846 v SI ZAL KRA 2, šk. 240, a. e. 3939).

⁸⁸ *Sammlung*, št. 1211, § 1.

nji dan žrtvovalo 40 najpremožnejših meščanov, ki so zbrali 2160 gld, prejeli potrdila o vplačilu in denar izročili Gruberju. Prispevali so od 10 gld do največ 150 gld; toliko je vplačal le bogati trgovec Simon Jugovic, sodnik Crobath pa 100 gld.⁸⁹

Zbranega denarja je kmalu zmanjkalo in avgusta 1772 vodovod še ni bil dokončan, Gruber pa se je že odpravljal v Transilvanijo, tako da na njegovo pomoč ni bilo več mogoče računati. Mestni svetniki so ocenili, da bi za zaključna dela potrebovali še 600 gld. Ker na nov samoprispevek niso več računali, je Crobath prosil Deželno glavarstvo za dovoljenje, da porabijo 217 gld ostanka od 1718 gld, ki so jih med majem 1771 in aprilom 1772 pobrali za mostno mitnino v Kranju in Medvodah, namenjeno gradnji oziroma popravilu savskega mostu, ter še 200 gld, ki jih je mestni blagajnik že namenil trem mestnim bratovščinam. Vse to bi porabili za plačilo že izdelanih 100 železnih cevi. Prošnji ni bilo ugodeno; najbrž zato, ker je šlo pri mostnini in gradnji komercialne infrastrukture za dohodke erarja, ki jih ni bilo mogoče kar tako premešcati iz državne blagajne za lokalne zadeve.⁹⁰ Tega se je Crobath zavedal, vedel pa je tudi, da v Ljubljani iz mostnine že dolgo povsem legalno financirajo vzdrževanje svojih vodovodov. Toda Kranj ni bil glavno mesto in meščani so bili prisiljeni ostati pri cenejših svinčenih ceveh, ki so jim kasneje povzročale hude težave.

Kljub temu je mestu do avgusta 1773 uspelo zapreti finančno konstrukcijo, in sicer predvsem po zaslugi Crobatha, ki je »iz svojega« (*aus eigenen Säckel*) založil 1744 gld ter končno ceno vodovoda in črpalke zaokrožil pri 4239 gld. Revizija deželnoglavarskega knjigovodstva je vsoto kasneje zvišala na 4413 gld, ker je Crobathovo širokogrudno posojilo tedaj z obrestmi znašalo že 1849 gld. Knjigovodja Janez Jurij pl. Elsner je presodil, da bo za delno poravnavo njegovega kredita mogoče poseči le v domestikalno (mestno) blagajno, kjer je ostalo 331 gld. Sam je pri tem z velikimi napori našel še 5 obveznic deželnih stanov za plačilo mostne mitnine v višini 900 gld in upal, da bo do konca leta nabral še ok. 200 gld.⁹¹

Po štirih letih delovanja vodovoda je imel Crobath dovolj čakanja na poplačilo posojila. Navsezadnje je bil za dolgoletno sodniško službo zelo slabo plačan in prošenj za večjo plačo mu v Ljubljani še dolgo niso odobrili.⁹² Še več: že leta 1771 je »kot priznано premožen in kreditno sposoben mož« privolil, da založi 1443 gld za popravilo mostov čez Soro, Savo in Kokro, ki so jih jeseni 1770 poškodovale poplave. Z dvornim dekretom mu je bilo sicer dopuščeno poplačevanje iz posebne takse za prehajanje mostov (½ kr od pešcev ter 1 kr od voz in konjev), tako da mu je marca 1772 le uspelo dobiti denar. Leta 1776 pa ni več mogel čakati še na založeni denar za vodovod.⁹³ Maja 1776 je Deželno glavarstvo zaprosil, naj mu odobri vsaj delno poplačilo iz mestne blagajne, češ da je v zadnjih dveh letih mesto zgolj od mostne mitnine v Medvodah dobilo 1118 gld. Aprila 1774 je iz tega naslova sicer že dobil 475 gld. Predlagal je še, da bi do poplačila dobil v zakup dohodke mestne blagajne. Odgovor je bil pilatovski: Crobath se lahko poplača iz domestikalnih mestnih dohodkov (če bo v blagajni kaj viška), ne pa z novim zadolževanjem mesta, s kontribucijo ali iz drugih dohodkov, ki so v državni pristojnosti.⁹⁴ Crobath je nato le dobil drugi obrok v višini 617 gld iz mostne mitnine. Marca 1779 je Deželno glavarstvo obvestil, da je bilo v teh treh letih iz mostnine pobranih 1506 gld, in zaprosil za dokončno poplačilo. Čez en mesec je Deželno glavarstvo od deželnoglavarskega knjigovodstva zahtevalo, naj plača Crobathu 757 gld od glavnice preostalega dolga in še 352 gld od 4 % obresti, spet kar iz mostnine. Knjigovodstvo je izpolnilo ukaz in junija Crobathu, ki je za to osebno prišel v Ljubljano, z nakaznico izplačalo celoten preostanek z obrestmi v skupni vsoti 1109 gld., a le 4 gld v gotovini.⁹⁵

89 Poročilo sodnika Crobatha gorenjskemu Okrožnemu glavarstvu z dne 12. 11. 1776 s priloženim prepisom zapisnika zbora meščanov z dne 4. 3. 1771 in seznamom posojilodajalcev z dne 5. 3. 1771, ki ju je sestavil mestni pisar/sindik Janez Jurij Nord; vse v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

90 Prošnja mestnega sveta z dne 17. 8. 1772 s prilogo z dne 30. 4. 1772 ter osnutek odredbe Deželnega glavarstva z dne 22. 8. 1772 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

91 Poročilo knjigovodje Deželnega glavarstva Johanna Georga Elsnerja ob predaji revidirane mestne dokumentacije o gradnji vodovoda z dne 28. 10. 1773 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

92 Crobath je že 11. 4. 1768, ko je bil drugič izvoljen za mestnega sodnika, okrožnega glavarja Franca Antona Apfaltrerja prosil za dvig plače s 34 na 100 gld. Dopis v AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-8, št. 1. Dotlej je dobival manj kot mestni blagajnik (60 gld) in enako kot sodni sluga. Sindik je imel brezplačno stanovanje in skupaj s pisarniškimi stroški kar 130 gld plače, mestni učitelj 20 gld, organist 25 gld, čuvaji po 30 gld itd. Gl. seznam mestnih izdatkov iz let 1764/65 v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 6. Sodnik je imel 100 gld plače šele v naslednjem desetletju (gl. *Untersuchungsprotokoll* z dne 25. 7. 1787 v SI AS 14, reg. II, šk. 116, mapa 24716/1787).

93 Prepisi Crobathovih dopisov okrožnemu glavarju Francu Antonu baronu Apfaltrerju z dne 23. 1. 1771 in 13. 1. 1772 ter Apfaltrerjevega dopisa z dne 25. 1. 1771 v SI AS 7, šk. 10, mapa Publico-Politica C-7, št. 2.

94 Dopis z dne 7. 5. 1776 s pripisanim mnenjem ekspeditorja politično-upravnega oddelka glavarstva Leopolda Wiserja z dne 17. 9. 1776 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

95 Crobathov dopis Deželnemu glavarstvu iz ok. 7. 3. 1779, osnutek dopisa Deželnega glavarstva knjigovodstvu z

Že ob prvem Crobathovem zahtevku je glas povzdignilo tistih 40 meščanov, ki so leta 1771 posodili oziroma predplačali 2160 gld.⁹⁶ Ta zahtevke je bilo treba pravno in knjigovodsko rešiti drugače. Crobath je novembra 1776 zaslišal posojilodajalce in sestavil seznam z vplačili. Večina je menila, naj se obvaruje mestna blagajna, poplačilo pa naj ne bo porazdeljeno na vse hiše. Zato je Crobath Okrožnemu glavarstvu predlagal, naj se poplačajo iz (konjske) mostnine v Kranju in Medvodah. V isti sapi je priznal, da ne ve, kako naj ob prazni mestni blagajni z 20.000 gld mestnega dolga, revnih someščanih in prepovedi uporabe mostnine sploh izpelje poplačilo.⁹⁷

Okrožni glavar Franc Anton baron Apfaltrer se je strinjal, da je zahtevek formalno utemeljen, ker ni sprejemljivo, da bi le peščica meščanov financirala skupen projekt. Res pa je velika težava, da je blagajna prazna, mostnine pa ne smejo porabiti za poplačilo, kot je bilo določeno leta 1771; porabi se lahko le za stare mestne in pupilarne dolgove. Apfaltrer je Deželnemu glavarstvu predlagal dvoje: naj od mestnega sveta zahteva prepis protokolov in individualni razrez meščanskega posojila, ki naj se proporcionalno in po rektificirani davčni izmeri porazdeli med vse hišne lastnike za obdobje petih ali šestih let: če vsi meščani uporabljajo vodo iz vodnjaka, naj zanj tudi vsi plačajo.⁹⁸ Glavarstvo se je strinjalo s poplačilom glede na vložek, mestni svet pa je sklenil, naj se dolg odplača v desetletnih obrokih po 216 gld: dolg naj posojilodajalcem proporcionalno vračajo vsi hišni posestniki, tudi posojilodajalci, vsi, ki imajo v mestu najeta stanovanja, in gostači. Mestni svet je poročilu priložil seznam vseh obveznikov, ki so nato vsako leto glede na višino domestikalnega davka v mestnem urbarju plačevali razmeroma nizke vsote – od 15 kr (gostači) do največ 3 gld 43 kr (Jugovic), medtem ko je Crobath plačeval po 2 gld 17 kr.⁹⁹

dne 23. 4. 1779 in odgovor knjigovodstva z dne 4. 6. 1779 s priloženim poračunom glede na knjigovodski izkaz z dne 28. 10. 1773, prepis Crobathovega potrdila o prejemu z dne 4. 6. 1779; vse v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

⁹⁶ Nedatiran prepis dopisa posojilodajalcev mestnemu svetu v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

⁹⁷ Dopis sodnika Crobatha Okrožnemu glavarstvu z dne 12. 11. 1776 s prepisom zapisnika zbora meščanov z dne 4. 3. 1771 in seznamom posojilodajalcev z dne 5. 3. 1771, ki ju je sestavil sindik Janez Jurij Nord, ter Crobathovo obvestilo Okrožnemu glavarstvu z dne 23. 11. 1776; vse v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

⁹⁸ Dopis okrožnega glavarja Apfaltrerja Deželnemu glavarstvu z dne 5. 12. 1776 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

⁹⁹ Osnutek dopisa Deželnega glavarstva Okrožnemu glavarstvu z dne 13. 12. 1776, prepis poročila mestnega sod-

HIDRAVLIČNA NAPRAVA IN VODOVOD V PRIMEŽU OKVAR IN STROŠKOV

Hidravlična naprava in vodovod sta imela pomankljivosti, ki so bile deloma posledica Gruberjevega hitenja z več projekti, lokalne specifičnosti in nepreizkušene tehnologije, na kar pa profesor kranjskih meščanov ni jasno opozoril. Zato so se že leta 1772 soočili z visokimi vzdrževalnimi stroški. Ti so bili vedno in bodo še naprej eden večjih skupnih stroškov v okoljih z večjimi vodovodnimi sistemi.¹⁰⁰ Le zakaj bi moral biti stari Kranj izjema, še posebej, ker mesto še več kot stoletje ni uveljavilo plačevanja vode po porabi ali vsaj na stanovanjsko enoto? Voda iz javnega vodovoda in vodnjakov je bila namreč še celo stoletje »zastonj«. No, posredno so jo meščani financirali z rednimi davki in občasnimi donacijami. Precej podrobno dokumentiran historiat vzdrževanja kranjskega vodovoda prikazuje načine finančnega in tehničnega upravljanja s skupnim mestnim premoženjem ter odnos do deželnih oblastev v reformni in restavracijski dobi.

Takoj po Gruberjevem odhodu so morali mestni očetje zaposliti stalnega oskrbnika vodovoda, t. i. »vodnjaškega mojstra« (*Brunnmeister*). Najprimernejši se jim je zdel vojak Joseph Burkman, ki je z Gruberjem sodeloval med gradnjo vodovoda. Kasneje so bili mojstri po poklicu praviloma kovači, pasarji ali ključavničarji, ki so znali odpraviti večino manjših okvar in se angažirali tudi pri drugi mestni infrastrukturi, zlasti pri popravilu mostov in tlakovanju ulic. Mestno službo so izvajali poleg svoje zasebne obrti.¹⁰¹ Avgusta 1773 je mestni svet prosil Deželno glavarstvo za posredovanje za Burkmanov odpust iz vojaške službe. Ker njegove plače (52 gld ali 1 gld na teden) zaradi revščine baje niso bili sposobni zagotavljati, so prosili, naj se mestna blagajna v ta namen zadolži. Za poplačilo stroškov Burkmanove nastanitve (150 gld) so računali na davek od vsakega konja, ki bi naslednja tri leta stopil v mesto.¹⁰² Glavni deželni knjigovodja Elsner je predlagal drugač-

nika in sveta Okrožnemu glavarstvu z razrezom obrokov pri odplačevanju posojila z dne 17. 5. 1777, obvestilo Okrožnega glavarstva Deželnemu glavarstvu z dne 26. 5. 1777 in osnutek obvestila Deželnega glavarstva Okrožnemu glavarstvu z dne 6. 6. 1777; vse v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

¹⁰⁰ Gl. podatke o popravilih, menjavah cevi in prenovah vodovodnega sistema v porenjskem mestu Siegen (vzhodno od Kölna) v 16. stoletju v Bingener et al., *Wasserversorgung*, str. 100–102.

¹⁰¹ Anton Tolmajner in brat Janez sta bila kovaška mojstra, Kancijan Šimon mlinar, Janez Salberger pa pasarski mojster in gostilničar.

¹⁰² Prošnja mestnega sveta z dne 27. 8. 1773 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

no rešitev: oskrbnikovo plačo in stanovanje naj financira mesto, popravila vodovoda pa naj gredo iz mestnega mitninskega krajcarja. Mestni svet se je strinjal, ne pa deželna kneginja Marija Terezija (najbrž iz enakih razlogov kot Deželno glavarstvo pred dvema letoma), ki je decembra 1773 Deželnemu glavarstvu poslala dekret, naj mesto za popravila uporabi kake druge dohodke, saj je navigacijski direktor Gruber letne stroške popravil ocenil le na 100 gld. Obremenjevanje mostnine za tri leta za poplačilo dolgov ni primerno, tako da naj glavarstvo za take namene raje vzpostavi drug fond. Čez dober mesec je deželna kneginja še enkrat odločila, naj se vzdrževanje vodovodnega sistema financira le z mestnimi dohodki, a vendarle dovolila, da lahko Kranjčani za to uporabijo enoletne dohodke od mostnine.¹⁰³

Že junija 1774 so prišle na dnevni red premehke svinčene vodovodne cevi, ki so ob visokem vodostaju Save in posledičnem visokem pritisku izpadale ena iz druge in se mašile z blatom, pozimi pa zmrzoval in pokale. Deželno glavarstvo je od Gruberja zahtevalo, naj težave razišče.¹⁰⁴ Spremenilo se ni nič. Januarja 1778 so meščani tudi zaradi tega zahtevali razveljavitev sporazuma o odplačevanju posojila. Mestni svet je someščane podprl in o tem obvestil kraljico oziroma Češko-avstrijsko dvorno pisarno, češ da je »mašina« praktično neuporabna. Deželno glavarstvo je od Gruberja spet zahtevalo poročilo, ta pa je verbalno zagotovil obratovanje naprave, »dokler le bo Sava še tekla«, kakih izboljšav pa ni predvidel. Nerodno projektiranega vkopa cevi sploh ni omenil. Zato je glavarstvo sklenilo, da pomisleki Kranjčanov niso utemeljeni, ter predlagalo zavrnitev njihove zahteve, s čimer se je deželna kneginja seveda strinjala.¹⁰⁵

Okrožni glavar Apfalter je razumel pritožitelje. Zato ga je mestni svet maja 1781 prosil, naj pri Deželnem glavarstvu posreduje vsaj za dovoljenje za zamenjavo svinčenih cevi z železnimi, ker kljub pravilnemu delovanju črpalke zaradi njih voda prepogosto ni pritekla v mesto. To je od leta 1771 za popravila in vzdrževanje sistema porabilo že 300 gld, kar se je svetnikom zdelo odločno preveč. Sami so našli mojstra v Borovljah na Koro-

škem, ki je zagotovil, da lahko priskrbi potrebnih 60 železnih cevi (po ceni 24 kr za funt teže = 0,561 kg), in obljubil stoletno delovanje brez popravil. Mestnemu svetu je kot vzorec dostavil cev, ki je tehtala 29 funtov (16,3 kg). Zaradi visoke cene je mestni svet naenkrat nameraval kupiti le 30 cevi v vrednosti 348 gld. Ob tem so izračunali, da bi lahko stare cevi prodali po 5 kr za funt, in ker je vseh za 1500 funtov, bi lahko dobili 125 gld. Tako bi mestna blagajna doplačala le ok. 230 gld, ki bi se sčasoma povrnili zaradi nižjih vzdrževalnih stroškov. Z dovoljenjem iz Ljubljane se je mudilo, ker je mojster baje hotel oditi v Celovec, kjer je imel veliko dela.¹⁰⁶ Toda Deželno glavarstvo je presodilo, da je strošek za mestno blagajno previsok, saj so meščani ravno tedaj popravljali mitnico s predračunom 790 gld.

V mestnem svetu so menili, da tudi hidravlična naprava zaradi napačne izvedbe ne deluje dobro. To so utemeljevali z nabiranjem ledu na vodnem kolesu, ki se je ustavljalo v hudem mrazu, ko je zmrznila še voda v ceveh. Tak problem se je pojavil vsako zimo, ker so varčni Gorenjci redno ponavljali dve napaki: 1. Cevi so preplitvo vkopali (še v drugi polovici 19. stoletja le ok. 0,6 metra pod cestnim nivojem), zato so pozimi zlahka zmrznile.¹⁰⁷ 2. Črpalko so ponoči (in tudi pozimi) vedno ustavljali, tako da je stoječa voda zmrznila tudi v tlačnem sistemu, svinčene cevi pa so pokale in izpadale ena iz druge. Teh napak se Kranjčani nikoli niso znebili, kar so še leta 1879 posmehljivo komentirali obiskovalci, ki so takole zaznavali pomanjkanje vode v mestu med dvema rekama: »Če črpalne naprave pozimi in ponoči ne bi vsak dan ustavljali, bi bilo vode dovolj, tako kakor je v drugih mestih s podobno dobavo vode,« je zapisal dopisnik časnika *Laibacher Zeitung*. In posledica te napake: »Dva globoka mestna vodnjaka iz globine le počasi črpata vodo, zato mora služinčad večino potrebne vode prinašati iz Save po strmi in poledeneli poti v notranje mesto.«¹⁰⁸

V nasprotju z Gruberjevimi zagotovili je popravljanje in vzdrževanje hidravlične naprave in vodovoda (za oboje so meščani največkrat uporabljali termin »hidravlična mašina in vodovod«: *hydraulische (Brunn) Maschine und Wasserleitung*) že po nekaj letih postalo vedno dražje. Natančni

¹⁰³ Dekreta z dne 18. 12. 1773 in 29. 1. 1774 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

¹⁰⁴ Osnutek dekreta z dne 17. 6. 1773 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

¹⁰⁵ Osnutek dekreta Deželnega glavarstva za Gabriela Gruberja z dne 4. 2. 1780, prepis odgovora Deželnega glavarstva Češko-avstrijski dvorni pisarni z dne 7. 4. 1780, dekret vladarice z dne 29. 4. 1780 in obvestilo okrožnemu glavarju z dne 12. 5. 1780; vse v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

¹⁰⁶ Prošnja mestnega sveta Okrožnemu glavarstvu z dne 21. 5. 1781 in poročilo Okrožnega glavarstva o prošnji za Deželno glavarstvo z dne 25. 5. 1781 v SI AS 7, šk. 9, mapa Publico-Politica B-9, št. 1.

¹⁰⁷ V Pragi, ki ni imela bistveno drugačne klime, je moral biti vodovod zgolj zaradi zaščite pred mrazom vkopan vsaj 6–7 čevljev (1,9–2,2 metra) globoko; pri manjši globini je vedno grozila zmrzal (Gerstner, *Handbuch* 2, § 163).

¹⁰⁸ Poročilo v *Laibacher Zeitung*, št. 290, 28. 12. 1879, str. 2508.

popisi plačanih računov oziroma izdatkov v občinskih letnih poročilih kažejo, da so se mestne oblasti vedno z vso skrbnostjo takoj odzvale na poškodbe vodne infrastrukture in jih hitro odpravljale. Tako je bilo med 1. novembrom 1781 in 31. oktobrom 1782 vodnjaškemu mojstru izplačanih 132 gld in 36 kr za plačo ali 2 gld in 33 kr na teden, kar je bilo precej več, kot je pred nekaj leti napovedal mestni svet. Dva kovača sta dobila za popravila 13 gld, za vzorčno železno cev iz Borovelj pa so 28. oktobra 1782 plačali 12 gld. Za izredna gradbena dela na vodovodu ali/in črpališču so odšteli še 109 gld. Skupaj je letni strošek znašal 266 gld, čeprav cevi sploh niso zamenjali. V naslednjih letih se je strošek popravil gibal ok. 50 gld, če le ni prišlo do večjih zapletov. Med 1. novembrom 1786 in 31. oktobrom 1787 je novi mojster Kancijan Šimon (prej je bil mlinar in zato primeren še za upravljanje črpalke)¹⁰⁹ dobival tedensko 2 gld (zaposlen je bil šele 19 tednov). Za nujna kovaška dela je blagajna odštela še 12 gld in 20 kr, za vsa popravila skupaj pa 50 gld in 20 kr.¹¹⁰ Leta 1787 so na Okrožnem glavarstvu povprečni strošek ocenili na 250 gld (skupaj s fiksno plačo za vodnjaškega mojstra v zgornji višini), kar se je Notranjeavstrijskemu (državnemu) knjigovodstvu zdelo odločno preveč za napravo, ki je bila po njegovem opažanju vsaj tretjino leta zaradi okvar zunaj pogona.¹¹¹

Prava katastrofa se je zgodila julija in septembra 1790, ko je v dveh vremenskih ujmah razpadel velik del vodovoda. Zdi se, da je bil v celoti uničen odsek med črpalno napravo in Škrlovcem, kjer so cevem še posebej škodili tlačni pritisk, strm teren in padajoče kamenje. Ta odsek je meril 95,7 metra v ravni črti (gl. opis v prejšnjem poglavju), torej skoraj točno toliko, kolikor je bilo vseh uničenih cevi (98,6 metra).

Kranjsko mestno sodišče (nekdanji mestni svet) na čelu s sindikom Ignacem Škarjo je po dvomesečnem popraviljanju počenih cevi obupal. Vse so konec novembra 1790 odpeljali v preto-pitev v delavnico mojstra Janeza Jakoba Samasse v Ljubljano. Šlo je za 48 cevi, dolgih ok. 2 sežnja in težkih po 110 funtov (skupaj 5540 funtov = 3108 kg). Mojster je izdelal 46 novih, 6 ½ čevlja (2,054 metra) dolgih in 104 funtov (58,3 kg) težkih cevi; skupna teža je bila 4784 funtov, ker je šlo 10 % starega svinca v kalo. Zato je dodal še 206 funtov

novega svinca in izdelal še 2 nekoliko krajši cevi; skupaj je vлил ok. 100 metrov cevi.¹¹² Takrat je nastal vihar: mestni veljaki so pozabili, da bi tako obsežen in drag projekt morala dovoliti Okrožni urad in Deželno glavarstvo. Zaplet je nastal, kot je sindik Škarja avgusta 1791 Okrožnemu uradu priznal, ker so predali Samassi popravilo cevi »na akord«. Termin je pomenil delo na ključ pri enem izvajalcu, zato v takem primeru niso iskali drugih, cenejših ponudnikov z javnim razpisom in dražbo (»licitacijo«). Ta pa je že bila standard v javnem poslovanju v obdobju cesarja Jožefa II. Državno knjigovodstvo, ki je kot nekakšno računsko sodišče branilo javni interes in finance, je v spornih primerih pred odobritvijo izplačil iz mestne blagajne zahtevalo pojasnila in dotlej blokiralo izplačila. Tako se je zgodilo tudi v kranjskem primeru. Iskanje podobnosti z današnjimi javnimi razpisi, poplačili ter računskim sodiščem ni najbolj umestno, ker je bila stara Avstrija že vsaj pred tremi stoletji pravna in upravno solidno urejena država. Deželno glavarstvo je zaradi kršitve postopka že poleti 1791 zaprosilo tehnično-finančno mnenje od inženirja arhitekta Jožefa Schemerla, direktorja Deželne direkcije za stavbe in ceste.¹¹³ Direktor se je pozanimal pri izvajalcih takih del v regiji. Tako je tržaški vodnjaški mojster Janez Sušnik avgusta sporočil, da bi za 6 gld za kos sam izdelal 100-funtne in 1 seženj dolge nove cevi. Samassove cevi so bile 15 cm daljše, cena pa 6 kr za funt teže. Tako bi bil Samassov seženj vreden 9 gld in 36 kr, Sušnikov pa le 6 gld. Pri celotnem naročilu bi bila razlika v ceni velika: Sušnik bi naročilo izvršil za 315,4 gld, Samassa pa za 499 gld.¹¹⁴

Škarja je pojasnil, da so prekršek storili zaradi hude stiske z vodo in čimprejšnjega popravila »vodnjaške mašine«. Vendar niso pozabili na dovoljenje, le vse skupaj jih je nekako prehitelo, saj je Samassa končal naročilo, še preden so dobili dovoljenje iz Ljubljane. Do avgusta 1791 so tako zamenjali polovico cevi in šele tedaj so Okrožni urad zaprosili za dovoljenje.¹¹⁵ Morda so se celo

¹¹² Samassov račun z dne 23. 12. 1791 v SI AS 14, šk. 118.

¹¹³ Jožef Schemerl (*1754) se je po študiju v Gruberjevi ljubljanski šoli leta 1777 izpopolnjeval v hidrotehniko na Nizozemskem in v Porenju ter se nato zaposlil v Navigacijski direkciji v Ljubljani. Do odhoda na Dunaj leta 1797 je delal na Kranjskem in bil deželni direktor za gradbene zadeve. Na Dunaju je delal na kanalih in stavbah, pisal strokovne knjige in bil leta 1811 povzdignjen v viteški stan. Umrl je leta 1844 (Južnič, Vega, str. 72–74; Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 183–187).

¹¹⁴ Prepis Sušnikove *Gegennote* z dne 15. 8. 1791 za Schemerla in Schemerlovo poročilo (priloga A) z dne 20. 1. 1792 v SI AS 14, šk. 118.

¹¹⁵ Poročilo mestnega sindika Ignaca Škarje z dne 30. 8. 1791 v SI AS 14, šk. 118.

¹⁰⁹ Kot *pistoris magister* je bil imenovan ob krstu hčerke Marije 18. 2. 1776 (NŠAL, ŽA Kranj, K 1771–1798, p. 1314).

¹¹⁰ Seznam v SI ZAL KRA 2, šk. 2, a. e. 15 in *Untersuchungsprotokoll* mestnih financ z dne 25. 7. 1787 v SI AS 14, reg. II, šk. 116, mapa 24716/1787.

¹¹¹ *Anmerkungen* knjigovodstva k poročilu z dne 20. 8. 1788 v SI AS 14, reg. II, šk. 116, mapa 24716/1787.

nameravali izmuzniti kontroli, a zaradi umanjka dovoljenja iz Ljubljane niso mogli izplačati že nestrpnega Samasse, ki je zato poleti 1791 ustavil dobavo še preostalih cevi, tako da so zaključna dela obstala. Oblastni mlini so mleli počasi in šele aprila 1792, ko so bili Kranjčani že poldrugo leto brez vode, se je kolo spet zavrtelo. Direktor Schemerl je Deželnemu glavarstvu predlagal, naj Okrožni urad mestnemu sodišču dovoli nadaljevanje z deli, a mora o poteku tedensko poročati in z deli končati v treh tednih.¹¹⁶ Državno knjigovodstvo pa je menilo, naj Kranjčani plačajo Samassi iz mestne blagajne, vendar le v višini 474 gld (zaradi 5 % odbitka od računa) v 8 četrtletnih obrokih.¹¹⁷ Če bi želeli plačati več, lahko to storijo, a brez vnovične kršitve knjigovodskih pravil. Deželnoglavarski svetnik Franc Ksaver baron Lichtenberg-Janežič je o tem maja 1792 obvestil Okrožni urad in kolegij Deželnega glavarstva. Razliko v ceni glede na Sušnikov predračun je ublažil, saj naj bi prevoz tako težkega tovara v Trst in nazaj pokril razliko do Samassovega računa. Poleg tega je Samassa privolil v obročno odplačevanje, kar je bilo v prid mestnih financ.¹¹⁸ Dela so se lahko nadaljevala, a so bila zaradi Samassovega pogojenja s poplačilom končana šele v začetku septembra 1792, ko so položili še zadnje cevi. Mesto je ta čas izkoristilo za izdelavo novega vodnega kolesa in izboljšavo črpalke.¹¹⁹ Kranj je bil torej kar dve leti brez vode iz mestnega vodovoda. Gruberja v ruskem izgnanstvu o tem seveda ni nihče obvestil.

Deželne oblasti so odtlej postale bolj pozorne na mestno infrastrukturo. Leta 1799 so na primer od okrožnega urada zahtevale poročilo o stroških in upravljanju z vodovodom ter mnenje, ali ne bi njegov oskrbnik upravljal še s savskim mostom in pripadajočimi poslopji, ki so jih nameravali prevzeti od mesta. Odgovor je bil, da z napravo upravlja »neki Salberger« (Jakob, op. D. K.) z letno plačo 104 gld, ki je sposoben mož (star je bil 35 let), a naprava zahteva njegovo stalno prisotnost, zato ne more prevzeti v upravo še mostu, o katerem nima dovolj znanja.¹²⁰

Že v istem letu je novo težavo prinesla obnova pogorelega khislsteinskega mlina. Tedaj je bil lastnik khislsteinske graščine že podjetnik Natalis Pagliaruzzi.¹²¹ Mlinsko poslopje so med obnovo precej spremenili, kar se vidi iz vedut Friedricha Ferdinanda Runka in Carla Postla iz leta 1815 ter neznanega diletanta iz leta 1818 (sliki 12 in 13). Načrti mesta iz let 1772, 1808/09, pred in po letu 1811 ter franciscejski kataster iz leta 1826 sicer kažejo, da se tloris mlina ni spremenil. To je bilo razumljivo, saj je mlin mejil na eni strani na mestno zemljišče s črpalko ter na drugi strani na parcelo pri savskem mostu. Mestno črpališče v požaru leta 1799 ni utrpelo večje škode, prav tako ne v zadnjem velikem mestnem požaru 18. maja 1811. Ogenj je tedaj prizadel kar 184 od 263 hiš v mestu in še nekaj na Hujah in Klancu, ne pa predela južno od župnijske cerkve proti Pungartu in Savskega predmestja. Domneve o nepoškodovanosti sicer ni mogoče zanesljivo potrditi, ker je arhivsko gradivo kranjskega mestnega sveta iz tistega časa izgubljeno,¹²² tako kot tudi večina arhiva Intendance za Kranjsko, osrednjega upravnopolitičnega organa francoskih oblasti v letih 1809–1813.¹²³ Iz fragmentov pa je razvidno, da je mestni proračun za leto 1812 od 12.404 frankov (ok. 4808 gld) letnih izdatkov za *pompe* (črpalno napravo) predvidel le 246 frankov (ok. 95 gld).¹²⁴ Je pa cesar Napoleon kranjskim pogorelcem odobril pomoč v višini 15.000 frankov, ki so jih razdelili med posameznike v skladu s prijavljeno škodo: vsak je dobil le ok. 2,8 % od prijavljene škode; skupaj je namreč ok. 300 hišnih gospodarjev in stanovalcev prijavilo škodo v obsegu 536.370 frankov (207.895 gld).¹²⁵

ter njegovega dekreta z istega dne Okrožnemu uradu v Ljubljani; vse v SI AS 14, reg. III, šk. 398, spis št. 155.

¹¹⁶ Prepisa referata svetnika barona Lichtenberg-Janežič z dne 18. 4. 1792 in njegovega dopisa Državnemu knjigovodstvu z dne 2. 5. 1792 v SI AS 14, šk. 118.

¹¹⁷ Dopis državnega knjigovodje Antona Schreitterja Deželnemu glavarstvu z dne 6. 6. 1792 v SI AS 14, šk. 118.

¹¹⁸ Prepisa obeh Lichtenberg-Janežičevih obvestil z dne 13. 6. 1792 v SI AS 14, šk. 118.

¹¹⁹ Obvestila mestnega sodišča ljubljanskemu Okrožnemu uradu z dne 15. 5. in 30. 8. 1792, Okrožnega urada Deželnemu glavarstvu z dne 3. 9. 1792 in Lichtenberg-Janežičev referat z dne 12. 9. 1792; vse v SI AS 14, šk. 118.

¹²⁰ Povzetki referatov deželnoglavarskega svetnika Janeza Nepomuka pl. Buseta za sejo dne 13. 4. in 15. 6. 1799

¹²¹ Graščino je leta 1738 od treh sester Barbo-Waxenstein kupil Janez Seifrid baron Apfalter. Po njegovi smrti leta 1764 jo je vdova Henrieta (roj. Barbo-Waxenstein) prodala Pavlu Alojzu grofu Auerspergu, ta pa leta 1793 zdravniku, podjetniku, kranjskemu županu in v francoski dobi meru Natalisu Pagliaruzziju, ki je bil leta 1809 plemenniten (Smole, *Graščine*, str. 215–216; Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni*, str. 135–136).

¹²² Žontar, *Kranj*, str. 289. V arhivu občine Kranj je za čas do 20. let 19. stoletja vseh dokumentov le za dve arhivski škatli; gl. popis iz leta 1999 v SI ZAL KRA 2.

¹²³ Smole, *Glavni intendant*, str. 9. Ohranjeni sta le dve škatli raznih spisov iz let 1810–1812 v SI AS 1933.

¹²⁴ Za primerjavo: za plače dveh policistov je šlo 400 frankov, za zdravnika 200 frankov, za popravila javnih poslopij, mestne hiše in mosta 760 frankov, za občinsko upravo 3664 frankov itd. Gl. obrazec *État des recettes et dépenses de la commune et de la ville de Crainbourg* z dne 20. 7. 1812 v SI AS 1933, šk. 2. Ta proračun je predstavljen tudi v Žontar, *Kranj*, str. 286–287.

¹²⁵ *Vertheillungs-Ausweis* z dne 22. 9. 1811 v SI AS 1933, šk. 1.

Slika 12: Friedrich Ferdinand Runk – Carl Postl: Veduta Kranja, 1815, kolorirana grafika. NUK, Slikovna zbirka (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj). Levo od mosta čez Savo je khislsteinski mlin, nato poslopje s hidravlično črpalko. Obzidni stolp Škrlovec (levo od graščine Khislstein) je ohranjen v spodnjem delu.

Leta 1823/24 je vodnjaški mojster Janez Tolmajner s pomočniki na »hidravlični napravi« opravil več kovaških in tesarskih posegov, zamenjal usnjene dele in popravil zamrznjene cevi, nekatere tudi zamenjal. Poleg Tolmajnerjeve plače je iz mestne blagajne za vsa dela šlo 103 gld – samo pol manj kot na primer za mestno glavno šolo in precej več kot za popravilo mitnice, mestne hiše, javne razsvetljave in obeh savskih jezov (za slednja so izplačali le 14 gld).¹²⁶

Nov udarec financam in vodooskrbi je leta 1833 zadal lokalni požar; uničil je khislsteinski mlin in hidravlično črpalko, ki so jo takoj začeli obnavljati. Tako je Okrožni urad leta 1834 mestu priznal 450 gld stroškov.¹²⁷ Za vzdrževanje drugih vodnih naprav so tisto leto iz mestne blagajne odšteli še 36 gld, obetali pa so se stroški v višini 60 gld zaradi posledic znižanja rečnega vodostaja. V letih 1832–1834 je namreč na Kranjskem vladala velika suša, ki je skoraj izsušila reke, studence in

vodnjake.¹²⁸ K temu so prišteli še povišanje Tolmajnerjeve plače s 40 gld na 60 gld, ker naj za tako nizko plačo nihče več ni hotel delati. V resnici je mojster, ki je moral skrbeti še za nekatere druge mestne objekte (mostove, ulične tlake in kanale), 60 gld dobival že vsaj deset let prej in je leta 1837 odpovedal službo. Enako plačo so še več let dobivali nasledniki, na primer Janez Salberger v letih 1840–1843 (šlo je za sina Jakoba, upravitelja črpalke leta 1799; gl. zgoraj)¹²⁹ in Leopold Perne v letih 1843–1846, ki pa so mu plačo znižali na 24 gld.¹³⁰

Obseg te obnove kaže, da je šlo za nov stroj po Gruberjevem izvirniku, kar je leta 1848 potrdil

¹²⁶ Mal, *Zgodovina*, str. 497–498.

¹²⁹ Janez se je rodil leta 1785 in bil po poklicu pasarski mojster, obenem pa nekaj let vodnjaški mojster in skrbnik črpalne naprave. Od leta 1840 je bil tudi gostilničar. O tem gl. podatke v krstnih knjigah v NŠAL, ŽA Kranj, K 1771–1798, p. 1454 ter K 1818–1828, pp. 1696, 1711, 1728 in K 1828–1842, pp. 1837, 1847.

¹³⁰ Gl. popis letnih prejemkov in izdatkov za leto 1823/24 v SI ZAL KRA 2, šk. 3, a. e. 25 in seznam plač z dne 31. 10. 1834 v šk. 4, a. e. 36. Okrajna gospodarka je dovolila sicer le povišanje plače na 50 gld; gl. prepis dopisa sodnika in mestnega sveta Okrajni gospodski Velesovo z dne 14. 2. 1836 in odgovor na hrbtni strani z dne 28. 2. 1836 v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 56.

¹²⁶ Popis mestnih prejemkov in izdatkov za leto 1823/24 v SI ZAL KRA 2, šk. 3, a. e. 25.

¹²⁷ Izkaz stroškov št. 19 z dne 31. 10. 1834 ter »blagajniška žurnal« za leti 1834 in 1835 v SI ZAL KRA 2, šk. 4, a. e. 36 in šk. 5, a. e. 46.

Slika 13: Neznani avtor: Detajl vedute Kranja (boj francoske in avstrijske vojske leta 1813), 1818, olje na platnu. NMS, Zbirka slik, sign. N 5653 (foto Tomaž Lauko). Levo od mlina s petimi kolesi je (slabše vidno) poslopje hidravlične črpalke (pod puščico), pred mlinom pa spodnji jez.

Henrik Costa. O tem pričajo številni računi tesarških, kovaških, gradbenih in strojnih mojstrov ter dobaviteljev materiala v letih 1834–1837. Izkoristili so nizek vodostaj Save in med drugim s hrastovimi piloti na novo utrdili breg pri črpalci, sezidali kamnito škarpo in poglobili strugo v kanalu. Montirali so novo vodno kolo, črpalco pa razstavili ter zamenjali uničene lesene, usnjene, bronašte, bakrene in kovinske dele (mojster je bil Janez Jerman), med drugim zobata kolesa (mojster Gregor Globočnik), cilindre in tlačni sistem. Za stroj so porabili kar 7840 kg železa.¹³¹ Popravili so tudi vodnjak na Trgu, jez ob črpalci in vodovodno kineto od črpališča do Škrlovca, ki je grozila z zrušenjem na glavno (danes Ljubljansko) cesto, ter položili 37 novih svinčenih cevi na ok. 60 metrih od Škrlovca do Vovkove hiše na današnji Tomšičevi ulici blizu prehoda na Trg. Med temi deli je bila oskrba mesta z vodo iz Save prekinjena.

Strošek je bil na koncu kajpak višji od načrtovanih 450 gld. Za leto 1834 se je prejšnja napoved povečala na 486 gld, zgolj leta 1835 pa je bilo potrjenih računov že za 315 gld. Stroške so spet morali pokriti s prostovoljnimi prispevki, ker je umanjalo 339 gld. Denar je založil mestni sodnik Maks Fock, ki je osebno nadzoroval obnovo. Zaključni obračun v višini 310 gld je Državno knjigovodstvo v Ljubljani validiralo šele leta 1842. Deželni Gubernij je Focku potrdil zahtevek do mestne bla-

gajne za vračilo 300 gld v treh letnih obrokih, s čimer se je moral mestni svet strinjati.¹³² Praksa osebnega svetniškega zalaganja denarja za večje mestne investicije se je v mestnem oziroma občinskem svetu obdržala do 60. let 19. stoletja.

Stroški vzdrževanja vodovodnega sistema so naraščali. Aprila 1837 je mestni svet napovedal zamenjavo poškodovanih medeninastih ventilov in svinčenih cevi na Trgu, ki se jih ni več splačalo popravljati.¹³³ Sproti so vzdrževali mliniski jez (22 gld) in črpalno napravo, v mestu pa položili 68 novih macesnovih cevi, dolgih po 2,84 metra (skupaj 192 metrov). Za vse so plačali 142 gld.¹³⁴ Lesene cevi so uporabili tudi za provizorični podaljšek od glavnega vodnjaka do bazena za živino na Svinj-

¹³² Gl. zapise v popisu načrtovanih mestnih dohodkov in izdatkov za leto 1835 in sumarnem obračunu z dne 15. 6. 1835 v SI ZAL KRA 2, šk. 4, a. e. 36 ter v obračunu za leto 1835 z dne 15. 4. 1836 v šk. 6, a. e. 54. Okrožni urad je predvidene stroške potrdil že 6. 10. 1834, Okrajna gospodarska pa osem dni kasneje! Dne 14. 5. 1842 je Fock sestavil podroben obračun, ki sta ga potrdila Dvorna komora na Dunaju in Državno knjigovodstvo v Ljubljani. Fock je 10. 3. 1842 Gubernij prosil za čimprejšnje poplačilo, ta pa je zahtevek 18. 3. 1842 prenesel na Okrožni urad; ta je zahtevo 20. 3. 1842 posredoval mestnemu svetu. Mestni svet je 25. 7. 1842 Okrožni urad obvestil o soglasju (spisi so v SI ZAL KRA 2, šk. 12, a. e. 168). Naslednje leto je Gubernij Focku prisodil še pavšal v višini 60 gld (dopis Okrožnega urada mestnemu svetu z dne 3. 10. 1843 v šk. 13, a. e. 186).

¹³³ Preliminarni načrt z dne 15. 4. 1837 v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 61.

¹³⁴ Izrazi treh računov za jez (št. 20) ter 28 za hidravlično napravo in vodovod (št. 21) z dne 31. 10. 1837, »blagajniški žurnal« za leto 1837, *Wochenliste* z dne 10. 6. 1837 in potrdilo Andreja Sanikarja iz Hotemaž o prejemu plačila za dobavljene cevi z dne 7. 4. 1837; vse v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 61.

¹³¹ Gl. potrdila o prejemu plačil nekaterim mojstrom v skupni vrednosti 163 gld z dne 5. 1., 13. 1. in 14. 1. 1835 ter vsa druga izplačila (vseh je bilo v tem letu kar 31!) v »blagajniškem žurnalu« za leto 1835 v SI ZAL KRA 2, šk. 5, a. e. 46 ter v izkazu računov št. 17 za čas med 1. 11. 1835 in 31. 10. 1836 v šk. 6, a. e. 54 in obračunu za leto 1836 v šk. 7, a. e. 61.

Slika 14: Joseph Wagner: Veduta Kranja, 1842/48, kolorirana litografija. NUK, Slikovna zbirka (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj). Vodno kolo pri nizkem poslopju s hidravlično črpalko je upodobljeno pravokotno na vodni tok, kar pa je umetniška perspektiva. Lepo je viden stolp Škrlovec z leseno ograjo.

skem trgu za mestno hišo. Razdalja med točkama odgovarja dolžini cevi, če je šlo za (najobičajnejši) dvojni cevovod. Leta 1838 so mojstrom in dobaviteljem za 30 računov plačali že 311 gld.¹³⁵ Tehnično zahtevnejša in dražja je bila vnovična prenova vodnega kolesa (slika 14). Prav pogosta (vsakoletna) popravila in menjave pogonskega sistema zaradi mehanskih poškodb (led, visoke vode itd.) so pomenile največji strošek, pogosto več deset ali kar sto gld. Okrožni urad je februarja 1838 poslal v Kranj na ogled inženirja Oswalda Brucka, inženir dr. Kavčič pa je izdelal načrt spremenjenega vodnega kolesa.¹³⁶ Novo kolo in poslopje s črpalko prikazuje mestna veduta Josepha Wagnerja iz let 1842/48.

Ko je Okrožni urad ukazal, naj leta 1839 načrtovano prenovo vodovoda podelijo z javno licitacijo, je mestni svet ravnal pametneje kot leta 1790: urad je vnaprej opozoril, da bi bila v tem primeru preskrba z vodo ustavljena za več tednov. Bolj smiselna bi bila porazdelitev popravila na več faz in naročil – tako kot že prej – na akord. Urad se je tokrat strinjal, tako da so na akord podeljena dela

v naslednjih letih pri manjših investicijah ostala pravilo.¹³⁷ Naslednje leto je urad potrdil stroške »druge izdelave vodne mašine« v višini 221 gld 33 kr.¹³⁸ Morda so v tem sklopu zamenjali stare svinčene cevi, saj so z denarjem od njihove prodaje leta 1842 nameravali plačati nov mestni vodnjak.¹³⁹

Leta 1833 je požar poškodoval tudi spodnji jez ob črpalni napravi, ki so ga popravili skupaj z lastnikom mlina, čeprav so meščani menili, da to ni njihova dolžnost. Kasneje je mestni svet menil drugače. Mestni delež popravila je znašal 76 gld.¹⁴⁰ Kmalu se je začel od temeljev odmikati zahodni zid mlina, januarja 1836 pa je z njega padla v strugo letev, ki je tako zavrla dotok vode do črpalke. Mestni svet, še vedno v dolgovih zaradi prejšnjega popravila ter z vedno več finančnimi

¹³⁵ Izkaz z dne 31. 10. 1838 za leto 1838 v SI ZAL KRA 2, šk. 8, a. e. 91.

¹³⁶ Obvestila Okrožnega urada mestnemu svetu z dne 8. in 18. 2. ter 2. 3. 1838 v SI ZAL KRA 2, šk. 8, a. e. 88.

¹³⁷ Prepis prošnje mestnega sveta Okrožnemu uradu z dne 5. 11. 1838 in odgovorov z dne 1. 12. 1838 v SI ZAL KRA 2, šk. 8, a. e. 88.

¹³⁸ Dopis Okrožnega urada z dne 16. 5. 1839 v SI ZAL KRA 2, šk. 9, a. e. III.

¹³⁹ Dopis Okrajne gosposke mestnemu svetu z dne 24. 11. 1842 v SI ZAL KRA 2, šk. 12, a. e. 168.

¹⁴⁰ Izkaz št. 17 z dne 31. 10. 1834 in poročilo mestnega blagajnika Jerneja Globočnika z dne 6. 12. 1834 v SI ZAL KRA 2, šk. 4, a. e. 36 ter preliminarni proračun prejemkov in izdatkov za leto 1837 z dne 15. 4. 1836 v šk. 6, a. e. 54.

obveznostmi do države in meščanov,¹⁴¹ je od zakupnika mlina zahteval takojšnje ukrepanje, ta pa je popravilo prevail na lastnici.¹⁴² Natalis pl. Pagliaruzzi, nekoč predstojnik Okrajne gosposke Kranj-Velesovo (umrl je aprila 1832), je graščino namreč leta 1830 izročil hčerkama Antoniji (vdovi Kalker) in Johani.¹⁴³ Sestri sta bili trši pogajalki (Antonijo je njena socialna okolica imela »tako rekoč za guvernerko« mesta),¹⁴⁴ saj sta se z mestnim svetom nenehno prepirali glede jezov in črpalne postaje. Od Okrajne gosposke sta pričakovali podporo, češ da po rekonstrukciji črpalke nastajajo poškodbe na mlinu zaradi prevelikega premera novega kolesa – to je bilo od mlinkega zidu baje oddaljeno le 12 centimetrov.¹⁴⁵ Mestnemu svetu ni preostalo drugega, kot da nepravilnosti očita tudi lastnicama: na primer da hlapci mlinkega zakupnika mečejo smeti v vodo tik ob črpalci in ne skrbijo za jez, ki ga je vsak lastnik mlina dotlej vedno vzdrževal na svoje stroške.¹⁴⁶

Okrožni urad v Ljubljani je odločil, da mora mesto odstraniti vse predmete, ki segajo na mlinško parcelo, ter spremeniti hidravlično napravo, saj je bila omenjena parcela nesporno last Khislsteina. Poskus mediacije ni uspel, ker sta lastnici mlina zahtevali kar odstranitev črpalke (ker nima vodne pravice) ali letno odškodnino, na kar mestni svet ni mogel pristati.¹⁴⁷ Tudi deželne in državne oblasti so leta 1838 odločile, da lastnica mlina ne more in ne sme ovirati dela črpalke ali zahtevati njene spremembe, lahko pa se pogovarjajo o lastništvu in financiranju novega jezov, ker je mestni servitut res nekoliko negotov.¹⁴⁸ Po nekaj desetletij mlajšem zapisu v vodni knjigi Okrajnega urada Kranj je postal servitut res trden šele po letu 1851, ko se je novi lastnik mlina Jožef Kovšca zavezal, da dovod vode na njegovo novo žago ne bo oviral dotoka do mestne črpalke. Ser-

vitut je obljubil intabulirati v zemljiško knjigo pri gospostvu Khislstein.¹⁴⁹ Na obljubo je pozabil, zato je leta 1909 Vinko Majdič trdil, da mestni servitut zadeva le zemljišče, ne pa eksaktno količino vode, ter da velja le za črpalco in ne za kako drugo mestno vodno napravo. Občina mu je oporekala, da ima v smislu § 80 deželnega zakonika o izrabi voda iz leta 1875 služnostno pravico že od 17. stoletja, ko takšnih pravic še ni uradno zapisoval noben oblastni organ. Pravico »do vodnega kolesa« pa je dobila občina od lastnikov Khislsteina (gl. nadaljevanje).¹⁵⁰

Težavam ni bilo ne konca ne kraja. Jeseni 1839 se je podrl jez na zgornjem koncu mlinkega kanala, ki je skupaj z manjšim spodnjim jezom že vsaj dve stoletji zagotavljal dotok vode mlinu in črpalci. Oba spet več mesecev nista obratovala, tako da je bilo mesto brez vode. Antonija Kalker (Johana je umrla leta 1836) je Okrožni urad prosila za posredovanje pri pogajanjih z mestom o plačilu novega jezov, saj se mestni svet z njo o tem ni hotel pogovarjati, češ da mu je dal dvorni rekurz prav v vsem.¹⁵¹ Kalkerjevo je to tako razburilo, da se je lotila obnove vodne »zapore« pri mlinu za zaščito mlina pred vodo, ki je padala s črpalkega kolesa. Meščani pa so zahtevali ustavitev menjave mlinkega kolesa ter obnovo jezov s pojasnilom, da bosta brez njega ob vsakem visokem vodostaju ogrožena črpalca in vodovod.¹⁵² Meščani so razumeli, da je obnova obeh jezov nujna za delovanje črpalke, kar je leta 1840 potrdil okrožni inženir Schwarz, saj bi brez njiju mlinški kanal ostal brez vode. Mesto je za obnovo, a le kot znak dobre volje, nameravalo prispevati 150 gld in niti krajcarja več (lastnica Kalkerjeva je zahtevala 500 gld), ker, kot so poudarili svetniki, dotlej za to niso nikoli nič plačevali.¹⁵³ V Okrožnem uradu so že izdelali načrt in predračun celovite obnove; ta je znašal kar 1500 gld, ki bi jih Okrajna gosposka porazdelila med mesto (1/3) in lastnico mlina (2/3).¹⁵⁴ Pregovarjali so se še dve leti, ker je Kalkerjeva od mesta pričakovala vsaj 250 gld, čeprav je guberni-

¹⁴¹ Žontar, *Kranj*, str. 295–297.

¹⁴² Prepis obvestila mestnega sveta lastnicama gospostva Khislstein z dne 14. I. 1836 v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 56.

¹⁴³ Johana je kasneje svojo polovico lastništva prepustila Antoniji (Smole, *Graščine*, str. 215–216).

¹⁴⁴ Tako Luiza Crobath v osebnem dnevniku v zapisu z dne 21. I. 1844 (Budna Kodrič in Perenič, Luiza Crobath, str. 42).

¹⁴⁵ Prepis dopisa Johane Pagliaruzzi in Antonije Kalker Okrajni gosposki Velesovo z dne 2. 4. 1836 v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 56.

¹⁴⁶ Dopis Okrajni gosposki Velesovo z dne 16. 8. 1836 v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 56.

¹⁴⁷ Obvestilo Okrajne gosposke Velesovo mestu Kranj z dne 15. 5. 1837, odredba Okrožnega urada z dne 15. 7. 1837, obvestilo mestnega sveta z dne 11. 8. 1837 v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 70 in obvestilo Okrožnega urada z dne 7. I. 1839 v šk. 9, a. e. III.

¹⁴⁸ Obvestilo Okrožnega urada mestnemu svetu z dne 11. 10. 1838 glede dvornega rekursa in prepis mestnega odgovora z dne 7. 12. 1838 v SI ZAL KRA 2, šk. 8, a. e. 88.

¹⁴⁹ Prepis prošnje mestnega sveta na Okrajno sodišče Kranj za intabulacijo z dne 21. I. 1851 v SI ZAL KRA 2, šk. 21, a. e. 358.

¹⁵⁰ SI ZAL KRA 1, Vodna knjiga št. 1, zapis 1.

¹⁵¹ Prepis dopisa Kalkerjeve z dne 11. II. 1838 in odgovor mestnega sveta z dne 7. 12. 1838 v SI ZAL KRA 2, šk. 8, a. e. 88.

¹⁵² Prepis obvestila mestnega sveta Okrajni gosposki Velesovo z dne 3. 10. 1839 ter protokol o zunajodni poravnavi dne 4. 10. 1839 v SI ZAL KRA 2, šk. 9, a. e. III.

¹⁵³ Dopisi Okrajne gosposke Velesovo mestnemu svetu z dne 21. II, I. in 17. 12. 1839, odgovor mesta z dne 23. 12. 1839 v SI ZAL KRA 2, šk. 9, a. e. III ter dopis gosposke z dne 12. 7. 1840 v šk. 10, a. e. 133.

¹⁵⁴ Dopis Okrajne gosposke Velesovo mestnemu svetu z dne 1. 4. 1840 v SI ZAL KRA 2, šk. 10, a. e. 133.

alna odločba že potrdila mestno ponudbo. V tem času je Kalkerjeva mlin prodala lesnemu trgovcu Jožefu Kovšči, a ji je ostal dolg za popravilo.¹⁵⁵ V mestnem svetu so uvideli, da bi v morebitnem sodnem procesu sodišče dalo prav Kalkerjevi, zato so pristali na plačilo 250 gld v dveh letnih obrokih.¹⁵⁶

Namesto vodnemu toku skoraj vzporednima jezovoma na začetku mlinskega kanala in pri mlinu so naslednji lastniki mlina zgradili dva prečna jezova. Mlin je bil namreč v obdobju lastništva trgovca in občasnega župana Leopolda Jugovica v letih 1866–1874 tehnološko precej predelan. Leta 1899 so v vodno knjigo zapisali, da je voda speljana iz reke prek kamnitega jezua v mlin, ki ima vodno turbino in 8 mlinskih kamnov. Jez je več deset metrov nad mlinom in leži prečno čez Savo do desnega brega; na tem jezua je lesena rešetka. Na spodnjem koncu kanala pri mlinu je bil delno kamnito-betonski zaporni jez s 7 dviznimi zapornicami, dolg 15 sežnjev (28,4 metra). Nasproti mlina je bila na otoku, ki so ga imeli Majdiči od leta 1874 (»Majdičev log«), žaga (kasneje so jo z desnega prestavili na levi breg kanala), zraven pa je stalo poslopje z mestno hidravlično črpalko (slika 21).¹⁵⁷

Hidravlična črpalka in vodovod sta ostala bre-me mestnih financ tudi po temeljitih prenovah v letih 1834–1842. Mesto je tedaj prispevalo za vzdrževanje jezov (v letih 1841–43 po ok. 20 gld), za material, popravila črpalke in vodnega kolesa, izkop, čiščenje, lotanje počenih svinčenih cevi in nakup novih (od ok. leta 1840 tudi železnih) pa precej več: leta 1841 že 402 gld, leta 1842 305 gld, leta 1843 ok. 350 gld, leta 1844 pa že 469 gld.¹⁵⁸ Med novo veliko sušo poleti 1845 in 1846 je bila dobava vode v mestni bazen spet za več tednov prekinjena, zato so na Okrajni komisariat letele pritožbe meščanov čez mestni svet. Komisariat je zahteval, naj mu svet odtlej vsa popravila in gradnje javlja še pred začetkom del.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Dopisa Okrožnega urada mestnemu svetu z dne 23. 1. 1842 in Antonije Kalker istemu z dne 21. 6. 1842 v SI ZAL KRA 2, šk. 12, a. e. 168.

¹⁵⁶ Prepis obvestila mestnega sveta Okrožnemu uradu z dne 5. 7. 1842 in potrditev z dne 10. 8. 1842 ter potrdilo Kalkerjeve z dne 24. 10. 1842 o prejemu 100 gld iz mestne blagajne kot prvi obrok prispevka za jez, vse v SI ZAL KRA 2, šk. 12, a. e. 168.

¹⁵⁷ SI ZAL KRA I, Vodna knjiga št. 1, zapis 1.

¹⁵⁸ Pregled in napoved občinskih dohodkov in izdatkov za leta 1841–43, obračun za leto 1842 in priloge št. 21 z računi opravljenih del z dne 31. 10. 1842 v SI ZAL KRA 2, šk. 12, a. e. 170; »blagajniški žurnal« za leta 1841–1846 v šk. 240, a. e. 3939.

¹⁵⁹ Dopisa Okrajnega komisariata Kranj z dne 10. 7. 1845 v SI ZAL KRA 2, šk. 15, a. e. 231 ter z dne 5. 8. 1846 v šk. 16, a. e. 248.

STRATEGIJA ALTERNATIVNE VODNE OSKRBE Z JAVNIMI VODNJAKI

Nenehna popravila »zapletene hidravlične naprave«, kot so še leta 1854 potarnali občinski svetniki,¹⁶⁰ redne preskrbe z vodo niso izboljšale. Potrebe so se z naraščanjem števila prebivalstva povečevale. V ožjem mestu in dveh predmestjih je leta 1754 v 210 hišah živelo 1467 ljudi, leta 1782 je bilo v 269 hišah 1620 oseb, leta 1817 v 252 hišah 1712, leta 1830 celo 1943 in leta 1846 kar 2008 ljudi.¹⁶¹

Mestni vodni sektor so prizadele tudi javnofinančne restrikcije deželnih in državnih oblasti. Mesto je za leto 1846 predvidelo 350 gld za popravila vodnjakov in črpalke, Okrožni urad pa je odobril le 150 gld, češ da je mestna črpalka preveč potratna in nepotrebna po izgradnji vodnjaka pri župnijski cerkvi. To je bil povsem nov pogled na kranjske vodne razmere. Zato je mestni sodnik Konrad Lokar takoj protestiral: ta vodnjak ima dovolj vode le za 20 »partij« (hišnih gospodinjstev), zato bi z ustavitvijo savske črpalke brez vode ostalo 250 hiš v mestu.¹⁶² V resnici je črpališče ob Savi vodo neposredno zagotavljalo le južni polovici mesta, tisti na zgornjem delu Trga (današnja Prešernova ulica) pa so še naprej hodili po vodo k Savi in Kokri. Dotlej so lastniki hiš ob predstavah, da bo vode v vodovodu dovolj, opustili večino hišnih cistern ali pa jih spremenili v odpadne jame. Ideja o likvidaciji črpalke je nevarno okužila celo deželne urade: v deželnem Guberniju, je Lokar priznal v omenjenem poročilu Okrožnemu uradu, so ob načrtovanju gradnje vodnjaka pri cerkvi leta 1840 menili, da bi lahko savsko črpalko nadomestili z več vodnjaki, črpalko pa bi prodali za staro železo.¹⁶³ V takem prepričanju so leta 1846 mestni svetniki celo znižali plačo vodnjaškemu mojstru s 60 na 24 gld. Odtlej so ga imenovali »vodnjaški nadzornik« (*Brunnaufseher*), saj se sam skoraj ni več loteval večjih popravil. Spremenjen odnos do centralne črpalne naprave se je posredno odražal tudi v dojemanju črpališča kot nekakšne nikogaršnje lastnine: letne inventure mestnega premoženja med »realitete« (nepremičnine in premičnine) niso nikoli

¹⁶⁰ V razglasu z dne 17. 8. 1854 v SI ZAL KRA 2, šk. 27, a. e. 462.

¹⁶¹ Valenčič, Prebivalstvo, str. 296–307; Žontar, *Kranj*, str. 302–306.

¹⁶² Proračunski načrt mesta za leto 1846 v SI ZAL KRA 2, šk. 15, a. e. 235; prepis pritožbe mestnega sodnika Lokarja na Okrožni urad z dne 5. 12. 1845 v šk. 15, a. e. 231 in na Okrajni komisariat z dne 29. 9. 1846 v šk. 16, a. e. 248.

¹⁶³ Gl. dopis Državnega knjigovodstva glede pomislekov o proračunu z dne 7. 5. 1845 v SI ZAL KRA 2, šk. 15, a. e. 235 ter prepis pritožbe Konrada Lokarja na Okrožni urad z dne 5. 12. 1845 v šk. 15, a. e. 231.

umestile poslopja hidravlične naprave.¹⁶⁴ To seveda ni pomenilo, da se je mestna oblast odpovedala skrbi zanjo.

Ideja o opustitvi hidravlične črpalke in vodovoda je bila glede na razmah vodovodnih sistemov v evropskih mestih napačna, a še v mejah tedanjih nazorov. V švicarskem Bernu je bilo leta 1746 kar 5 vodovodnih sistemov in 52 pip na (predvsem zasebnih) vodnjakih. Dunajčani so prvi vodovod do mestnega vodnjaka z gričevja dobili že leta 1565, novega iz Donave pa leta 1841. Že leta 1837 so nekateri arhitekti v novih zgradbah v mestu načrtovali hišne razvode v višja nadstropja,¹⁶⁵ v večini provincialnih mest pa so vztrajali pri vodnjakih. V Kopru so imeli vodovod že pred letom 1391, vodne potrebe pa so od leta 1563 dopolnjevali z 12 vodnjaki.¹⁶⁶ V Ljubljani so v letih 1567–69 zgradili manjši vodovod (najbrž z Grajskega griča) do vodnjaka (*Rorprunn*) na Špitalski ulici, ki je omogočal priključke tudi bližnjim hišam. Z mlajšim vodovodom z Golovca so do izgradnje Gruberjevega kanala napajali nekatera zasebna poslopja ter Herkulov vodnjak na Starem trgu.¹⁶⁷ A tudi te vodnjake so zgradili in popravljali za velik denar.¹⁶⁸ Večino vode pa so Ljubljancem zagotavljali zasebni vodnjaki, saj je visoka podtalnica po mnenju nekdanjega mestnega zdravnika Franca Viljema Lipiča še leta 1834 omogočala njihovo »poljubno število«. Najboljšo vodo je baje imel vodnjak na ročno črpalko na Kongresnem trgu. Takó lepo mnenje je temeljilo na nepoznavanju bakterioloških in kemičnih zakonitosti. Tako je še leta 1876 346 hiš v notranjem mestu razpolagalo z 12 javnimi in 46 zasebnimi vodnjaki, v ožjih predmestjih pa je bilo baje 195 zasebnih vodnjakov za 380 hiš.¹⁶⁹ Tudi vodnjaki v Celju (mesto niti v antiiki ni imelo vodovoda) so bili sredi 19. stoletja razmeroma dobri, reka Savinja v bližini pa je bila po splošnem prepričanju celo zdravilna.¹⁷⁰ Drugod razmere niso bile tako rožnate, na primer v Mariboru, kjer je bila v letih 1884–88 voda v večini od 63 hišnih in mestnih vodnjakov bolj ali manj

oporečna zaradi kontaminacije z greznicami ali neugodne geologije, pa še premalo je je bilo.¹⁷¹

Naklonjenost vodnjakom so v Kranju povečevale pravnoposestne in tehnične težave s savskim črpališčem, velike suše v četrtem desetletju 19. stoletja ter smrtonosna epidemija kolere leta 1836.¹⁷² Prvi javni vodnjak so izkopali še pred letom 1833 v Savskem predmestju poleg poslopja mitnice ob mostu čez reko.¹⁷³ Po besedah sestavljavcev peticije za ohranitev vodnjaka iz leta 1880 (o tem več v naslednjem poglavju) je ta takrat stal »že več kot 80 let«.¹⁷⁴ Ker ga ni vseboval franciscejski kataster iz leta 1826, niti ga niso omenjali mestni spisi, je bolj verjetno, da so podpisniki glede starosti pretiravali. Zagotovo pa ni bil tako globok kot mlajša vodnjaka v mestu, saj so lahko podtalnico črpali z enostavno ročno črpalko. Kljub temu so se kmalu po ureditvi tudi tam začela draga popravila.¹⁷⁵

Še med pogajanji med mlinsko lastnico gospo Kalker in sodnikom Fockom se je mestni svet posvetil rekonstrukciji bazenskega vodnjaka na osrednjem delu Trga. Po obnovi črpališča so računali na njegovo večjo pretočnost. Na »licitaciji« za dela je septembra 1837 zlahka uspel (ker je bil edini ponudnik) domači pivovarnar in trgovec Franc Mayr, ki je bil pripravljen za 545 gld po predloženem načrtu zgraditi nov »vodni bazen« in pripadajoč odsek vodovoda.¹⁷⁶ Mayr je spomladi 1838 zgradil osmerokotni kamniti bazen v poznobaročnem slogu, na katerega so postavili piramidni nastavek s kroglo in mestnim grbom na pozlačeni pločevini (slika 15). Iz tega bazena, ki je imel po oceni mestnega sodnika Lokarja iz leta 1845 kapaciteto 1000 veder (56.600 litrov), je voda po macesnovih ceveh tekla še v dva bližnja bazena, med drugim v tistega za mestno hišo na Svinjskem trgu pri Podrtini (danes Poštna ulica). Tam so namreč dotlej kupčevali z živino in zanjo potrebovali veliko vode.¹⁷⁷ V naslednjih letih

164 Gl. popis za leto 1836 v SI ZAL KRA 2, šk. 6, a. e. 54.

165 Baeriswyl, Sodbrunnen, str. 61; Fidelj, Nastanek, str. 233. O načrtovanju hišnih/etažnih vodovodov na Dunaju gl. pismo Franca Franza Jožefu Kalasancu baronu Erbergu z dne 26. 4. 1837 v Preinfalk, *Pisma*, str. 541.

166 Kramar, Epidemije, str. 105.

167 Fabjančič, *Zgodovina* 2003, str. 184, 188, 198; Fabjančič, *Zgodovina* 2012, str. 49, 55.

168 Fabjančič, *Zgodovina* 2003, str. 184, 192, 225; Fabjančič, *Zgodovina* 2005, str. 50; Fabjančič, *Zgodovina* 2012, str. 51–52, 70, 92, 135.

169 Lipič, *Topografija*, str. 118–129; Tominšek-Rihtar, Pili smo vodo, str. 31; Remec, *Podrgni*, str. 101–102.

170 Orožen, *Zgodovina Celja* I, str. 78, 401; Rihtar, Studenec, str. 7–8; Studen, Od tradicionalnih, str. 37.

171 Mlakar, Razvoj, str. 8–15.

172 V mestu naj bi julija 1836 zbolelo 170 ljudi (pretežno nižjega socialnega sloja), epidemija pa je zajela tudi okoliške vasi (Preinfalk, *Pisma*, str. 427 sl.; Keber, *Kolera*, str. 74).

173 Najstarejša omemba tega vodnjaka kot *Pumpenbrunn* je v načrtu mestnih dohodkov in izdatkov med 1. II. 1832 in 31. 10. 1833 v SI ZAL KRA 2, šk. 4, a. e. 36. V poročilu Državnega knjigovodstva z dne 6. 4. 1836 se omenja kot *Pumpenbrunn vor dem Mühle* (SI ZAL KRA 2, šk. 6, a. e. 54).

174 Peticija z dne 9. 6. 1880 v SI ZAL KRA 2, šk. 61, a. e. 972.

175 Gl. »blagajniški žurnal« za leto 1835 v SI ZAL KRA 2, šk. 5, a. e. 46.

176 Zapisnik licitacijskega protokola z dne 22. 9. 1837 v SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 70.

177 Prepis obvestila mestnega sveta Okrožnemu uradu z dne 25. 6. 1838 v SI ZAL KRA 2, šk. 8, a. e. 88. Gl. tudi Žontar, *Kranj*, str. 297.

Slika 15: Janez Puhar: Trg (Platz) z vodnjakom iz leta 1838, ok. 1860, fotografija na kartonu. Gorenjski muzej, Kranj, Zbirka starih razglednic (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj).

so občasno še kupovali lesene cevi za zamenjavo iztrošenih.

Deželne oblasti niso bile zadovoljne z dogovorjeno ceno. Državno knjigovodstvo je leta 1838 Mayrju potrdilo le 447 gld poplačila iz mestne blagajne, leta 1842 za neka dela še 59 gld in leta 1844 20 gld za železen vodni nosilec; drugega, dolgega 4,4 metra in širokega 0,63 metra, je dobavil in montiral Gašper Sušič iz Tupalič.¹⁷⁸ Kasneje so vodnjak pogosto popravljali, ker ni dobro tesnil.¹⁷⁹ Mayrju pa je ukvarjanje z mestnimi vodnimi napravami, blagajniške izkušnje ter večletno sedenje v mestnem svetu leta 1850 zagotovilo upravljanje občinskih vodnih zadev.¹⁸⁰

Veliko pomembnejša investicija je bil nov vodnjak v ožjem mestu. V letih 1841–1842 je vodnjaški mojster Janez Salberger z dovoljenjem Gubernija po posebni pogodbi (izkop vodnjaka ni bil del njegovih rednih nalog) izkopal in uredil »vodnjak s povlečno (ročno) črpalko (Ziehpumpenbrunn) na cerkvenem trgu«. Lokacijo med stavbo nekdanje trgovine Elite (Glavni trg 7; nekoč »Fendetova« ali »Kušlanova« hiša) in župnijsko cerkvijo sta do leta

1808 zasedali šola in mežnarija tik ob nekdanjem pokopališču.¹⁸¹ Ker so v Ljubljani ocenili, da lahko mesto investicijo financira samo, so meščani sklenili, da gradnje ne bodo pokrili z individualnimi predplačili (kot leta 1771, op. D. K.), marveč s prostovoljnimi prispevki, ker gre za skupno korist. Za poskusni izkop maja 1840 je nekaj premožnih meščanov na čelu s sodnikom Maksom Fockom skupaj prispevalo 300 gld, dodatna sredstva za dokončno ureditev pa je mestna blagajna zagotovila šele leta 1843.¹⁸²

Salberger je s celovitim izkopom začel januarja 1841 in na vodo naletel v globini 18 sežnjev (34,13 metra). Po mnenju okrožnega inženirja Franca Vidica je šlo za bogat vir, povezan s Kokro. Še leta 1904 je bil to po strokovnih mnenjih edini mestni vodnjak s kemično in bakteriološko ustrezno vodo (gl. poglavje Vodno vprašanje in higienizacija mesta). Urejanje je leta 1842 pospešila nova okvara hidravlične črpalke. Ko so se novembra istega leta dela končala, je Vidic skupni strošek seštel na 594 gld, Državno knjigovodstvo in Salberger pa na 555 gld, a so mu v mestnem svetu priznali le 545 gld.¹⁸³ Vodnjak so po Vidičevem ukazu poglobili še za dober seženj na 36,3 metra, da tudi ob najnižjem vodostaju Kokre ne bi presahnil.¹⁸⁴

Leta 1869 je župan Matevž Pirc takole predstavil njegove mere: znotraj je obzidan 5 čevljev (1,5 metra) pod površjem. Do stalne vode je 18 sežnjev in 62 palcev (35,8 metra), na dnu je 28 palcev (0,74 metra) vode, med neprekinjenim črpanjem pa 20 palcev (0,53 metra). Skupna globina je torej 19 sežnjev in 10 palcev (36,3 metra).¹⁸⁵ Notranjost jaška so do globine 6,3 metra obzidali s kamni, vdelali dvoramno sesalno ročno črpalko in jašek zaradi varnosti pokrili. Dela pa še vedno niso bila ustrezno izvedena, predvsem ni dobro delovala črpalka. Tako je Vidic pred izdajo obratovalnega

¹⁸¹ Za lokacijo gl. ZVKDS, Rafko Urankar in Jelena Bešter: *Arheološka izkopavanja v Kranju, mestno jedro Kranja, Trubarjev trg s Pungertom, Cankarjeva, Vodopivčeva ulica, Glavni trg, Poštna ulica in vrt Kieselsteina (Prvo strokovno poročilo o raziskavi)*, tipkopis, Kranj 2014, str. 39 in slika 35. Žontar, *Kranj*, str. 419.

¹⁸² Dopisi Okrajne gosposke Velesovo mestnemu svetu z dne 29. 4. 1840 ter prepisa njegovega odgovora z dne 22. 5. in 11. 6. 1840 v SI ZAL KRA 2, šk. 10, a. e. 133. Gl. tudi pregled in napoved mestnih dohodkov in izdatkov za leta 1841–43 v šk. 12, a. e. 170.

¹⁸³ Gl. potrdilo o prejemu denarja z dne 15. 10. 1842 v SI ZAL KRA 2, šk. 12, a. e. 168.

¹⁸⁴ Poročilo mestnega sveta Okrožnemu uradu v Ljubljani z dne 23. 6. 1840, poročilo inženirja Vidica mestnemu svetu z dne 19. 12. 1840 v SI ZAL KRA 2, šk. 10, a. e. 133, obvestilo Okrajne gosposke mestu z dne 24. 11. 1842 v šk. 12, a. e. 168 ter protokol o licitaciji gradbenih del z dne 8. 1. 1841 v šk. 11, a. e. 151. Gl. tudi Ovin, *Kronika*, str. 429.

¹⁸⁵ Prepis dopisa z dne 18. 1. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

¹⁷⁸ Obvestilo Okrajne gosposke Velesovo mestnemu svetu z dne 13. 7. 1839 v SI ZAL KRA 2, šk. 9, a. e. III ter Mayrjevo in Sušičevo potrdilo o prejemu 20 oziroma 7 gld z dne 31. 8. 1844 v šk. 14, a. e. 207.

¹⁷⁹ Priloga št. 28 k obračunskemu povzetku za leto 1848 v SI ZAL KRA 2, šk. 17, a. e. 277.

¹⁸⁰ Stariha, *Zapisniki* 2000, str. 36.

dovoljenja in potrditvijo računov zahteval odpravo pomanjkljivosti.¹⁸⁶ Očitno vse pomanjkljivosti niso bile odpravljene še leta 1846, ko je okrajna oblast zahtevala poročila o gradnji.¹⁸⁷ Vodnjak so morali leta 1848 še poglobiti.¹⁸⁸ V uporabi je bil do leta 1912, ko so odstranili nadzemni venec in jašek prekrili z betonsko ploščo. Leta 2011 so arheologi jašek odprli in raziskali do dna na globini 32,2 metra, kjer je še imel 20 centimetrov vode.¹⁸⁹

Na tretji javni vodnjak so Kranjčani čakali še desetletje. Zanj je z oporočnim volilom *dem Vaterstadt* z dne 21. avgusta 1853 in v višini 400 gld poskrbel kranjskega mesta sin dr. Anton Hayne (1786–1853), profesor in direktor veterinarske šole na Dunaju ter soliden ljubiteljski slikar.¹⁹⁰ Občinski svet za realizacijo ni več potreboval dovoljenja Deželne vlade, saj je zakon o vzpostavitvi občin iz leta 1849 le-tem dal večjo finančno svobodo. Hayne je izbiro lokacije prepustil svetnikom, ki so želeli zagotoviti vodo prebivalcem zgornjega dela Trga, kjer ni bilo vodnjaka in vodovoda. Ker so svetniki vedeli, da volilo ne bo zadoščalo, so se poleti 1854 po stari navadi obrnili na najbližje hišne lastnike za prostovoljne prispevke. Odziv je bil spet gorenjsko širokosrčen: le 21 gospodarjev je prispevalo od 30 kr do 10 gld (večina po 2 gld), skupaj borih 57 gld.¹⁹¹ Obenem so svetniki Haynevo vdovo Claro podrezali za obljubljeno nakazilo, vdova pa je – iz dikcije pisemskega odgovora očitno ne najboljšo volje – čez dober mesec po odvetniku le poslala denar. Od legata je še prej pikolovsko odštela 32 gld (8 %) dedovanjskega davka.¹⁹²

Mojster Janez Weber je nato za 160 gld izkopal vodnjak pred vogalno hišo Jožefa Šumija (št. 177), »kjer Svinjska ulica doseže Trg«, tj. na današnjem Maistrovem trgu tik ob vhodu v Tavčarjevo ulico. Občinski odbor je to investicijo vodil bolj previdno kot prejšnje in je natanko predpisal dimenzije jaška: premer mora imeti 3,5 čevlja (1,2 metra), na dnu mora biti vsaj 2 čevlja (0,63 metra) vode, biti mora obzidan in imeti mora lesen pokrov ter vrv za dvig izkopanega materiala. Odvoz mate-

Slika 16: »Haynejev« vodnjak na Maistrovem trgu po obnovi leta 2002 (foto Dušan Kos).

riala bo v breme mesta.¹⁹³ Tudi ta vodnjak se je napajal iz Kokre, občina pa ga je takoj opremila z ročno črpalko – ne le zaradi Haynejeve želje, pač pa zaradi že standardizirane vodnjaške tehnologije.¹⁹⁴ Po zaprtju jaška z betonsko ploščo v začetku 20. stoletja (medtem je grušč zasipal dno in prekinjal dotok vode) so ga arheologi spet odprli leta 2002 in mu izmerili 34,5 metra globine. Del konglomeratne obloge v zgornjem delu jaška (v

Slika 17: Jašek »Haynejevega« vodnjaka. Sign. 69309 (fototeka ZVKDS OE Kranj).

¹⁸⁶ Dopis Okrožnega urada mestnemu svetu z dne 19. 3. 1843 v SI ZAL KRA 2, šk. 13, a. e. 186.

¹⁸⁷ Dopisa Okrajnega komisariata z dne 1. 10. in 26. 10. 1846 ter prepis odgovora mestnega sodnika Lokarja z dne 10. 10. 1846 v SI ZAL KRA 2, šk. 16, a. e. 248.

¹⁸⁸ Priloga št. 28 k obračunskemu povzetku za leto 1848 v SI ZAL KRA 2, šk. 17, a. e. 277.

¹⁸⁹ Članek Igorja Kavčiča »Vodnjak kot nebotičnik« v spletni izdaji *Gorenjskega glasa* z dne 1. 4. 2011 in ustno obvestilo dr. Rafka Urankarja, ki se je tedaj spustil v jašek.

¹⁹⁰ O Hayneju gl. Cevc, Upodobitve, str. 233–235.

¹⁹¹ Razglas z lastnoročnimi podpisi donatorjev z dne 17. 8. 1854 v SI ZAL KRA 2, šk. 27, a. e. 462.

¹⁹² Prepis dopisa občinskega odbora Clari Hayne z dne 31. 8. 1854 in odgovor z dne 5. 10. 1854 v SI ZAL KRA 2, šk. 27, a. e. 462.

¹⁹³ Protokol dogovora z dne 2. 7. 1854 v SI ZAL KRA 2, šk. 27, a. e. 462. Leta 1870 so ob prenovi vodnjak natančno premerili in ugotovili, da ima jašek spodaj 1,1 metra premera, v sredini 1,2 metra in zgoraj 1,24 metra. V celoti je globok 37,1 metra, vode v njem pa je za 2,53 metra (stalno vsaj 1,51 metra). Prepis dopisa županstva podjetju W. Knaust z dne 10. 4. 1870 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 719.

¹⁹⁴ Zapisnik občinskega odbora z dne 21. 1. 1854 v SI ZAL KRA 2, šk. 25, a. e. 450. Stariha, Zapisniki 2000, str. 44; Kos, *Ulice*, str. 14–15.

celoti do globine ok. 16 metrov) je še vedno ohra-njen.¹⁹⁵ Danes je zunanji del vodnjaka obnovljen (sliki 16 in 17).

S Haynejevim vodnjakom se je premoščanje vodne stiske z javnimi vodnjaki v Kranju končalo. Stroški gradnje in tehnične opreme so bili previsoki, za zadovoljitev potreb pa bi morali imeti še več vodnjakov. Cenejša gradnja v severnem predmestju še ni bila smiselna, saj tam še ni bilo večje prostorske pozidave. Za lokalne potrebe je bilo mogoče vodo dobiti v nekdanjem kapucinskem samostanu, ki je po ukinitvi leta 1786 postal javno poslopje, a je bil večini meščanov še naprej težje dostopen. Meščani z južnega konca pa so imeli do tam še dlje kot do Save ali Kokre. Vodnjake za lastne potrebe so sčasoma zgradili nekateri premožnejši meščani, podjetniki in obrtniki v Savskem predmestju, kjer so bile ugodnejše razmere oziroma višja podtalnica (gl. poglavje Nova vodna črpalka ob Savi po letu 1862). Ko so leta 1862 pognali zmogljivejšo mestno hidravlično napravo, so v ožjem mestu postavili še nekaj javnih bazenskih »vodnjakov«, ki so jih pretežno še polnili po lesenih ceveh. V reambulančnem katastru iz leta 1867¹⁹⁶ so vsi mestni vodnjaki in bazeni označeni z rdečimi pikami/krogci: poleg starih na Trgu, Haynejevega in tistega za župnijsko cerkvijo so bili javni bazeni še na Svinjskem trgu oziroma pred poslopjem pred nekaj leti zaprte glavne pošte (danes Poštna ulica 4) in manjši za napajanje živine za gostilno Stari Mayr (Grajski trg, danes Tomšičeva ulica 21a).¹⁹⁷ Označena sta tudi tehnični bazen v stolpu Škrlovec, ki je bil del vodovodnega sistema že od leta 1772 (slika 21), ter vodnjak na dvorišču Okrajnega urada (od 1844) oziroma kapucinskega samostana (slika 3).

Poleg finančnih pomislekov glede globokih vodnjakov se je pokazalo, da so glavni problem njihove črpalke. Zaradi nenehne rabe in potrebne sile pri črpanju so se hitro obrabile litoželezne izlivne pipe in črpalne ročice, lomili so se bati in vmesni ventili, razmajale so se sesalne cevi in pojavile poškodbe cevi zaradi odpadajočih kamnitih oblog v jaških. Za popravila je bilo treba pritegniti še druge mojstre, ker vodnjaški mojster sam ni mogel veliko postoriti. Je pa pridno izstavljal račune: njemu in pomočnikom je blagajna leta 1851 za popravila, les, žeblice in sveče (očitno je šlo za razsvetlavo pri delu v jaških) izplačala več kot 18

gld.¹⁹⁸ Še težji udarec za mestno blagajno sta bila nakup in montaža nove črpalke za vodnjak pri savskem mostu, ki so jo leta 1850 kupili na Dunaju. Zanj so odšteli kar 386 gld, za montažo 83 gld, za dnevnic in prevozne stroške dunajskega monterja pa 20 gld; skupaj 489 gld.¹⁹⁹ Lokalna mojstra sta za pripravljala dela terjala še 13 gld.²⁰⁰ Visoka cena črpalk, ki je presegala celo izkop, ureditev in stavbno opremo globokega vodnega jaška, je bil torej drugi problem sesalnih črpalk.

Tretji, osnovni vzrok za okvare in visoke vzdrževalne stroške je izhajal iz zakona o zračnem tlaku, ki ga je že leta 1644 pojasnil fizik Evangelista Torricelli. Kranjčani oziroma njihov občinski odbor o fizikalni teoriji niso vedeli veliko, so pa poznali njene praktične omejitve. Te je podrobno opisal tudi profesor mehanike in direktor praškega tehničnega inštituta Franz Joseph von Gerstner v obsežnem in vplivnem inženirskem priročniku splošne mehanike. Povzemimo profesorja: ročne črpalke za vodo so (batne) »sesalne« črpalke. Sestavljene so iz cilindra, v katerem je bat s povratnim ventilom, in vertikalne sesalne cevi. Bat se premika s premikanjem ročaja črpalke gor in dol, pri čemer se ustvarja podtlak v cilindru pod batom, voda pa pride po sesalni cevi iz globine na dan skozi iztok. Vzrok dotoka je razlika v tlaku med prostorom pod batom (podtlak) in vodo v vrtini. To pomeni, da voda teče le, če je zračni tlak večji od tlaka, ki ga povzroča vodni stolpec v dvizni cevi in pod batom črpalke. Največja tlačna višina takšnih črpalk je posledica višine vodnega stolpca, ki ima tlak in je enak zračnemu tlaku. Ta dolžina med črpalno ročico in nivojem črpane vode je lahko največ 32 čevljev ali 10,33 metra pri idealnem zračnem pritisku. Gerstner je zaradi njegovih nihanj priporočal globino le do 24 čevljev (7,6 metra); za večje globine mora biti sistem sestavljen iz več črpalnih enot.²⁰¹

Spomnimo, da sta (bila) vodnjaka pri župnijski cerkvi in na Maistrovem trgu (pa tudi najstarejši za župniščem) globlja od 35 metrov, torej preveč za enostavno črpanje. Zaradi visokega tlaka in teže vode nihče, sploh pa ne ženske kot večinske uporabnice, ne bi mogel premikati ročice

195 ZVKDS, *Zapisnik terenskih ogledov – Vodnjak na Maistrovem trgu*, 18. 2. 2002. Gl. tudi članek Helene Jelovčan »Jamar pogledal v dno vodnjaka« v časopisu *Gorenjski glas*, letn. 55, št. 13, 19. 2. 2002, str. 1.

196 SI AS 181, k. o. Kranj L 121, mapa C06.

197 To napajališče so nameravali postaviti že leta 1818 in so ga očitno uredili po letu 1826 (Žontar, *Kranj*, str. 297).

198 Računi in potrdila o prejemu denarja z dne 31. I., 1. 2. in 4. 4. 1851 v SI ZAL KRA 2, šk. 21, a. e. 358.

199 Nedatiran obračun v SI ZAL KRA 2, šk. 19, a. e. 319.

200 Janez Tolmajner je opravil za dobrih 5 gld kovaških popravil, Blaž Kavčič pa za 8 gld: računa z dne 6. in 12. 11. 1850 sta v SI ZAL KRA 2, šk. 19, a. e. 319.

201 Gerstner, *Handbuch* 2, § 90, 93; Gerstner, *Handbuch* 2, § 187–190, 198–200. Gerstnerjev tretji del mehaničnega priročnika, ki je posvečen vodnim idr. strojem, tudi vodnim črpalkam, sta naročila tudi podjetnik Anton Samassa iz Ljubljane in direktor železolariarne v Dvoru (gl. seznam abonentov v Gerstner, *Handbuch* 3, s. p.).

v njeni klasični izvedbi. Take zadrege ni bilo le pri vodnjaku pri savskem mostu, ki ni bil zelo globok, ter pri župnijskem, kapucinskem in Jalnovem vodnjaku, ki so obratovali na vlek (na vitel oziroma kolo). Še precej pred sredo 19. stoletja so prišle na trg črpalke, ki so z vmesnimi ventili na sesalni cevi omogočale črpanje iz večjih globin, problematična je bila le njihova mehanska trdnost. S še preprostejšimi besedami: ročke so se prepogosto lomile in kvarile. Tako se je zgodilo tudi v Kranju leta 1868, ko so se pokvarile vse tri ročne črpalke, ki so jih šele prejšnje leto dobili (in še ne plačali) iz železolivarne knezov Auerspergov v Dvoru pri Žužemberku (*K. K. privilegierte Fürst von Auersperg'sche Guss- und Schmiede-Eisenwaaren-Fabrik zu Hof in Krain*). Takrat se je direktor Philipp Dobner v opisu ponudbe (obenem je občina naročila dve peči za 500 gld!) neskromno pohvalil z zadovoljnimi strankami v Ljubljani in okolici, ceno za ponujeni model črpalke pa postavil na zelo sprejemljivih 150 gld za kos.²⁰²

Inženirji okrajnega gradbenega urada so kajpak potrdili fizikalni zakon, da dvizna moč črpanja v takih primerih ni v razmerju s človeško močjo, zato so take črpalke neuporabne za globino črpanja v Kranju. Menili so, da mora za popravilo v roku enega meseca poskrbeti proizvajalec ali pa poslati nove črpalke. S tem mnenjem je župan Matevž Pirc seznanil direktorja dvorske tovarne Dobnerja.²⁰³ Ta pa je pojasnil, da lahko črpalke popravijo šele čez dva meseca. Izgovarjal se je, da so glavna težava v Kranju neustrezni jaški obeh vodnjakov, ker odpadajoča kamnita obloga poškoduje ventile na sesalni cevi. Med enim od popravil je kamen celo zadel tovarniškega mojstra, ki je utrpel hude poškodbe. Priznal je vsaj to, da je pri globini jaška 11 sežnjev (20,8 metra) vodni stolpec resnično težek, še posebej pri tako ozkem premeru sesalne cevi (1 ¼ palca), kot ga ima črpalka. Tega z nizkimi stroški ni mogoče izboljšati, ne da bi močno zmanjšali kapaciteto črpalke. Monter je poročal, da je kljub večjemu uporabi pri črpanju vendarle mogoče dobiti vodo. Črpalke so bili torej v Dvoru pripravljeni brezplačno predelati, če bi se občina odpovedala odškodnini.²⁰⁴

Pirca je aroganca užalila. Ostro je zavrnil Dobnerjeve očitke o slabo urejenih jaških, ki niso sla-

bi in pregloboki, saj so monterji črpalke montirali brez pripomb. Na že omenjenega monterja pa je padel le en kamen ... Sploh pa so monterji odšli iz mesta, ne da bi črpalke preizkusili. Ker je prodajna ponudba veljala za izvedbo na ključ, popravila občina ne bo plačala.²⁰⁵ Račun za montažo in demontažo dveh črpalk (skupaj 51 gld) je župan poslal v Dvor, nato pa terjal povračilo celotne kupnine v višini 347 gld. Večina tega zneska je bila kmalu vrnjena v mestno blagajno.²⁰⁶ Direktor Dobner je razumel, da je pogodba razdrta in da bo občina dobavitelje litoželeznih prefabrikatov odtlej iskala zunaj dežele. V odgovoru je potožil, da so kot domača industrija pod nepoštenim pritiskom tujcev in da je »patriotizem le fraza«. Županu je očital, da s tujci ne bi občeval tako kot z njimi. Še enkrat je opozoril, da bi bilo za vse boljše, če bi črpalke popravili v Dvoru. Na koncu se je opravičil »za grenke besede« in izrazil upanje za ohranitev poslovnih stikov.²⁰⁷

Bežni poslovni stiki so ostali kljub izrečenim kritikam, saj je razmeroma dobro delovala vsaj črpalka na vodnjaku pri savskem mostu. Ko se je v začetku avgusta 1871 odlomil njen del, ga je župan poslal v popravilo v Dvor. Stiska prebivalcev je bila velika, a to podjetja ni ganilo, zato je župan novega direktorja Oktaviana Bohutinskega čez en mesec opomnil in pristavil, da preklicuje popravilo, če se črpalke v livarni dotlej sploh še niso lotili.²⁰⁸

Poslovno dopisovanje, še posebno pri javnih naročilih med javno upravo ter podjetji in obrtniki kot ponudniki, je zanimivo za preučevanje razvoja podjetniške misli, navad in bontona ter delovanja javne uprave. Ta je delovala bolj in hitreje kot danes. Značilnost vsakršne korespondence v dobi gospodarskega liberalizma je bila izjemna bontonska vljudnost ponudnika/izvajalca tudi v primerih ostrih obtožb naročnika za slabo opravljeno delo – ne le zaradi predpisane/priporočene poslovne etikete, še bolj zaradi želje po ohranitvi poslovnih stikov v prihodnosti. Po drugi strani investitorji niso preostro oporekali nedogovorjenemu podaljšanju dobavnih rokov ali višjim vsotam v fakturah, kot so jih vsebovali predračuni. Tako je bilo tudi v Kranju. Pomenljivo je še nekaj: urejanje komunalne infrastrukture v Kranju nikoli ni bilo v senci nacionalnih in

202 Dobnerjev dopis županu Matevžu Pircu z dne 13. 5. 1867 v SI ZAL KRA 2, šk. 40, a. e. 671. O asortimanu dvorske železolivarne in še posebej o njenih vodnjakih gl. Žargi, *Železarna*, str. 93 in Kermavnar, *Dediščina*, str. 17–32.

203 Protokol o preizkusu črpalk z dne 14. 5. 1868 in obvestili župana Pirca direktorju Dobnerju v Dvoru z dne 19. 5. in 11. 9. 1868 v SI ZAL KRA 2, šk. 41, a. e. 686.

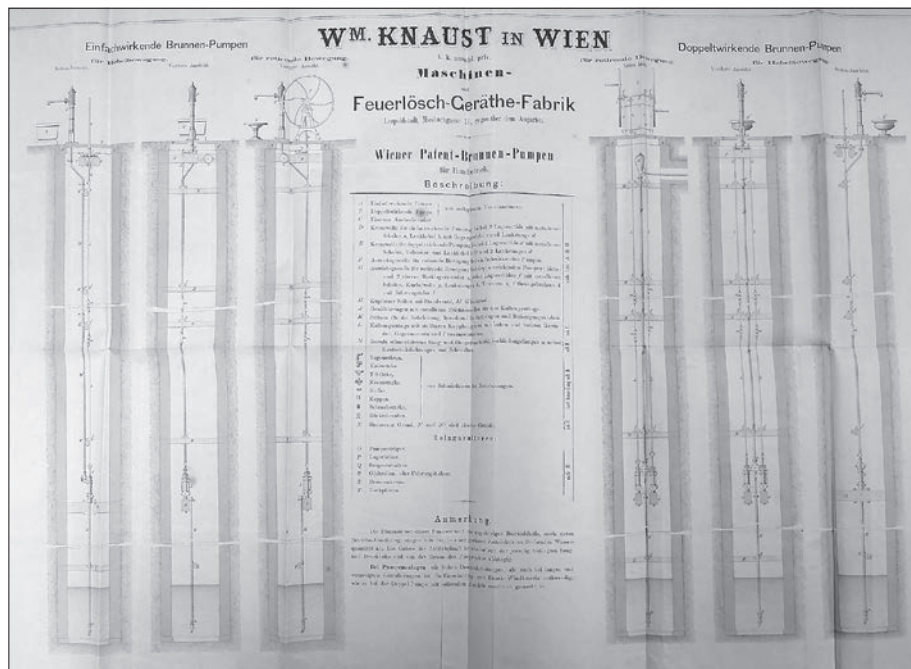
204 Dopis direktorja Dobnerja v Dvoru z dne 14. 9. 1868 v SI ZAL KRA 2, šk. 41, a. e. 686.

205 Prepis županovega dopisa z dne 17. 9. 1868 v SI ZAL KRA 2, šk. 41, a. e. 686.

206 Računa z dne 19. 12. 1868 v SI ZAL KRA 2, šk. 41, a. e. 686 in z dne 9. 1. 1869 v šk. 43, a. e. 705.

207 Dopis direktorja Dobnerja z dne 26. 12. 1868 v SI ZAL KRA 2, šk. 41, a. e. 686.

208 Prepis dopisa županstva z dne 10. 8. in pripis z dne 5. 9. 1871 v SI ZAL KRA 2, šk. 47, a. e. 746.

Slika 18: Prospekt z ročnimi črpalkami podjetja Wilhelm Knaust. Maschinen-, und Feuerlösch-Geräthe-Fabrik. Priloga dopisu kranjskemu županstvu z dne 11. decembra 1868. SI ZAL KRA 2, šk. 4I, a. e. 686 (foto Dušan Kos).

strankarsko-ideoloških nasprotij, ki so bila v multietnični monarhiji običajna od srede 19. stoletja. Kranjčani so se obnašali drugače kot na primer celjski kolegi konec 19. stoletja, kjer so nacionalna nasprotja močno vplivala tudi na gradnjo mestnega vodovoda.²⁰⁹ V kranjskem občinskem svetu so pri reševanju infrastrukturnih težav župan in odborniki delovali enotno v korist mesta. Občasna razhajanja so bila le posledica osebnih koristoljubnih razlogov. Brez vode narodni patriotizem pač ni veljal veliko. In če je bila oprema podjetij iz neslovenskih dežel boljša in cenejša, so se lokalni politiki, ki so bili tedaj brez izjeme tudi podjetniki, brez obotavljanja odvrnili od ponudb domačih podjetij k nemški konkurenci in nasprotno.

Tudi župan Pirc je ravnal tako in si priskrbel dve ponudbi za ročne črpalke z Dunaja, ne iz Ljubljane. Ugledno domače strojno-livarsko podjetje *Glocken-Giesserei und mechanische Werkstätte Albert Samassa* iz Ljubljane, ki je izdelovalo vodne črpalke, namreč tudi ni bilo več v igri za izvedbo projekta.²¹⁰ Prvi ponudnik Joseph Schulhof je predlagal prenosno (t. i. »ameriško« ali »abesinsko«)²¹¹ črpalko, a je pošteno opozoril, da lahko črpa vodo le do globine 10 metrov. Po želji je bil pripravljen narediti tudi tako, ki bi črpala

iz globine 40 metrov.²¹² Drugo ponudbo je poslalo strojno-livarsko podjetje *Wilhelm Knaust in Wien. Maschinen- und Feuerlösch-Geräthe-Fabrik*. Ker je Pirc vedel, da mora potencialnemu poslovnemu partnerju nujno razložiti kranjsko posebnost, je problem z »Danaidami« predstavil takole:²¹³ mesto stoji na visoki skali, imajo pa novi črpalke za dva vodnjaka; ena je v 20 sežnjeh globokem vodnjaku, ki ima na dnu konstantnih 6 čevljev (1,87 metra) vode. Zahteva občine pri naročilu je, da lahko iz obeh vodnjakov tudi ženske in dekle brez muk načrpajo po ½ vedra (28,3 litra) vode na minuto. Je to z vašimi črpalkami mogoče doseči? Dunajčani so odgovorili takole: povprečno zmogljiv človek lahko načrpa do 10–12 veder (dobrega pol kubičnega metra) na uro, vendar z navadno črpalko to ni mogoče storiti le z eno človeško silo, ker je teža vode zaradi globine prevelika. Podjetje izdeluje več izvedb posebnih črpalk, prilagojenih za velike globine, ki jih dobavljajo avstrijskim in ruskim železnicam ter cesarsko-kraljevi vojski. Priložili so reklamni letak s skicami (slika 18). Kompletno garnituro za enoramno črpalko so bili pripravljeni poslati za 380 gld, tako s kolesom, ki še olajša črpanje, pa za 460 gld. V ceni niso bili

²⁰⁹ Studen, *Od tradicionalnih*, str. 37, 41–42.

²¹⁰ Kermavnar, *Dediščina*, str. 49–51.

²¹¹ Tako so v drugi polovici 19. stoletja imenovali črpalke brez poprej izkopanega jaška: v zemljo do podtalnice zabijemo vertikalno, spodaj perforirano cev ter nanjo pričvrstimo črpalko (gl. predstavitev v časopisu *Novice*, letn. 47, št. 39, 2. 10. 1889, str. 1).

²¹² Dopis Josepha Schulhofa z dne 24. 11. 1868 in letak v SI ZAL KRA 2, šk. 40, a. e. 671.

²¹³ To je bil ljudski *terminus technicus* za okrasno ikonografijo ročnih črpalk in razkošnejših izlivnih pip v podobi mitoloških grških nimf oziroma Danaid. Te so bile za umore svojih mož obsojene na vlivanje vode v posode brez dna (ali brez čepov). Zato so bile njihove podobe na vodnjakih glede na funkcijo in željo graditeljev (za neprekinjeno oskrbo) res zelo primerne (Kermavnar, *Dediščina*, str. 57–63).

vključeni leseni deli ter stroški monterja in pomožnega osebja.²¹⁴

S tem dopisom se je začelo dolgo sodelovanje mestne občine s podjetjem W. Knaust na področju opremljanja občinskih vodnjakov. Župan Pirc je takoj po novem letu 1869 s pooblastilom občinskega odbora naročil enoramno črpalko (za 380 gld) z iskreno željo, da bo vsaj pol leta delovala brez popravil. Za naročilo dveh se iz varčne previdnosti le ni odločil. K naročilu je pripisal še nekaj tehničnih podatkov o vodnjaku pri cerkvi.²¹⁵ Naročilo je osebno potrdil gospod Knaust in obljubil ekspedit v začetku marca.²¹⁶ Kot je še danes običajno pri nujnih in zlasti javnih naročilih, se njihova izvedba vedno zavleče. Iz Kranja so spet prosili za čimprejšnjo dobavo, saj mesto trpi pomanjkanje, a je Knaust zaradi preobremenjenosti tovarne črpalko poslal v Ljubljano šele v začetku junija ob globokem opravičevanju in skupaj z računom. Pirc je opozoril, da bo prezidava jaška z novimi lesenimi kladami trajala do 24. julija 1869, zato bo kasneje sporočil, kdaj naj pride monter.²¹⁷ Prezidavo – šlo je za obzidavo jaška s kamenjem – je izvedlo kar županovo podjetje.²¹⁸ Organizacija montaže črpalke je bila zaradi pisnega usklajevanja terminov med Kranjem in Dunajem nekoliko zapletena, a je monter v začetku avgusta le opravil nalogo. Delodajalca je obvestil o županovem zadovoljstvu, Knaust pa je v Kranj poslal račun za 8 delovnih dni s 24 nadurami, skupaj 88 gld.²¹⁹

Obveznosti do Knausta je občina poravnala šele februarja 1870. Knaust pa je izkoristil zadovoljstvo župana, ki se je zanimal še za nakup črpalke za Haynejev vodnjak pod enakimi pogoji kot prej, vendar z dvoramnim sesalnim mehanizmom. Knaust mu je odsvetoval tako črpalko, ki jo je sicer imel v asortimanu, ker bi za izpolnitev zahteve po načrpanju 12 veder na uro potrebovali majhen kaliber cevi, a bi na koncu dala enak rezultat kot enoramna črpalka. Poleg tega je bila dvoramna izvedba preveč občutljiva na vremenske razmere. Sploh pa bi za večji do-

tok potrebovali več fizične moči pri črpanju, več kot od enega človeka. Občinski odbor je vztrajal in obljubil predelavo jaška, obenem pa opozoril, da mora biti črpalni ročaj masivnejši kot pri prejšnjem naročilu (ta je bil preveč *zart*, tj. lep, a občutljiv za rabo), ker se voda črpa »dan in noč« in je obraba velika; zaradi pritiska se je že trikrat zlomila.²²⁰ Opozorilo je bilo na mestu, saj je črpalka na Haynejevem vodnjaku nekaj mesecev prej potrebovala prav menjavo cilindričnih ročajev in ventilov. Remont v Ljubljani je izvedlo Samassovo podjetje za 47 gld.²²¹

Knaust je bil pripravljen ugoditi željam, a je opozoril, da bo cena višja. Občina je sicer izjavila, da ne misli plačati več kot za prvo črpalko, a to že zaradi dodatne okrepitev ročaja ni bilo realistično. Junija 1870 so črpalno garnituro poslali v Ljubljano, montaža pa se je zaradi zasedenosti monterjev zavlekla v konec julija, ko je bil izstavljen končni račun – 504 gld.²²² Še preden so se na županstvu ovedli, je po komaj nekaj dneh nova črpalka zatajila – ravno na dan, ko je Knaust prejel prvo polovico plačila. Vodilni drog je popustil, pritok vode na površje pa je bil slaboten, čeprav je batnica pravilno delovala. Županstvo je menilo, da je popustil kak vijak, popravila pa se niso hoteli lotiti sami, ker je bila črpalka v garanciji.²²³ Knaust je župana potolažil, da gre za malenkost: najbrž je popustil batni ali sesalni ventil, ki ga lahko očisti kak mojster.²²⁴ Najbrž je bilo res tako in Kranjčani so hitro spet prišli do vode iz tega vodnjaka.

Večji zaplet je januarja 1872 povzročil mraz, ki je uničil železna ohišja ventilov v komorah črpalke. Občinski uradniki so 83 kg težke poškodovane dele takoj poslali na Dunaj in zahtevali še privaritev pip na ventilih, ki naj bi preprečile zmrzovanje vode. Popravilo je trajalo poldrugi mesec, vrnjena ohišja pa so imela napačno zvrstane luknje in so jih morali poslati na popravek v Ljubljano. Župan je bil jezen na Knaustovo tovarno: »Niste nas zadovoljili tako kot sicer.« Račun v vrednosti 180,5 gld je zmanjšal za 9 gld, ki so jih plačali v Ljubljani.²²⁵

214 Prepis Pirčevega dopisa z dne 9. 12. 1868 in odgovor podjetja W. Knaust z dne 11. 12. 1868 v SI ZAL KRA 2, šk. 41, a. e. 686.

215 Prepis dopisa z dne 18. 1. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

216 Dopis W. Knausta z dne 28. 1. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

217 Dopisa W. Knausta z dne 13. 5. in 8. 6. 1869 z osnutkoma županovih odgovorov z dne 7. in 8. 6. 1869 na hrbtni strani v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

218 Pirčev račun za občino v višini 21 gld z dne 3. 11. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

219 Prepis županovega obvestila z dne 23. 7. in Knaustova dopisa z računom za montažo z dne 26. 7. in 6. 8. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

220 Knaustova dopisa na županstvo z dne 8. 2. in 15. 4. 1870, prepis odgovora županstva z dne 10. 4. in osnutek odgovora z dne 21. 4. 1870 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 719.

221 Račun z dne 30. 9. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705.

222 Knaustovi dopisi županstvu z dne 4. 5., 15. 6., 6. 7. in 26. 7. 1870 ter osnutki odgovorov županstva z dne 7. 5. in 27. 6. 1870; vse v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 719.

223 Prepis dopisa županstva in Knaustovo potrdilo o prejemu prvega obroka z dne 11. 8. 1870 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 719.

224 Knaustov dopis z dne 17. 8. 1870 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 719.

225 Prepisi dopisov županstva z dne 9. 1., 26. 2. in 14. 5. 1872 ter

NOVA VODNA ČRPALKA OB SAVI PO LETU 1862

Gruberjevi hidravlični tehnologiji se je sredi 19. stoletja dokončno iztekla življenjska doba. Redno vzdrževanje ter izredna popravila črpalke in vodovoda so zahtevala sredstva, ki so v občinskem proračunu vedno predstavljala najvišjo postavko med vsemi stroški – več kot za plače občinskih uslužbencev in funkcionarjev, šolstvo, popravila mestnih poslopij, kanalizacijo in čiščenje ulic, gradnjo cest in mostov, javno razsvetlavo itd. S porabljenim denarjem bi lahko vsakih nekaj let zamenjali črpalko in vodovod. Vodne redukcije so bile pogoste in dolge, količina načrpane vode skromna in širitev v vse mestne četrti tehnično nemogoča. Leta 1848 je šlo iz mestne blagajne za vodne naprave 236 gld po 20 fakturah, leta 1849 pa že 332 gld po 23 fakturah. Tedaj so opravili še generalni remont črpalke, popravili od ledu poškodovano kolo, poglobili vodnjak pri cerkvi, očistili in zatesnili bazen na Trgu itd.²²⁶ Leta 1850 so za podobne posege porabili 126 gld; zgolj med 14. septembrom in 10. oktobrom 1850 je pri 49 posegih na hidravlični napravi sodelovalo kar 21 mojstrov in 54 pomočnikov.²²⁷ V tem letu so trije mojstri s pomočniki skoraj ves november spet popravljali vodno kolo; strošek za delo in material je bil okroglih 106 gld.²²⁸ Naslednje leto so za hidravlično napravo porabili 276 gld.²²⁹

Popravila so se v tem ritmu nadaljevala do leta 1860, ko so mojstrom plačali 236 gld, od tega 180 gld Blažu Kavčiču, ki je večkrat popravljaval črpalko.²³⁰ Leta 1862 so vodne zadeve še bolj izpraznile mestno blagajno, vendar ne zaradi hidravlične črpalke. Kamnoseku Janezu Dolencu so za obnovo vodnjakov odšteli kar 423 gld: meščani so prispevali 309 gld, županstvo 25 gld, 48 gld pa so dobili od vinske trošarine; zmanjkalo je 61 gld. Glavnina stroška (346 gld) je odpadla na prenovo bazenskega vodnjaka na Trgu, ki jo je Dolenc izvedel v 17 dneh, precej zahtevna dela so bila še na vodnja-

ku pri cerkvi (75 gld), le bazen na Svinjskem trgu (»pri mesarjih«) je doživel manjši poseg.²³¹

Staro črpalko so popravljali še jeseni 1861, nato so se lotili največje vodnogospodarske investicije po letu 1772 – zamenjave celotnega vodovodnega sistema. Investicija, za katero se je odločil župan Konrad Lokar sam, po mnenju občinskega odbora ni bila premišljena, ker ni upoštevala stroškov vseh potrebnih del, župan ni iskal drugih ponudb, z dobaviteljem se ni pogajal o ceni in ni razmišljal o prodaji stare črpalke.²³² Po starem običaju je enega od občinskih odbornikov zadolžil za izvršitev naročila na akord pri livarni *Graf Christalnigg's Gusswerk* iz St. Johanna pri Brücklu (Mostič) na Koroškem.²³³ To je bil Viljem Killer, ki se je kot trgovec z železnino najbrž res najbolje spoznal na stroje in cevi, poleg tega je imel poslovne stike na Koroškem. Killer je črpalko in vodovod naročil jeseni 1861, konec leta pa je župan potrdil naročilo in pisno obljubil plačilo. Oba sta se odločila brez soglasja občinskega sveta. Pozno spomladi 1862 je koroško podjetje dobavilo naročeno blago, izvedlo montažo in izstavilo končni račun. Ker Kranjčani dotlej niso plačali že izstavljenih petih faktur, je bila terjatev visoka – 1738 gld. Dobavljeno pa je bilo: 4577 funtov (2563 kg) težka črpalka z vsemi deli (915 gld), litoželezne vodovodne cevi, prevoz do Celovca in montaža »mašinista« Mathiasa Goinerja. Z obrestmi se je dolg mesta Kranj do podjetja do srede junija 1862 povzpел na 1823 gld.²³⁴ K temu je bilo treba dodati še kopico računov za dodaten material ter pripravljajna gradbena, kovaška in tesarska dela: izkop vodovodnega jaška do Škrlovca in naprej, nakup peska in premogovega prahu za položitev cevi itd. Teh računov je bilo za več sto gld.²³⁵

Ker je imelo Christalniggovo podjetje za formalnega naročnika Killerja, ne pa mesta, so terjatev naslovili na odbornika, mu zagrozili s tožbo in obenem preklicali trgovski kredit za blago, ki ga je pri njih naročal za svoje poslovanje. Killer je od župana zahteval ureditev dolga do tovarne in obenem poravnavo njegovega računa v višini 350 gld za blago, ki ga je dobavil mestu – sicer bo

Knaustovi odgovori z dne 14. 2., 4. 3., 14. in 28. 5. 1872 v SI ZAL KRA 2, šk. 48, a. e. 765.

226 Priloga št. 28 k obračunskemu povzetku za leto 1848 v SI ZAL KRA 2, šk. 17, a. e. 277.

227 Izkaz stroškov z dne 31. 7. in 11. 10. 1850 v SI ZAL KRA 2, šk. 19, a. e. 319.

228 Potrdilo mojstrov Blaža Kavčiča, Mihaela Zupana in Janeza Tolmajnerja o plačilih z dne 30. 10., 6. in 15. 11. 1850 v SI ZAL KRA 2, šk. 19, a. e. 319.

229 Obračunski povzetek za leto 1851 v SI ZAL KRA 2, šk. 21, a. e. 364; »blagajniški žurnali« za leta 1841–46 v šk. 240, a. e. 3939, za leta 1846–54 v šk. 241, a. e. 3940, za leta 1854–58 v šk. 241, a. e. 3941 in za leta 1848–66 v šk. 241, a. e. 3944.

230 Obračunski povzetek za leto 1860 v SI ZAL KRA 2, šk. 33, a. e. 572; Stariha, Zapisniki 2005, str. 67.

231 Obračun Janeza Dolenca z dne 15. 6. 1862 v SI ZAL KRA 2, šk. 35, a. e. 603.

232 Zapisnik mestnega odbora z dne 2. 7. 1863 v SI ZAL KRA 2, šk. 35, a. e. 611.

233 Tovarno je v letih 1836–1838 na mestu fužinskega obrata ustanovil Karl grof Christalnigg, leta 1898 pa je obrate prevzela graška družba *Maschinenfabrik Andritz AG* (Köstler, Eisenwerke, str. 34).

234 Dopis Christalniggove livarne z dne 15. 6. 1862 v SI ZAL KRA 2, šk. 35, a. e. 603.

235 Povzetek zapadlih računov za leto 1862 v SI ZAL KRA 2, šk. 35, a. e. 605.

mesto tožil.²³⁶ Občinski odbor in župan sta od Killerja zahtevala obračun in vso korespondenco s tovarno.²³⁷ Ta je julija spremenila taktiko in od občinskega sveta zahtevala 1881 gld za zapadle fakture in 6 % zamudnih obresti. Račun je pospremila z grožnjo, da dolga ne bo le sodno vknjižila na mestno premoženje, marveč ga bo res zasegla. Župan in občinski odbor sta menila drugače: upnika sta obvestila, da je njegov partner le Killer. Sploh pa dobavljena oprema ni bila izdelana v skladu z načrtom in jo je bilo treba v Kranju prilagoditi, cevi pa naročiti drugod. Zaradi zamude so pozni s tehničnim prevzemom, do katerega bo prišlo šele v naslednjih dneh.²³⁸

Šlo je za zavlačevanje, ker je bila občinska blagajna prazna. Občinski odbor je februarja 1863 kanil dolg pokriti s prostovoljnimi prispevki, ostalo pa z doklado na neposredne davke.²³⁹ Veliko denarja niso zbrali, zato je moral Killer kot pravnomočni zavezanec za plačilo po pravnomočni sodbi z dne 31. decembra 1863 pokriti celoten dolg do livarne, ki je z obrestmi zrasel že na 1956 gld. V tem letu mu je občina vrnila le 600 gld, drugih stroškov s popravili vodnjakov in vodovoda (faktur je bilo na desetine!) pa je bilo še za 459 gld: za nove tatermane, tesnila in cevi, ključavničarska in tesarska popravila črpalk, monterjeve dnevniče, čiščenje mlinskega kanala itd. Vsega skupaj je bilo mnogo več, kot so porabili za plače mestnih uslužbencev (482 gld), mestno osvetljavo (219 gld) in vzdrževanje odtočnih kanalov (97 gld).²⁴⁰

Leta 1865 je Killer od novega občinskega odbora zahteval restitucijo in zagrozil z zasegom mestne hiše.²⁴¹ Občino je javne sramote rešilo nekaj premožnih odbornikov (Konrad Pleiweis, Tomaž Pavšlar st.) in novi župan Matevž Pirc. Ti so se poslej ukvarjali še s sanacijo negospodarnih odločitev nekdanje Lokarjeve ekipe, ki je skoraj uničila mestne finance.²⁴²

Nova tlačna črpalka v tehničnem smislu ni bila zgrešena investicija. Šlo je za industrijski izdelek, veliko bolj kakovosten od Grubarjeve obrtniške naprave. Iz poldrugo desetletje mlajšega stro-

kovnega opisa je razvidno,²⁴³ da sta osrednji del črpalke sestavljala dva vertikalna kupolasta cilindra s 158 oziroma 440 mm batnega hoda. Z neposrednim prenosom z vodnega kolesa, ki je imel 6,5 dvojnega hoda na minuto in 1,5 KM, je lahko v neprekinjenem delovanju na razdalji 1250 metrov in do 35 metrov višinske razlike poslala po dvopalčnih ceveh (notranjega premera) ok. 100 dunajskih veder ali 5656 litrov vode na uro, tj. 94,2 litra na minuto ali 1,57 litra na sekundo.²⁴⁴ Pri tej moči je naprava delala pod tlakom ok. 7 torrov (933,2 Pa), pritisk v cevi pa se ni uravnaval z varnostnim ventilom.

Ob menjavi črpalk so morali zamenjati še vodovod. Menjava cevi je zaradi visokih stroškov potekala več let. Gotovo so imele prejšnje cevi podobne notranje premere in tudi trasa vodovoda je ostala enaka kot prej. Litoželezne cevi z 1½, 1¼, 2 in 3 palcev svetline, ki so bile dolge od 1,5 do 1,8 metra, je prav tako dobavila Christalniggova livarna. Leta 1872 so pri novem lastniku livarne *Hüttenberger Eisenwerksgesellschaft* naročili še šest cevi z obojkami (*Muffe*). Najbrž je šlo za nadomestitev starih in poškodovanih. Občinski pogajalec je bil spet železninarski trgovec in občinski svetnik Viljem Killer.²⁴⁵

Christalniggova črpalka je potiskala več vode v mesto, ni pa imela bistveno nižjih vzdrževalnih stroškov. Glavnih delov ni več mogel popravljati vsak domači mojster, kot so lahko prej počeli s preprosto Gruberjevo črpalko. Tedaj so vsa usnjena tesnila in obloge dobavljali domači usnjarski mojstri. Leta 1862 so usnjena tesnila in obloge zamenjali standardizirani izdelki iz kavčuka, ki jih v Kranju nihče (še) ni proizvajal. To je omejilo tudi sodelovanje domačih trgovcev, kar se je v začetnem obdobju gospodarskega liberalizma tudi v Kranju dogajalo v vseh gospodarskih panogah. Rezervne dele so dobavljala le še specializirana podjetja, na primer livarna Antona Samasse v Ljubljani.²⁴⁶ Tako so morali leta 1865 za vzdrževanje črpalne naprave, vodovoda in mestnih vodnjakov iz občinske blagajne plačati 400 gld, kar

236 Killerjev dopis županstvu z dne 28. 6. 1862 v SI ZAL KRA 2, šk. 35, a. e. 603.

237 Prepis dopisa Killerju z dne 1. 7. 1862 v SI ZAL KRA 2, šk. 35, a. e. 603.

238 Dopis livarne z dne 11. 7. 1862 in nedatiran osnutek odgovora županstva na zadnji strani v SI ZAL KRA 2, šk. 35, a. e. 603.

239 Zapisnik občinskega odbora z dne 6. 2. 1863 v SI ZAL KRA 2, šk. 36, a. e. 618. Gl. še Žontar, *Kranj*, str. 316–317.

240 Obračun občinskih dohodkov in izdatkov za leto 1863 v SI ZAL KRA 2, šk. 36, a. e. 621.

241 Killerjev dopis na županstvo z dne 1. 6. 1865 v SI ZAL KRA 2, šk. 37, a. e. 642.

242 Žontar, *Kranj*, str. 319; Stariha, Zapisniki 2005, str. 69–73.

243 Ekspertiza inženirja podjetja »Albert Samassa« z dne 27. 3. 1876 v SI ZAL KRA 2, šk. 53, a. e. 848.

244 Po navedbi Josipa Žontarja celo 480 »škafov« vode (najbrž je mislil na dunajske mernike po 30,75 litra) na uro (246 litrov/uro), tj. ok. 4,1 litra na sekundo (Žontar, *Kranj*, str. 319). Vendar je to najbrž previsoko ocenjen dotok za cevi z le 2 palcema (5,26 centimetra) svetlega premera.

245 Dopisi *Hüttenverwaltung* Viljemu Killerju z dne 8. 3. in 18. 4. in osnutek odgovora z dne 26. 4. 1872 v SI ZAL KRA 2, šk. 48, a. e. 765.

246 Že leta 1866 so tam izdelali 4 medeninaste ležaje, ventil in batnico: postavki št. 76/53 in 119/79 v obračunu dohodkov in izdatkov za prvo polovico leta 1866 ter postavka št. 46/31 v obračunu za drugo polovico leta v SI ZAL KRA 2, šk. 249, a. e. 4012.

je bila polovica letnega zneska za občinsko šolstvo.²⁴⁷ Naslednje leto je strošek vzdrževanja sicer padel na 265 gld, čeprav so načrtovali še za 300 gld investicij.²⁴⁸

Zadovoljstvo s Knaustovima ročnima črpalkama v mestnih vodnjakih je novega župana Sebastijana Šavnika, pripadnika rigidne mestne gospodarske politike, navedlo na misel, da bi lahko isto podjetje dobavljalo tudi rezervne dele za hidravlično črpalko. Ob plačilu drugega obroka za zadnje naročilo je 16. januarja 1871 povprašal na Dunaj, ali jim lahko poleg treh tesnil za ročne črpalke dobavijo še 8 tesnil iz kavčuka za savsko črpalko. Župan je na Knaustovo prošnjo poslal opis dimenzij tesnil in Knaust je dobavo potrdil, sicer v zadregi, ker je županstvo nekaj dni prej pomotoma terjal za plačilo neke stare fakture.²⁴⁹ Župan se mu je za netaktnost maščeval tako, da občina do konca leta ni plačala manjšega računa v vrednosti 13,5 gld.²⁵⁰

S hidravlično napravo so bili občinski odborniki in meščani odtlej razmeroma zadovoljni ali so vsaj navzven dajali tak vtis. Ko so leta 1870 na Državnem pravdnistvu (tožilstvu) v Ljubljani razmišljali o postavitvi črpališča za oskrbo zaporov v Ljubljanskem gradu, so poleg drugih za informacije povprašali kranjsko županstvo, ker so tudi v prestolnici že vedeli za novo savsko črpalko in črpanje vode »navzgor v bazen«. Zanimale so jih izkušnje s cevmi, višina črpanja in cena sistema. Župan Šavnik je uslužno postregel s tehničnimi informacijami, o ceni pa ni vedel nič, češ da na občini nimajo več računov. To je bila posledica županove nevednosti o mestnih spisih – za ta članek sem v občinskem arhivu našel vse račune za stari in novi vodovod, za vsa leta prej in pozneje.²⁵¹ Gorenjci so zlasti glede računov, garancij itd. zelo natančni: ničesar ne vržejo stran, vse pride še kdaj prav. Kakor koli že, vodovod na Ljubljanski grad so italijanski vojni ujetniki zgradili šele leta 1916.

Med prenavljanjem vodnjakov in prvim remontom nove črpalke so v občinskem odboru razmišljali o širitvi vodovoda do »stare pošte« (»Luža«) tik pred severnim vhodom v staro mesto in v Pungart na južnem koncu. S tem bi vodovod,

ki je vodo dotlej dostavljal le v vodnjak na Trgu, kot je priznal prejšnji župan Matevž Pirc, zagotovil vodo več četrtim, a še ne v smislu modernega vodovoda s hišnimi priključki. Nekoliko idealistični župan je že 5. avgusta 1869 meščane spet »prijazno povabil« k prostovoljnim prispevkom in optimistično računal na 1200–1400 gld. Časi prostovoljnosti in solidarnosti ter osebnega zalaganja denarja, kakršno so premožni meščani izkazali v letih 1771, 1840 in 1862, so se v liberalni dobi umikali drugačnim vrednotam. V letih gospodarske krize in propadanja lokalnega obrtništva meščani niso bili več pripravljeni prispevati več, kot je odpadlo na obvezne davke: le 26 meščanov je obljubilo prispevati skupaj borih 182 gld; večina od 1,5 gld do 10 gld. Zato je župan čez pet dni z obžalovanjem ugotovil, da zlasti premožni meščani nimajo interesa, ustavil donatorsko akcijo ter preklical nezavezujoč dogovor za dobavo dodatnih vodovodnih cevi.²⁵²

Ko so se posledice gospodarske krize iz leta 1873 nekoliko unesle in so sanirali občinske finance, v monarhiji pa se je napovedoval gospodarski razcvet, so se ambicije povečale. Tako se je odbor posvetil izboljšavam celotne komunalne infrastrukture.²⁵³ Občina je leta 1876 zgradila nov most čez Kokro,²⁵⁴ meščani pa so dobili priložnost še za razširitev vodovoda (*Zweigwasserleitung*). V začetku leta 1876 je po severnem delu mesta zaokrožila civilna peticija za širitev vodovoda v Kokrško in Kapucinsko predmestje. Namero po vplačilu prostovoljnih prispevkov je spčetka sicer izrazilo le 15 hišnih lastnikov, ki so obljubili 595 gld in jih do naslednjega leta tudi toliko vplačali.²⁵⁵ Novi župan Karel Šavnik (sin prejšnjega) se je pri hišnem dobavitelju, livarni *Hüttenberger Eisenwerksgesellschaft*, takoj pozanimal, ali lahko črpalka ob Savi zagotovi dodatno količino vode

247 Stariha, Zapisniki 2005, str. 72.

248 Dva polletna obračunska povzetka za leto 1866 v SI ZAL KRA 2, šk. 249, a. e. 4012.

249 Prepisa dopisov županstva z dne 16. in 20. 1. 1871 ter Knaustov odgovor z dne 18. 1. 1871 v SI ZAL KRA 2, šk. 47, a. e. 746.

250 Knaustova terjatev z dne 29. 11. in potrdilo o prejemu z dne 10. 12. ter prepis odgovora županstva z dne 6. 12. 1871 v SI ZAL KRA 2, šk. 47, a. e. 746.

251 Dopis pravdnistva z dne 11. 5. 1870 in prepis županovega odgovora z dne 13. 5. 1870 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 719.

252 Razglas z dne 5. 8. 1869 v SI ZAL KRA 2, šk. 43, a. e. 705. Županov poziv je v slovenščini, saj je Pirc slovenščino uvedel v pisno poslovanje občinske uprave: »Povabilo! Mašina, k'vodo od Save v mesto daje, bo tekoči mesec zopet še bolj popravljena, in bo potem vodē za celo mesto dosti dajala. K'je pomankanje vode od nekaj največi nadloga našega mesta, in ker v resnici le en oddelek mesta vživa dobroto vode, ktero šterne in mašina daje, in k'bo zdaj lahko mogoče, s združeno močjo na vse konce vodo izpeljati, vabi predpisani prijazno vse mestnjane, v ta namen, vsak po svoji moči kaj dodati. Če pride na 1200 do 1400 gld. vkup, se lahko voda zunaj mesta na Lužo pri stari pošti in v Pungart, ali kamor se bo odločilo, izpelje še letos. Kar kateri podpiše, se tudi zaveže popolnoma izplačat, kadar bo napovedano, in sicer šelej, kadar pridejo cevi od fabrike, ne papred.« Čez pet dni pa je na drugo stran te objave zapisal: »Kjer boljši, z velikim premoženjem so le malo voljni dati, se povabilo ustavi, k'ni misliti, da bi dosti vkup prišlo.«

253 Žontar, Kranj, str. 320–324.

254 Prav tam, str. 325–326, 330–331.

255 Dva seznama s podpisi vplačnikov z dne 25. 2. 1876 v SI ZAL KRA 2, šk. 53, a. e. 848.

za dodatnih 174 sežnjev (330 metrov) vodovoda. Korošci so to potrdili v primeru, če trasa nima občutnejšega vzpona, ter priložili cenik za cevi: 174 sežnjev litoželeznih vodovodnih cevi z notranjim premerom 1 ½ palca so cenili na 570 gld; seženj cevi je tehtal 41 funtov (23 kg), ena 3,3 metra dolga cev pa je tehtala 71 funtov (39,7 kg).²⁵⁶

Obljubljani samoprисpevek je zadoščal le za nakup cevi, umanjkal je denar za izkope jarkov, zidavo kinet, montažo itd. Denar, gorenjska varčnost in javnoupravne uzance so narekovali pridobitev vsaj še ene ponudbe in strokovnega mnenja. To so naročili pri občasnem dobavitelju, podjetju »Albert Samassa«. V »ekspertizi obstoječe črpalke« je tovarniški inženir potrdil možnost podaljšanja vodovoda za 330 metrov pri popolnoma ravnem terenu. Ocenil je, da obstoječi vodovod glede na meritve cevne pritiska neke pušča, tako da bi bilo treba v vodovod vstaviti dodaten varnostni ventil, ker je upor v tuljavi močno narasel. Pri podaljšanem cevovodu je treba napraviti še dva varnostna izpusta v kanal. Tak cevovod pa ima lahko le 1 ½ palca ali celo 1 ¼ palca premera. To je bilo malo (še posebej če upoštevamo zmanjševanje pretoka zaradi nalaganja vodnega kamna), a prilagojeno moči in kapaciteti črpalne naprave.²⁵⁷ Priporočil je uporabo kovanih angleških železnih cevi, ker so boljše, res pa tudi dražje od litoželeznih. Stroške vodovodnega podaljška skupaj z materialom je ocenil na 561 gld z litoželeznimi ali na 659 gld s kovanimi cevmi (samo za cevi je cena znašala 415 gld oziroma 493 gld) in obljubil dobavo v 12 dneh. Tovarniška direkcija je nato sestavila še podrobno ponudbo: za 369 metrov litoželeznih cevi (1 ½ palca) in 12 metrov kovanih cevi (1 ¼ palca), ventile, kolena, dva izpusta, montažni svinec in predivo za spajanje v skupni teži 3430 kg ter prevoz so sešteli 840 gld. K temu bi morala občina plačati še stroške montažerja (5 gld na dan in še nekaj za pomočnike) ter sama poskrbeti za izkope, zidarska in tesarska dela. Dobava je bila zagotovljena v 4 tednih, montaža bi trajala 18 dni.²⁵⁸

Zanimivo je, da se cene litoželeznih cevi med začetkom in zadnjo četrtino 19. stoletja kljub povečanemu povpraševanju niso bistveno spremenile. Od leta 1885 so cene padle, ker so jih v Evropi izdelovali industrijsko; take so bile dolgo

vodovodni standard (op. D. K.): železarna v Dvoru je leta 1820 za kilogram cevi zahtevala 17 kr,²⁵⁹ leta 1876 pa so Korošci kilogram cevi cenili na 14,2 kr in Samassa na 16,6 kr (1 ½ palca svetline); slednji leta 1878 celo na 18,6 kr. Železne cevi (najbrž kovane), ki so jih Kranjčanom leta 1771 ponujali v Borovljah, so bile bistveno dražje – po 42,8 kr na kilogram, medtem ko je Samassa take cenil na 33 kr. (Opomba: navedene cene so v absolutnih vrednostih; inflacija, spremembe denarja itd. niso upoštevani, a vsaj izpričujejo trende.)

Župan Šavnik je od direkcije Samassovega podjetja zahteval še nekaj pojasnil. Dileme glede primernosti cevi, neravnega terena, ovinkov na trasi in cene mu je razjasnil kar lastnik Albert Samassa. Zatrdil je, da so litoželezne cevi primernejše, če je teren suh, če skoraj ne visi in če so cevi v kinetah, ker tam manj rjavijo. (Nasploh so robustne litoželezne cevi iz legure železa in ogljika manj občutljive na pritisk kamnine in imajo dolgo življenjsko dobo, čeprav so težke. Če niso zaščitene, so bolj nagnjene h koroziji.) Samassa je opozoril, da teren v Kranju ni skalnat, marveč vodoprepusten, zato je najprej menil, da bi bile primernejše kovane železne cevi, nato pa je mnenje spremenil in priporočil litoželezne. Da je potrebnih 15 metrov več cevi kot v prvi ponudbi, je posledica naknadno ugotovljenih zavojev ter nihanja terena na trasi.²⁶⁰ To je županstvu zadoščalo, tako da je ponudbo z natančnim predračunom v višini 795 gld sprejelo. Šlo je za 225 kosov 1 ½ palčnih litoželeznih cevi dolžine 5 čevljev in 7 palcev ali 1,76 metra (396 metrov v skupni teži 2850 kg) za 472 gld; 12 kosov specialnih 1 ½ palčnih cevi za 31 gld; 325 kg svinca in 8 kg prediva za 140 gld.²⁶¹

V začetku julija 1876 so se že pripravili na montažo. Župan je sklical sestanek gradbenega odbora zaradi izkopa kanala v Konjski ulici (severni del današnje Tomšičeve ulice, Reginčeva ulica in Maistrov trg) ter naprej do bazena v Kokrškem predmestju – na akord ali v individualni režiji. Odbor je licitacijskim ponudnikom postavil ostre pogoje: kanal mora biti globok in širok vsaj 0,63 metra in zasut v uličnem nivoju; ostanek izkopanega peska je last občine, izkopane kamne pa mora odstraniti izvajalec; plačilo je 50 kr na izkopan dolžinski seženj. K licitaciji najbrž zato ni pristopil noben ponudnik. Čez nekaj dni je neki mojster začel izkopavati v Konjski ulici, v Kokrškem predmestju pa so celo začeli betonirati

²⁵⁶ Dopis županstva z dne 11. 3. 1876 ter mnenje *Hüttenberger Verwaltung* z dne 14. 3. in ponudba 27. 5. 1876 v SI ZAL KRA 2, šk. 53, a. e. 848.

²⁵⁷ Profesor Gerstner je leta 1832 menil, da je idealen notranji premer litoželeznih cevi 3–4 palca (Gerstner, *Handbuch* 2, §§ 163, 166).

²⁵⁸ Dopis županstvu z dne 27. 3. ter ponudba z dne 30. 5. 1876 v SI ZAL KRA 2, šk. 53, a. e. 848.

²⁵⁹ Gl. cenika v Žargi, *Železarna*, str. 26.

²⁶⁰ Dopis Samasse z dne 8. 6. 1876 v SI ZAL KRA 2, šk. 53, a. e. 848.

²⁶¹ Samassov predračun z dne 8. 6. in dopis županstva Samassi z dne 11. 6. 1876 v SI ZAL KRA 2, šk. 53, a. e. 848.

bazen; odboru je bil naložen nadzor teh del.²⁶² V nekaj tednih je bil vodovodni podaljšek končan (slika 21).

V letih 1877–79 je bila generalno obnovljena tudi hidravlična naprava. Obnova je v zvezi z odpravljanjem posledic strojeloma potekala v najbolj nepravem času – v vročem in suhem juliju 1877. Ker so prebivalci v mestnem jedru spet ostali brez vode, je dal župan Karel Šavnik poškodovane železne sestavne dele takoj prepeljati v Ljubljano v delavnice strojno-livarskega podjetja *Eissengiesserei-Maschinenwerkstätte Tönnies & Dobner*, da bi tam izdelali ustrezne ulitke. Šlo je za 5 kosov črpalke, 2 kosa zlomljene prenosne gredi, 9 kosov prenosnih koles in čep, kar priča o strojni katastrofi.²⁶³ V podjetju so bili ustrežljivi, saj so ulitke v Kranj poslali prej kot v dveh tednih, in to skupaj z računom v višini 42 gld.²⁶⁴ Nekdanji direktor dvorske železolivarne Dobner, tedaj še vedno Tönniesov družabnik, s katerim se je sprl prejšnji župan Pirc, je dal poslu in zaslužku prednost pred starimi zamerami.

Ta epizoda je župana in občinski svet prepričala, da bi kazalo obnoviti še poslopje in okolico črpališča ter zamenjati del vodovoda iz leta 1862 med črpališčem in vodnjakom na Trgu. Po izkušnjah je župan Šavnik februarja 1878 povprašal novomeškega kolego Alberta pl. Lehmanna. Največje dolenjsko mesto je imelo podobno pomolno lego nad reko Krko in le malo manjše težave z vodno oskrbo kot Kranj. Za to so v Kranju vedeli, kar je Šavnik poudaril v uvodu dopisa. V resnici je bila med reko Krko in mestnim jedrom manjša višinska razlika (ok. 25 metrov) in zato manjši hidrotehnični problem. Morda zato že Valvasor novomeške vodne stiske ni naravnost omenil, je pa nanjo posredno namignil z omembo štirih velikih mestnih požarov v 16. in 17. stoletju.²⁶⁵ Po vodo so meščani dolgo hodili do Krke, saj po besedah domačina Franca Antona pl. Breckerfelda še leta 1790 v mestu ni bilo niti enega javnega vodnjaka in dobre pitne vode.²⁶⁶

Ker pa so Novomeščani glede komunalne infrastrukture sčasoma dohiteli Kranjčane, ko so leta 1800 zgradili osrednji vodnjak (že leta 1784 so modrovali tudi o črpalki)²⁶⁷ in po sredi 19. stoletja

še kanalizacijo, so za Kranjčane leta 1878 veljali za pomožno referenco v komunalnih zadevah. Šavnika je predvsem zanimalo, katera tovarna je izdelala črpalno napravo in po kakšni tehnologiji (vodno kolo ali turbina), ali ima vodni filter, na kakšen način sesa vodo, ali se kvari ter kakšni sta kapaciteta in cena.²⁶⁸ Kaj je župan Lehmann odgovoril, če sploh je, ne vemo. Najbrž pa vsaj nekaj od tistega, kar vemo danes: črpalko ob mlinu ob Krki so postavili leta 1861 po načrtu inženirja Bossarda iz dvorske železolivarne in nato vodovod potegnili do Glavnega trga, kjer so postavili litoželezni vodnjak (bazen). Vse skupaj je stalo 3500 gld.²⁶⁹ Za kranjska ušesa torej nič novega: skupna vsota je bila podobno visoka, kot so jo pred poldrugim desetletjem sami odšteli za podobno investicijo. Sploh pa so vse to v podobni izvedbi in kakovosti sami imeli že več kot stoletje in so bili pravzaprav oni referenca za Dolenjce.

Šavnik je februarja 1878 v skladu z gradbeno zakonodajo iz leta 1875 izvedbeni načrt posredoval Okrajnemu uradu v Kranju ter prosil za gradbeno dovoljenje in uradni ogled terena z mejaši občinske parcele. Ker občina ni razpolagala z listinami o vodni pravici v mlinskem kanalu Save, je zatrdil, da pravico uživa že 200 let, zato je njen servitut tudi uraden in v skladu z deželnim zakonom o vodah iz leta 1872. Tudi Avstrijska dvorna pisarna je v letih 1837 in 1838 mestu priznala servitut za delovanje vodne črpalke, kar je leta 1851 potrdil tedanji lastnik mlina Kovšca (gl. zgoraj pri prenovi leta 1838).²⁷⁰ Omenjeni zakon je res dopuščal veljavnost vseh že prej pridobljenih pravic in presojo dovoljeval le po takratnih zakonih (§ 80). S tem je zagotovil delovanje obstoječih naprav, še posebej tistih v javnem interesu (§ 71).²⁷¹ Okrajni urad je v skladu s §§ 54–56 dovolil gradnjo po pregledu načrta ter potrditvi dogovora med občino in Petrom Majdičem st., novim lastnikom mlina in vodnih pravic v mlinskem kanalu.²⁷²

Obsežna gradbena dela »pri hišici v kateri stoji sesaljška za mestne vodnjake« sta maja 1878 na akord prevzela zidarski mojster iz Stražišča Anton Tavčar in tesar Janez Eržen s Šmarjetne gore. Prvi je bil upravičen do 140 gld, drugi do 85 gld plačila. Dela so morala biti končana v treh tednih od za-

262 Samassov dopis z dne 4. 7. 1876, županovi okrožnici gradbenemu odboru z dne 8. in 18. 7., licitacijska pravila z dne 10. 7. in protokol licitacije z dne 10. 7. 1876; vse v SI ZAL KRA 2, šk. 53, a. e. 848.

263 Prepis dopisov župana podjetju Tönnies z dne 20. in 28. 7. 1877 v SI ZAL KRA 2, šk. 55, a. e. 870.

264 Račun za mestno občino Kranj z dne 3. 8. 1877 v SI ZAL KRA 2, šk. 55, a. e. 870.

265 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 488.

266 Jarc, *O Novem mestu*, str. 104.

267 Gl. dopisovanje med Deželnim glavarstvom, mestnim

svetom in Okrožnim uradom z dne 23. 7., 27. 7. in 15. 9. 1799 v SI AS 14, reg. III, šk. 407 (spis 4519/1799) in Vrhovec, *Novo mesto*, str. 45.

268 Prepis dopisa z dne 16. 2. 1878 v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892.

269 Žargi, *Železarna*, str. 81–82; Vrhovec, *Novo mesto*, str. 45.

270 Prepis županovega dopisa z dne 14. 2. 1878 ter odgovor glavarstva z dne 27. 3. 1878 v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892.

271 Steinman et al., *Postava*.

272 Odgovor Okrajnega glavarstva z dne 27. 3. 1878 v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892.

Slika 19: Med arheološkimi izkopavanji leta 1994 odkopani del vodovoda iz leta 1878 na območju stolpa Škrlovec (foto Drago Holynski, fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj).

četka gradnje, mojstra sta morala plačati pomožne delavce, tesar priskrbeti ves les za ostrešje in streho, drug gradbeni material pa je plačala občina. Dela so obsegala podiranje starega poslopja, zravnanje terena ter izgradnjo škarpe pred novo enonadstropno hišo (srednji zid mora biti kamnit) in požarnega zidu.²⁷³ Čez eno leto so s posebno pogodbo Erženu zaupali še izdelavo novega vodnega kolesa za 185 gld.²⁷⁴

Medtem so v Samassovi livarni izdelali litoželezne cevi ter obljubili dobavo »Danaid« z Dunaja za izpuste v mestnih bazenih.²⁷⁵ Železolivarna v Dvoru ni bila več v igri, čeprav je ravno v tistem času (1876/77) izdelala odlično črpalno napravo za rudnik svinca v Rablju.²⁷⁶ Cevi, vseh je bilo 90, so bile dolge 6 čevljev (1 seženj), torej je bila vsaka dolga natanko 1,896 metra, vse skupaj pa 170,6 metra; tehtale so po 20,2 kg. Predloženi model ni bil isti kot leta 1876.²⁷⁷ Očitno jih je bilo dovolj za razdaljo do glavnega Trga, vendar ne tudi za zadnjih 60 metrov do glavnega mestnega vodnjaka. Nekaj teh Samassovih cevi z notranjim premerom nekaj manj kot 10 centimetrov (3–4 palčne?) so našli med arheološkimi izkopavanji leta 1994 na območju stolpa Škrlovec (sliki 19 in 20). Žal se nobena ni ohranila.²⁷⁸ Štiri kamnite pokrove za

Slika 20: Med arheološkimi izkopavanji leta 1994 odkopani prehodni vodovodni bazen na stolpu Škrlovec z litoželeznimi vodovodnimi cevmi podjetja »Albert Samassa« (foto Drago Holynski, fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj).

jaške na razcepkih vodovoda je izdelal ljubljanski kamnosek Lovrenc Vodnik.²⁷⁹ Samassov račun za vse storitve ni bil nizek: za cilindar in bat za črpalno ter druge nadomestne dele, cevi, montažo, dnevnicke in eno Danaido je znašal 731 gld. Zgolj cevi so stale 338 gld in Danaida 96 gld.²⁸⁰

Zatem je Samassovo podjetje od dunajskega Knausta prevzelo še popravila ročnih črpalk v mestnih vodnjakih.²⁸¹ S tem je postalo edini naslovnik pritožb v prihodnosti. Že spomladi 1880 so se pojavile težave z novimi cevmi, ki so se razmajale in iztikale. V Ljubljani so vedeli, kje je problem: do takih poškodb je tako v Kranju kot v drugih mestih z lokalnimi vodovodi, denimo v Novem mestu, prihajalo le pozimi in v hudem mrazu. Varčni Kranjčani tudi novih cevi niso dovolj globoko vkopali in dobro izolirali, tlačnega sistema pa izpraznili, preden so ustavili črpalno, tako da je stoječa voda v ceveh zmrznila. Ker so v Kranju zlasti ponoči še vedno (brez razloga) ustavljali črpanje vode, je vodovod pozimi ali ob narasli Savi večkrat razpadel. To so leta 1879 opazili celo novinarji *Laibacher Zeitung*. Samassa se je tedaj le iz dobre volje in da bi obdržal stalno stranko odločil, da v Kranj pošlje 15 brezplačnih cevi.²⁸²

²⁷³ Pogodba z dne 13. 5. 1878 v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892.

²⁷⁴ Protokol županstva z dne 25. 5. 1879 v SI ZAL KRA 2, šk. 57, a. e. 916.

²⁷⁵ Samassovi dopisi z dne 9. 7., 26. 8. in 23. 10. 1878 in prepis dopisa županstva Samassi z dne 22. 10. 1878; vse v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892.

²⁷⁶ Žargi, *Železarna*, str. 99.

²⁷⁷ Leta 1876 dobavljenih 225 Samassovih cevi je bilo dolgih dobrih 13 centimetrov manj – 1,76 metra (gl. zgoraj).

²⁷⁸ Po obvestilu arheologa dr. Milana Sagadina, ki je leta 1994 izkopaval na tem območju, ter dr. Veronike Pflaum iz Gorenjskega muzeja Kranj.

²⁷⁹ Vodnikov račun za »štiri kamne z luknjami za kanale po 3 gld« z dne 24. 8. 1878 v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892.

²⁸⁰ Račun z dne 15. 11. 1878 v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892 ter dopis z dne 23. 1. 1879 v SI ZAL KRA 2, šk. 57, a. e. 916.

²⁸¹ 2. 3. 1880 je na primer poslalo račun za popravilo črpalke na enem od vodnjakov v višini 43 gld, 30. 3. pa še račun v višini 118 gld za neke dobave, najbrž Danaid (SI ZAL KRA 2, šk. 59, a. e. 943).

²⁸² Dopis podjetja z dne 26. 5. 1880 v SI ZAL KRA 2, šk. 59, a. e. 943.

Širitev in remont vodovoda v letih 1876–78 sta končno omogočila gradnjo in polnitev več bazenov ter celo priklop nekaterih hiš, čeprav je bil strošek razmeroma visok. Bazen na vrtu gostilne pokojnega župana in gostilničarja Jakoba Jalna ml. so na prošnjo sina Janeza priključili na vodo-

vod že leta 1877.²⁸³ Naslednje leto so nekdanjemu županu Matevžu Pircu dovolili, da za 2 gld letno

²⁸³ Za vodovodni priključek pa je moral plačati 20 gld in še 100 gld za novo črpalko, ki je bila montirana naslednje leto (Stariha, Zapisniki 2020, str. 49).

Slika 21: Vodna infrastruktura v Kranju po obdobju 1867–78. Osnova: Kranj na reambulančnem katastru, 1867, risba. SI AS 181, L 121 (k. o. Kranj), mapa C05.

V spodnji strugi mlinskega kanala je deloma zidan, deloma lesen spodnji jez med žago na savskem otoku (rumeno poslopje z vodnim kolesom) in mlinom s petimi kolesi ter manjšo stavbo hidravlične črpalke z enim kolesom (št. 370).

Legenda

Mestni vodovodi (pri nejasnem poteku je dodan vprašaj):

Prenovljeni Gruberjev iz leta 1878

Severni podaljšek iz leta 1876

Terciarni bazenski podaljški

Leta 1867 že obstoječi mestni in zasebni vodnjaki ter bazeni (na karti so izvirno označeni z rdečimi pikami); za poudarek so identificirani vodni objekti obkroženi s črnim krogom, nejasna lokacija (zlasti zasebnih) pa le s številko:

Med savskim mostom in mlinom (1), na Spodnjem trgu južno od župnijske cerkve (2), Haynejev na Zgornjem trgu (3), na župnijskem vrtu (4), na Svinjskem trgu (5), za Mayrjevo gostilno (6), na vrtu gostilne Jakoba Jalna ml. (7) in na dvorišču Okrajnega urada/sodišča (8). Glavni mestni vodnjak na Trgu je veristično zarisane kot osmerokotnik okrog pike (9). Po letu 1867 so zgradili še javne in zasebne vodnjake ter bazene, ki jih reambulančni kataster še ne vsebuje: v Savskem predmestju v Vodopivčevi ulici pri hiši Antona Trebarja (10), pri hiši Jožefa Pollaka (11) in Matevža Pirca (13), pri Roženvenski cerkvi (12); ob Savski ulici pri pivovarni Petra Mayrja (14), pri hiši Franciške Gospodarič (15), pri hiši Janeza Nepomuka Pollaka (16), pri hiši Petra Majdiča (17); v Kapucinskem predmestju pri gostilni Jelen (18) in Na Skali (19).

za svoj bazen pri hiši št. 27 uporabi odvečno vodo iz novega občinskega bazena pred hišo Andreja Trebarja v Savskem predmestju št. 17 (na Vodopivčevi ulici). Občina si je pridržala lastninsko pravico na Pirčevem bazenu. Morda je Pirc za shranjevanje vode uporabil tudi hišni »vodnjak« v delavnici v pritličju, kjer je imel že vsaj leta 1852 oče Simon barvarsko obrt. Z le 3,5 metra globine ta vodnjak ni mogel segati do podtalnice.²⁸⁴ Vodovod (a ne z lesenimi cevmi) so podaljšali tudi do novega javnega bazenskega vodnjaka na vrhu klanca pri Roženvenski cerkvi in bazena na živinskem trgu pri »Podrtini« na Svinjskem trgu, kjer je nekoč že stal.²⁸⁵ Ti bazeni so bili opremljeni z

enostavnimi ročnimi črpalkami ali pipami, tako kot nekaj novih vodnjakov v hišah ob Savi, ki so jih hišni gospodarji (obrtniki) dotlej izkopali za svojo rabo po vzoru občinskega vodnjaka pri mostu. Leta 1880 so jih omenjali pri hišah Petra Majdiča, Jožefa Pollaka, Janeza Nepomuka Pollaka, Franciške Gospodarič in pri pivovarni Petra Mayrja ob današnjih Vodopivčevi ulici in Savski cesti, voda v njih pa baje ni bila posebej dobra (gl. nadaljevanje).

Za pristanek k prenovi črpališča ter obdržanje servitutne vodne pravice v prihodnosti je občina morala Majdiču dovoliti širitev dejavnosti, saj je iz rok dedičev po Mavrilu Mayrju prevzel več parcel in stavb v bližini mlina.²⁸⁶ Že leta 1877 je želel

Slika 22: Javni bazenski vodnjak z litoželeznim »tatermanom« z zaporno pipo na vrhu Roženvenskega klanca, nasproti vrvarne Antona Šinkovca med svetovnima vojnoma (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj).

Slika 23: Plečnikova fontana pod vrhom prenovljenega Roženvenskega klanca, 1954/55 (foto Dušan Kos).

²⁸⁴ Pirčeva prošnja z dne 10. 9. in odgovor z dne 11. 9. 1878 na hrbtni strani v SI ZAL KRA 2, šk. 56, a. e. 892. Gl. še Demšar, Barvarji, str. 185.

²⁸⁵ Stariha, Zapisniki 2020, str. 49. Stari roženvenski vodnjak so odstranili v letih 1954/55 med preurejanjem zgornjega dela Mohorjevega klanca. Njegovo funkcijo je

arhitekt Jožef Plečnik prenesel na povsem nov vodnjak, nekaj metrov pod starim, kjer je še zdaj.

²⁸⁶ Še leta 1867 so bile v Mayrjevi lasti parcele št. 369, 371 in 372, ki so bile leta 1826 v rokah Lovrenca Kralja in Antona Tolmajnerja (gl. parcelni protokol občine Kranj AS 181, L 121 k. o. Kranj). Vse to je imela družina Majdič do

zgraditi dvonadstropno skladišče na majhni občinski parceli med mlinom in savskim mostom. Najprej se je poravnal z lastnikoma Khislsteina Frančiško Kalker in njenim nečakom Pavlom pl. Del Negrom glede lastništva mlinskega kanala. Nato je v pogodbi iz 5. avgusta 1879 mestnemu svetu obljubil, da mestne črpalke ne bo prikrajšal za vodo, ki jo z lopatastim kolesom zajema iz mlinskega kanala, ter da bo v prihodnosti dovolil morebitno povečanje te naprave. Natančno so določili količino vodotoka za črpalko na največ 1 m³. To ni bila velika usluga, saj je Majdiča k vzpostavitvi služnosti zavezoval vodni zakon iz leta 1875, ki je branil javni interes (zlasti § 5, 8, 29, 71). Občina mu je v zameno dovolila razširitev stanovanjske hiše tik do stavbe črpalke ter delno betoniranje spodnjega jezua, leta 1880 pa še odkup parcele z vodnjakom ob mostu. Poleg tega mu je obljubila gradbeno dovoljenje za novo skladišče. To je pogojevala z nadomestitvijo vodnjaka pri mostu in zgraditvijo še enega v enem od predmestij. V obeh mora biti voda čista in pitna, »kot je iz sedanjega vodnjaka«.²⁸⁷

Pri teh načrtih je imel Majdič že takoj močno opozicijo v občinskem odboru in med someščani. Odbor je že na seji 30. aprila 1876 z veliko večino (10 : 1) zavrnil njegovo prošnjo za širitev dejavnosti v Savskem predmestju. Odbornik Janez Marenčič je občini takrat celo volil 1000 gld za šolsko poslopje s pogojem, da ne bo podprla Majdičevih gradbenih načrtov. Protestiral je tudi usnjar Janez Nepomuk Pollak, češ da bo zaradi Majdičeve širitve do poslopja črpališča sčasoma ugasnila mestna vodna pravica.²⁸⁸ Ko pa je Majdič med omejenimi pogajanjmi o servitutih leta 1879 za parcelo ponudil 2500 gld kupnine in obljubil prestavitev vodnjaka, je občinski odbor spremenil mnenje ne glede na opozorilo župana Karla Šavnika, da bo občina v tem primeru morala vrniti Marenčičevo volilo.²⁸⁹

Nesoglasja je še poglobila peticija številnih hišnih lastnikov iz junija 1880 zaradi dogovora o odstranitvi vodnjaka ob savskem mostu. Po mnenju sestavljavcev besedila občinski svet po zako-

nu o občinah ne bi smel odločati o spremembah v zadevah splošne koristi, saj bi bila odstranitev najstarejšega in najboljšega vodnjaka škodljiva za skupnost. Zato Majdičeva ponudba ni ustrezna, ne glede na to, da je pred nekaj meseci na dvorišču svoje hiše (danes Ljubljanska cesta 4) izkopal vodnjak za lastne potrebe. Voda v njem je slaba, za nameček pa vodnjaku škodi bližnji kanalizacijski odtok. »Za sedanjega se lahko le zahvalimo Bogu,« sploh pa zdravje meščanov ne more biti na prodaj in vodnjaka ni mogoče prodati za noben denar, so bili glasni. Savski vodnjak je nenadomestljiv, saj imajo drugi (zasebni in javni vodnjaki v mestu in Savskem predmestju, gl. zgorej) vodnjaki slabo vodo in jih je treba nenehno popravljati. Voda iz Save (skozi mestno črpalko) pa tudi ni pitna, ker prihaja iz Majdičevega mlinskega jezua, kamor tok naplavlja živalske kadavre in celo človeška trupla. (Glede tega so pretiravali, saj ni šlo za pogost dogodek.) Zato je opozicija sodila, da bi ponujenih 2500 gld komaj zadostovalo za zemljišče, ne pa za nov vodnjak. Peticijo so sklenili z zahtevo, da občinski odbor Majdiču ne ugotodi ali naj protest posreduje v presojo Deželni vladi.²⁹⁰

Župan Šavnik in Peter Majdič tega protesta nista mogla ignorirati, saj ga je podpisalo kar 10 od 11 občinskih odbornikov, v celoti pa 114 hišnih lastnikov v mestu (od teh se jih je 27 le podkrižalo). Čez dva tedna je Majdič organiziral protitudarec – objavo peticije 80 podpornikov (od teh se jih je podkrižalo le 9). Med njimi je bilo 6 takih, ki so preklicali svoje podpise na prejšnji peticiji. Ker so pobudniki te peticije želeli dobiti čim večjo podporo ne glede na nacionalnopolitično orientacijo someščanov, je njeno dolgo besedilo dvojezično. Avtorji o nasprotnikih niso želeli izgubljati besed, so pa podvomili o njihovem premisleku pred podpisovanjem. Nato so še malo licitirali: Majdič je mestu že plačal 500 gld za »mali mestni prostorček pri vodnjaku nad svojim mlinskim vertičem« in bo plačal še 2500 gld, če ostane sklep odbora v veljavi. Tudi če bo Marenčiču vrnjenih 1000 gld, jih ostane 2000, kar bi lahko vsako leto prineslo 100 gld obresti, mesto pa bi dobilo dva nova vodnjaka. To za mesto Kranj, »ki se ne more bahati z bogatijo, ni tako mala reč, da je ne bi bilo vredno pobrati,« so po gorenjsko zaokrožili poanto. Oporekali so očitkom o slabi kakovosti vode v Majdičevem hišnem vodnjaku (Ljubljanska 4), ki v resnici koristi mestu in ima dobro vodo: ko je zmrznil mestni vodnjak pri Savi, so bile skoraj vse hiše v predmestju 3 mesece brez vode; in ko so se pokvarili še vodnjaki v zgornjem mestu, so

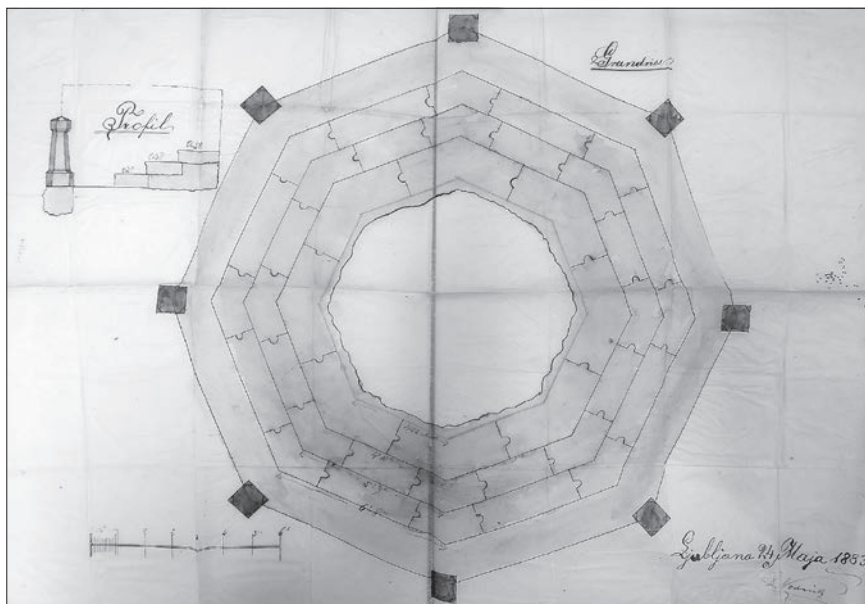
nacionalizacije v letih 1946–1979: najprej Peter Majdič st. v letih 1874–1891, nato sin Vinko in njegovi dediči. Z denacionalizacijo po letu 1990 jim je bil vrnjen le del premoženja, med drugim del hidroelektrarne.

²⁸⁷ SI ZAL KRA I, Vodna knjiga št. I, zapis št. I. Sodba Okrajnega sodišča z dne 11. 7. 1879, prošnja Petra Majdiča z dne 1. 4. 1880 in zapisnik mestnega urada o ogledu lokacije z dne 30. 4. 1880 v SI ZAL KRA 2, šk. 61, a. e. 972. Gl. še Žontar, *Kranj*, str. 326.

²⁸⁸ Žontar, *Kranj*, str. 333.

²⁸⁹ Dopis Petra Majdiča z dne 26. 5. 1880 in osnutek odgovora župana Karla Šavnika Petru Majdiču z dne 28. 5. 1880 na hrbtni strani dopisa v SI ZAL KRA 2, šk. 61, a. e. 972.

²⁹⁰ Peticija z dne 9. 6. 1880 v SI ZAL KRA 2, šk. 61, a. e. 972.

Slika 24: Lovrenc Vodnik, Načrt za kamnite stopnice k vodnjaku na Glavnem trgu z dne 25. maja 1883, risba. SI ZAL KRA 2, šk. 7, a. e. 70 (foto Dušan Kos).

prebivalci dobili vodo pri Majdiču ... Namignili so, da savski vodnjak, ker stoji tik ob reki, dobiva vodo kar iz nje, »ki skozi rahlo kamnje povsod vhaža v vodnjakovo jamo in zlasti o povodnji stori, da voda iz vodnjaka ni prijetna in da je včasih zato motna in kalna«. Poleg tega dostop do vodnjaka ovira prometna cesta. Z novima vodnjakoma bi se vodooskrba povečala brez stroškov za mesto. Zato je sestavljavec peticije apeliral na občinski odbor, naj ne prekliče svojega zadnjega sklepa.²⁹¹

Majdič je uspel, a se je zavedal upravičenosti pomislekov nasprotnikov. Zato se je leta 1881 odločil, da vodnjaka ob mostu ne bo v celoti odstranil, marveč bo obdržal obstoječe zajetje, nadzemni del s črpalko pa bo prestavil za 6 metrov. Pri Samassi so mu zagotovili, da je to tehnično mogoče. Še pred pričetkom del je projekt prevzel sin Vinko, ki je naslednje leto izpeljal postavitev vodnjaka tako, da so s horizontalno sesalno cevjo spodnji del jaška povezali z novo lokacijo črpalke, ki je bila le 5 metrov od savskega mosta. Obenem je občino zaprosil za dovoljenje za postavitev še ene turbine za mlin; obljubil je, da zaradi nje mestna hidravlična črpalka ne bo ostala brez vode niti ob nizkih vodostajih, saj bo v takem primeru ustavil svoji turbini. S tem so bile izpolnjene tudi prejšnje obljube Petra Majdiča st., kupnino za zemljišče so Majdiči v znak dobre volje povečali na 3500 gld, Deželna vlada pa je potrdila menjalno pogodbo iz leta 1879.²⁹² Po tem dogovoru si je občina pridržala povečanje svoje naprave in leta

1899 vodno pravico opcijsko obljubila Vinku Majdiču, a je črpališče delovalo še poltretje desetletje (gl. nadaljevanje).²⁹³

Zadnji vodni projekt v mestu v 19. stoletju je imel bolj simbolično kot tehnično noto – zamenjava najstarejšega in glavnega mestnega vodnjaka na Trgu. To se je zgodilo po uradni potrditvi obiska cesarja Franca Jožefa, ki naj bi prišel v mesto 16. julija 1883 v sklopu slovesnosti ob 600-letnici vladavine Habsburžanov na Kranjskem. Občinski svet je želel za ta dogodek mesto polepšati in za glavno izboljšavo so določili vodnjak. Ker je bil kamniti del iz 30. let 19. stoletja precej načet, so se v skladu z modo odločili za zamenjavo z litoželeznim vodnjakom iz železolivarne v Dvoru. O izkušnjah so se mestni očetje spet pozanimali pri novomeški občini, kjer so leta 1861 na Glavnem trgu postavili vodnjak iz te tovarne. Vanj so vodo črpali iz Krke.²⁹⁴ Župan Mihael Kmetič je vodnjak pohvalil, še posebej njegovo odpornost na mraz, saj poškodb, kakršne se običajno pojavijo na kamnitih vodnjakih, ob rednem vzdrževanju skoraj ni bilo.²⁹⁵ Vodnjak je nato stal na trgu do odprodaje leta 1903.

Kmetičevo priporočilo je zadoščalo. Pred montažo železnega bazena z integriranim tatermanom pa so morali zgraditi tristopničasto kamnito stopnišče do bazena. Za to nalogo se je župan Karel Šavnik obrnil na znanega podobarskega

²⁹¹ Peticija z dne 22. 6. 1880 v SI ZAL KRA 2, šk. 61, a. e. 972.

²⁹² Prepis dopisa podjetja Samassa Petru Majdiču z dne 31. 12. 1881, dopisa Vinka Majdiča županstvu v Kranju z dne 11. 2. in 19. 3. 1882 ter razglas župana Šavnika o sklepih odbora (31. 3. in 22. 4. 1882) z dne 8. 5. 1882; vse v SI ZAL KRA 2, šk. 61, a. e. 972.

²⁹³ Stariha, Zapisniki 2020, str. 48–52.

²⁹⁴ Dvorska železolivarna je v letih 1861–1872 izdelala tudi vodnjake za Žužemberk, Idrijo, Višnjo Goro in Dolenjske Toplice (Žargi, *Železarna*, str. 81, 101–103; Kermavnar, *Dediščina*, str. 18, 25–30).

²⁹⁵ Prepis dopisa na novomeško županstvo z dne 10. 4. 1883 in odgovor župana Kmetiča z dne 22. 4. 1883 v SI ZAL KRA 2, šk. 64, a. e. 1006.

Slika 25: Glavni trg (Platz) z litoželeznim vodnjakom iz leta 1883, po 1883, fotografija. Gorenjski muzej, Kranj, Zbirka starih razglednic (fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj).

kiparja Ivana Vurnika iz Radovljice, ki pa je ponudbo zavrnil zaradi prekratkega roka. Kljub temu je svetoval izbiro sivega kamna iz Mengša, ki je najbolj vzdržljiv, ali kraškega kamna; koroški se mu je zdel predrag.²⁹⁶ Drugi naprošeni kamnosek Vinko Čamernik iz Ljubljane je bil pripravljen prevzeti delo in je svetoval uporabo tržaškega kamna.²⁹⁷ Županstvo se je na koncu odločilo za uglednejšega kamnoseka Lovrenca Vodnika iz Ljubljane, s katerim je pred leti že poslovalo. Vodnik je konec maja županu poslal načrt stopnišča iz kraškega kamna brez kita skupaj s pločnikom, vse v obliki osmerokotnika z obsegom ok. 9 metrov, ter spremljajočim okrasjem, stebrički in kanali (slika 24). Račun v višini 422 gld je izdal tri tedne po cesarjevem obisku.²⁹⁸ Račun Auerspergove livarne za železni del je bil še višji: 915 gld z montažo (47 gld).²⁹⁹ Tako so lahko tudi Kranjčani spoznali temno plat veselja ob oblastniških obiskih – povečanje luknje v mestni blagajni. V njihovem primeru jih je slaba ura druženja s cesarjem stala vsaj 1337 gld. Toda imeli so nov vodnjak, ki je z napisom razglašal, da je bil postavljen »ob prihodu cesarja Franca Jožefa I. dne 16. julija 1883 v mesto Kranj«. Od poletne plohe premočeni cesar se ob vsem hitenju pri vodnjaku ni niti ustavil (slika 25).³⁰⁰

²⁹⁶ Vurnikov dopis z dne 4. 5. 1883 v SI ZAL KRA 2, šk. 64, a. e. 1006.

²⁹⁷ Čamernikov dopis z dne 4. 5. 1883 v SI ZAL KRA 2, šk. 64, a. e. 1006.

²⁹⁸ Prepis županovega dopisa z dne 13. 5. 1883, Vodnikov predračun z dne 17. 5., načrt z dne 24. 5. in račun z dne 8. 8. 1883; vse v SI ZAL KRA 2, šk. 64, a. e. 1006. Gl. še Žargi, *Železarna*, str. 101.

²⁹⁹ Račun s podpisom direktorja železolivarne Damasa Krestana z dne 20. 8. 1883 v SI ZAL KRA 2, šk. 64, a. e. 1006.

³⁰⁰ Gl. opis slovesnosti v Kranju v Globočnik, Utrinki, str. 66–68 in Smiljanič, *Političnost*, str. 212–213.

VODNO VPRAŠANJE IN HIGIENIZACIJA MESTA

Mestna občina Kranj se je na področju vodne oskrbe še pred začetkom novega stoletja znašla na koncu slepe ulice. Že desetletja je bilo jasno, da skozi zastareli vodovodni sistem, najsi so ga še tako skrbno obnavljali, v Kranj nikoli ne bo prišlo dovolj kakovostne pitne vode. Dovolj je ni bilo niti za osnovno požarno varnost, saj je še leta 1882 županstvo hišnim lastnikom napovedalo inšpekcijske nadzore glede upoštevanja državnega gasilskega pravilnika, saj je morala imeti vsaka hiša pod streho vsaj en čeber z vodo. Za mestne gasilne naprave pa je občina v 19. stoletju letno namenjala precejšnja sredstva.³⁰¹ A brez vode vsi ukrepi niso imeli posebnega učinka. Tako so mestni očetje okrožne in deželne oblasti nenehno opozarjali, da bi brez hidravlične črpalke ostali skoraj brez vode. V mestu je bilo tik pred letom 1900 še vedno le 6 globokih vodnjakov (od tega dva v oddaljenih Savskem in Kapucinskem predmestju, dva pa sta bila zasebna) z (opo)rečno vodo. Prebivalstva v mestu in bližnji okolici sicer ni bilo bistveno več kot sredi 19. stoletja, a se je številka gibala okoli 2500: leta 1869 je v mestu živelo 2537 oseb, leta 1900 pa je bilo stalno prijavljenih 2464 ljudi.³⁰² Prebivalci tik ob starem mestnem jedru, kamor stari vodovod ni segal, so si morali vodo zagotavljati, kakor so vedeli in zmogli; najlažje, a le z dovoljenjem občinske oblasti, s cisternami, kot je leta 1904 storil kovač Matija Černe v Kokrškem predmestju (Kokrški breg 1), le nekaj deset metrov od zaključka vodovodnega podaljška iz leta 1876.³⁰³

Liberalizem je po letu 1860 v življenje avstrijskih podanikov prinesel bolj ali manj svobodno izražanje nezadovoljstva nad vsem, zlasti nad življenjskimi razmerami. Z razvojem in širjenjem znanstvenih ugotovitev medicinskih in bioloških znanosti se je v ljudsko zavest končno usidralo tisto, kar je bilo glede vode vedno najpomembnejše – kakovost in količina pitne vode. Brez dvoma tudi v srednjem in zgodnjem novem veku, ko industrije s škodljivimi kemičnimi polucijami v Kranju ni bilo in je bilo prebivalstva precej manj, voda iz Save in Kokre – neposredno iz vodovoda ali posredno iz vodnjakov – ni bila dobra za pitje

³⁰¹ Stariha, *Zapisniki* 2020, str. 56. Gl. mestne izkaze od let 1832 v SI ZAL KRA 2, šk. 4 (a. e. 36), šk. 5 (a. e. 46), šk. 6 (a. e. 54), šk. 7 (a. e. 61) itd.

³⁰² Valenčič, *Prebivalstvo*, str. 296–307.

³⁰³ Prošnja Matije Černeta na županstvo z dne 12. 12. in na hrbtni strani osnutek dovoljenja z dne 21. 12. 1904, s pogojem odstranitve svinjaka na dvorišču zaradi morebitnega onesnaženja vode (SI ZAL KRA 2, šk. 109, a. e. 1268/II).

niti s predhodnim prekuhavanjem; zadoščala je za omejeno osebno potrošnjo in higienske potrebe. To je bila danost, za katero so dotlej menili, da je ni mogoče spremeniti. Iz mesta in vasi gorvodno Kranja pa se je v 19. stoletju s povečevanjem števila prebivalstva, intenziviranjem kmetijstva in industrializacijo po pritokih v obe veliki reki, ki sta bili glavna vodna vira na ozemlju med Kamniškimi Alpami in Kranjem, zlivalo vedno več nesnage in kemije. Do 80. let 19. stoletja je neureditev odvajanja odplak povsod katastrofalno poslabšala kakovost pitne vode. V Ljubljani so ugotavljali, da večina vodnjakov nima več kemično in bakteriološko primerne vode za varno rabo: dobro vodo so tam premgli le še štirje javni vodnjaki. Voda v 16 vodnjakih v Celju je bila nekoliko boljša, a ne več povsem zadovoljiva.³⁰⁴ Kemična in mikrobiološka kakovost rečnih vod je bila slaba, tako da je postala voda prenevarna celo za na nehigieno tedaj bolj odporne ljudi.

Tu se celo postavi vprašanje, v kolikšni meri je velika otroška umrljivost v prejšnjih stoletjih vsaj deloma izhajala iz neprimerne kakovosti vode. V letih 1855–1857 in še leta 1904 je, denimo, slovenske dežele in tudi Kranj spet »obiskala« kolera, kar je indic onesnažene pitne vode in posledica neprimerne upravljanja z odplakami.³⁰⁵ Leta 1898 je vasi okoli Kranja zajela epidemija »vročinske bolezni« (tifusa), zaradi katere je umrlo več ljudi. Vojakom na vajah v teh vaseh je bilo vedno prepovedano piti vodo, ki so jo vaščani dovažali iz Kokre. Tedaj so se še zadnji Kranjčani ovedli, da imajo slabo vodo, razmere na podeželju pa so bile katastrofalne. V časniku *Gorenjec* je dopisnik iz Šenčurja leta 1900 objavil najbrž le malo pretirano poročilo o lokalnih razmerah, medtem ko je navijal za gradnjo vodovoda v Kranju ter 13 vaseh med vasjo Kokra in Savo: voda v okolici Šenčurja, ki jo uporablja 2000 ljudi, »ima jako mnogo redilnih snovi v sebi, (kar) dokazuje dejstvo, da travnike, kate-re namaka, kose po trikrat na leto ... v njej se pere poleti perilo, po zimi pa dan za dnevom vampi in čreva. Poleti se pripeti pogostokrat, da prinese v Srednjo vas cel kravji hlebček, po zimi pa prešičev želodec, ali izvržene pujske.« Poleti vaška »podjetnost tedaj napravi živ vodovod iz tri četrt ure oddaljene Kokre v sodih – vsak sebi pred hišo – za božje ljudi in ljubo živino.« Po izvidu kemične analize na inštitutu na Dunaju je voda »popolnoma neužitna ... in gnila ... In to vodo

pijejo ubogi ljudje že leta in leta, in pogosto se dogodi, da jim iz slastno kuhane godlje pokaže mlada žabica drobno tačico.«³⁰⁶

Tudi v samem mestu so bile higienske razmere do izgradnje kanalizacije še precej podobne tistim v prejšnjih stoletjih. V večjih evropskih mestih so začeli podzemne kanalizacijske kanale graditi šele med epidemijami kolere v 30. letih 19. stoletja. Podeželje je zaostajalo in se higieniziralo šele v drugi polovici 20. stoletja, ponekod pa se ni do danes.³⁰⁷ Resnici na ljubo so tudi v Kranju celotno 19. stoletje redno vzdrževali stare odtok in zanje vsako leto namenjali precejšnja sredstva; najbrž že v prejšnjih desetletjih in celo stoletjih. Zadnja večja prenova sistema je bila v letih 1846–1848, ko so dozidali več kanalov v mestu in Savskem predmestju.³⁰⁸ Leta 1876 je občina po šestih letih gradnje dokončala prvo fazo nove kanalizacije, ki pa še ni povsem nadomestila hišnih greznic, stranišč na štrbunk in izlivanja odplak v polodprte in zaprte ulične kanale. Pravega reda še dolgo ni bilo, tako kot ne v drugih mestih. Gotovo tudi zato, ker je bila higienizacija mest tesno povezana s procesom urbanizacije, tj. »z oblikovanjem norm vedenja in ravnanja ter mentalitet, ki so določale življenje mestnih industrijskih družb 20. stoletja«. Ta proces, ki je zajemal izboljšanje zdravstvenih razmer s pomočjo zakonodaje in vladnih ukrepov, je potreboval čas za ponotranjenje nove mentalitete med ljudmi.³⁰⁹ V vmesnem času pa je končno postalo nesprejemljivo tisto navzven najbolj občutljivo – neprekinjena obkroženost s smradom. Kranjska mestna oblast je hišnim lastnikom v zadnji četrtini 19. stoletja že izdajala odločbe o obvezni ureditvi iztokov in greznic, a se stanje še dolgo ni izboljšalo.³¹⁰

306 *Gorenjec*, letn. I, št. 5, 10. 2. 1900, str. 1–2. Tako stanje je vladalo že stoletja: župnik Peter Pavel Glavar je pri graščini v Komendi zgradil globok vodnjak, ki je koristil tudi okoličanom. Kljub temu so morali ljudje zlasti poleti uporabljati vodo iz potokov, zaradi česar so pogosto izbruhnile nalezljive bolezni, na primer v letih 1757 in 1836 (kolera) (Demšar, Zdravstvena skrb, str. 213).

307 Vigarello, *Čisto*, str. 225–231; Studen, *Čistoča*, str. 292 sl.

308 »Blagajniški žurnal« za leta 1841–1846 v SI ZAL KRA 2, šk. 240, a. e. 3939; Stariha, *Zapisniki*, str. 104–113.

309 Studen, *Čistoča*, str. 308–312; Studen, *Kuga*, str. 46–48, 51–54.

310 Županstvo je Matevžu Čadežu 7. 10. 1884 ukazalo, da »brez zamude 1. napravite iz hleva svoje hiše št. 185 odtok za gnojnico tako, da se bode gnojnica odtekala v ulični kanal, ali pa v posebno jamo, najmanj eden meter od sosedovega zidu oddaljeno. Taka jama se mora dobro zidati, mora vodo držati in imeti dobro zapirajoč pokrov. Sploh morate hlev tako popraviti, da se gnojnica ne more vcejati v tla ali zidovje. 2. Da odstranite lijak tik zidu sosednje hiše 183/4 in 3., da se zidovje obvaruje mokrote, morate v stranišči napraviti zadosti dolgo najmanj 6 centimetrov debelo cev iz trdega lesa, zid v hlevu pa s cementom popraviti.« Prepis v SI ZAL KRA 2, šk.

304 Kos, *Oris*, str. 161; Tominšek-Rihtar, *Pili smo vodo*, str. 32–33; Studen, *K zgodovini*, str. 143–144; Studen, *Od tradicionalnih*, str. 40–41; Orožen, *Zgodovina Celja II*, str. 40.

305 Pešak Mikec, *Gradnja*, str. 208; Žontar, *Kranj*, str. 316. V okraju Kranj je med julijem in oktobrom 1855 za kolero zbolelo 1252 oseb, umrlo jih je 379 ali 30,27 % obolenih (Keber, *Kolera*, str. 212).

V Kranju so vedeli, kaj je njihov problem: zastarelo mestno kanalizacijsko omrežje se je končalo tik pod mestom, v Kokri in Savi – iz slednje pa so črpali pitno vodo. Tako je leta 1904 na črno urejen izpust onesnažil dotlej še sprejemljivo vodo v mestnem vodnjaku pri Majdičevem mlinu oziroma savskem mostu. Vodnjak so po opravljeni mikrobiološki analizi zaprli in očistili, župan Karel Šavnik pa je od stavbnega odbora zahteval ureditev kanalizacijskega odtoka, sicer bo vodnjak ob prvem deževju spet zaprl.³¹¹ Toda še leta 1909 se je eden od kanalov, ki je bil namenjen le odvajanju meteornih voda, zlival v Savo le malo v stran – nad črpalkinim vodnim kolesom in zajetjem mestnega vodovoda. Lastnik mlina Vinko Majdič se je pritožil, ker so stanovalci iz bližnjih hiš v ta kanal praznili greznice ter s tem ogrožali mlin, črpalko in človeško zdravje: »Ker se z ozirom na to lahko velike množine raznih bacilov z mestnim vodovodom v mesto spravi, kar seveda lahko povzroči jako nevarne bolezni, na drugi strani pa, ker tu zrak – prenasičen z mijazmami – pogosto tako penetratno diši, da se ga niti z dobro zaprtimi okni in vratmi ubraniti ne more, dovolim si [...] opozoriti, da se tozadevno končno vendarle stvari odpomoč, predno se pripeti kaka velika, nedogledna nesreča. Zadnikrat priteklo so te fekalije sinoči okrog desete ure.«³¹² Ni čudno, da so zato leta 1904 mestne in okrajne oblasti Ivanu Engelmanu, ki je želel v svoji hiši v Savskem predmestju (Vodopivčeva 9) izdelovati gazirane pijače, ob izdaji dovoljenja ukazale, naj vodo za svojo dejavnost zajema samo iz javnega vodnjaka pri župnijski cerkvi, ki ima po kemično-bakteriološki analizi zadovoljivo vodo. Če bi želel jemati vodo iz kakega drugega vodnjaka, mora prej dobiti dovoljenje.³¹³

Župan Šavnik se je za informacije o kanalizaciji leta 1909 spet obrnil na novomeškega kolego Josipa Ogorevca. Zanimalo ga je, ali so vodovod gradili skupaj s kanalizacijo, gradbeni stroški, deželne in državne subvencije, tehnologija (se v Krko zlivajo odplake in meteorne vode?) in morebitno prisiljevanje hišnih lastnikov k priklopu na kanalizacijo.³¹⁴ Ogorevc je odpisal, da je mesto imelo kanalizacijo že pred gradnjo vodovoda. De-

ževnica se zliva v Krko, fekalije v kanalizacijo, hišnih lastnikov pa ne silijo v priklop. Občina ni dobila nikakršnih subvencij, stroškov izgradnje pa ni mogoče natančno izračunati.³¹⁵ Tu velja opozoriti na velik pomen (ne)prostovoljnega priklopa. To je bila povsod, kjer so gradili moderne vodovode in kanalizacijo, ena najpomembnejših in najobčutljivejših tem. Neprepričljiva zagotovila oblasti o gradbenih stroških so krepila ljudski strah in podaljšala izvedbo.

SOBIVANJE STAREGA IN NOVEGA VODOVODA

Neposredni zgledi iz Novega mesta in Ljubljane³¹⁶ ter porazno stanje v mestu in okoliških vaseh so občinske odbornike leta 1889 pripeljali do resnega pogovora o novem vodovodu. To za podalpske razmere ni bilo pozno, saj so se istega leta začeli o vodovodu pogovarjati tudi v primerljivem Celju in sosednjem manjšem Trziču.³¹⁷ Vsi, tudi Kranjčani, so želeli izkoristiti silovit napredek znanosti in (hidro)tehnike ter urediti vodooskrbno infrastrukturo. V tem času so se na okrajne urade in deželne vlade v cisalajtanskih deželah cesarstva že vsipale prošnje za gradbena dovoljenja za hišne, vaške, trške in mestne vodovode. Vasi v kranjskem okraju, ki so se večinoma oskrbovale z rečno in potočno vodo ter niso imele niti vaških vodnjakov, so prošnje vlagale predvsem po prvi svetovni vojni in v 30. letih 20. stoletja.³¹⁸ Gotovo je imela pomembno vlogo tudi sprememba odnosa deželnih in državnih oblasti, ki so po letu 1903 iz svojih fondov izdatneje sofinancirale mestne in trške vodovode. Marsikje so brez večjih državnih subvencij ali sploh brez njih vodovode zgradili že prej: leta 1825 v Idriji, leta 1858 v Piranu in Portorožu, v Ljutomeru v letih 1884–86, leta 1894 v Ribnici (poskusili so že leta 1875!), v Kočevju leta 1897, leta 1898 v Črnomlju, v Logatcu leta 1899, v Novem mestu, Škofji Loki, Postojni in Mariboru leta 1902, leta 1904 na Vrhniki in v Trziču, leta 1908 v Celju, leta 1910 v Dobrni itd.³¹⁹

65, a. e. 1014. Čadeževa hiša je bila v središču mesta na današnjem Maistrovem trgu!

311 Županov javni razglas o zaprtju vodnjaka z dne 31. 3. 1904 in dopis načelniku stavbnega odbora Ferdinandu Sajovicu z dne 8. 4. 1904 v SI ZAL KRA 2, šk. 108, a. e. 1268/I.

312 Prepisa dopisov Vinka Majdiča z dne 2. 4. 1909 in osnutek dopisa županstva na okrajno glavarstvo z dne 13. 4. 1909 v SI ZAL KRA 2, šk. 120, a. e. 1328.

313 Dopis v vednost Okrajnega glavarstva županstvu v Kranju z dne 12. 7. 1904 v SI ZAL KRA 2, šk. 108, a. e. 1268/I.

314 Prepis dopisa na novomeško županstvo z dne 18. 4. 1909 v SI ZAL KRA 2, šk. 120, a. e. 1328.

315 Odgovor novomeškega župana z dne 22. 4. 1909 v SI ZAL KRA 2, šk. 120, a. e. 1328.

316 Mesto je moderni vodovod dobilo že leta 1890, kanalizacijo pa leta 1898. Gl. Kos, Oris, str. 159–162; Tomišek-Rihtar, Pili smo vodo, str. 37 sl.; Studen, Kuga, str. 45–46; Studen, K zgodovini, str. 145; Studen, Od tradicionalnih, str. 30–35; Remec, Podrgni, str. 103–104.

317 Studen, Od tradicionalnih, str. 37; Orožen, Zgodovina Celja II, str. 41; Stariha, Tržič, str. 78.

318 Gl. popis arhivskega gradiva kranjskega okrajnega glavarstva (SI AS 131) v Pivk, Okrajno glavarstvo, passim ter še posebej šk. 8 in 23.

319 Studen, Od tradicionalnih, str. 43; Stariha, Tržič, str. 80; Porenta in Černelič Krošelj, Zapuščina, str. 269–270; Ivančič Lebar, Dobrna, str. 493; Serše, Vrhnika, str. 118;

V tem duhu je na povabilo občinskega odbora leta 1889 inženir Curths preučil vodne vire v širši okolici Kranja in predlagal gradnjo vodovoda z zajetjem v reki Kokri, a daleč od mesta. Drugi mestni problemi so načrte odrinili vstran. Šele leta 1896 je Tomaž Pavšlar ml., predsednik odbora za vodnjake, predlagal gradnjo mestne elektrarne in vodovoda, ki bi vodo črpal iz podtalnice v bližini stare hidravlične črpalke. Občinski odbor, Deželna vlada in Deželni zbor ter deželni inženirji so se čez tri leta raje odločili za gradnjo vodovodnega omrežja s črpališčem v Čemšenikarjevem vrelcu pri Kokri (ok. 16 kilometrov severovzhodno od mesta). Vrelec je imel v kemičnem in bakteriološkem smislu boljšo vodo ter večjo kapaciteto (celo avgusta baje 17,6 litra na sekundo) ter bi lahko pitno vodo zagotavljal 2062 prebivalcem v mestu in 3775 v 15 okoliških vaseh. Ker je šlo za gospodarsko koristen regionalni projekt, so meščani in vaščani upravičeno pričakovali pomoč dežele in države pri plačilu visokega predračuna 570.000 kron (1 gld = 2 kroni). V zameno so morali odločanje o trasi in tehničnih zadevah prepustiti Deželni vladi in ministrstvu za kmetijstvo.³²⁰

Zato v Kranju v staro črpalko in vodovod niso več veliko vlagali. Leta 1903 so zanju porabili le 137 kron, za mestne vodnjake pa kar 1009 kron. Tako visok strošek je šel predvsem na račun izrednega čiščenja onesnaženega vodnjaka pri savskem mostu (gl. zgoraj). Leta 1904 se je razmerje stroškov sicer obrnilo, a vsote niso bile primerljive s prejšnjimi desetletji: za stari vodovod so plačali 278 kron, za vodnjake pa le 36 kron. Leta 1905 so načrtovali 500 kron za vodovod in 300 za vodnjake.³²¹

Po večletnih finančnih in projektnih pripravah, političnem lobiranju v Ljubljani (na začetku razprave omenjeni deželni poslanec Ivan Šubic je bil velik podpornik Kranja), prepričevanju prebivalcev, da s priklopom ne bodo imeli velikih stroškov, ter sodnih sporih s Pavšlarjem (temu so šli v nos Majdičevi energetske projekti na Savi, vodna pravica pri mlinih in lastništvo parcel z vodnim virom v Kokri; Majdiča in občino pa je skrbel Pavšlarjev načrt z hidroelektrarno pri Jami, katere

jez bi ogrozil mlin in mestno črpalno napravo)³²² so leta 1908, ko so že otvorili vodovod v bližnji Radovljici,³²³ le začeli graditi regijski vodovod, ki je na občinsko prošnjo dobil ime »Cesarja Franca Jožefa I. jubilejni vodovod«. Prvo fazo so dokončali leta 1911, ko so položili 44 kilometrov cevi.

Predvideni strošek vodovoda je bil ocenjen na 620.000 kron in ob dograditvi leta 1911 narasel na 706.000 kron. Na mesto je odpadlo 20 %, na okoliške vasi 10 %, na Državni melioracijski fond 40 % in na deželni proračun 30 %. V pogodbi je bilo določeno, da bo z vodovodom upravljala Mestna občina Kranj.³²⁴ Občina je takoj izdala »določila, pravilnik o hišnih priklopih in cenik«. Hišne priklope, ki so bili le prostovoljni, je dovoljeval občinski gradbeni odbor, vodovodni odbor pa je nadzoroval gradnjo in delovanje. Prebivalci so se tedaj prvič srečali z razmeroma visokimi stroški priklopa, vodomera in vodarine, česar v prejšnjih stoletjih ter v obdobju savskega vodovoda in mestnih vodnjakov niso poznali. Doba zastonske komunale se je nepovratno iztekla, deželne oblasti pa so krajanom omogočile nekajletno prehodno obdobje, ko je davčna naklada še nadomeščala vodarino za osebne potrebe, voda za gospodarsko rabo pa se je že plačevala. Kranj je tak zakon dobil 26. marca 1911.³²⁵ Zato je bil pro-

322 Gl. Pavšlarjevo peticijo predsedstvu Deželnega odbora št. 4852 z dne 13. 12. 1905 v SI AS 33, šk. 418, konvolut 803; sodne spise iz let 1905–1919 v SI AS 131, šk. 83, a. e. 1118, šk. 84, a. e. 1119, 1120 in šk. 85, a. e. 1121–1123; osnutek odgovora županstva z dne 5. 9. 1904 glede dovoljenja Okrajnega glavarstva za gradnjo hidroelektrarne pri Bregu z dne 22. 8. 1904 v SI ZAL KRA 2, šk. 108, a. e. 1268/I. Gl. tudi Žontar, Kranj, str. 355–356 in Rogelj, Od obrtnih, str. 154.

323 Še leta 1900 so imeli v Radovljici podobne težave z vodo kot v Kranju. V ožjem mestu sta bila le dva zasebna vodnjaka s slabo vodo ali brez nje, ki so ju morali občasno zapirati. V predmestju in nižje ob Savi so sicer bili dobri vodnjaki, a je bila pot iz mesta do njih dolga in strma ... Časopis *Gorenjec* je v tistem času objavil vrsto kritičnih in duhovitih prispevkov lokalnih dopisnikov. Seveda je treba taka poročila jemati z rezervno, saj so dopisniki radi pretiravali, da bi ohranili ugled in pomen. Pritegnili so jim tudi uredniki. Omeniti velja cinično pripombo črkostavca k enemu od kritičnih zapisov: »Potolajite se! Vodo hranijo za zimo, da jo ne bode treba služkinjam pozimi od Save nositi po strmi cesti v mesto« (*Gorenjec*, letn. I, št. 21, 2. 6. 1900, str. 4; št. 25, 30. 6. 1900, str. 3, št. 35, 7. 9. 1900, str. 5; št. 37, 22. 9. 1900, str. 5 itd.).

324 Tiskan dvojezični razglas Deželne vlade št. 18 v Deželnem zakoniku za vojvodino Kranjsko št. XIII z dne 14. 11. 1908 o dogovoru vseh strank glede gradnje vodovoda v SI AS 33, šk. 418, konvolut 803. Gl. tudi »Vprašalnik k statistiki osrednjih naprav za preskrbo vode« Deželnega stavbnega urada v Ljubljani, potrjen 3. 12. 1913, v SI AS 131, šk. 23, a. e. 326.

325 Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1911, št. 17, str. 46–47. Gl. še podobne zakone za druge vodovode od leta 1890 (Ljubljana) do leta 1916 (Logatec) v <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex-iv.pl> (25. 3. 2025).

Mlakar, Razvoj, str. 17; Studen, Maribor, str. 48–50; Burrač, Mariborska komunala, str. 454; Kermavnar, *Dediščina*, str. 53–55; Podlogar, *Kronika*, str. 78; Smiljanić, Političnost, str. 207–209 in sl.; Curk, *Zgodovina*, str. 265; Kranjec, Le tako, str. 75; Terčon, *Pomorski promet*, str. 48; Mohorič, *Rudnik*, str. 190–191.

320 Gl. tiskano slovensko-nemško poročilo Deželnega odbora št. 4563 z dne 22. 4. 1900 v SI AS 33, šk. 418, konvolut 803.

321 Obračuna občinskih dohodkov in izdatkov z dne 29. 2. ter 2. 11. 1904 v SI ZAL KRA 2, šk. 108, a. e. 1268/I in šk. 109, a. e. 1268/II.

ces priklapljanja na vodovod razmeroma dolg. K temu so prispevale stroge tehnične zahteve (svinčene ali železne kovane cevi s predpisanim premerom, zavarovanje pred zmrzaljo, globina vkopov, zaporni, izpustni in razbremenilni ventili). Cena vode je bila odvisna od namena porabe – različno za zasebna in javna poslopja ter gospodarski namen. Določen je bil dnevni limit porabe.³²⁶ Kljub omejitvam in stroškom je bilo dve leti po izgradnji na nov vodovod priključenih že 900 hiš v mestu in 19 vaseh s 6860 prebivalci ter 4300 glavami živine in drobnice. V celoti je vodovod razpolagal s 145 hidranti, 86 javnimi pipami in 63 napajalnimi koriti.³²⁷

Leta 1911 se je novi župan Ferdinand Pollak poravnal z Vinkom Majdičem, najbližjim sosedom stare mestne črpalke. Ta je poudaril, »da je v Kranju največja industrija in da torej jaz največ občinskega davka plačujem in zaradi tega smem pač tudi pričakovati, da občina Kranj, ki ji nikoli nisem nasprotoval ali napravil kake škode, jemlje ozir na mojo industrijo«. Menil je namreč, da občina z novim vodovodom ne potrebuje več »sesalne naprave« niti v smislu rezervnega sistema. Kljub temu je občina obdržala črpalke in servitutno (ne pa koncesijsko) vodno pravico za pretok na napravo v leta 1902 dogovorjeni količini 1 m³/s pri padcu. Odstopila je le od zahtevka za povečanje servituta na 1,6 m³/s ter obljubila nadomestitev črpalke in vodnega kolesa z električno turbino za mestno elektrarno. Z njo naj bi zagotovili elektriko za mestno razsvetlavo, odvečno moč pa bi prodajali drugim interesentom. Za ta projekt je občina leta 1911 dobila tri ponudbe.³²⁸ V primeru opustitve zemljišča vodovodnega črpališča si je Majdič zagotovil predkupno pravico. Zato je občini dovolil poglobitev kanala ob vodnem kolesu in souporabo mlinkega jezua za boljše delovanje črpal-

ke oziroma morebitne turbine ter obljubil 5000 kron, če se bo občina držala dogovorjenih zavez in njena turbina ne bo ovirala delovanja njegove elektrarne in mlina ter škodila posestnim in vodnim pravicam.³²⁹

Po izgradnji novega vodovoda se je zdelo, da so javni in zasebni bazeni ter kapnice na hišnih dvoriščih postali odveč. Že v letih 1909–1912 so odstranili ali z betonskimi ploščami prekrili 6 vodnjakov in bazenov v ožjem mestu, leta 1919 delno zasuli vodnjak pri župnišču in odstranili osrednji mestni vodnjak na Glavnem trgu. Tam je Mestna občina Kranj leta 1995 spet postavila vodnjak, podoben tistemu iz let 1837–1883 (slika 26). Pod njim je ostala 310 m³ velika protipožarna cisterna iz leta 1944.³³⁰ Nekaj dlje je ostal tisti na dvorišču sodišča. Župnijski vodnjak so jamarji in arheologi očistili in raziskali v letih 2009–2011, pri čemer so nivo Kokre dosegli pri 32 metrih (slika 27).³³¹

Kmalu se je pokazalo, da sta se Majdič in občina motila glede (ne)koristnosti savske hidravlične črpalke in vodnjakov. Novi vodovod bi po

Slika 26: Leta 1995 postavljen vodnjak na Glavnem trgu (foto Dušan Kos).

326 Knjižica je vsebovala odredbe Deželnega odbora z dne 3. 4. 1911, št. 6179, ter od občine in odbora z dne 24. 5. 1912 potrjen cenik (SI AS 131, šk. 23, a. e. 326). Določila o gradnji priklopov, ravnanju z vodo itd. so bila precej podobna določbam o vodi v pravilniku za vodovod in kanalizacijo, ki ga je že leta 1890 sprejel ljubljanski mestni svet (Tomlinšek-Rihtar, Pili smo vodo, str. 38–39), še bolj pa zasnovi in vsebini pravilnika mestne občine Celje iz leta 1923 (Rihtar, Studenec, str. 11, 13).

327 »Vprašalnik k statistiki osrednjih naprav za preskrbo vode« Deželnega stavbnega urada v Ljubljani, potrjen 3. 12. 1913, v SI AS 131, šk. 23, a. e. 326. Za primerjavo: v Ljubljani je bilo 20 let po izgradnji na vodovod priključenih 77,3 % hiš (Studen, Od tradicionalnih, str. 48).

328 Ponudbe so poslala podjetja Siemens-Schuckert-Werke z Dunaja dne 16. 5. 1911, Maschinenfabrik Andritz Actiengesellschaft iz Gradca dne 27. 5. 1911 in A.E.G.-Union Electricitäts-Gesellschaft, Ingenieur-Bureau Laibach iz Ljubljane dne 26. in 29. 5. 1911. Le Siemensova ponudba vsebuje ceno za turbino in električni del – 10.588 kron (ali 5294 starih gld). Vsi spisi so v SI ZAL KRA 2, šk. 251, a. e. 4043.

329 »Razpravni zapisnik« strank na Okrajnem glavarstvu v Kranju z dne 12., 13. in 15. 9. 1911 ter »Načrt poravnave« z dne 14. 9. 1911; vse v SI ZAL KRA 2, šk. 251, a. e. 4043.

330 Članek Renate Škrjanc »Mestu vrnilo tisto, kar so mu pred desetletji odvzeli« v časniku Slovenec z dne 27. 7. 1995.

331 Med drugo svetovno vojno so vodnjak na globini 8 metrov zaprli z betonsko ploščo (ta del je morda služil za kapnico), po letu 1945 pa so ga zasuli do vrha (ZVKDS, Gregor Aljančič in Draško Josipovič: Poročilo o arheološkem izkopavanju župnijskega vodnjaka v Kranju leta 2011, tipkopis, Kranj 2011, str. 4–6). Gl. še članek Marjane Hanc »V kanjonu Kokre spet most, jamarji očistili vodnjak« z dne 10. 10. 2013 v spletnem časopisu Delo (objavljeno na <https://old.delo.si/novice/slovenija/v-kanjonu-kokre-spet-most-jamarji-ocistili-vodnjak.html> (28. 1. 2025)).

Slika 27: Leta 2013 odkopan in obnovljen vodnjak na župnijskem dvorišču (foto Dušan Kos).

projektnih izračunih moral imeti kapaciteto 14–15 litrov vode na sekundo, podobno kot v Celju.³³² Po izgradnji so še upali na 12,5 litra na sekundo (400.000 m³ na leto), a je do odkritja in sanacije napake v ceveh leta 1920 dejanska kapaciteta znašala le 9–10 litrov. Za primerjavo: ljubljanski vodovod iz leta 1890 je bil projektiran za 100 litrov dnevne porabe na prebivalca (skupaj 3000 m³), res pa je prišlo na prebivalca le 27 litrov načrpane vode na dan, leta 1901 pa že 41 litrov.³³³

Naraščanje števila prebivalstva, gospodarska rast, slabo načrtovanje porabe, tehnične težave in negospodarno ravnanje z vodo na podeželju so bili v prvih letih razlogi za kronično pomanjkanje vode zlasti v ožjem mestu. Zaradi vojaških potreb so morali med prvo svetovno vojno celo zapreti večino javnih pip v vaseh in zakleniti hidrante.³³⁴ Vodovodni odbor je poleti 1919 prepovedal zalivanje vrtov in protiprašno škropljenje cest v vaseh, ob tem pa Deželnemu stavbnemu uradu ravnanje z vodovodom opisal kot anarhično: vaščani samovoljno odpirajo ali zapirajo vodovodne ventile, da bi ohranili vodo zase, zato vode v mestu ni več ur dnevno, v višje ležečih nadstropjih pa je sploh ni. Mestni vodni zbiralniki so prazni in požarna ogroženost velika. Ljudje protestirajo in

vsevprek zabavljajo.³³⁵ Odbor je vaščane nenehno opozarjal zaradi potratnega ravnanja z vodo, zlasti v Šenčurju (z ves čas odprtimi ventili na javnih pipah), in grozil z zaprtjem priključkov. Od deželnih oblasti je zahteval, naj v takih primerih obvezno posredujejo orožniki.³³⁶ Septembra 1919 so občinski odborniki sklenili, da je zaradi vsega tega treba v vaseh zapreti vsa javna napajališča, »kajti jasno mora biti vsakomur, da niso bila ista nikdar namenjena za perice, še manj pa za igračo vaškim paglavcem«. Neodgovorno obnašanje do vode in tehnične težave niso bile kranjska posebnost. Skoraj enake težave so imeli po letu 1890 v Ljubljani oziroma povsod, kjer so prvič prešli na vodo iz vodovoda.³³⁸ Večino teh težav so v Kranju rešili šele v letih 1936–1940, ko so na vodovodno omrežje priključili zajetje v potoku Bistrica pri Novi vasi nad Preddvorom.³³⁹

Stara hidravlična črpalna naprava, ki je zaradi previsokih stroškov mestna občina nikoli ni nadomestila z elektrarno ter lesenega vodnega kolesa zamenjala s turbino,³⁴⁰ je tako med nenehnimi popravili občasno delovala tudi v novi drža-

335 Kopija dopisa z dne 14. 5. 1919 v SI ZAL KRA 2, šk. 148, a. e. 1449.

336 Na primer Josipu Gorenjcu, Petru Krišlju in Francu Maslju iz Šenčurja (kopija dopisa z dne 22. 5. 1919 v SI ZAL KRA 2, šk. 148, a. e. 1449). Okrajnemu glavarstvu je odbor predlagal, naj kaznuje Franca Grašiča s Klanca, ker je s cevmi gasilcev samovoljno polnil svoj zbiralnik. Grašič se je zagovarjal, da je bila pipa polomljena in da je zgolj »nalovil tisto vodo, ki bi sicer brez haska otekla«. To je potrdila tudi kranjska žandarmerija (dopis z dne 3. 6. 1919 in kaznovani spis v SI AS 131, šk. 28, a. e. 415 in kopija dopisa v SI ZAL KRA 2, šk. 148, a. e. 1449).

337 Kopija dopisa z dne 11. 9. 1919 v SI ZAL KRA 2, šk. 148, a. e. 1449.

338 Remec, *Podrgni*, str. 105–106; Studen, *K zgodovini*, str. 145; Stariha, *Tržič*, str. 80–81.

339 Pešak Mikec, *Gradnja*, str. 208–215; Žontar, *Kranj*, str. 341, 349–350, 355–358.

340 Mnenje izvedencev inženirjev Julija Hilberta in Karla Križanca z dne 12. 8. 1913: občina naj začne takoj graditi v danih tehničnih okvirih, čeprav bi bili stroški elektrarne pri vseh omejitvah (omejen pretok vode za pogon) zelo visoki tudi brez vzdrževalnih stroškov – ok. 30.000 kron za le 25 KM. Morda bi bilo za mesto bolje, če bi za javno razsvetlavo raje uporabili kak drug vir, denimo Majdičevo elektrarno, ali počakali na zgraditev elektrarne v Završnici (dograjena je bila leta 1915; op. D. K.). Kljub temu je občina 23. 9. 1913 sklenila vzeti posojilo za gradnjo elektrarne v višini 40.000 kron (osnutek z dne 30. 9. 1913) in 11. 2. 1914 Deželno vladu zaprosila za dovoljenje (prepis z dne 11. 2. 1914). Vlada je prošnjo zavrnila, čes da je vode premalo, ocenjeni stroški pa prenizko izračunani; občina naj se raje priključi na električno omrežje deželnih elektrarn. Vsi zadevni spisi so v SI ZAL KRA 2, šk. 251, a. e. 4043. V tem času je razsvetlavo dajala tudi manjša elektrarna v soteski Kokre, ki jo je leta 1899 zgradil Adolf Kreuzberg. Leta 1909 jo je odkupila Marija Mayr, ki je leta 1921 povečala njeno moč. Gl. Rogelj, *Od obrtnih*, str. 153; Žontar, *Kranj*, str. 357–358.

332 Rihtar, *Studenec*, str. 9.

333 Sonc, *Razvoj*, str. 310; Kos, *Oris*, str. 161–162.

334 Gl. kopije več razglasov Okrajnega glavarstva Kranj za Mestno občino Kranj, tiskani razglas z dne 16. 10. 1917 ter kopijo *Verzeichnis* za varstvo vaških hidrantov z dne 22. 1. 1918 v SI AS 131, šk. 28, a. e. 415.

vi.³⁴¹ Kranjčani niso bili tako zaverovani v zmago tehnike kot Novomeščani, ki so svojo črpalko ob Krki demontirali že eno leto po zgraditvi novega vodovoda (1902).³⁴² Med Kranjčani so se širile govorice o novi elektrarni, zato je župan Ferdinand Pollak meščanom dovolil vpogled v projektno dokumentacijo.³⁴³ Leta 1923 je občina črpališče le predala Vinku Majdiču, ki je tam že dolgo načrtoval gradnjo večje hidroelektrarne; prvo je nedaleč stran postavil že leta 1892. Velike načrte so uresničili dediči do leta 1930, ko so preuredili mlinsko strugo in do začetka druge svetovne vojne zgradili še termoelektrarno, čistilnico plina in električno omrežje, ki je energijo posredovalo več okoliškim podjetjem.³⁴⁴

Tako se je šele leta 1923, po 151 letih bolj ali manj rednega, težavnega in dragega, a kljub vsemu koristnega obratovanja končalo oskrbovanje mesta s savsko vodo. Črpalka in črpališče pa sta hitro izginila iz spomina meščanov in nacionalne tehnične dediščine.

FINANCIRANJE

Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0437 *Podoba – Besede – Znanje. Življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom 1400–1800*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Gorenjski muzej, Kranj
Fototeka

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana, Ljubljana
ŽA – Župnijski arhivi, Kranj (K – krstna knjiga, M – mrliška knjiga)

NMS – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana
Zbirka slik

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
Slikovna zbirka

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1 – Vicedomski urad za Kranjsko
AS 6 – Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani
AS 7 – Deželno glavarstvo na Kranjskem v Ljubljani
AS 14 – Gubernij v Ljubljani
AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani
AS 131 – Okrajno glavarstvo Kranj
AS 174 – Terezijanski kataster za Kranjsko
AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 181 – Reambulančni kataster za Kranjsko
AS 1068 – Zbirka načrtov
AS 1933 – Intendant za Kranjsko

SI ZAL KRA – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, Kranj
KRA 1 – Okrajno glavarstvo Kranj
KRA 2 – Občina Kranj

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj
Poročila
Zapisniki terenskih ogledov

ČASOPISI

Delo, 2013.
Gorenjec, 1900.
Gorenjski glas, 2002, 2011.
Laibacher Zeitung, 1879.
Novice gospodarske, obrtniške in narodne, 1889.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Agricola, Georgius: *De re metallica libri XII*. Basileae: Apud Hieronim Frobenium, 1556.
Baeriswyl, Armand: Sodbrunnen – Stadtbach – Gewerbekanal. *Brunnen in der europäischen Stadtgeschichte*. Referate der Tagung des Schweizerischen Arbeitskreises für Stadtgeschichte, Bern. 1. bis 2. April 2005 (ur. Dorothee Rippmann et al.). Trier: Kliomedia, 2008, str. 55–68.
Beutmann, Jens: Wasserbau im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Dresden. *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 21, 2009, str. 115–124.
Bingener, Andreas in Flosdorf, Gerold in Haasis-Berner, Andreas: Die Siegener Wasserversorgung in alter Zeit. *Geschichte der Kälberbach-Wasserleitung Siegerland. Blätter des Siegerländer Heimat- und Geschichtsvereins* e. V. 79, 2002, št. 2 str. 89–112.
Budna Kodrič, Nataša in Perenič, Urška: Luiza Crobach v Kranju leta 1844. *Kranjski zbornik 2020* (ur.

³⁴¹ Maja 1919 so okvarjene dele črpalke poslali v popravilo v strojno tovarno in železolitarno Antona Žabkarja v Ljubljani (med Gospodarskim razstaviščem in Vilharjevo cesto). Popravilo ni bilo uspešno in črpalka je obstala. Obenem se je poškodovala vodna zapornica v kanalu, tako da je morala občina popravilo odložiti do 11. 9. 1919, ko je serviser iz Ljubljane usposobil črpalko (kopiji dopisov župana z dne 23. 5. in 17. 8. 1919 v SI ZAL KRA 2, šk. 148, a. e. 1449).

³⁴² Smiljanič, Politichnost, str. 212.

³⁴³ Kopija županovega razglasa z dne 20. 9. 1919 v SI ZAL KRA 2, šk. 148, a. e. 1449.

³⁴⁴ Majdičeva dokumentacija iz let 1887–1914 je v SI AS 131, šk. 83, a. e. 1118, šk. 84, a. e. 1119, 1120 in šk. 85, a. e. 1121–1123. Gl. tudi Žontar, *Kranj*, str. 365; Rogelj, *Od obrtnih*, str. 155–156.

- Miha Mohor et al.). Kranj: Mestna občina Kranj, 2020, str. 39–47.
- Burnač, Danilo: Mariborska komunala od sredine 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. *Mesto in gospodarstvo. Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (ur. Željko Oset et al.). Ljubljana, Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino, Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010, str. 451–461.
- Cevc, Anica: Upodobitve Kranja in okolice na slikah v Narodni galeriji v Ljubljani. *Kranjski zbornik 1975* (ur. Franc Puhar et al.). Kranj: Skupščina občine Kranj, 1975, str. 233–238.
- Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach: Eger'schen Gubernial-Buchdruckerei, 1848.
- Curk, Jože: Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji. *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 6 (41), 1970, št. 2, str. 244–284.
- Demšar, Viktorijan: Zdravstvena skrb za podeželje v 18. in 19. stoletju. *Kronika* 30, 1982, št. 3, str. 210–214.
- Demšar, Vinko: Barvarji (Firbarji) Pirci v Kranju v 18. in 19. stoletju. *Kranjski zbornik 1990* (ur. Jakob Vehovec et al.). Kranj: Skupščina občine Kranj, 1990, str. 184–187.
- Ebner, Romana: Die Wasserversorgung und -entsorgung der Stadt Salzburg in der frühen Neuzeit. *Ferrum* 84, 2012, str. 29–36.
- Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 2. zvezek: župani in sodniki 1504–1605* (ur. Ema Umek et al.). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2003 (Gradivo in razprave, 23).
- Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 2. zvezek: župani in sodniki 1504–1605* (ur. Barbara Žabota in Damjan Hančič). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2005 (Gradivo in razprave, 28).
- Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820. 2. zvezek: župani in sodniki 1504–1605* (ur. Sonja Anžič-Kemper et al.). Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2012 (Gradivo in razprave, 34).
- Fidelj, Andrej: Nastanek in razvoj mesta Dunaj in njegov profil v obdobju Andreja Perlacha. *Časopis za zgodovino in narodopisje* n. v. 27 (62), 1991, št. 2, str. 217–236.
- Forest de Bélidor, Bernard: *Architectura Hydraulica. Oder: Die Kunst, das Gewa'sser zu denen verschiedenen Nothwendigkeiten des menschlichen Lebens zu leiten, in die Ho'he zu bringen, und vorthieillhaftig anzuwenden*. Theil I, Buch 3, 4. Augspurg: Johann Georg Mertz, 1743, 1744, 1746.
- Gerstner, Franz Joseph Ritter von: *Handbuch der Mechanik. 2. Bd.: Mechanik flüssiger Körper*. Prag: Johann Spurny, 1832. 3. Bd.: *Beschreibung und Berechnung grösserer Maschinenanlagen*. Wien: J. P. Sollinger, 1834.
- Gestrin, Ferdo: Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 517–547.
- Globočnik, Damir: »Presvitli cesar so videli nas in mi njih, in – spoznali smo se«. Utrinki s poti cesarja Franca Jožefa I. od Ljubljane do Jesenic 16. in 17. julija 1883. *Kronika* 55, 2007, št. 1, str. 55–74.
- Haasis-Berner, Andreas: Innovative Wasserkraftnutzung im Mittelalter und die zugehörige wasserbauliche Infrastruktur. *Erhaltung von Kulturdenkmale der Industrie und Technik Baden-Württemberg, Arbeitsheft* 31, 2015, str. 83–90.
- Horst van der, Tileman, Polley, Jacob: *Theatrum machinarum universale. Oder: Außerlesene Sammlung verschiedener Großer und sehr Scho'ner Waßer-Wercke, Schutz- und andern Schleusen, Auffzieh- und Dreh-Brucken*. Theil I, II. Amsterdam: Petrus Schenk, 1738 (ponatisa 1757 in 1774).
- Ivančič Lebar, Irena: Občini Dobrna in Nova Cerkev med obema svetovnima vojnama. *Kronika* 62, 2014, št. 3 (Iz zgodovine Dobrne), str. 483–510.
- Jarc, Janko: O Novem mestu ob koncu XVIII. stoletja. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, št. 2, str. 99–106.
- Južnič, Stanislav: Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega. *Arhivi* 26, 2003, št. 1, str. 69–80.
- Južnič, Stanislav: *Gabrijel Gruber. Od ljubljanskega prekopa do jezuitskega generala*. Ljubljana: Družina, 2006.
- Keber, Katarina: Čas kolere. *Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2007 (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 6). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612540111>
- Kermavnar, Simona: *Litoželezna dediščina v zahodni, osrednji in južni Sloveniji*. Ljubljana: EN – DVA – TRI, Špela Fortuna, 2021.
- Komatar, Franc: Kranjski mestni arhiv. *Jahresbericht des k.k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1913/14*. Krainburg: Verlag des k.k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums, 1914, str. 3–32.
- Kos, Dušan (izd.): *Franz Henrik Raigersfeld. Dnevniki 1697–1759. Prepisi*. Ljubljana: Založba ZRC, 2024 (Thesaurus memoriae, Fontes 17). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610508304>
- Kos, Dušan: Obnova mesta Kranj po požaru leta 1749. *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, 2024, št. 1 (Zbornik Andreja Studna), str. 68–87. DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.64.1.04>
- Kos, Janez: Oris poglavitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljani 1850–1941. *Kronika* 29, 1981, št. 2, str. 159–166.
- Kos, Marija: *Ulice, ceste in trgi mesta Kranja v preteklosti*. Katalog razstave Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enot za Gorenjsko. Kranj: Zgodovinski arhiv, 2009.

- Köstler, Hans Jörg: Die Eisenwerke beim Hüttenberger Erzberg seit 1870. *Carinthia II* 48 Sondrehfte, 1989, str. 31–41.
- Kramar, Janez: Epidemije v Slovenski Istri. *Zgodovinski časopis* 49, 1995, št. 1, str. 99–111.
- Kramberger, Dušan: *Grajski vodnjaki. The Castle Wells*. Ljubljana: Ljubljanski grad, 2016.
- Krampač, Tone (izd.): *Gorenjske družine v 18. stoletju*. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Slovenska Matica, Inštitut Karantanija, 2016.
- Kranjec, Gregor: »Le tako naj po vodo hodijo, kakor so ponavadi, iz škafi al z vozmi«. K zgodovini oskrbe z vodo v ribniški dolini. *Zgodovina za vse* 17, 2010, št. 2, str. 67–85.
- Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike* (prev. Marjeta Oblak, ur. Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana: Joseph Blasnik, 1834. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Najnovejša doba. 8. zv. Ljubljana: Družba sv. Mohorja, 1929.
- Mensi, Franz: *Geschichte der direkten Steuern in Steiermark bis zum Reigierungsantritte Maria Theresias*. Zv. 1–3. *Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark*, zd. 7, 9, 11. Graz, Wien: Styria, 1910, 1912, 1921–1936.
- Merian, Matthaeus: *Topographia Provinciarum Austriacarum: Austriae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Tyrolis etc.* Franckfurt am Mayn: Matthaeus Merian, 1649.
- Mlakar, Jasna: Razvoj mariborskega vodovoda. *Zgodovina za vse* 5, 1998, št. 1, str. 5–20.
- Mohorič, Ivan: *Rudnik živega srebra v Idriji. Zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela 1490–1960*. Idrija: Mestni muzej v Idriji, 1960.
- Orožen, Ignac: *Celska kronika*. V Celi: Julius Jeretin, 1854.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice*. I. del: od začetka do leta 1848. II. del (1849–1941). Celje: Celjski zbornik, 1971, 1973.
- Ovin, Ivan (obj. France Stelè): Kronika spomina vrednih dogodkov in nenevadnih vremenskih razmer na Gorenjskem, posebno v mestu Kranju in okolici. *Dom in svet* 25, št. 11 (1912), str. 426–432.
- Pešak Mikec, Barbara: Gradnja čemšeniškega in novovaškega vodovoda za Kranj in okolico. *Kranjski zbornik 2000* (ur. Drago Štefe et al.). Kranj: Mestna občina Kranj, 2000, str. 208–216.
- Pivk, Olga: *Okrajno glavarstvo Kranj 1855–1941*. Arhivski inventar (tipkopis). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1995.
- Poda von Neuhaus, Nikolaus: *Berechnung der Luftmaschine, welche in der Niederungarischen Bergstadt zu Schemnitz bey der Amalia Schacht, vom Herrn Joseph Karl Höll, Oberkunstmeistern erfunden, erbauet und im Jahre 1753 den 23. März ist angelassen worden*. Wien: Joseph Kurzboč, 1771.
- Podlogar, Leopold: *Kronika mesta Črnomelj in njega župe*. Ponatis iz »Danice« 1905. Ljubljana: Tomo Zupan, 1906.
- Porenta, Tita in Černelič Krošelj, Alenka: »Po moji smrti se bo videlo, da sem dobro gospodinjala ...« Zapuščina Josipine Hočevar, roj. Mulej (1824–1911) v Radovljici in Krškem. *Kronika* 62, 2014, št. 2, str. 255–274.
- Preinfalk, Miha (izd.): *Pisma Franca Franza baronu Erbergu (1832–1840)*. Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2024 (Thesaurus memoriae, Fontes 18). E-knjiga: DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610508977>
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem*. 19. in 20. stoletje. 3. del: od Aljančičev do Žolgerjev. Ljubljana: Viharnik, 2017 (Blagoslovljeni in prekleti, 6).
- Remec, Meta: *Podrgni, očedi, živali otrebi. Higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015 (Razpoznavanja/Recognitiones, 24).
- Rihter, Andreja: Studenec na pipi. 100 let vodovoda v Celju. *100 let vodovoda v Celju 1908–2008* (ur. Andreja Rihter). Celje: Mestna občina Celje, Vodovod – kanalizacija, Muzej novejši zgodovine Celje, 2008, str. 7–22.
- Ring, Edgar in Schodder, Jürgen: Vom »Kranken Heinrich« zur Wasserkunst. Die Wasserversorgung der Stadt Lüneburg im Mittelalter und in der Neuzeit. *Von Brunnen und Zucken, Pippen und Wasserkünsten. Die Entwicklung der Wasserversorgung in Niedersachsen* (ur. Gerhard M. Veh in Hans-Jürgen Rapsch). Neumünster: Wachholtz Verlag, 1998, str. 200–203.
- Rogelj, Monika: Od obrtnih delavnic do velikih tovarn ob reki Savi v Kranju. *Potenciali in upravljanje vodá. Med preteklostjo in sedanjostjo* (ur. Marta Rendla). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024, str. 147–165 (Vpogledi/Perspicacités, 27).
- Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti*. 2. del: Po sledih mlajših plemiških rodbin na Slovenskem. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Sagadin, Milan: Pavšlerjeva hiša (Poročila o konservatorskih delih na posameznih objektih kulturne dediščine). *Varstvo Spomenikov* 34, 1992, str. 239.
- Sagadin, Milan: Škrlovec. *Varstvo spomenikov*. Poročila 37, 1994, str. 62–63.
- Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780*. VI. Bd. Wien: Johann Georg Mößle, 1786.
- Serše, Aleksandra et al.: *Gabrijel Gruber S. J. 1740–1805. 200 let*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005 (Publikacije Arhiva Republike Slovenije, Katalogi, 24).

- Serše, Saša: Kakšno vodo so pili na Vrhniki v 19. stoletju? *Arhivi* 26, 2003, št. 1, str. 115–118.
- Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Smiljanić, Ivan: Političnost vode: politične in kome-morativne dimenzije odpiranja vodovodov in vod-njakov na Slovenskem od Avstro-Ogrske do danes. *Potenciali in upravljanje vodá. Med preteklostjo in se-danjostjo* (ur. Marta Rendla). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024, str. 205–226 (Vpogledi/ Perspicacités 27).
- Smole, Majda: *Glavni intendant Ilirskih provinc 1809–1813*. Ljubljana: Arhiv Slovenije, 1973 (Publikacije Arhiva Slovenije, Inventarji, Arhivi državnih in sa-moupravnih organov in oblastev, 1).
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljub-ljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Sonc, Stanislav: Razvoj ljubljanskega mestnega vodo-voda. *Kronika slovenskih mest* 1, 1934, št. 4, str. 310–312.
- Stariha, Gorazd: Iz manj znanega kranjskega življe-nja v prejšnjem stoletju. *Kronika* 41, 1993, št. 3, str. 155–164.
- Stariha, Gorazd: Mestna občina Kranj v zapisnikih ob-činskega odbora in občinskega sveta od nastanka leta 1850 do leta 1855. *Kranjski zbornik 2000* (ur. Dra-go Štefe et al.). Kranj: Mestna občina Kranj, 2000, str. 35–47.
- Stariha, Gorazd: Mestna občina Kranj v zapisnikih občinskega odbora in občinskega sveta od 1855 do 1865. *Kranjski zbornik 2005* (ur. Drago Štefe et al.). Kranj: Mestna občina Kranj, 2005, str. 63–74.
- Stariha, Gorazd: Mestna občina Kranj v zapisnikih občinskega odbora od 1871 do 1876. *Kranjski zbornik 2015* (ur. Drago Štefe et al.). Kranj: Mestna občina Kranj, 2015, str. 104–115.
- Stariha, Gorazd: Mestna občina Kranj v zapisnikih občinskega odbora od 1877 do 1882. *Kranjski zbornik 2020* (ur. Miha Mohor et al.). Kranj: Mestna občina Kranj, 2020, str. 48–59.
- Stariha, Gorazd: *Tržič v arhivskem gradivu fonda Občina Tržič (1860–1920). Tržiške storije in historije*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2015 (Gradivo in razprave, 36).
- Steinman, Franci in Banovec, Primož in Umek, Tomaž (izd.): *Postava od 15. maja 1872 zastran rabe, napeljeva-nja in odvračanja voda s komentarjem. Deželni zakonik za vojvodstvo Kranjsko*, 16, 1872. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, 1999.
- Studen, Andrej: »Samoumevna« čistoča telesa nekoč in danes. V: *Georges Vigarello, Čisto in umazano. Telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba *cf., 1999, str. 291–313.
- Studen, Andrej: »Sproščal se je oster, bestialen von ...« K zgodovini higienizacije in dezodorizacije Ljub-ljane pred prvo svetovno vojno. *42. seminar sloven-skega jezika in kulture. Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 26. 6.–14. 7. 2006. *Zbornik predavanj* (ur. Irena Novak Popov). Ljubljana: Uni-verza v Ljubljani et al., 2006, str. 135–147.
- Studen, Andrej: Maribor na poti v moderno mesto. *Mesto in gospodarstvo. Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju* (ur. Želko Oset et al.). Ljubljana, Mari-bor: Inštitut za novejšo zgodovino, Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010, str. 35–56.
- Studen, Andrej: Od tradicionalnih vodnjakov do mo-dernega vodovoda. Socialna in kulturna zgodovina preskrbe z vodo v 19. in na začetku 20. stoletja. *100 let vodovoda v Celju 1908–2008* (ur. Andreja Rihter). Celje: Mestna občina Celje, Vodovod – kanalizaci-ja, Muzej novejša zgodovine Celje, 2008, str. 23–49.
- Studen, Andrej: Smrdelo je kot kuga. K zgodovini hi-gienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 1, 1994, št. 1, str. 44–57.
- Šašel, Jaro: Ljubljanski grad v starem veku. *Kronika* 10, 1962, št. 2, str. 112–116.
- Šorn, Jože: Jožef Mrak. *Kronika* 23, 1975, št. 2, str. 94–101.
- Terčon, Nadja: *Pristaniški promet v Slovenski Istri (1850–1918)*. Magistrsko delo. Filozofska fakulteta, Uni-verza v Ljubljani. Ljubljana, 2003.
- Tominšek-Rihtar, Tadeja: Pili smo vodo, polno škodlji-vega mrčesa. H kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 4, 1997, št. 1, str. 31–54.
- Valenčič, Vlado: Prebivalstvo na območju občine Kranj. *900 let Kranja. Spominski zbornik* (ur. Jože Žontar). Kranj: Občinski ljudski odbor, 1960, str. 294–322.
- Valenčič, Vlado: Trgovina na Kranjskem v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, št. 2, str. 217–30.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Crain. Buch XI*. Nüremberg, Laybach, 1689.
- Vigarello, Georges: *Čisto in umazano. Telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba *cf., 1999.
- Vrhovec, Ivan: *Ljubljanski meščanje v minulih stolet-jih. Kulturnohistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1886.
- Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana: Ma-tica Slovenska, 1891.
- Vrhovec, J(ohann): *Die Wohllöbl. Landesfürstl. Haupt-stadt Laibach*. Laibach: Selbstverlag, 1886.
- Žargi, Matija: *Železarna na Dvoru ob Krki 1795–1891*. No-vo mesto: Dolenjska založba, 2000 (Seidlova zbirk-a, 23).
- Žontar, Josip: Nastanek, gospodarska in družbena pro-blematika policijskih redov prve polovice 16. sto-letja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. *Zgodovinski časopis* 10–11, 1956–1958, str. 32–121.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Mu-zejsko društvo za Slovenijo, 1939.

SUMMARY

History and Topography of Water Supply in Kranj until the Early Twentieth Century

Kranj's location on a conglomerate pier above the confluence of the Sava and Kokra rivers made its water supply very difficult throughout history. Until 1842, there were only three (so far known) private deep wells within in the town. Most inhabitants had to gather water from both rivers and store it in house cisterns. In the sixteenth and seventeenth centuries, there were unsuccessful attempts to collect water from the Sava River by pumping. After a fire in 1749 destroyed most of the town due to a lack of water, a water supply system was built in 1751 from the Kokrica River to the main square, which did not function properly. In 1771–1772, Gabrijel Gruber, a Jesuit professor of mechanics at the Jesuit College in Ljubljana, constructed a pressure pump with a water wheel along the mill canal of the Sava River. From there, the water supply system filled the town well in the main square for a long time. Although

the first pipes were made of lead, some of the town's reservoirs were still fed by wooden pipes in the mid-nineteenth century. Due to the difficult conditions and structural deficiencies, the pump and pipe network required ongoing repairs, which was a great drain on the city's treasury. The most serious problems were caused by water freezing in the pipes and on the water wheel, and the occasional swelling of the Sava River, which often led to water shortages. Gruber's pump was only replaced by a more powerful one in 1862, and the lead pipes were completely replaced by cast-iron ones in 1876–1878. Thenceforth, water could also be supplied to the few public and private reservoirs in the town and its suburbs near the Sava River. After 1842, four public deep wells with hand pumps and two private ones provided water for people as well. Almost all wells, reservoirs, and house cisterns were removed soon after 1911, when a modern water supply system was built. Nevertheless, the old town's pump remained in operation until it was dismantled in 1923. A private entrepreneur built a hydroelectric power plant nearby, which is still in operation today.

KATARINA KEBER^{*}

Ostareli v Ljubljani v 19. stoletju Mortaliteta na primeru Šempetrskega predmestja

IZVLEČEK

V prispevku je prikazana analiza vzrokov smrti umrlih starostnikov v treh petletnih obdobjih 19. in v začetku 20. stoletja na območju župnije sv. Peter oziroma v Šempetrskem predmestju v Ljubljani. Predstavljeni so tako zdravniški pogledi na starejše bolnike kot higienske razmere v mestu in posebnosti obravnavanega predmestja. Zapisi mestnih in deželnih zdravnikov Frana Viljema Lipiča, Viljema Kovača, Friedricha Keesbacherja in Franca Zupanca problematiko higienizacije mesta oziroma preskrbo z neoporečno pitno vodo, odvajanje fekalij in ustrezne stanovanjske razmere povezujejo z manjšim obolevanjem ljudi in njihovo dolgoživostjo.

KLJUČNE BESEDE

starostniki, umrljivost, bolezni, Ljubljana, Šempetrsko predmestje, 19. stoletje, higienske razmere

ABSTRACT

LJUBLJANA'S ELDERLY IN THE NINETEENTH CENTURY. MORTALITY IN THE CASE OF ŠEMPETER SUBURBS

The article analyses factors associated with mortality in the elderly during three five-year periods of the nineteenth and early twentieth centuries in the area of the St Peter parish, also known as Šempeter Suburbs in Ljubljana. It presents physicians' approach towards elderly patients, as well as the status of public hygiene in the city and the particularities of the area under discussion. The records of city and provincial physicians Fran Viljem Lipič, Viljem Kovač, Friedrich Keesbacher, and Franc Zupanc linked the issue of the city hygienization or, more specifically, the establishment of drinking water supply system, sewage disposal, and appropriate housing conditions to a declining morbidity rate and increasing life expectancy of the population.

KEY WORDS

the elderly, mortality, diseases, Ljubljana, Šempeter Suburb, nineteenth century, public hygiene

^{*} dr., višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, katarina.keber@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2586-4983>

PREDMESTJE

Raziskavo o vzrokih smrti in boleznih med starostniki v Ljubljani smo omejili na župnijo sv. Peter, ki je bila ena večjih mestnih župnij.¹ Ta se večinoma prekriva s Šempetrskim predmestjem, ki je zanimivo tako z vidika gostote naseljenosti kot heterogene strukture prebivalstva. Šempetrsko oziroma Šentpetersko predmestje (tudi Svete-ga Petra predmestje) je bilo edini del mesta zunaj ljubljanskega mestnega obzidja, ki so ga dosledno imenovali predmestje oziroma forštat (*Vorstadt*). Ime je dobilo po najstarejši ljubljanski cerkvi sv. Petra, do 18. stoletja pa se je imenovalo Pri Šent-janžu, po nekdanji cerkvi sv. Janeza Krstnika.² To predmestje je bilo (notranjemu) mestu najbližje in najbolj podobno. Obsegalo je območje ob Sv. Petra cesti (danes Trubarjeva ulica) med Ljubljani in današnjo Slovensko cesto. Na območju Kolodvorske ulice, od današnje Dalmatinove ulice do stika sedanje Slomškove s Kolodvorsko ulico, se je do 19. stoletja razprostirala Blatna vas, kjer so stale nizke kmečke hiše in večje zgradbe, pristave meščanov z vrtovi. Z imenom Kravja dolina so poimenovali pretežno kmečki okoliš v smeri sedanje Vidovdanske ceste. Predmestje je zajemalo tudi Friškovec oziroma predel med iztekom nekdanje podaljšane Vidovdanske ceste v sedanjo Njegoševo in Masarykovo cesto.³

Današnja Trubarjeva ulica je bila v 17. stoletju strnjeno pozidana od Špitalskega mostu (zdaj Tromostovja) nekje do današnje Resljeve ulice in vključno z Malo ulico. V nadaljevanju so niz hiš, ki se je vil od Resljeve ulice naprej mimo Vidovdanske, ponekod še prekinjale kmetijske površine, ki so prevladovala v zadnjem delu ceste proti cerkvi sv. Petra. Pozidava ulice v delu od Resljeve naprej se zgosti v 18. stoletju, zgoščanje pa se vključno z Vidovdansko (Kravja dolina) in današnjo Kolodvorsko (Blatna vas) nadaljuje v 19. stoletju. Do leta 1825 je Sv. Petra cesta potekala v nepretrgani hišni vrsti od današnjega Prešernovega trga do Znamenjske ulice, niz hiš je bil takrat na mestu današnjega križišča z Resljevo najprej prekinjen z vzpostavitev Resljevega trga, leta 1881 pa z izgra-

dnjo Resljeve ceste, ki je Sv. Petra cesto razdelila na dva dela.⁴

Šempetrsko predmestje je imelo izrazito obrtniški značaj, saj so tu živeli in delovali mesarji, krčmarji, peki, zidarji, trgovci, tkalci, čevljarji, barvarji, strojarji, irharji in usnjarji. Ljubljanski zdravnik Fran Viljem Lipič (1799–1845)⁵ v predmarčni dobi v tem predmestju omenja tudi prodajalce slanine in izvoščke. Ker v tem delu teče Ljubljanska stran od mesta, so tu delovali predvsem strojarji, usnjarji, izdelovalci mila in barvarji, saj sta za te obrti značilna neprijeten vonj in uporaba vode za odvajanje odplak. V vsaki drugi hiši na desni strani Trubarjeve ulice med današnjim Tromostovjem in Zmajskim mostom je bila strojarna, usnjarna ali barvarna, v nekaterih tudi milarna. Zato so strehe hiš še dolgo imele sušilne odprtine za usnje oziroma kože. Vse hiše so segale do Ljubljance, ob kateri je bil kolovoz.⁶ V drugem delu Trubarjeve ulice (preko Resljeve) so bile pritlične hiše, kjer so živeli predvsem mesarji, ki so bili v 19. stoletju povezani v zadrugi podobno organizacijo z načelnikom ter zelo strogimi poslovnimi in moralnimi pravili. Tu je živel tudi pisatelj in zgodovinar Juš Kozak, ki je domače predmestje v drugi polovici 19. stoletja opisal v romanu Šentpeter: »Onstran Ljubljance so pozidali ravno šentpetersko cesto mesarji s pritličnimi domovi. Na cesto so le okna in vrata, zadaj se sprostirajo razsežna dvorišča, kjer stoje prostorna gospodarska poslopja. [...] Šentpetersko predmestje je široko, meje so na poljih ob Savi. Pri Znamenju zavije vijugasta Kravja dolina do mitnice, kjer se izgublja med njivami in žitom.«⁷

Kozak predmestje opisuje tudi v delu Kresna noč: »To dolgo vrsto hiš, vseh pritličnih, je vezala neka notranja, medsebojna vez. Njih lica so nosila enake poteze, postarane in zakrknjene. Kakor družina prvega kolena so bile. Niso se še pričele razvijati, rasti, a njih temelj je bil trden in globok, okrog sebe so segale po zemlji in posestvu, da se dvignejo nekoč v višine. Tako visoko so hotele zrasti kakor cerkev, ki je zaključila dolgo cesto in je bila ponos predmestja. Kdor je stopal po dolgi, neoblikovani cesti, jo je gledal ves čas

1 Zgodovinsko območje župnije sv. Peter je poleg Šempetrskega predmestja obsegalo tudi vasi Bizovik, Hrastje, Jarše, Moste, Obrije, Selo, Spodnja Hrušica, Šmartno ob Savi, Štepanja vas, Tomačevo, Vodmat in Zgornja Hrušica.

2 *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 335. Forštat so v 20. stoletju imenovali tudi območje Poljan oziroma Poljanskega nasipa, gl. Gestrin, Zgodovinar o sebi, str. 19. Cerkev sv. Janeza Krstnika naj bi stala na območju stika današnje Vidovdanske in Trubarjeve ceste, na njenem mestu je do konca 19. stoletja stalo znamenje – po njem se imenuje današnja Znamenjska ulica.

3 Suhadolnik, *Šentpetersko predmestje*, str. 7–8.

4 Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 39, 48–49, 56–57, 76–77; Andrejka, *Strojarji na Forštat*, str. 28; prim. Kosi, *Zgodovinski atlas Ljubljane* (v pripravi).

5 Fran Viljem Lipič je bil ljubljanski mestni zdravnik v letih 1823–1834.

6 *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 335; Suhadolnik, *Šentpetersko predmestje*, str. 45; Lipič, *Topografija*, str. 168; Andrejka, *Strojarji na Forštat*, str. 27. Andrejka ugotavlja, da v drugi polovici 19. stoletja začne upadati število strojarjev, barvarjev, irharjev in izdelovalcev mil. Zanje naj bi bilo prelomno leto 1875, ko je več družin opustilo usnjarske obrate.

7 Kozak, *Šentpeter*, str. 9.

Franz Josef Sandmann: Pogled na Šempetrsko predmestje z grajskega griča, 1849 (zasebna last).

*pred seboj in čutil, da so jo ustvarile te hiše iz svoje preobilice.*⁸

V predmestju je bilo tudi več gostiln in vinotočev. Veliko obrtnikov in posestnikov hiš je imelo travnike in njive v Kravji dolini, Blatni vasi, Posavju (danes Savsko naselje) do Tomačevega in celo na Barju, gozdove pa na Golovcu.⁹ Zato je predmestje v nekaterih delih dolgo ohranjalo polkmečki značaj, medtem ko so se hkrati v drugih delih razvijali zgodnji industrijski obrati. V predmestjih so javno razsvetljavo nadomeščale redko posejane petrolejke, prav tako so bila ta območja redko deležna čiščenja cest in ulic, poletnega škropljenja, ki je preprečevalo dvigovanje cestnega prahu, tu niso izvajali. Hiše v predmestjih niso imele žlebov proti javnim ulicam in cestam, ampak sta deževnica in snežnica tekli neposredno s streh.¹⁰ Do konca 19. stoletja razpotegnjeno Šempetrsko predmestje še ni bilo povsem pomeščanjeno, vendar tudi ne več kmečko.¹¹

Strukturo stanujočih v delu Šempetrskega predmestja v posameznih segmentih razkriva raziskava Andreja Studna o stanovanjski kulturi v Ljubljani pred prvo svetovno vojno, ko je analiziral popise prebivalstva med letoma 1869 in 1910. Med pet izbranih mestnih ulic je vključil tudi dve periferni, in sicer poleg Poljanske ceste tudi Svetege Petra cesto v delu med današnjo Resljevo in Vidovdansko cesto. Za obe periferni območji je ugotavljal, da so ju poseljevali predvsem nižji sloji, za katere je bila značilna notranja, hierarhično urejena socialna struktura. Čeprav je opazna kmečka narava obeh predmestnih ulic, je delež zaposlenih v kmetijstvu sčasoma padal. Tu je bila tudi večina industrijskih obratov, kamor so hodili na delo številni stanovalci tamkajšnjih ulic.¹² Studen ugotavlja, da je bil za prebivalstvo Svetege Petra ceste značilen visok delež sorodstveno povezanih z lastnikom stanovanja, delež podnajemnikov in podnajemnic se je gibal med 20 in 30 odstotki ter bil med obravnavanimi ulicami največji. Število ljudi v gospodinjstvih je od leta 1869, ko jih je štelo 4–5, postopoma padalo, 1890 so bili trije, v popotresnem obdobju pa je večina

8 Mušič, Spremlna beseda, str. 474–475.

9 Suhadolnik, *Šempetrsko predmestje*, str. 8; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 335.

10 Ogrin, *Ljubljana pred in po potresu*, str. 43.

11 Mušič, Spremlna beseda, str. 474.

12 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 82–83.

gospodinjstev štela 2–3 člane.¹³ V primerjavi s tremi mestnimi ulicami sta obe periferni ulici imeli najmanj hišnih poslov.¹⁴ Ugotavljal je tudi, da so na cesti Svetega Petra po eni strani prevladovale družine z manj otroki, po drugi strani pa je bilo veliko ženskih samskih gospodinjstev. Pod isto streho praviloma ni živelo več generacij skupaj.¹⁵ V Šempetrskem predmestju sta živela tudi Anton Melzer (1781–1871), profesor kirurgije in porodništva na ljubljanski Mediko-kirurški šoli, in sicer od leta 1830 v hiši št. 14 (na vogalu s Prečno ulico), in ljubljanski mestni zdravnik Fran Viljem Lipič, ki je leta 1831 stanoval na naslovu predmestje Sv. Petra 2.¹⁶

HIGIENSKE RAZMERE V 19. STOLETJU

V drugi polovici 19. stoletja so se vse bolj zavedali, da na pojavnost bolezni pomembno vplivajo splošne higienske razmere. S higienizacijo mest so izboljševali zdravje ljudi, postala je pomemben dejavnik podaljševanja življenjske dobe prebivalstva. Vprašanje higiene se je integriralo tudi v diskurz medicine ter postopoma postalo neposredna, osrednja naloga medicine in zdravnikov, pa tudi države in zdravstvene politike.¹⁷ Izboljšanje higienskih razmer na ljubljanskih javnih površinah – ulicah in trgih – ter v hišah in stanovanjih je bilo odvisno od uvajanja novih sanitarnih naprav, kot sta vodovod in kanalizacija, ki sta ob izteku stoletja predstavljala moderno mestno higieno. Ko so v zadnji četrtini 19. stoletja s pomočjo mikroskopov začeli tudi v vodi odkrivati bakterije, je to pripeljalo do uvajanja centralizirane in bakteriološko nadzorovane preskrbe z vodo.¹⁸ Pomembno vlogo pri procesu higienizacije mest so odigrale nalezljive črevesne bolezni, med katerimi je imela tudi v Ljubljani predvsem kolera neposreden učinek na premike v zavedanju o pomenu neoporečne pitne vode.¹⁹

Mesto je leta 1890 vodovod dobilo najprej v mestnem jedru, kasneje so ga dograjevali predvsem v najgostejše naseljenih ulicah, leta 1897 pa se je vodovodno omrežje širilo tudi proti Vodmatu, torej čez Šempetrsko predmestje. V prvih petih letih so nanj priključili okrog 700 hiš.²⁰ V obdobju pred tem – in za velik del mestnega

prebivalstva izven porajajočega se vodovodnega omrežja tudi po tem letu – so v mestu, kot ugotavlja Studen, vladale še skorajda srednjeveške higienske razmere oziroma pravo »kraljestvo nesnage in smradu«.²¹ V delih mesta izven omrežja se je še vedno občasno širil tifus (legar), ki je podobno kot kolera povezan z neustrezno preskrbo s pitno vodo in ki je bil pred uvedbo vodovoda v mestu neprestano prisoten.²² Na težave s pitno vodo v Šempetrskem predmestju kaže tudi to, da so bili tamkajšnji obrtniki in dninarji tako v prvi epidemiji kolere v mestu leta 1836 kot med veliko epidemijo leta 1855 drugi najbolj prizadeti, saj je bilo več obolelih le še med služinčadjo v notranjem mestu.²³ Pred izgradnjo vodovoda so mestni prebivalci pitno vodo zajemali iz 305 zasebnih (hišnih) in 12 javnih vodnjakov ter studencev v okolici mesta, vodo za druge potrebe pa so dobivali iz Ljublanice. Na sto hišnih števil je bilo leta 1886 v notranjem mestu 14 vodnjakov, v Šempetrskem predmestju 30, povprečno v mestu pa 33. Le štirje javni vodnjaki so po takratnih merilih premogli »deloma dobro pitno vodo«.²⁴ V prvih analizah vode iz mestnih vodnjakov so ugotavljali, da je pogosto oporečna in zato škodljiva zdravju, sčasoma je zaradi naraščanja števila prebivalstva začelo primanjkovati.²⁵ Vzroki za onesnaženost vode v vodnjakih so bili predvsem v pronicanju fekalij v zemljo oziroma v stiku odpadnih vod s pitno vodo.

Ljubljanski mestni zdravnik Viljem Kovač (1830–1888) je leta 1875 ugotavljal, da se smrtnost v mestu zaradi nalezljivih bolezni povečuje in da so k temu prispevale prav slabe higienske razmere.²⁶ V širši sliki splošnega zdravstvenega stanja ljudi je treba na tem mestu upoštevati še vse tiste, ki so nalezljive bolezni preboleli, saj so jim pogosto ostale zdravstvene posledice, ki so pomembno vplivale na njihovo zdravje.²⁷ Kovač je enega glavnih problemov videl v neobstoječi kanalizaciji, nekatere mestne hiše so imele greznice in sodčke za fekalije, nekatere hiše pa so fekalije, odpadno vodo in druge odpadke odvajale kar v cestne kanale in po njih v Ljublanico. Nesnaga je tekla po odprtih jarkih med hišami (komunskimi ulicami); te so zidani kanali povezovali s cestnim kanalom, ki je odplake odvajal v Ljublanico. V mnogih predmestnih ulicah pa niso imeli niti cestnih ka-

13 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 96.

14 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 86.

15 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 99–100.

16 Andrejka, Strojariji na Forštat, str. 31; Keber, Ljubljanski zdravnik, str. 40.

17 Studen, Samoumevna čistoča, str. 310.

18 Prim. Tominšek Čehulič, Pili smo vodo, str. 31.

19 Keber, *Čas kolere*, str. 191–192.

20 Tominšek Čehulič, Pili smo vodo, str. 42; Šega, *Zdravstvene in higienske razmere*, str. 84.

21 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 37.

22 Šega, *Zdravstvene in higienske razmere*, str. 43–45.

23 Keber, *Čas kolere*, str. 72, 74–75, 127.

24 Tominšek Čehulič, Pili smo vodo, str. 33.

25 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 45.

26 Kovatsch, *Denkschrift*, str. 21.

27 Prim. Urlep, Današnji pogled zdravnika; Kirn, *Iz zdravstva na Kamniškem*, str. 89.

Hiše na Trubarjevi cesti, hišne št. 15, 17 in 19 (nekdanj Sv. Petra cesta 17, 19, 21 in 23) leta 1895. Zadnja hiša je gostilna Pri Jurčku. (SI ZAL LJU 342, Fototeka, A1-057).

nalov, tako da so prevladovala pogosto nepokrite greznice in gnojišča, kot je bilo na primer na Spodnji Poljanski cesti in v Šempetrskem predmestju med Kravjo dolino in cerkvijo sv. Petra. Higienške razmere so bile v predmestjih še dodatno zaostrene zaradi prisotnosti poljedelstva in živinoreje.²⁸

Na zdravje ljudi je vplival tudi način, kako so stanovali. Vlažna, zadušljiva, temna in mrzla stanovanja, v katerih so živeli nižji sloji mestnega prebivalstva, so vplivala na nagnjenost k boleznim in umrljivost. Podobno sta ugotavljala ljubljanska mestna zdravnik (fizika) v različnih obdobjih 19. stoletja – Fran Viljem Lipič²⁹ in Viljem Kovač –, pa tudi zdravnik Friedrich Keesbacher (1831–1901), vladni svetnik in zdravstveni referent pri kranjski deželni vladi. Lipič je menil, da skromne, ozke in prenapolnjene sobe, v katerih so živeli nižji in deloma tudi srednji sloji prebivalstva, še bolj spodkopavajo zdravje kot dejanska nečistoča. Med drugim je opazal, da so v Poljanskem in Šempetrskem predmestju v hišah ob rečnem obrežju polkletne prostore uporabljali za dnevni prostor in da so bile v predmestnih hišah kuhinje pogosto izpostavljene prepihu.³⁰ Pri uspešnosti zdravljenja bolnikov je zapisal, da »razliko prinaša način življenja, zlasti prehrana, način oblačenja, spanec, od vsega najbolj pa bivališče«.³¹ Zdravnik Kovač je ugotavljal, da je »večina ljudi zaradi svoje nevednosti oziroma zaradi navade iz mladosti ta-

ko zelo navajena na škodljive razmere, ki izhajajo iz njihove nezdrave nastanitve, da imajo neprimerno stanovanje, v katerem so številne pomanjkljivosti in v katerem zbolijo za boleznimi vseh vrst, za naravno naključje in neizogibno nesrečo«.³² O pomenu zdravega bivanja so pisali tudi v časopisih, kot na primer leta 1869 v *Laibacher Tagblatt*, v katerem so v zvezi z delavskimi stanovanji poudarjali, da so mračna, nezdrava in prenapolnjena prebivališča revnega prebivalstva žarišča vseh epidemij in da prebivalci najsiromašnejših predelov dočakajo najkrajšo življenjsko dobo.³³ Zdravnik Keesbacher je v devetdesetih letih 19. stoletja na ravni celotne Kranjske opazal slabo ukrepanje proti pogostim ljudskim boleznim (*Volkssseuchen*), pri čemer je vzrok videl v malomarnosti prebivalstva pri čistoči tal in zraka, urejanju kanalizacije in greznic ter preskrbi s pitno vodo. Ker je slabo prizadevnost prebivalstva opazal tudi v odnosu do javnih higienskih ukrepov, je bil prepričan, da je treba okrepiti ozavešanje ljudi o pomenu higijene.³⁴

Zavedanje o pomenu higijene se je med ljudmi širilo počasi, čeprav je o tem obstajalo nekaj medicinskih tekstov in priročnikov, ki pa so dosežali predvsem višje sloje mestnega prebivalstva. Za razumevanje, kako so ljudje dojemali in skrbeli za zdravje oziroma katere načine zdravljenja so izbirali, je pomembno tudi poznavanje tega, v kolikšni meri so pomoč iskali pri plačljivih zdravnikih in ranocelnikih. Navada zdravljenja s pomočjo uradne medicine je bila odvisna tudi od gmotne sposobnosti posameznika oziroma pripa-

²⁸ Kovatsch, *Denkschrift*, str. 24–25, 41–42; Ogrin, *Ljubljana pred in po potresu*, str. 42–43; prim. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 41–45.

²⁹ Fran Viljem Lipič je ljubljanske zdravstvene razmere opisal v treh monografijah: *Osnovne značilnosti dipsobio-statike* (1834), *Topografija Ljubljane* (1836) in *Bolezni Ljubljančanov* (1836).

³⁰ Lipič, *Topografija*, str. 150, 117.

³¹ Lipič, *Bolezni Ljubljančanov*, str. 146.

³² Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 46–47; Kovatsch, *Denkschrift*, str. 58.

³³ Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 47; Gl. *Laibacher Tagblatt*, 5. marec 1869, št. 52.

³⁴ Keesbacher, *Vorwort*, str. VII–VIII.

Gostilna Pri znamenji na križišču Trubarjeve (hišna št. 55) in Vidovdanske ceste (hišna št. 2) leta 1895. (SI ZAL LJU 342, Fototeka, A1-342).

dnosti višjim družbenim slojem.³⁵ Čeprav je bila dostopnost zdravnikov in ranocelnikov v Ljubljani bistveno boljša kot na podeželju, sta mestna zdravnik brezplačno zdravila le najrevnejše, vsi ostali so morali zdravljenje plačati. Ljudje so se tudi zato zdravili s pomočjo ljudske medicine in drugih zdravilskih pristopov, pri čemer je pomembno tudi dejstvo, da uradna medicina večji del 19. stoletja še ni bila dovolj učinkovita, tako da so ljudje svoje bolezenske težave blažili s široko paleto različnih načinov zdravljenja.³⁶

ANALIZA VZROKOV SMRTI STAROSTNIKOV V ŽUPNIJI SV. PETER

Razumevanje starosti v preteklih obdobjih je, kot ugotavlja Urška Bratož, ne le težko izsledljivo, ampak tudi izmuzljivo, saj viri, ki omenjajo ostarelo populacijo, praviloma ne omogočajo poglobljenega razumevanja.³⁷ Tudi v tokratnem pogledu na ostarelo prebivalstvo skozi prizmo bolezni oziroma vzrokov njihove smrti se pokaže pomanjkanje podatkov in omejene možnosti njihove interpretacije. Lipič pri obravnavi svojih ljubljanskih bolnikov, ki jih je zdravil leta 1828, starejše, ki so bili sicer manjšina med opisanimi bolniki, omenja z izrazi *starec*, *starček*, *šestdesetletna vdova*, *šestdesetletna nuna*, *devetinsedemdesetletni starec*, *sedemdesetletnica*, *šestdesetletni hišni gospodar*, *sedemdesetletni duhovnik*, *čevljarjeva vdova*, *stara petinšestdeset let*, *šestdesetletni vrvar*, *ki preživlja svoje tretje življenjsko obdobje*, *revna starka*, *stara več kot sedemdeset let*, *in oseminsedemdesetletna starka*. Po drugi strani so pri opisih bolez-

skih stanj posameznih bolnikov starejši omenjeni v vlogi posrednikov ljudske medicine, kot na primer *starka*, ki je z mazilom proti garjam pomagala trinajstletnemu dečku, in omemba, da so bolniku že *starke svetovale različna zunanja zdravila*.³⁸

V tem smislu so starostniki podatkovno skromno obravnavana starostna skupina tudi v uradni deželni zdravstveni statistiki s konca 19. stoletja. Na njej temelji tudi tabela zdravnika Franca Zupanca³⁹ o umrljivosti po kranjskih okrajih za leti 1889 in 1890, ki glede na starost vsebuje dve skupini starostnikov, in sicer od 60 do 70 let in nad 70 let. Iz tabele je razvidno, da je v mestu Ljubljana umrlo zelo veliko ljudi iz obeh najstarejših starostnih skupin, kar pa Zupanc povezuje predvsem s številom umrlih bolnikov v ljubljanski deželni bolnici, ki so prihajali tudi iz drugih delov Kranjske.⁴⁰ Ker pri pojavljanju posameznih bolezni takratna zdravstvena statistika ločuje le po spolu, ne pa tudi po starostnih skupinah, je treba za raziskavo vzrokov smrti starejših analizirati vpise v mrliško knjigo.⁴¹

V 19. stoletju je kronološka starost nastopila po 60. letu, kar je pomenilo tudi mejo za splošno fizično in delovno nezmožnost. Vendar pa je lahko t. i. funkcionalna starost (povezana z delovno

³⁵ Prim. Keber, *Bolezni in zdravstvo*.

³⁶ V predmarčni dobi je bila v Ljubljani in na Kranjskem razširjena homeopatija. Gl. Keber, *Bolezni in zdravstvo*, str. 339.

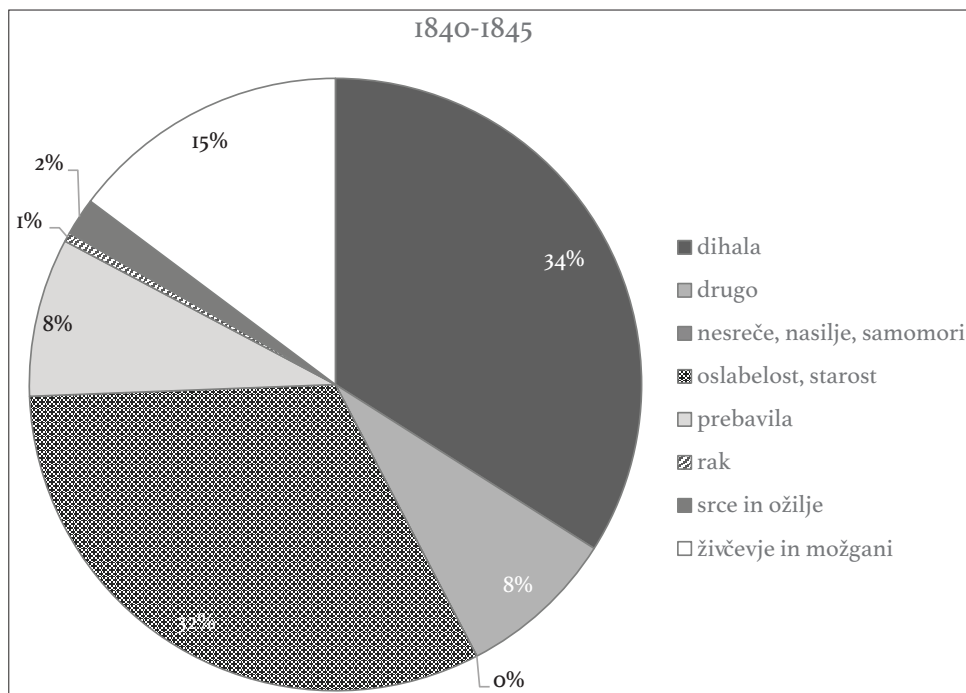
³⁷ Bratož, *Podobe starosti*, str. 22.

³⁸ Lipič, *Bolezni Ljubljančanov*; prim. Bratož, *Podobe starosti*, str. 25–27.

³⁹ Zdravnik Franc Zupanc (1853–1922) je od leta 1885 delal v deželnem sanitetnem referatu in 1889 postal deželni sanitetni referent, 1912 pa vladni svetnik. Gl. Borisov in Lisac, Zupanc, Franc.

⁴⁰ Zupanc, *Krain und seine öffentliche Gesundheit*, gl. Sterblichkeit mit Rücksicht auf die Altersstufen, Zupanc je v knjigi združil desetletne statistične podatke, str. 32–33. Prim. Šega, *Zdravstvene in higienske razmere*, str. 59.

⁴¹ Ohranjena kranjska deželna zdravstvena poročila iz zadnjih dveh desetletij 19. stoletja ne vsebujejo podrobne razdelitve pojavnosti posameznih bolezni po starostnih skupinah.

Graf 1: Vzroki smrti starostnikov (župnija sv. Peter v Ljubljani, 1840–45), $N = 203$.

nezmožnostjo) nastopila že prej.⁴² Občutje starosti je bilo pri ljudeh različno in pogosto povezano z ekonomsko-socialnimi razmerami posameznika.⁴³ Da se je obdobje starosti delilo na več faz, pa je razvidno iz Lipičeve Topografije, v kateri je visoko starost v prvi polovici 19. stoletja postavljala nad 80 let. Za razliko od uradne statistike s konca 19. stoletja je imel Lipič za Ljubljano ločene podatke tudi za to starostno skupino. V mestu naj bi v obdobju desetih let med letoma 1820 in 1829 v starosti med 80 in 90 let v povprečju umrlo 16,6 ljudi na leto, v starosti med 90 in 100 let 3,4 in v starosti več kot 100 let 0,9 človeka na leto. Zdravnik je ugotavljal, da pričakovano življenjsko dobo skrajšujejo različni škodljivi vplivi, podaljšujejo pa pozitivni vplivi. Med vplivi, ki jih ima način življenja na ljudi, je v svoji praksi največji kvarni učinek pripisoval odvisnosti od alkohola.⁴⁴ Opažal je, da alkoholiki pogosteje zbolevali za različnimi boleznimi ter da je njihovo zdravljenje dolgotrajno in manj uspešno. Lipičevi bolniki alkoholiki so le izjemoma dosegli starost 60 let in več ter jih v tej starosti navaja kot najstarejše tovrstne bolnike. Ugotavlja, da je po 60. letu za moške alkoholike največjo nevarnost pomenila kap.⁴⁵ Da je bila »zloraba žganja« v zadnjih desetletjih 19.

stoletja splošni problem povsod po Kranjskem, je ugotavljal tudi Keesbacher.⁴⁶

Raziskava⁴⁷ zajema analizo vzrokov smrti v mrliški knjigi župnije sv. Peter vseh umrlih starostnikov, starih 60 let in več, in sicer v treh petletnih obdobjih 19. in zgodnjega 20. stoletja: 1840–1845, 1875–1880 in 1900–1905. Izbrana so bila obdobja brez večjih epidemij kolere in črnih koz, saj bi sicer izredne, množične epidemične smrti prekrile siceršnje stanje bolezni v navadnih, ne-epidemičnih letih. V vseh treh izbranih petletkah so bile obravnavane bolezni kot vzrok smrti 929 starostnikov obeh spolov.⁴⁸

Zbrani podatki nam do določene mere omogočajo vpogled v obolenje starejšega prebivalstva ter razkrivajo bolezenska stanja in skupine bolezni, ki so ljudi najbolj prizadele. Med vzroki smrti so poleg bolezni pogosto navedeni različni simptomi bolezni in druga stanja, ki so povzročila smrt. Vendar pa je že Lipič ugotavljal, da so bile nekatere diagnoze dvomljive, saj so jih pogosto zapisovali mrliški ogledniki, ki niso bili vedno

42 Čeč, *Podobe starosti*, str. 14–16.

43 Prim. Bratož, *Staro telo*, str. 112; Milovan Delić, *Marasmo senile*, str. 283; Čeč, *Podobe starosti*.

44 Lipič, *Topografija*, str. 433–435, 440. Obseg in zdravstvene posledice alkoholizma je Lipič opisal v delu *Osnovne značilnosti dipsobiostatike*, str. 236–243.

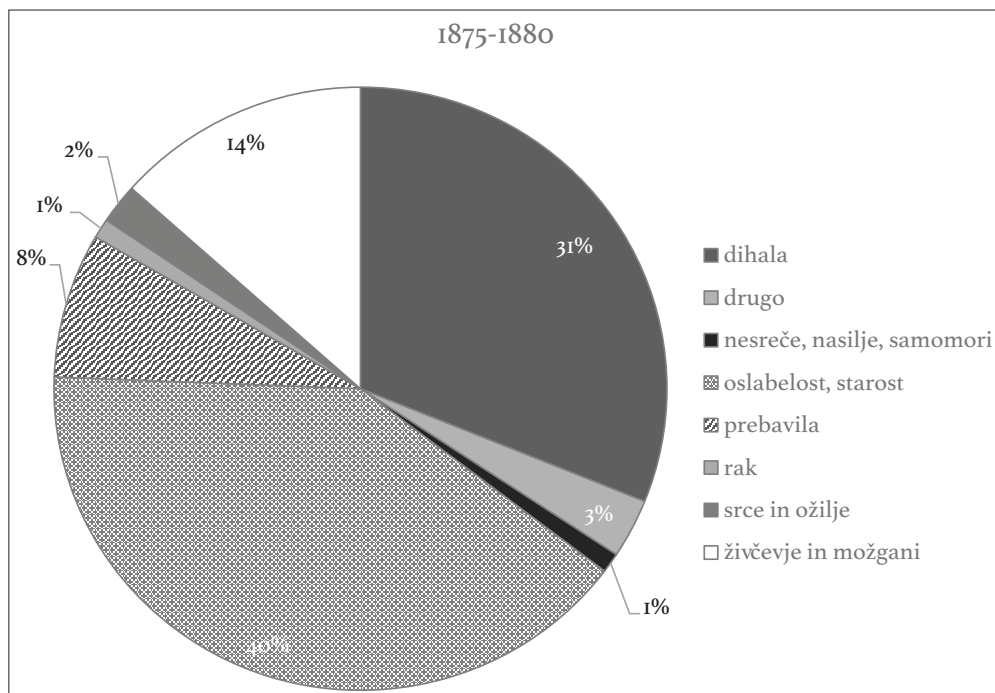
45 Lipič, *Osnovne značilnosti dipsobiostatike*, str. 49, 173–174.

46 Keesbacher, *Vorwort*, str. VIII.

47 Rezultati raziskave so bili predstavljeni v prispevku *Elders in Ljubljana in the 19th century: an analysis of the death registers from the St. Peter Parish* na mednarodni konferenci *Old Age and Ageing: Historiographic and Socio-Cultural Perspectives* v Kopru 15. novembra 2023.

48 NŠAL, *ŽA Ljubljana – Sv. Peter*, M 1840–1854, 1870–1885, 1892–1904, 1904–1914. Mrliška knjiga prvih dveh obdobji je v nemščini in gre za rubriko *Krankheit und Todesart*, mrliška knjiga zadnjega obdobja pa je dvojezična – bolezen ali vzrok smrti / *Krankheit oder Todesart*.

Graf 2: Vzroki smrti starostnikov (Župnija sv. Peter v Ljubljani, 1875–80), N = 283.

tudi zdravniki.⁴⁹ V vseh treh obdobjih je bilo v mrliško knjigo vpisanih 271 različnih vzrokov smrti, ki smo jih razdelili v 8 skupin, in sicer na bolezen dihal, starostno oslabelost, bolezen prebavil, bolezen srca in ožilja, bolezen možganov in živčevja, rak, nesreče, nasilje, samomori in drugo. Navedeni so v nemščini, latinščini ali slovenščini – slovenski izrazi so najpogostejši v zadnjem petletnem obdobju med letoma 1900 in 1905.⁵⁰

Najpogostejši vzrok smrti v vseh treh obdobjih je bila starostna oslabelost ali senilni marazem, marazem v starosti zaradi lakote, podhranjenosti in premajhnega vnosa beljakovin, pri čemer usihata maščevje in mišičje. Gre za nejasen vzrok smrti, za katerim se je verjetno skrivalo več danes znanih bolezni, ki ljudem takrat niso bile diagnosticirane.⁵¹ Starostna oslabelost se je v zapisih v mrljskih knjigah skrivala v več izrazih, in sicer *Altersschwäche*, *Entkräftung* (oslabelost), *Auszehrung* (hiranje), *Erschöpfung der Kräfte* (izčrpane moči), *kaheksija* (močna izguba telesne teže), *ostarelost* in *marasmus senilis*. V prvem obravnavanem obdobju starostna oslabelost predstavlja 32 % vseh vzrokov smrti, v drugem 40 %, v zadnjem pa 39 %. Gre za vzrok smrti, ki v vseh treh obdobjih močno izstopa in ga le v prvem obdobju rahlo prekašajo bolezen dihal. Tudi v času pred in

med petletnimi obdobji, ki so obravnavana v raziskavi, je bil to pogost vzrok smrti. Lipič je v dvajsetih letih 19. stoletja starostno oslabelost in onemoglost uvrstil v skupino življenjsko ogrožajočih stanj poleg mrtvorjenih, umorov in samomorov ter ponesrečenih. V desetletju 1820–1829 je bila v Ljubljani četrta najpogostejši vzrok smrti med vsemi umrlimi, saj so glede na Lipičeve podatke bolj kot starostno oslabele umirale le še majhni otroci (*Kinderschwäche*) in oboleli za tuberkulozo (jetika, sušica).⁵² Po drugi strani pa je Lipič starostno oslabelost prišteval med živčne, duševne bolezni, saj pravi, da je »naravni konec življenja največkrat povezan z oslabele umsko sposobnostjo [...]«. Ugotavlja, da je večina umrlih zaradi starostne oslabelosti iz najrevnejših slojev.⁵³ Zupančevi podatki tudi za desetletje 1881–1890 kažejo, da sta v Ljubljani za starostno oslabelostjo umrla letno v povprečju 102 človeka, na vsem Kranjskem pa je v tem desetletju za starostno oslabelostjo umrlo 12,7 % vseh umrlih oziroma 3,7 % prebivalstva. V tem kontekstu so zanimive tudi njegove ugotovitve, da je prebivalstvo na Kranjskem v osemletnem povprečju (1881–1888) sicer dosegalo visoko starost, saj je bila v tem obdobju Kranjska v avstrijskem kontekstu tretja najugodnejša dežela za Dalmacijo in Goriško z Gradiško.⁵⁴

Drugi najpogostejši vzrok smrti so bile bolezni dihal, ki so v prvem obdobju obsegale največ,

49 Lipič, *Topografija*, str. 419.

50 Pri razumevanju starih poimenovanj bolezni smo si pomagali s slovarji 19. stoletja, z *Wiener Krankheiten-Lexikon* (Österreichische Gesellschaft für Genealogie) in *Liste historischer Krankheitsbezeichnungen* (wikipedia).

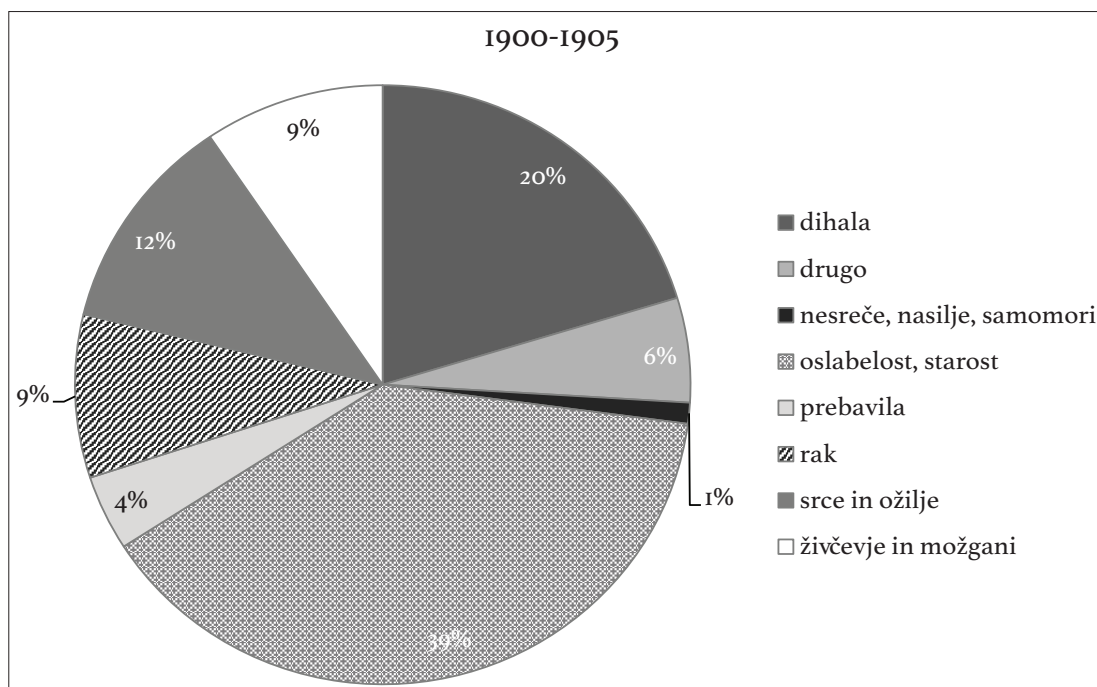
51 Milovan Delić, *Marasmo senile*, str. 281–284.

52 Lipič, *Topografija*, str. 414–415.

53 Lipič, *Topografija*, str. 236.

54 Zupanc, *Krain und seine öffentliche Gesundheit*, str. 71–73.

Graf 3: Vzroki smrti starostnikov (župnija sv. Peter v Ljubljani, 1900–1905), N = 443.

34 %, vseh vzrokov smrti, v drugih dveh petletkah pa so bile z 31 % in 20 % na drugem mestu. Med njimi se najpogosteje pojavlja tuberkuloza ali jetika (*Lungenschwindsucht*), nato pljučnica, pljučni edem, astma, bronhitis in težko dihanje. Lipič je v svojem času tuberkulozi pripisal šestino vseh smrti, za pomembnega povzročitelja smrti pa je imel tudi prehlad, saj je na osnovi mesečnih opazovanj ugotavljal, da je umrljivost največja pozimi in spomladi, nanjo pa vplivajo nenadne temperaturne spremembe, ki jih ima za najpogostejši vzrok smrti.⁵⁵ Po Zupančevih podatkih je za tuberkulozo v Ljubljani v obdobju 1881–1890 v desetletnem povprečju na leto umrlo 241 ljudi, v tem obdobju je med vsemi boleznimi na Kranjskem terjala največ žrtev.⁵⁶

Pri ostalih vzrokih pogostost v vseh treh obdobjih ni več tako enakomerna. Tretje najpogostejše bolezni v prvih dveh obdobjih so bolezni možganov in živčevja s 15 % in 14 %, ki pa jih v zadnjem obdobju 1900–1905, ko predstavljajo le še 9 % in se izenačijo s kapjo, na tretjem mestu z 12 % že prehitijo bolezni srca in ožilja. Pri boleznih možganov in živčevja se daleč najpogostejše pojavlja možganska kap oziroma apopleksija (*Schlagfluss, Schlaganfall, Nervenschlag*), ostalo so druga možganska obolenja – vnetja, otekline in pretresi.

Sledijo bolezni prebavil, ki v prvih dveh obdobjih zajemajo 8 % vseh smrti, v zadnjem ob-

dobju pa le še 4 %. Tu gre za različna obolenja – od prebavnih težav in kronične driske do vnetja črevesja, vodenice in kile. Bolezni srca in ožilja so v prvih dveh obdobjih na 2 % vseh vzrokov smrti, v zadnjem obdobju, na začetku 20. stoletja, pa že narastejo na 12 %. Med njimi prevladujejo bolezni, kot so slabo srce, srčna napaka, srčni krč, anevrizma, srčna kap in »otrpenje srca«. Rak se v prvih dveh obdobjih pojavlja v 1 %, v zadnjem obdobju pa naraste na 9 %. Gre za različne vrste raka, najpogostejše so odkrili rak maternice in želodca, drugi so bili rak požiralnika, nosu, jeter, grla, jezika, črevesja in prostate, pogosto pa vrsta raka ni določena.

Skupina vzrokov smrti, ki so jih povzročile nesreče, nasilje in samomori, je v prvem obdobju pod enim odstotkom, v drugih dveh pa se giblje pri 1 % vzrokov smrti. Med nesrečami so na primer utopitev v Ljubljani, padec po stopnicah in smrt na železniških tirih. Pri nasilnih dejanjih najdemo vbod z nožem in izkrvavitev, med samomori obešenje in rezanje žil. Lipič za obdobje 1820–1829 ugotavlja v mestnem povprečju na leto 13 nesreč s smrtnim izidom in skupaj letno 2,3 umora in samomora,⁵⁷ Zupanc pa v osmih letih (1881–1888) 31 samomorov.⁵⁸ Ker za Ljubljano ne poznamo deleža samomorilcev iz starejše populacije, so tem bolj dragoceni podatki Milana Kirna za kamniško območje, kjer je bilo med samomorilci v obdobju 1881–1940 13 % starih 65 let in

⁵⁵ Lipič, *Topografija*, str. 230–231, 413.

⁵⁶ Zupanc, *Krain und seine öffentliche Gesundheit*, str. 61.

⁵⁷ Lipič, *Topografija*, str. 414–415.

⁵⁸ Zupanc, *Krain und seine öffentliche Gesundheit*, str. 87.

več, med njimi so bili predvsem preužitkarji in vdovci.⁵⁹ V zvezi s samomori je treba upoštevati, da statistični podatki najverjetneje niso zanesljivi, saj so bili samomori zaradi stigme pomanjkljivo beleženi in pogosto zamolčani.⁶⁰

V skupini drugo so vsi ostali in tudi neznani vzroki smrti, ki nam jih ni uspelo uvrstiti v nobeno skupino, kot so nalezljive bolezni tifus in sifilis (*tabes dorsalis*), vročine, krči, šen, alkoholizem, hernija in kostna tuberkuloza, ter ne nazadnje zapisi, ki ne vsebujejo vzroka smrti, kot je »sodni pregled trupla« (*gerichtlich beschaut*).

Pri določanju skupin bolezni smo sledili modernemu razvrščanju bolezni in stare zapise bolezni poskušali uvrstiti v opisane skupine. Ker gre za opazovano obdobje, ki se začne v predmarčni dobi in končuje leta 1905, je za ta čas značilen tudi precejšen razvoj medicine in sorodnih naravoslovnih znanosti, kar je verjetno vsaj v zadnjem opazovanem obdobju že vplivalo tudi na zapise vzrokov smrti v mrliške knjige. Na analiziranem vzorcu odstopa predvsem zadnja petletka, ko se razlike kažejo pri povečanju deležev pri boleznih srca in ožilja in predvsem pri pogostosti več oblik raka. Če ljubljansko analizo primerjamo s podobno za mesto Koper, ugotovimo, da je v prvih dveh obdobjih, torej v letih 1840–1845 in 1875–1880, v obeh mestih med vzroki smrti visok delež starostne oslabelosti, sledijo bolezni dihal, bolezni možganov in živčevja ter bolezni prebavil. Enak delež (okrog 1 %) dosežejo smrti zaradi nesreč in nasilja.⁶¹

ZAKLJUČEK

V raziskavi smo zbrane statistične podatke o vzrokih smrti med starostniki poskušali umestiti predvsem v higiensko-zdravstvene in stanovanjske razmere prebivalcev Šempetrskega predmestja, ki so predstavljali večino prebivalstva te župnije. Sicer skromne omembe ostarelih bolnikov v zapisih ljubljanskih in deželnih zdravnikov kažejo predvsem na to, da so imeli slabe higienske razmere in neprimernost stanovanj za pomembna vzroka pri obolevanju ljudi, njuno izboljšanje pa naj bi pomembno prispevalo k dolgoživosti prebivalstva.

Prikaz najpogostejših vzrokov smrti ostarelega dela predmestnega prebivalstva pokaže skupine bolezni, za katerimi so najpogostejše umirali – poleg starostne oslabelosti so prevladovala še bolezni dihal, bolezni možganov in živčevja ter bolezni prebavil. Med tremi petletnimi časovnimi ob-

dobji odstopa tretje med letoma 1900 in 1905, ko se vzorec najpogostejših vzrokov smrti nekoliko spremeni, saj se pomembno poveča delež bolezni srca in ožilja ter umiranje za rakom. Prikaz najpogostejših vzrokov smrti kaže tudi na časovne spremembe med opazovanimi petletnimi obdobji tako pri pojavnosti določenih tipov bolezni kot pri njihovem prepoznavanju in odkrivanju. Številna vprašanja pa ostajajo neodgovorjena, med njimi predvsem vpliv socialnega položaja starostnikov na njihovo življenjsko dobo oziroma kako sta poklic in družbeni položaj, ki sta pogojevala način življenja ljudi v 19. stoletju, vplivala na njihovo zdravje in dolgoživost.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru projekta *Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete* (J6-2572) in programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052), ki ju sofinancira ARIS.

Raziskovalni podatki so na voljo pri avtorici.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA Ljubljana – Sv. Peter, Matične knjige, M 1840–1854, 1870–1885, 1892–1904, 1904–1914 (dostopno na <https://data.matricula-online.eu>)

OBJAVLJENI VIRI

Keesbacher, Friedrich: Vorwort. V: Franz Zupanc: *Krain und seine öffentliche Gesundheit vom Jahre 1881 bis inclusive 1890 mit besonderer Berücksichtigung des Jahres 1890*. Laibach: Verlag von Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1893.

Kovatsch, Wilhelm: *Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach und Vorschläge zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe*. Ljubljana: Ig. V. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1875.

Lipič, Fran Viljem: *Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, popre zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Lipič, Fran Viljem: *Osnovne značilnosti dipsobiostatike – zlorabe alkohola oziroma na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstavitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2005.

Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znan-

⁵⁹ Kirn, *Iz zdravstva na Kamniškem*, str. 70.

⁶⁰ Remec, *Epidemija samomorov*, str. 13–14.

⁶¹ Bratož, *Staro telo*, str. 109–110.

stveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

Zupanc, Franz: *Krain und seine öffentliche Gesundheit vom Jahre 1881 bis inclusive 1890 mit besonderer Berücksichtigung des Jahres 1890*. Laibach: Verlag von Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1893.

LITERATURA

Andrejka, Rudolf: Strojari na Forštatu. Donesek k zgodovini obrtov v stari Ljubljani. *Kronika slovenskih mest* 4, 1937, št. 1, str. 27–31.

Borisov, Peter in Lisac, Ljubomir: Zupanc, Franc (1853–1922). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi882764/#slovenski-biografski-leksikon>

Bratož, Urška: Podobe starosti v ljudski in uradni medicini 19. stoletja. *Glasnik SED* 63, 2023, št. 2, str. 22–30.

Bratož, Urška: Staro telo: medicinski pogled 19. stoletja. *Corpus, Carnalitas: o tijelu i tjelesnosti u povijesti na Jadranskom prostoru = the body and corporality in the history of the Adriatic* (ur. Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić-Vekić). Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, Filozofski fakultet, Pazin: Državni arhiv, 2023, str. 102–114.

Čeč, Dragica. Podobe starosti v začetku 19. stoletja. *Starost – izzivi historičnega raziskovanja* (ur. Mojca Šorn). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, str. 11–33.

Gestrin, Ferdo: Zgodovinar o sebi: akademik prof. dr. Ferdo Gestrin. Hiša mojega očeta. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 19–23. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616182706>

Keber, Katarina: Bolezni in zdravstvo v predmarčni Ljubljani v korespondenci Franca Franza in barona Erberga. *Podobe bidermajerske Ljubljane* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, 2025. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610508984_12

Keber, Katarina: Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju. Ljubljana: Založba ZRC, 2007. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610504436>

Keber, Katarina: Ljubljanski zdravnik Fran Viljem Lipič in preteča epidemija kolere leta 1831. *Kronika* 52, 2004, št. 1, str. 35–44.

Kirn, Milan: *Iz zdravstva na Kamniškem: spremljanje smrtnosti in rojevanja po matičnih knjigah 1881–1940*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1997.

Korošec, Branko: *Ljubljana skozi stoletja. Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.

Kozak, Juš: *Šentpeter*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.

Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga (ur. Roman Savnik). Ljubljana: DZS, 1971.

Milovan Delić, Iva: Marasmo senile u Puli 1910. i 1915.: mortalitet nasuprot »morbidity«*». Epidemije in zdravstvo: zgodovinski pogled* (ur. Katarina Keber). Ljubljana: Založba ZRC, 2024, str. 281–303. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610508090_10

Mušič, Janez: Spretna beseda. V: Juš Kozak: *Šentpeter*, str. 473–514.

Ogrin, Gustav: Ljubljana pred in po potresu. *Kronika slovenskih mest* 2, 1935, št. 1, str. 40–47.

Remec, Meta: Epidemija samomorov? Odmevi na naraščanje stopnje samomorilnosti na Slovenskem v 19. in 20. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, 2023, št. 1, str. 8–41. DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.63.1.01>

Studen, Andrej: *Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Institutum studiorum humanitatis, 1995.

Studen, Andrej: Samoumevna čistoča telesa nekoč in danes. V: Georges Vigarello: *Čisto in umazano; telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba *cf, 1999, str. 291–313.

Suhadolnik, Jože: *Šentpetersko predmestje: zgodovinski in arhitekturni oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana: Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2017.

Šega, Judita: *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895–1910)*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1994.

Tominšek Čehulič, Tadeja: Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa. *Zgodovina za vse* 4, 1997, št. 1, str. 31–54.

Urlep, France: Današnji pogled zdravnika splošne medicine na Lipičevo prakso in njegove bolnike. V: Fran Viljem Lipič: *Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, popre zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007, str. 31–46.

SPLETNI VIRI

Familia Austria:

Wiener Krankheiten – Lexikon

<https://www.familia-austria.at/index.php/forschung-und-service/kronlaender-seiten/78-oesterreichische-laender/niederoesterreich/464-wiener-krankheiten-lexikon>

Wikipedija:

Liste Historischer Krankheitsbezeichnungen

https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_historischer_Krankheitsbezeichnungen

SUMMARY

Ljubljana's Elderly in the Nineteenth Century. Mortality in the Case of Šempeter Suburbs

The article analyses factors associated with mortality in the elderly during three five-year periods of the nineteenth and early twentieth centuries in the area of the St Peter parish, also known as Šempeter Suburbs, in Ljubljana. It presents physicians' approach towards elderly patients, as well as the status of public hygiene in the city and particularities of the area under discussion. The Šempeter suburban area was the closest to the inner city both geographically and socially. It was home to many cottage industries, housing butchers, innkeepers, bakers, masons, merchants, weavers, shoemakers, dyers, tanners, as well as leather and wash-leather makers. Until the very end of the nineteenth century, this sprawling area had not yet become completely urbanized, yet it was no longer entirely rural.

The records of Ljubljana's city and Carniolan provincial physicians Fran Viljem Lipič, Viljem Kovač, Friedrich

Keesbacher, and Franc Zupanc linked the issue of urban hygienization or, more specifically, the establishment of drinking water supply system, sewage disposal, and appropriate housing conditions to a declining morbidity and increasing life expectancy of the population. Sanitary conditions in Ljubljana's streets as well as homes began to improve in the last decades of the nineteenth century with the introduction of the water supply and sewage system, heralding the advent of modern public hygiene at the end of the century.

The presentation of the most common factors associated with mortality among the elderly in Šempeter Suburbs reveals groups of diseases that most often resulted in death—alongside the prevailing age-related decline (*marasmo senile*), the common causes of mortality were respiratory diseases, brain and nervous system diseases, and gastrointestinal diseases. Among the three five-year periods—that is, 1840–45, 1875–1880, and 1900–1905—the last one stands out, during which the pattern of the most common causes of mortality slightly changed, with a considerable rise in cardiovascular diseases and cancer-related deaths.

ALEŠ GABRIČ*

Pionirsko obdobje nogometa v Novem mestu po ustanovitvi SK Elan leta 1922

IZVLEČEK

Organizirano igranje nogometa v Novem mestu se je začelo leta 1922, ko je bil ustanovljen Sportni klub Elan. Razvijal je več športnih panog, poleg nogometa še atletiko, tenis, plavanje, hazeno itd. Preden so lahko odigrali prvo uradno nogometno tekmo, so morali ustvariti pogoje za delovanje nogometne sekcije, nabaviti športno opremo in stadion na Loki prilagoditi za nogometne tekme. Nogomet je bil najpopularnejši med srednješolsko mladino in študenti. V prvih letih so igrali večinoma prijateljske tekme s klubi iz Ljubljane, od konca dvajsetih do sredine tridesetih let pa so tekmovali v drugem rangu Ljubljanskega nogometnega podsaveza. Ker je bilo tovrstno udejstvovanje vedno dražje, so iz tekmovalnega sistema izstopili. Sportni klub Elan je organiziral tudi širše zasnovane športne dneve, s katerimi je skrbel za popularizacijo športa v mestu, in kulturno zabavne prireditve, ki so v Sokolskem domu popestrile družabni utrip meščanov.

KLJUČNE BESEDE

nogomet, Novo mesto, SK Elan, društvo, športne aktivnosti, družabni dogodki

ABSTRACT

THE PIONEERING PERIOD OF FOOTBALL IN NOVO MESTO FOLLOWING THE
ESTABLISHMENT OF ELAN SPORTS CLUB IN 1922

Organized football in Novo Mesto began with the establishment of Elan Sports Club in 1922. Alongside football, the association developed a variety of sports, such as athletics, tennis, swimming, Czech handball, and so on. Before it could hold their first official football match, the club needed to create conditions necessary for the operations of the football section, purchase sports gear, and adapt the stadium at Loka to host football matches. Football was most popular among highschoolers and students. In the first years, they mostly played friendly matches with clubs from Ljubljana, and between the end of the 1920s and mid-1930s, they competed in the second division of the Ljubljana Sub-Association League. As the costs became increasingly burdensome, the team decided to leave the competition system. Elan Sports Club also organized sports days to popularize sporting activities in the city, and in the Sokol cultural centre hosted cultural and entertainment events that enriched the city's social life.

KEY WORDS

football, Novo Mesto, Elan Sports Club, association, sports activities, social events

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, ales.gabric@inz.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4376-6343>

UVOD

»Na občnem zboru dne 19. februarja se je ustanovil v Novem mestu splošen sportni klub 'Elan'. Namen kluba je gojiti vse panoge sporta ter tako vzbuditi zanimanje za sport na Dolenjskem. Z žalostjo moramo beležiti, da Dolenjska spi v sportnem oziru, da nima niti enega sportnega kluba. Zato naj bi bil novoustanovljeni sportni klub reprezentant in pospeševatelj celokupnega športa na Dolenjskem. Dokazati je treba, da sport ni nikaka mestna razvada in brezmiselno zapravljanje časa, kot to marsikdo misli. Sistematično gojenje telesnih sil s sodelovanjem duha, premišljena igra, vztrajnost, odločnost in stremljenje po zmagi, to je bistvo vsakega krepkega individua, vsakega krepkega naroda. Da klub doseže svoj namen.«¹

S temi besedami se je začelo poročilo o ustanovitvi športnega kluba v Novem mestu; 15. marca 1922 ga je objavila revija *Sport*, ki je izhajala v letih 1920–1922 v Ljubljani. Pod poročilom je bil podpisan »odbor« družstva, ki je v reportaži precej pretiraval, ko se je predstavil kot prvi športni klub na Dolenjskem. Novo mesto je že imelo telesno-kulturno tradicijo, a vanjo niso sodile dejavnosti, s katerimi naj bi se po predvidevanjih odbora ukvarjalo novo društvo: lahka atletika, nogomet, tenis, plavanje, veslanje, zimski športi itd. Tedaj najbolj znani novomeški telovadci so bili člani Sokola, ki so domovali v prvem slovenskem Narodnem domu, ki so ga v Novem mestu odprli leta 1885. Telovadnico so si uredili v delu nekdanjega kapucinskega samostana. »Telovadnega orodja je bilo dovolj« in »za vadbo podnevi je bila telovadnica še kar udobna,« se je spominjal Leon Štukelj,² ki je leta 1924 v Novo mesto prinesel prvi jugoslovanski olimpijski medalji. V mestu je že deloval Klub dolenjskih kolesarjev, poleg tega pa tudi (čeprav še brez rezultatov) društvi, ki ju je – kot bomo videli – nasledil Sportni klub Elan. Tega so se zavedali tudi v Ljubljanski nogometni podzvezi (LNP), predhodnici današnje Nogometne zveze Slovenije, saj so v isti številki *Sporta* zapisali: »Vidašk' v Novem mestu je izpremenil ime v S. K. Elan.« Dodali so še, da je Elan že vplačal članarino za članstvo v nogometni zvezi za leto 1922.³

Začetki nogometnega kluba Elan v Novem mestu (danes NK Krka) torej niso zaviti v meglince ali obdani z miti, kot velja za nekatere starejše nogometne klube v Sloveniji in za začetke

nogometa pri nas. Del tega je v pregledih razvoja Nogometne zveze Slovenije spregledan, ker so se z nogometom prva ukvarjala nemška društva, ki so po prvi svetovni vojni zamrla. Starejše kot dokumentirana letnica ustanovitve prvega slovenskega nogometnega kluba v Ljubljani leta 1911, katerega nasledstvo si prisvajata dva ljubljanska kluba, so tudi sledi te športne discipline v letnih poročilih nekaterih gimnazij na Slovenskem, saj so bili mladi srednješolci med poglavitnimi promotorji nove športne dejavnosti. Nekateri nogometni klubi se v iskanju tradicije sklicujejo na letnico ustanovitve, ki je po ohranjenih virih ni mogoče potrditi, na kar je bilo v strokovni literaturi že opozorjeno.⁴

Za razliko od njih so začetki novomeškega nogometa zabeleženi z zapisnikom ustanovnega občnega zbora in prvih odborovih sej v letu 1922, kar nam omogoča odličen vpogled v težave, s katerimi se je srečevalo še prenekatero športno društvo v nelahkem pionirskem obdobju svojega delovanja. Zvezek *Zapisnik. S.K. »Elan«*, ki je osnova za prvi del tega prispevka, je bil v preteklosti že večkrat citiran v priložnostnih reportažah ali publikacijah ob obletnicah društva.⁵ Danes sicer velja za izgubljenega, saj so se sledi za njim in še delom arhiva iz pionirskih časov novomeškega nogometa verjetno izgubile med renovacijami novomeškega stadiona Portoval in klubskih prostorov v začetku tega stoletja. Na srečo pa je celoten zvezek in del drugih dokumentov pred tem skeniral dolgoletni član kluba in nato vaditelj mlajših selekcij Andrej Primc ter jih ob pripravi obsežne monografije ob stoletnici nogometa v Novem mestu⁶ posredoval soavtorjem dela.⁷ Vir z bogato vsebino sporoča več kot le običajne reportaže o začetkih športne dejavnosti v določenem okolju. Posreduje nam tudi vpogled v družabno okolje in socialno strukturo ljudi, zagnanih za novosti, ter nakazuje probleme, s katerimi so se srečevali zagovorniki novotarij, in ovire, ki so jih morali premagati, da so sploh lahko začeli z resno vadbo.

Ko je bil ustanovljen SK Elan, ki je velik del pozornosti posvetil nogometu, je Novo mesto razpolagalo s sila skromno športno infrastrukturo

1 *Sport*, 3, št. 5, 15. 3. 1922, str. 36, Občni zbor S. K. »Elan«, Novo mesto.

2 Štukelj, *Mojih sedem*, str. 31.

3 *Sport*, 3, št. 5, 15. 3. 1922, str. 38, Službene objave L. N. P.

4 Več o tem v: Dobovšek, *Kulturni*, str. 17–35.

5 Glej časopisno reportažo v *Dolenjskem listu* leta 1981 (Budja, Samo deset let mlajši od Hajduka) ali brošuri ob 70-letnici kluba, ko se je imenoval Studio D (*Nogometni klub Studio D Novo mesto*, str. 1–2, 4), in ob njegovi 90-letnici, ko je že nosil današnje ime (*Devetdeset let nogometnega kluba Krka*, str. 2–3, 5).

6 *100 let nogometnega elana ob Krki*. Novo mesto: Nogometni klub Krka, 2022.

7 V nadaljevanju bo ta vir citiran po zapisu na naslovni strani zvezka: *Zapisnik. S.K. »Elan«*.

ro. Sokolski telovadci so imeli na voljo primerne pogoje za telovadbo, športi, ki so se razvijali pod milim nebom, pa se v Novem mestu pred prvo svetovno vojno še niso uveljavili. Sokoli so si uredili tudi zunanje letno telovadišče na sejmišču, ki je bilo na Loki, tik ob reki Krki in streljaj od železniškega mostu. Njegova prvotna podoba je ohranjena na fotografijah, posnetih 10. avgusta 1913, ko je ob proslavljanju 25-letnice novomeškega Sokola na njej potekal velik sokolski zlet. Slovenska sokolska zveza je ob tem priredila izlet svojih članov v Novo mesto, med gosti pa so bili tudi sokoli iz Hrvaške, Srbije in Češke. »Še večji, še impozantnejši bi bil lahko narodni praznik, da nam ni nagajalo skrajno neugodno vreme,« je zapisal poročevalec *Slovenskega naroda*; ta kar ni mogel prehvaliti mesta, ki se je v pričakovanju spektakla odelo v rože in zastave. »Telovadišče na Loki je bilo pripravljeno tako, da so v hrib zarežali sedeže drugega za drugim, prostora za blizu 1000 sedežev,« je prvi novomeški stadion, ki so ga med svetovnima vojnoma uporabljali tudi novomeški nogometaši, opisal dopisnik s sokolske svečanosti. Množično prireditev združenih sokolskih čet na Loki, ki jo je vodil načelnik Slovenske sokolske zveze Viktor Murnik, si je po ocenah ogledalo več kot 2000 ljudi.⁸ Leon Štukelj je v južnoslovanskem navdušenju po balkanskih vojnah z največjim žarom opazoval prihod sokolske vrste Dušan Silni iz Kraljevine Srbije.⁹

Na Loki je bilo tudi majhno drsališče, ki so ga v mrzlih zimskih dneh uporabljali meščani, a je bilo slabo vzdrževano ter ni omogočalo razvedrila in športne aktivnosti večjemu številu ljudi.¹⁰ V poletnih mesecih pa je Loka bolj privabljala plavanja večje in družbe željne ljudi na mestno kopališče. Vsekakor skromna ponudba za mladino, ki se je navduševala nad razvijajočimi se športi različnih zvrsti.

USTANOVNA SKUPŠČINA IN IZBIRA IMENA DRUŠTVA

Ljubitelji nogometa so začeli o organiziranem delovanju premišljevali šele v letih po koncu prve svetovne vojne. Tako rekoč iz nič sta bili v Novem mestu osnovani dve športni društvi, ki naj bi začeli razvijati novomeški nogomet. Pobuda za ustanovitev že omenjenega športnega kluba Vidašk je izšla iz študentskih krogov in dijaških

vrst, dovoljenje za delovanje pa je od pokrajinske uprave prejel 3. avgusta 1921.¹¹ Še največ nam o klubu pove izkaznica enega prvih članov, študenta farmacije Josipa Medica. Iz nje je razvidno, da je bil predsednik društva Stanko Šproc, študent na filozofski fakulteti v Zagrebu, tajnik pa Drago Pleiweis.¹² Šlo je torej predvsem za angažirane študente, ki so poskušali v času študijskih počitnic, ko so bili v domačem mestu, čim bolj razgibati družbeno dogajanje v njem. Šproca najdemo tudi na fotografiji, ki je nastala leto pred tem ob odprtju 1. umetniške razstave v Novem mestu 26. septembra 1920, na kateri so ob pokrovitelju razstave Rihardu Jakopiču ovekovčeni mladi razstavljavci in organizatorji prireditve, od študentov in športnikov tudi Leon Štukelj.¹³ Vidašk se je že v letu ustanovitve včlanil v Ljubljansko nogometno podzvezo, saj ga je ta ob koncu leta 1921 štela kot svojega polnopravnega člana.¹⁴ Skopo gradivo pa ničesar ne poroča o morebitni športni aktivnosti društva.

Še manj kot o športnem klubu Vidašk je znana o drugem društvu, ki je načrtovalo vzpostavitev nogometne ekipe v Novem mestu. Po imenu Soča bi lahko sklepali, da so ga ustanovili primorski emigranti, saj so bila imena, kot sta Soča ali Primorje, značilna prav za društva primorskih emigrantov. Na novomeški gimnaziji so že ob vstopu Italije v vojno leta 1915 in delni evakuaciji prebivalstva z obmejnega območja zaznali porast števila dijakov, ki je šel tudi na račun primorskih emigrantov.¹⁵ Trend se je nadaljeval po koncu vojne, ko je Primorska prišla pod Italijo in se je veliko Slovencev izselilo v Kraljevino SHS. Ker Soče ne najdemo niti v katastru društev novomeških oblasti niti na seznamu klubov Ljubljanske nogometne podzveze, lahko sklepamo, da pobudnikom ustanovitve kluba ni uspelo izpeljati registracije društva.

Skopi drobci nakazujejo, da so se ideje za igranje nogometa v Novem mestu porajale med dijaško in študentsko generacijo. Študenti so se z njim seznanjali v mestih študija, kjer so že delovali nogometni klubi, in se srečali s številnimi novotarijami, ki jih v domačem kraju še ni bilo. Med dijaško mladino pa ne gre spregledati priseljenec iz Primorske, ki so prinašali italijanski vpliv, kjer je priljubljenost nogometa hitro naraščala. Člani obeh društev so se pri svojih prvih korakih

⁸ *Slovenski narod*, 46, št. 183, II. 8. 1913, str. 3, Sokolsko slavlje v Novem mestu. Glej tudi: Komelj, *Devetdeset let*, str. 27–29, 38.

⁹ Štukelj, *Mojih sedem*, str. 30.

¹⁰ *Dolenjec*, I, št. 6, 10. 2. 1906, str. 4, Drsališče v Novem mestu.

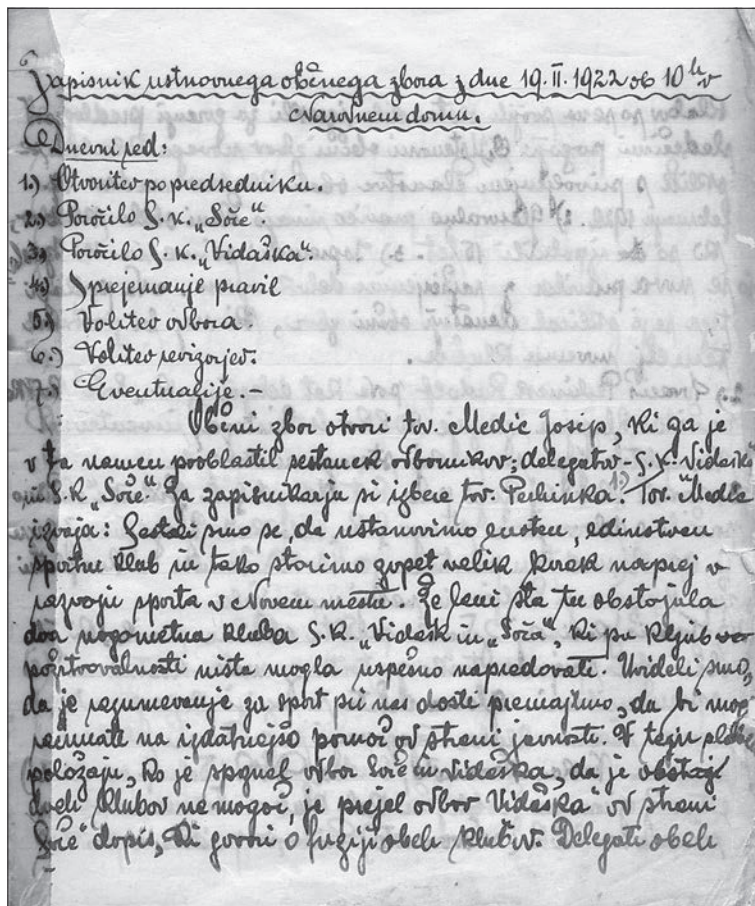
¹¹ SI ZAL, NME 003, š. M 15, Društveni kataster, str. 127.

¹² Članska izkaznica objavljena v: *Nogometni klub Studio D Novo mesto*, str. 5, in Gabrič, *Od prvih začetkov*, str. 17.

¹³ 100 let novomeške pomladi. Dosegljivo na: 20. 1. 2025).

¹⁴ *Sport*, 2, št. 49–50, 31. 12. 1921, str. 377, Izredna glavna skupščina L. N. P.

¹⁵ Dodič, *Dvesto petindvajset let*, str. 121.

Zapisnik ustanovnega občnega zbora
19. februarja 1922 (AA, Zapisnik.
S. K. »Elan«).

srečevali z velikimi težavami in kmalu uvideli, da bo v Novem mestu težko postaviti na noge že eno nogometno ekipo, kaj šele dve. Zato so se 19. februarja 1922 zbrali na skupnem občnem zboru v Narodnem domu z namenom, da bi v enem športnem društvu združili vse sile, ki so bile na voljo. Ustanovni občni zbor je otvoril Josip Medic, ki so ga za vodenje pooblastili odborniki obeh društev, Vidaška in Soče, z besedami: »Sestali smo se, da ustanovimo enoten, edinstven športni klub in tako storimo zopet velik korak naprej v razvoju športa v Novem mestu. Že lani sta tu obstajala dva nogometna kluba, SK 'Vidašk' in SK 'Soča', ki pa kljub požrtvovalnosti nista mogla uspešno napredovati. Uvideli smo, da je razumevanje za šport pri nas dosti premajhno, da bi mogli računati na izdatnejšo pomoč od strani javnosti. V tem slabem položaju, ko je spoznal odbor Soče in Vidaška, da je obstoj dveh klubov nemogoč, je prejel odbor Vidaška od Soče dopis, ki govori o fuziji obeh klubov. Delegati obeh klubov so se na svojih sestankih izrekli za gorenji predlog pod sledečimi pogoji: 1.) Ustanovni občni zbor novega kluba se skliče s privoljenjem članstva obeh klubov na dan 19. februarja 1922. 2.) Glasovalno pravico imajo člani obeh klubov, ki so izpolnili 15 let. 3.) Spremeni se ime in 4.) Izdajo se nova pravila z razširjenim delokrogom. Na podlagi tega se je

sklical današnji občni zbor, ki naj bi postavil temelj novemu klubu.«¹⁶

Iz poročil predstavnikov obeh društev je razvidno, da sta razpolagali le z nekaj žogami in pari nogometnih čevljev ter nekaj gotovine. Vse skupaj ni zadoščalo niti za opremo ene ekipe. Pri obravnavi predloga pravilnika, ki ga je predstavil gimnazijec Bogo Skalicky, se je debata najbolj razživela o imenu kluba. Med predlogi Krka, Novo mesto, DSK (Dolenjski športni klub) in še čim se je večina izrekla za ime Krka. V skladu z uveljavljeno društveno zakonodajo so se dogovorili, naj se imetje društva v primeru »razpusta depotira pri Mestni hranilnici novomeški, dokler se ne ustanovi nov klub s sličnim namenom«. Ob koncu ustanovnega občnega zbora so bile volitve, na katerih je bil za predsednika izvoljen Josip Medic in za tajnika Bogo Skalicky, ob njiju pa še šest odbornikov. Medic se je zahvalil in dejal, da se zaveda težkih nalog, ki jih čakajo, ter se že vnaprej opravičil, ker mu »ne bo mogoče, do počitnic radi študija tako delovati, kakor bi lahko, če bi bil v Novem mestu«.¹⁷

¹⁶ AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik ustanovnega občnega zbora z dne 19. II. 1922 ob 10^h v Narodnem domu.

¹⁷ Prav tam. Priimek Skalicky se v virih pojavlja v dveh zapisih, kot Skalicky in Skalicki. V članku bom navajal originalni zapis Skalicky, kot ga je v Novo mesto prinesel

Tovrstna težava ni bila zgolj specifična enega mesta in ene dejavnosti, temveč je bila v času slabših transportnih povezav splošna značilnost. Aktivnost društev, v katerih so bili močnejše angažirani dijaki in študenti, je pogosto nihala; intenzivnejša je bila v času počitnic, povsem usahnila pa je ob preselitvi večjega števila agilnih članov na študij v univerzitetna središča ali selitvi zaradi službenih obveznosti. Da je nogomet kot novost tudi v Novem mestu uvajala bolj izobražena mladina, nakazuje že sestava prvega vodstva društva, saj so bili med odborniki dva študenta, štirje gimnazijci, dijak trgovske šole in dva zaposlena.¹⁸

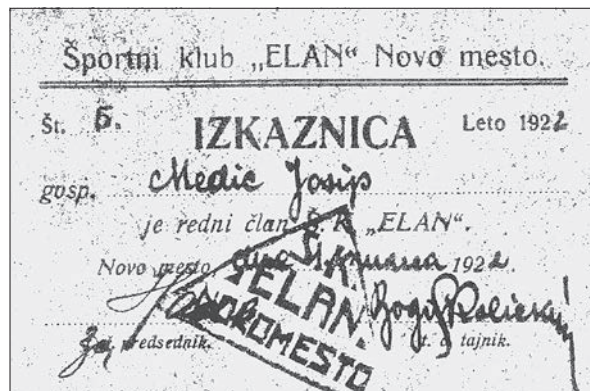
Predsednik društva Josip Medic, ki je zaključeval študij farmacije, se je po diplomi vrnil v rodno mesto in se kot inženir zaposlil pri starejšem bratu Ivanu Medicu, lastniku tovarne perila, ki je domovala na novomeškem Glavnem trgu.¹⁹ Predsednik kluba je ostal skoraj celotno medvojno obdobje, saj ga je šele na občnem zboru 13. marca 1939 na predsedniškem mestu nasledil Elanov nogometaš Riko Jericijo, (verjetno) sin Franca Jericija (v virih tudi Franjo), prvega podpredsednika društva. Krajši je bil mandat prvega tajnika Boga Skalického. Potem ko je leta 1924 maturiral na gimnaziji Novo mesto, se je vpisal na študij medicine v Prago, po diplomi pa se ni vrnil v domače mesto, temveč se je po specializaciji za ginekologa zaposlil v bolnišnici Maribor, kjer je postal vodja ginekološkega oddelka in porodnišnice. Je pa v začetnem delovanju kluba Bogo Skalicky s svojo lepo in čitljivo kaligrafsko pisavo ustvaril redko viđen dokument porodnih težav novega društva, saj je zvezek *Zapisnik. S.K. Elan* večinoma napisan z njegovo roko. Član odbora je bil tudi njegov starejši brat Zdenko Skalicky, študent kemije, ki se je uveljavil kot pesnik in slikar. Tudi njega lahko opazimo na že omenjeni fotografiji okoli Riharda Jakopiča zbranih mladih ustvarjalcev in pripravljavcev prve dolenske umetniške razstave v Novem mestu septembra 1920, ko stoji ob Marjanu Mušiču, kasnejšem arhitektu ter članu Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ki je bil v prvem vodstvenem sestavu SK Elan izvoljen za revizorja. Sestava prvega vodstva Elana potrjuje, da je bil za sodobne športne tokove zagret zlasti izobraženski del mladine.

Od konstitutivne seje odbora takoj po ustanovnem občnem zboru se je odbor do konca junija 1922 sestel na sedemnajstih sejah. Najpo-

oče dveh odbornikov SK Elan, češki vinogradniški strokovnjak in ravnatelj Kmetijske šole na Grmu Bohuslav Skalicky.

18 AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 1. odborove seje dne 19. II. 1922 ob 11^h.

19 Štampohar, *Iz bojev*, str. 7–9.

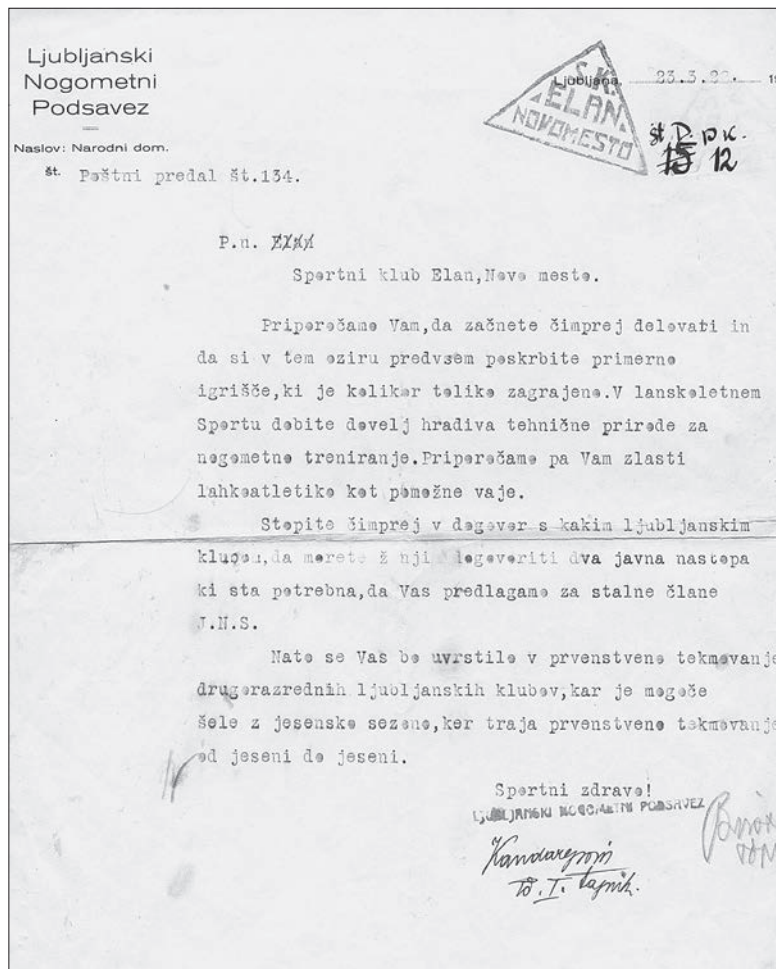
Članska izkaznica prvega predsednika društva Josipa Medica (100 let nogometnega elana ob Krki, str. 17).

gostejše so bile prve tedne, ko je bil predsednik Josip Medic še v Novem mestu. Že štiri dni po ustanovitvi je odbornike soočil z dilemo, da so menda izbrali neprimerno ime kluba: »Več članov me je opozorilo na naše ime 'Krka', češ, da ne pristoji nikakor to ime sportnem klubu, kajti taka imena rek, kakor Soča, Sava itd. se rabijo bolj za narodne namene, poleg tega pa obstaja že v Novem mestu organizacija z istim imenom, namreč F. O. N. S. D. V. 'Krka', katera tudi gotovo ne bo vesela sprejela to novico.« Za novo ime društva je predlagal Elan in kot prvi ga je podprl Zdenko Skalicky. Poudaril je, da »je to pristen sportni izraz, pomeni približno ognjevitost (Feuer) ali navdušenost (Begeistung) in je ime popolnoma primerno«. Odborniki so predlog podprli in ga poslali v potrditev še drugim članom društva.²⁰

USTVARJANJE POGOJEV ZA DELOVANJE NOGOMETNE SEKCIJE

Težje rešljivi kot ime društva so bili njegovi drugi problemi, saj ni imelo niti svojih prostorov, v katerih bi hranilo tisto skromno opremo, ki jo je že uspelo zbrati predhodnima društvoma. Poleg tega z njima še niso izvedli primopredaje, niso imeli niti igrišča niti ekipe, saj je bilo priložnostno branje za sprostitev in zabavo vsekakor nekaj drugega kot treniranje v ekipi. Najprej so se odborniki spoprijeli z organizacijskimi težavami in poskušali društvo postaviti na vzdržne materialne temelje. Določili so višino članarine, ki naj bi bila osnovni vir prihodkov, saj na pomoč lokalnih oblasti že po izkušnjah predhodnih društev niso preveč računali. Ko so se soočili s tem, da v Narodnem domu ne bodo dobili sobe, niso pa hoteli gostovati v gostinskih lokalih, je težavo rešil odbornik Drago (tudi Dragotin, Dragutin) Hadl, ki je dal »svojo pisarno na razpolago za

20 AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 2. odborove seje dne 23. II. ob 8^h v Narodnem domu.

Dopis Ljubljanskega nogometnega podsaveza Športnemu klubu Elan, 23. 3. 1922 (hrani avtor).

odborove seje in klet na Loki za preoblačilnico in shrambo igralnega materiala«. Ob vprašanju, kako naj deluje nogometna sekcija, je Zdenko Skalicky, ki je študiral v Ljubljani, obljubil, da se bo pozanimal za poslovnika in način dela pri tamkajšnjih klubih, predsednik Josip Medic pa naj bi poizvedoval pri HAŠK-u (Hrvatski akademski športski klub) v Zagrebu.²¹

Da bi se v društveno blagajno steklo dovolj sredstev za nakup športne opreme, so se lotili organiziranja običajnih dogodkov za popularizacijo svoje dejavnosti v lokalni javnosti. Najprej so 1. marca 1922 pritegnili pozivu starejšega Kluba dolenskih kolesarjev, da bi okoli velike noči pripravili serijo športnih dogodkov v mestu in na stadionu na Loki, dobiček pa bi si društvu enakopravno razdelili. Vodstvo SK Elan je sodelovanje pri športni prireditvi in veselici pogojevalo s predlogi, naj bosta na plakatih enakopravno navedena oba kluba, vsak pa naj prevzame polovico organizacijskih obveznosti in prejme polovico čistega dobička prireditve. Elan naj bi v športnem delu »odigral predvsem tekmo med I. in II. moštvom,

priredil štafetni tek skozi mesto in pa lahko atletiko na Loki (tek, metanje krogle i.t.d.)«. Ker je vodstvo društva načeloma pristalo na sodelovanje na prireditvi, še preden je imelo športne ekipe in opremo zanje, je v isti sapi sklenilo, da »je treba takoj pričeti trainirati. Odbor sklene, da se skliče v kratkem prijavljene člane za nogomet in lahko atletiko, se izdela začasni poslovnik, izvoli načelnika in prične trainirati.«²² 7. marca so zbrali »člane nogometaše, ki so se do sedaj vpisali«, da bi določili način dela in vodjo sekcije, med (bodoče) igralce pa naj bi razdelili tudi nogometne čevlje, ki so jih podedovali od predhodnih društev. V organizacijo športnega in zabavnega dne so se vključili tudi društveni člani, ki so študirali v Ljubljani, in se javili, da bodo poskrbeli za zabavni del prireditve, za gledališko predstavo *Kakršen gospod, tak sluga* ter za ples, hrano in pijačo. Predlagali so, da bi na dogodek povabili ljubljanski študentski nogometni klub L.A.S.K. in odigrali tekmo z njim.²³

²¹ AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 3. odborove seje dne 26. II. ob ½ 11^h.

²² AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 4. odborove seje 1. III. ob 14^h.

²³ AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 5. odborove seje 6. III. 1922 ob 6^h; Zapisnik 6. odborove seje 15. III. 1922 ob 2^h; Zapisnik 7. odborove seje dne 20. marca 1922 ob 2^h.

Takšna tekma bi lahko že sodila v aktivnosti za vpis SK Elan kot polnopravnega člana v Jugoslovanski nogometni savez (JNS) oziroma v njegov slovenski del, v ljubljansko nogometno podzvezo. Zanj so Novomeščani zaprosili po ustanovitvi društva, iz Ljubljane pa konec marca 1922 prejel sledeči odziv: »Priporočamo Vam, da začnete čimprej delovati in da si v tem oziru predvsem priskrbite primerno igrišče, ki je kolikor toliko zgrajeno. V lanskoletnem Sportu dobite dovolj gradiva tehnične prirode za nogometno treniranje. Priporočamo pa Vam zlasti lahkoatletiko kot pomožne vaje. Stopite čimprej v dogovor s kakim ljubljanskim klubom, da morete ž njim dogovoriti dva javna nastopa, ki sta potrebna, da Vas predlagamo za stalne člane J.N.S. Nato se Vas bo uvrstilo v prvenstveno tekmovanje drugorazrednih ljubljanskih klubov, kar je mogoče šele z jesensko sezono, ker traja prvenstveno tekmovanje od jeseni do jeseni.«²⁴

Soočenje s pogoji, ki bi jim moral Elan zadostiti, da bi lahko bil sprejet v ligaško tekmovanje, je bilo neprijetno, saj so člani društva spoznali, da jih še nekaj časa ne bodo izpolnili. Ko so mesec po ustanovitvi društva zbrali fante, ki so hoteli igrati nogomet, se je začela inventura, s čim sploh razpolagajo. Za prvega načelnika sekcije in trenerja je bil izbran Dragotin Hadl, za njegovega pomočnika pa Franjo Jericijo. Oba sta bila odbornika društva, kakšne so bile njune nogometne izkušnje, pa ni znano. Za opremo ekipe so imeli na voljo »vsega skupaj 10 parov kopačkih in 1 par navadnih čevljev«, pa »7 plašcev in 4 duše« za nogometne žoge, niso pa imeli lastne tlačilke za napihovanje žog in so si jo morali izposojati. Najprej bi torej morali nabaviti zračno tlačilko, da bi sploh lahko napihnili žoge.²⁵ Na stadionu na Loki, ki je bil tudi sejmišče, še ni bilo golov, za igro moteč pa je bil tudi preblizu postavljen gasilski stolp. Za začetek se je vodja nogometne sekcije Dragotin Hadl dogovoril za nabavo treh drogov »za postavitve enega goala«. Ker prvi treningi marca 1922 niso bili spodbudni, je trener nasprotoval temu, da bi se skorajda brez priprav pomerili z uveljavljenim klubom. Na treninge, ki so bili trikrat tedensko, so mladi nogometaši prihajali neredno in ne vsi ob dogovorjeni uri, bili so nedisciplinirani, se preveč pogovarjali in premalo poslušali trenerja, če pa tega ni bilo v bližini, je bilo resnega dela konec.²⁶

Nespodbudni podatki so vodili do sklepa, da bo treba s prvo uradno tekmo še malce počakati in predstaviti tudi načrtovani športni dan, tako da se je odbor naslednje tedne bolj posvetil pripravi zabavnega večera, ki je 17. aprila 1922 potekal v Narodnem domu. Tudi vodilni Elanovi funkcionarji so bili precej skeptični, ali jim bo ta res navrgel toliko dobička, da bi lahko zagnali športni del društva. Vsaj kanček optimizma pa je spodbujal odziv uglednih novomeških dam, ki so pristale na sodelovanje v pripravah in na prireditvi s plesom. Dva dni po dogodku je predsednik Josip Medic navdušeno poročal, da je prireditev uspela, da ni nihče zavrnil prošnje za sodelovanje in da so »po leg moralnega uspeha, ko smo pokazali javnosti našo upravičeno eksistenco«, imeli nepričakovano visok dobiček. Z njim so lahko na predlog nogometnega trenerja že odobrili nabavo materiala, in sicer »nakup pumpe in šila za žogo, nabavo 10 – 12 parov čevljev in to po možnosti na obroke s primernim popustom in nakup nogometnih tricôt-dres v barvi, ki se zanjo odloči sestanek sekcije (priporoča se svetlo-modra barva)«. Ker tovrstnega materiala v domačem mestu ni bilo mogoče dobiti, sta bila za nabavo pooblaščen predsednik in tajnik, ki naj bi preverila, kaj in pod kakšnimi pogoji bi lahko nakupili v Ljubljani in Zagrebu. Čas je bil zrel tudi za dogovor s sokoli o uskladitvi urnika uporabe stadiona, novomeško županstvo pa je že potrdilo, da se lahko odstrani moteči gasilski stolp.²⁷

Maja 1922 je vodstvo društva že veliko bolj realistično ocenjevalo možnosti nogometne ekipe, ki je bila še v povojih. Študenta Josip Medic in Zdenko Skalicky sta v Ljubljani obiskala nekatere športne funkcionarje in trgovce s športno opremo. Z zapisom, da sta bila »pri g. Gorcu«, je verjetno mišljen Joso Gorec, prvi podpredsednik Sportne zveze Ljubljana, pododbora Jugoslovanskega olimpijskega odbora. Novomeščana sta bila presenečena nad prijaznim sprejemom in spoznanjem, da je sogovornik veliko vedel o novomeških športnih potencialih in da jim je »zavidal za lep, toda premalo izrabljen sportni prostor na Loki ob Krki«. Manj prijazni so bili trgovci, pri katerih nista mogla izposlovati ugodnejših pogojev za nakup večje količine opreme. Trener nogometne ekipe Drago Hadl se je s Klubom dolenjskih kolesarjev dogovoril za športni dan v manjših okvirih, kot je bil zamišljen pred dvema mesecema. Razmišljali so o tem, da bi v goste povabili eno izmed ljubljanskih ekip. Nogometna vrsta SK Mars iz Ljubljane je bila pripravljena priti na tekmo proti

24 AA, Dopis Ljubljanskega Nogometnega Podsaveza – Sportnemu klubu Elan Novo mesto, 23. 3. 1922.

25 AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 6. odborove seje 15. III. 1922 ob 2^h.

26 AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 7. odborove seje dne 20. marca 1922 ob 2^h.

27 AA, Zapisnik. S.K. »Elan«, Zapisnik 11. odborove seje z dne 19. IV. ob 18^h.

primerni odškodnini, Primorje pa je bilo pripravljeno poslati svojo rezervno ekipo pod ugodnejšimi pogoji. Razmišljali so celo o tem, da bi LNP povprašali, ali lahko igrajo brez obveznosti, kot promocijsko prireditev, ki ne bi sodila v sklop izpolnjevanja pogojev za polnopravno članstvo. Po skrbnem premisleku pa so vendarle trezno sklenili: »Ker ni moštvo še dovolj trenirano, se za enkrat odbije.«²⁸

Športni dan širšega obsega v mestu in prva tekma nogometašev sta se tako vse bolj pomikala v naslednje mesece. Konec maja jim je le uspelo nabaviti drese, a namesto sprva predvidenih modrih, ki so bili pri trgovcu v Ljubljani precej dragi, so raje v Zagrebu kupili zelene. Dopolnjevali so tudi drugo opremo, predvsem nogometne čevlje, o tem, kdaj naj bi se končno postavili s svojo nogometno ekipo, pa povsem pragmatično sklenili, »da se naj le trainira, ker se ne more računati na nastop pred počitnicami radi prezaposlenosti dijakov s šolo. V počitnicah naj bi se vršile tekme vsak teden in ta doba v času počitnic naj bi bila doba procvita kluba.«²⁹

Prevladala sta torej realni pogled in pragmatično stališče, da se je bolje pripraviti na promocijo nogometne ekipe tedaj, ko bo dostojno opremljena ter dovolj seznanjena s prvinami in pravili nogometne igre. Med nabavami, o katerih so na sejah poročali funkcionarji društva, so bile namreč tudi knjige o (lahki) atletiki in nogometu; ker slovenskih še ni bilo, so nabavljali nemške.

II. JUNIJ 1922 – PRVA TEKMA NOVOMEŠKIH NOGOMETAŠEV

V začetku junija 1922 je bil SK Elan končno pripravljen za predstavitev prve novomeške nogometne ekipe. Tajnik Bogo Skalicky je prinesel še zadnjo predvideno pošiljko nogometnih čevljev in dejal, »da jih je sedaj dovolj, da morejo vsi trainirati«. Zato je na pobudo predsednika Medica vzpostavil stik s SK Primorje iz Ljubljane, ki se je ponudil, da gostuje v Novem mestu. Predsednik Medic je poudaril »važnost, da se prične enkrat z javnimi nastopi, da spozna ljudstvo, da delamo, se zbudi med publiko zanimanje za sport«. Predlog, da se končno predstavijo javnosti, je bil sprejet, določen pa je bil tudi potek dogodka, da naj pridejo gostje s sodnikom »s prvim popoldanskim vlakom v Novo mesto, tekma se naj vrši ob 5^h in večerja ob 8^h, povratek s prvim jutranjim vlakom«. Tajnik je moral poskrbeti za zadostno

reklamo, za tisk 50 plakatov, ki so jih obesili po mestu, in za dopis časopisom, »ki prinašajo sportske vesti, da se vrši tekma«. Določili so tudi vstopnino, in sicer tri dinarje za odrasle ter dva dinarja za člane društva in otroke.³⁰

Prvo nogometno tekmo v Novem mestu je najavil časopis *Jutro*, ki je redno objavljajl uradne informacije Ljubljanske nogometne podzveze. Dan pred tekmo je najavil: »V nedeljo dne 11. t. m. se vrši prijateljska nogometna tekma med ondornim moštvom S. K. Elana in rezervi S. K. Primorja. Mlademu novomeškemu klubu, ki nastopi to pot prvič javno, želimo obilo vspeha.«³¹

SK Primorje je v dvajsetih letih 20. stoletja sodil med najboljše slovenske nogometne ekipe, zato ni presenetljivo, da je v Novo mesto poslal rezervno ekipo. Tudi ta se je izkazala kot premočna za novomeške začetnike, ki so se šele prvič soočili s takšnim izzivom. Koliko gledalcev si je tekmo ogledalo, ni znano, so pa tovrstni dogodki ob pomanjkanju sorodnih prireditev običajno pritegnili precejšnje zanimanje radovednega in zabave željnega občinstva. V prvem polčasu so gostje dosegli tri, v drugem pa še pet zadetkov, medtem ko domačemu Elanu ni uspelo zatresti mreže gostov. Tako visoki rezultati tedaj niso bili neobičajni in tudi zmaga z dvoštevničnim rezultatom ni bila nič izjemnega.

Oba časopisa, ki sta spremljala športno dogajanje, sta iz Novega mesta objavila zgolj kratki notički, ki nam ne povesta ničesar o postavah ekip ali podrobneje pojasnita razmerje moči. *Jutro* je zapisalo: »Primorje rez.: S. K. Elan (Novo mesto) 8: 0 (3: 0). Prvi nastop Elana, ki pa še nima zadostnega treninga. Absolutna premoč rezerve Primorja, ki je z lahkoto dosegla visoko zmago.«³² *Sport* pa je objavil zapis: »Primorje rez.–Elan, Novo mesto 8: 0. Rezerva Primorja je igrala 11. t. m. v Novem mestu proti novoustanovljenemu Elanu ter zmagala z 8: 0.«³³

Rezultat vsekakor ni zadovoljil domačih nogometnih navdušencev. Še posebej je bil nad odnosom članov Elanove ekipe do resnega dela razočaran Drago Hadl, ki je dejal, »da opažam kot trener, da imam opraviti pri trainingu z neolikanimi otroci, ki nimajo niti najmanj smisla za red, disciplino in tako se lahko reče v splošnem za sport. Pričakoval bi, da jih bo ganila zadnja tekma s S. K. Primorjem, da bodo videli, kaj premore smisel in ljubezen do reda in discipline, pa

²⁸ AA, Zapisnik S. K. »Elan«, Zapisnik 12. odborove seje z dne 5. maja ob 2^h.

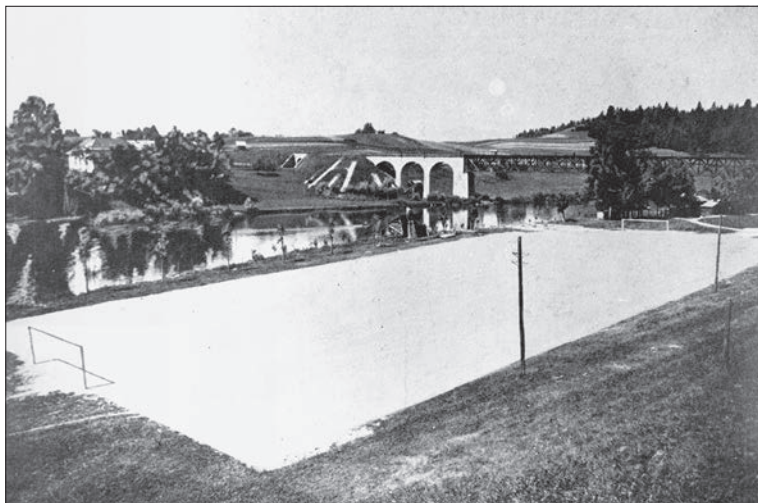
²⁹ AA, Zapisnik S. K. »Elan«, Zapisnik 14. odborove seje z dne 28. maja 1922 ob 11^h dop.

³⁰ AA, Zapisnik S. K. »Elan«, Zapisnik 15. odborove seje z dne 6. junija 1922 ob 10^h.

³¹ *Jutro*, 3, št. 136, 10. 6. 1922, str. 2, Sport.

³² *Jutro*, 3, št. 138, 13. 6. 1922, str. 1, Nedeljske nogometne tekme.

³³ *Sport*, 3, št. 10, 20. 6. 1922, str. 78.

*Stadion na Loki, okoli leta 1935
(Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto,
Posebne zbirke, IN=200504436).*

vse zaman.« Ker premika v glavah igralcev na treningih po prvi tekmi še ni zaznal, se je zahvalil za zaupanje, da so ga imenovali za trenerja, in ponudil odstop. Tajnik Bogo Skalicky se je strinjal s Hadlovimi ugotovitvami, ne pa tudi z njegovim odstopom, saj bi morali v tem primeru odstopiti še številni, ki so bili manj agilni. Po pogovoru so se glave le začele ohlajati in bolj kot proti minulemu tekmovalnemu neuspehu so se začeli ozirati proti prihodnjim izzivom.³⁴ Nekaj dni pozneje so resda razpravljali o možnostih izbire novega trenerja, a tudi o ponudbah še nekaterih ljubljanskih klubov, ki so bili pripravljeni gostovati v Novem mestu. Med predlogi ponudb S.K. Slovan, S.K. Mars in S.K. Svoboda–Moste so za naslednjega tekmeča izbrali slednjo, »ker zahteva samo povrnitev stroškov za vožnjo in se sklene z njimi odigrati tekmo 2. julija.«³⁵

Jutro je naslednje dni poročalo le o rezultatih prvenstvenih tekem, tako da nam izid druge tekme novomeških nogometašev ni znan, prav tako kot ne morebitnih naslednjih, ki so jih igrali v tem ali naslednjih letih. Za SK Elan je bilo pomembno, da je z drugim srečanjem zadostil potrebam za vpis v nogometno zvezo. Ko je pokrajinska uprava 7. avgusta 1922 potrdila društvena pravila Sportnega kluba Elan in je bil ta vpisan v kataster društev,³⁶ je izpolnil vse formalne obveznosti za redno delovanje. Lahko bi se prijavil tudi v nižje ligaško tekmovanje LNP, a se ni hotel prenačgiliti.

Nogometna sekcija je bila zgolj en, sicer precej pomemben del SK Elan. Društvo je na stadionu na Loki pozornost posvečalo še atletiki, na kopališču na Loki plavanju in veslanju, v naslednjih

letih pa je na novem teniškem igrišču ustvarilo močno teniško sekcijo. Intenzivnost delovanja sekcij je nihala, prepletalo pa se je tudi delovanje posameznih sekcij Sokola in SK Elan. Nogometaši niso bili deležni nič manjše pozornosti kot ostale sekcije, kvečjemu obratno, a bi bile njihove potrebe, če bi se želeli vključiti v ligaško tekmovanje ljubljanske podzveze, za klubsko blagajno vsaj na začetku prevelike. V jesenskem delu prvenstva 1922/23 so v tem rangi tekmovanja sodelovali le klubi iz Ljubljane,³⁷ za vse ostale pa bi bili članarina, organizacija tekem in redna potovanja očitno prevelik strošek.

»Prošnja S. K. Elana Novo mesto za denarno podporo se vsled tega, ker L. N. S. nima več na razpolago denarnih sredstev, odkloni,«³⁸ so odgovorili iz Ljubljane, ko so Novomeščani za finančno pomoč zaprosili nogometno podzvezo. To je bila zgolj dodatna potrditev, da si tako velikega zaloga, kot je ligaško tekmovanje, zaenkrat še ne morejo privoščiti. Vse »drugorazredne tekme«, kot so takrat imenovali tekme druge lige, so leta 1924 odigrali v Ljubljani, edini neljubljanski udeleženec pa je bilo moštvo Kranja.³⁹ Nogometaši novomeškega Elana tako v pregledu tekmovanj ljubljanske Medobčinske nogometne zveze Slovenije za medvojno obdobje sploh niso omenjeni.⁴⁰

Spominski zapisi in ohranjena dokumentacija pričajo o tem, da so mladi Novomeščani nogomet redno igrali, Elan pa se je (bolj ali manj redno) meril tudi v tekmah z drugimi ekipami. V predstavitvi Novega mesta iz leta 1930 so kot njegove aktivnosti omenjeni nogomet, tenis, pla-

34 AA, Zapisnik S. K. »Elan«, Zapisnik 16. odborove seje z dne 21. VI. 1922 ob 2^h pop.

35 AA, Zapisnik S. K. »Elan«, Zapisnik 17. odborove seje z dne 26. VI. 1922 ob 2^h pop.

36 SI ZAL, NME 003, š. M 15, Društveni kataster, str. 127.

37 *Jutro*, 3, št. 214, 9. 9. 1922, str. 2, Sport.

38 *Sport*, 3, št. II, 18. 6. 1922, str. 88, Iz upravnega odbora L.N.P. Glej tudi: *Jutro*, 5, št. 208, 3. 9. 1924, str. 6, Službene objave LNP.

39 *Jutro*, 5, št. 208, 3. 9. 1924, str. 6, Službene objave LNP.

40 *Zbornik Medobčinske nogometne zveze Ljubljana*, str. 32–60.

Utrinek z nogometne tekme na stadionu na Loki, objavljen leta 1930 (Dolenjska metropola Novo mesto, str. 59).

vanje in hazena, ki pa je, tako kot drugod v Sloveniji, do leta 1938 zamrla in izginila iz Elanovih aktivnosti.⁴¹ Majhen stadion pa je bil ovira za širši razmah atletike.⁴² V pregledu novomeškega športa iz leta 1954 je Jože Klemenčič kot najpomembnejši društvi navedel Sokol in Elan, pri tem pa je nekaj več besed namenil atletiki, nogometu in tenisu, dodal začetek smučanja na Gačah v zimskem času, v mrzlih mesecih pa so teniško igrišče preuredili v drsališče. Kot nekdanji nogometaš je zapisal: »Že kar dobro je delovala nogometna sekcija, saj je takratni Elan tekmoval v II. slovenski ligi.« Omenil je celo mednarodno tekmo: »Starejši novomeški športniki se z veseljem spominjajo gostovanja avstrijskih nogometašev, atletov in igralcev namiznega tenisa.«⁴³

Štefan Hlede, nogometaš iz najzgodnejšega obdobja Elana, se je spominjal: »Kmalu po fuziji (predhodnih društev, op. p.) se je nogometno življenje v dolenjski prestolnici precej razgibalo, igrali smo veliko prijateljskih tekem, zlasti z ljubljanskimi nogometnimi klubi, vendar se spominim, da je bila najpomembnejša z ljubljanskim Primorjem.«⁴⁴ Drugi zagrizen športnik Franc Adam se je nogometnih začetkov na Loki, ko so brcali tudi doma izdelane žoge iz cunj, spominjal po dveh posebnostih. Igralna površina vsaj na začetku ni bila v najboljšem stanju. »Iz trave pa je štrlelo nešteto kamnov,« je omenil in dodal, da je zato »bilo potrebno po vsaki tekmi iskati zdravniško pomoč zaradi razbitih kolen in drugih bolj ali manj bolečih poškodb, nastalih na med travo poraslimi kamni«. Drugo težavo pa je povzročala lokacija stadiona tik ob osrednji dolenjski reki: »Že prej sem omenil, da je imelo igrišče nagib h Krki, zato nič čudnega, da je vsak malo močnejši strel končal v zelenih valovih. Ob takih prilož-

nostih smo si pač pomagali po svoje in praksa nas je privedla do tega, da smo imeli ob vsakem srečanju ob bregu privezan čoln, s katerim smo potem pluli za žogo. Predstavljajte pa si potem težko delo igralcev, ko se je skupaj s kupom cunj, kasneje tudi usnja, kotalilo še nekaj kilogramov vode.«⁴⁵

Igralna površina je bila že v dvajsetih letih povečana, z nje je bilo odstranjeno najbolj moteče kamenje, tako da sta oba, ki sta se spominjala prvih let novomeškega nogometa, pohvalila pogoje za delo. »No, položaj se je kmalu izboljšal, s pomočjo ŠD Elan smo uredili igrišče, pričeli z organiziranim delom in treningi, posledica tega pa so bili tudi nastopi in uspehi v republiški nogometni ligi,« je omenil Franc Adam.⁴⁶ Podobne misli so prešinile Štefana Hledeta: »Pogoji za igranje nogometa, zlasti ko imam v mislih nogometno igrišče, so bili zelo dobri.«⁴⁷ Za ureditev in povečanje stadiona na Loki in ob njem še izgradnjo teniškega igrišča so poskrbeli društveni funkcionarji, člani društva in njegovi podporniki, medtem ko se občinska uprava v tem kontekstu običajno ne omenja. Še vedno pa je bilo najbolj moteče, da je prostor hkrati služil za sejme. Tako so morali, kot poudarjata navedena pričevalca, po sejmskih dneh najprej počistiti ostanke kravjih, svinjskih in drugih iztrebkov. Tudi predsednik Josip Medic je po desetletju in pol spopadanja z neprestanim urejanjem istih zadev potarnal, da »bi se z denarjem, ki so ga že vtaknili za ureditev Loke, ne da bi bilo pravega haska od tega, lahko zgradilo že pošteno športno igrišče.«⁴⁸

Iz nenavadne športno-sejmiščne simbioze se je leta 1939 ponorčeval nepodpisani avtor članka v *Dolenjskih novicah*, ko je zapisal: »Danes telovadi na Loki mladina, jutri ne bo mogla, ker bo živin-

⁴¹ *Dolenjska metropola Novo mesto*, str. 88. O hazeni več v: Rozman, Hazena – ženska športna panoga.

⁴² Božič, *Novomeška okolica*, str. 240–241.

⁴³ Klemenčič, *O nastanku*, str. 3.

⁴⁴ *Nogometni klub Studio D Novo mesto*, str. 2.

⁴⁵ Budja, *Prva slovenska Šparta*, str. 29.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ *Nogometni klub Studio D Novo mesto*, str. 2.

⁴⁸ Božič, *Novomeška okolica*, str. 241.

ski sejem in na ta dan imajo prvenstveno pravico prašički, krave in konji, pač pa bo pojutrišnjem spet prostora na Loki za telovadce, kopalce, igralce tenisa, nogometaše. Seveda za živino smrdi, nagajajo ti brenclji, muhe se izprehajajo iz kupčkov na tleh na kopalce, telovadce.« Misel, da bi bilo treba prostor za sejemsko dejavnost že končno predstaviti drugam, proč od središča mestnega vrveža, namenjenega rekreaciji in družabnosti meščanov, je pisec pospremil s svarilom someščanom: »Naj nobeden Novomeščan ne pripoveduje tujcem o tej zadevi: kopalci – živina – telovadci – živina – kopalci itd., da ne bomo veljali pred svetom za pastirje.«⁴⁹

Hitreje kot težave s primernostjo stadiona so odpravljali težave, povezane z opremo nogometašev. Doma izdelane žoge iz cunj so bile pogostejše v uporabi v začetnih dneh zanesenjaštva, na tekmah in treningih kluba pa so jih začele izpodrivati usnjene nogometne žoge z gumijevo dušo, ki v prvih desetletjih uveljavljanja nogometa še niso bile lahko dosegljiv športni pripomoček.⁵⁰ Barva kluba je postala barva prvega kompleta klubskih dresov, torej zeleno-bela kombinacija. »Glas o belo-zelenih novomeških športnikih se je tako širil na vse strani in Novomeščani so bili na svoje fante ponosni,«⁵¹ je zapisal Jože Klemenčič, član nogometne ekipe v tridesetih letih. Prvi komplet so kupili, ni pa nujno, da je bilo tako tudi vnaprej. Podjetje Medic se je iz manjšega trgovsko-obrtnega obrata leta 1924 razširilo v tekstilni industrijski obrat. Verjetno je prvi predsednik SK Elan Jospip Medic, ki je veljal za radodarnega mecena in podpornika društva, poskrbel, da so kak komplet športne opreme sešili tudi v obratu, ki ga je vodil kot inženir. Medic, med prijatelji znan kot Jože, je opravil tudi sodniški izpit in sodil veliko prijateljskih tekem, ki so jih Novomeščani odigrali na domačem igrišču.

Izboljševanje gmotnega položaja društva je povečevalo konkurenčnost nogometne ekipe. Novomeški nogometaši so najprej iskali tekmece za igranje prijateljskih tekem, a je delo po prvotnem zagonu zastalo. Tako je ljubljanska nogometna podzveza sredi leta 1923 Elan zaprosila, »da naznani svoj točni naslov in da poroča o svojem delovanju.«⁵² Do pravega odziva je prišlo po treh letih, ko so Novomeščani odigrali kopico tekem. 20. junija 1926 je na stadionu na Loki gostoval SK Krim

iz Škofljice, 22. avgusta 1926 pa še ŠK Disk.⁵³ V jesenski sezoni 1926 je začel tekme Elana spremljati tudi Ljubljanski nogometni podsavez, ki je avgusta poročal o zmagi Elana z 2 : 0 proti dijaškemu športnemu klubu iz Ljubljane, naslednji mesec o remiju 1 : 1 na gostovanju v Brežicah, oktobra pa o visokih zmagah ljubljanskega Hermesa s 6 : 1 in 7 : 1.⁵⁴ Za novembrsko tekmo so v službenih najavah LNP že zapisali, da se bo morala ljubljanska Panonija na gostovanju v Novem mestu izkazati, ker se Elan »nahaja sicer v dobri formi« in se zato obeta dobra tekma.⁵⁵ Končni rezultat 3 : 3 je bil ocenjen kot kar realen, naraščanje zanimanja za nogomet v Novem mestu pa je podkrepil podatek, da si je tekmo ogledalo približno 250 obiskovalcev.⁵⁶ Ko je ob koncu jesenske sezone na tretji tekmi s Hermesom Elan izgubil z golj 3 : 0, je *Jutro* poročalo: »Novomeško moštvo je pri tej tekmi pokazalo več, kakor se je pričakovalo od njega.«⁵⁷

PRVO OBDOBJE ELANA V PRVENSTVENEM TEKMOVANJU

Da bi povečali število krajev igranja prvenstvenih tekem, so februarja 1927 sklenili, da podzveza »skuša pritegniti v prvenstveno tekmovanje ljubljanskega okrožja LNP SK Elan (Novo mesto) in SK Javornik (Rakek)«.⁵⁸ Poziv je Novomeščane spodbudil, da so spomladi 1927 na prijateljskih tekmah v Novem mestu gostili več ljubljanskih klubov in ugravalili ekipo za edino prvenstveno tekmo, ki je sledila, proti Javorniku. Ta je v Novem mestu maja 1927 zmagal s 3 : 0 in si s tem »priboril prvenstvo provincije ljubljanskega okrožja«.⁵⁹ Koliko so »provincijski« klubi zaostajali za ljubljanskimi, ko so ti nastopili v popolni postavi, kaže finalna tekma II. razreda ljubljanskega okrožja, v kateri sta se pomerila podeželski/provincijski prvak Javornik in Slavija, prvak istega ranga med ljubljanskimi klubi. Slavija je slavila z visokih 8 : 1.⁶⁰

V sezoni 1927/28 so se za podeželsko prvenstvo prijavile (že) štiri ekipe. Ker so tekmovali po iz-

49 *Dolenjske novice*, 1, št. 1, 28. 11. 1939, str. 2, Ali ne bi bilo pametneje ...

50 *50 let ustanovitve*, str. 28–29; Lebar, *Zgodovinski razvoj*, str. 46–47.

51 Klemenčič, O nastanku, str. 3.

52 *Jutro*, 4, št. 168, 20. 7. 1923, str. 5, Službene objave Ljublj. nogomet. podsaveza.

53 SI ZAL, NME 003, š. M4, Dopisa SK Elan – Sreskemu poglavarstvu v Novem mestu, z najavamama tekem 20. 6. 1926 in 22. 8. 1926.

54 *Jutro*, 7, št. 197, 28. 8. 1926, str. 5, Službene objave LNP; št. 217, 21. 9. 1926, str. 7, Ostali nedeljski nogomet; št. 238, 15. 10. 1926, str. 5, Službene objave LNP; št. 244, 22. 10. 1926, str. 5, Službene objave LNP.

55 *Jutro*, 7, št. 268, 20. 11. 1926, str. 5, Službene objave LNP.

56 *Jutro*, 7, št. 270, 23. 11. 1926, str. 8, Nedeljske nogometne tekme.

57 *Jutro*, 7, št. 276, 30. 11. 1926, str. 5, Sport.

58 *Jutro*, 8, št. 48, 25. 2. 1927, str. 7, Službene objave LNP.

59 *Jutro*, 8, št. 110, 10. 5. 1927, str. 7, Ostale nogometne tekme.

60 *Jutro*, 8, št. 144, 19. 6. 1927, str. 6, Sport; št. 195, 20. 8. 1927, str. 5, Službene objave LNP.

ločilnem sistemu na izpadanje, so Novomeščani še vedno igrali večinoma prijateljske tekme, običajno na domačem igrišču proti ljubljanskim ekipam. Rezultati so bili že precej ugodnejši kot pred letom, ob porazih pa so 29. aprila 1928 zabeležili tudi zmago s 6 : 3 proti Slaviji.⁶¹ V prvenstvu sta bili najprej na vrsti tekmi s SK Disk. Ker temu še ni uspelo urediti igrišča v Domžalah, kot je načrtoval, sta bili obe tekmi v Novem mestu – na obeh so, s 4 : 3 in s 3 : 0, slavili domači.⁶² Sledili sta tekmi z Javornikom, stalnica v boju za podeželskega prvaka. Na prvem srečanju v Novem mestu je 13. maja 1928 s 4 : 1 slavil Elan, dva tedna kasneje pa Javorniku na Rakeku ni uspelo izničiti prednosti, saj je zmagal le z 2 : 1.⁶³

Elan je tako osvojil svojo prvo lovoriko, naslov podeželskega prvaka. Za prestop v višji rang tekmovanja je sledilo še soočenje s prvakom II. razreda Ljubljane SK Reka, ki je vnovič potrdilo razliko v kakovosti med ljubljanskimi in podeželskimi klubi. Reka je prepričljivo slavila na obeh tekmah, z 9 : 0 in s 4 : 1.⁶⁴ Vprašanje je, ali bi podeželski prvak – če bi zmagal in dobil pravico do napredovanja v višji rang – to sploh lahko izkoristil. Že urnike tekem z Javornikom so morali usklajevati in premikati v skladu z voznim redom železnic, pa tudi ob začetku naslednje sezone 1928/29 sta se Elan in Disk iz Domžal dogovorila, »da igrata iz gmotnih razlogov samo enkratno pokalno tekmo spomladi v Novem mestu«.⁶⁵

Da je podeželski nogomet kljub vsemu napredoval, so dokazovali rezultati prijateljskih tekem z ljubljanskimi klubi. Čeprav so ti v Novo mesto še vedno pošiljali rezervno, kombinirano ali mladinsko ekipo, te domačih nogometašev niso več serijsko premagovale. Aprila 1929 so v Novem mestu mladinci Primorja izgubili z 0 : 6, tekmi z Reko in Krakovim pa sta se maja končali z remijem 2 : 2.⁶⁶ Zato ne preseneča, da so v novicah LNP o tekmi za podeželsko prvenstvo zapisali, da v srečanju starih rivalov Javornika in Elana pričakujejo zanimivo tekmo. Klub iz Rakeka naj bi po združitvi s klubom iz Cerknice razpolagal z večjo izbiro igralcev, Elan pa »je dosegel zadnji čas v prijateljskih tekmah s 1 b razrednimi ljubljanskimi klubi nepričakovane uspehe«, zato »se pri-

čakuje obilen poset novomeškega prebivalstva«.⁶⁷ Gledalci so lahko bili s potekom zelo zadovoljni, saj je Elan 16. junija 1929 serijo lepih rezultatov nadgradil z nepričakovano visoko zmago s 6 : 0, tekma Novomeščanov pa je bila prvič deležna daljše ocene v *Jutru*: »Moštvo zeleno-belih je pri nedeljski tekmi pokazalo mnogo več kot se je od njega pričakovalo. Iz lepo zasnovanih in premišljeno izvedenih kombinacij napadalne vrste so popolnoma naravno sledili zaželeni uspehi. Dokaj na mestu je bil notranji trio, katerega je spretno vodil srednji napadalec Marjan Smerdu, ki je izvrsten dribler in dober strelec. Pohvalo zasluži tudi ožja obramba. Golman Niče ni imel mnogo posla, ker sta izborna branilca kar sproti čistila poskušene akcije Javornika. Krilska vrsta s svojo 'staro korenino' (Fančo) je bila lahko kos stavljeni ji nalogi ter je tvorila sijajno podporo napadalni vrsti novomeškega kluba.«⁶⁸

Zmanjševanje razlike med novomeškim in ljubljanskimi klubi je nakazala tudi težka pot ljubljanskega drugorazrednega prvaka Grafike do skupne zmage in pravice do prestopa v višji razred. Prvo tekmo, ki so jo najavljali s pompoznim pozivom domačim navijačem – »V nedeljo je na tehtnici čast in prestiž Novega mesta.«⁶⁹ –, so v Novem mestu 14. julija dobili z 2 : 1, pa tudi teden kasneje so v Ljubljani slavili le z minimalnih 1 : 0.⁷⁰

Da je bila nogometna ekipa v Novem mestu ob prelomu dvajsetih v trideseta leta zelo popularna, potrjuje tudi dejstvo, da je prav iz tega časa ohranjena prva fotografija ekipe SK Elan. Tudi ta dokazuje popularnost nogometa med srednješolsko mladino, saj med igralci najdemo kar nekaj novomeških gimnazijcev. Vladimir Falkner in Anton Valentinčič sta bila domačina, Novomeščana, medtem ko sta bila že omenjeni Štefan Hlede in vratar Edvard (tudi Edo, Edko) Križnič primorska emigranta, ki sta šolanje v maternem jeziku, ki jima je bilo onemogočeno v fašistični Italiji, opravljala in nato maturirala na gimnaziji v Novem mestu, kjer sta pustila globok pečat. Hledeta so avtorji priložnostne brošure še več kot pol stoletja kasneje iskali v Mariboru, kjer je živel, da bi navrgel nekaj spominskih utrinkov o pionirskih časih novomeškega nogometa. Križnič je po maturi študiral veterino, bil med vojno v italijanskih zaporih, se nato pridružil partizanom, po vojni pa kot veterinar deloval v domačem okolju. Po smrti, ko so ga leta 1968 pokopali v rodni

61 *Jutro*, 9, št. 100, 28. 4. 1928, str. 7, Službene objave LNP; št. 103, 3. 5. 1928, str. 6, Sport.

62 *Jutro*, 8, št. 258, 30. 10. 1927, str. 4, Službene objave LNP; št. 115, 17. 5. 1928, str. 5, Službene objave LNP.

63 *Jutro*, 9, št. 114, 16. 5. 1928, str. 5, Sport; št. 122, 25. 5. 1928, str. 5, Službene objave LNP; št. 126, 31. 5. 1928, str. 5, Sport.

64 *Jutro*, 9, št. 129, 3. 6. 1928, str. 6, Sport; št. 139, 15. 6. 1928, str. 5, Službene objave LNP; št. 151, 30. 6. 1928, str. 4, Sport.

65 *Jutro*, 9, št. 222, 21. 9. 1928, str. 7, Sport.

66 *Jutro*, 10, št. 95, 24. 4. 1929, str. 5, Sportni drobiž; št. 107, 9. 5. 1929, str. 5, Sport; št. 110, 12. 5. 1929, str. 13, Sportni drobiž.

67 *Jutro*, 10, št. 138, 15. 6. 1929, str. 5, Tekma za podeželsko nogometno prvenstvo.

68 *Jutro*, 10, št. 141, 19. 6. 1929, str. 5, Sportni drobiž.

69 *Jutro*, 10, št. 162, 14. 7. 1929, str. 4, Iz Novega mesta.

70 *Jutro*, 10, št. 163, 16. 7. 1929, str. 5, Zadnje sportne vesti; št. 169, 23. 7. 1929, str. 5, Zadnji sportni dogodki.

Najstarejša ohranjena fotografija SK Elan (verjetno konec dvajsetih let 20. stoletja). Od leve proti desni: Edo Križnič, Milan Pinc, Štefan Hlede, Vlado Falkner, Borut Lesjak, Pančo Jericijo, Janez Kovačik, Riko Jericijo, Milan Breščak, Tone Valentinčič, Silvo Petrič (100 let nogometnega elana ob Krki, str. 24).

Opčinah nad Trstom, so se ga »njegovi novomeški prijatelji« spomnili s priložnostnim zapisom v *Dolenjskem listu*, v katerem so posebej izpostavili: »Kot študent se je udeleževal v vseh naprednih in športnih društvih, še posebno je bil znan kot vratar takratnega 'Elana'.⁷¹ Na fotografiji najdemo tudi Janeza Kovačika, ki se je na strokovni šoli izučil čevljarke obrti, se v tridesetih letih uveljavljal v čevljarški delavnici, po vojni pa postal direktor Industrije obutve v Novem mestu.⁷² Skupaj z nekaterimi predvojnimi funkcionarji in nogometaši, tudi Josipom Medicem in Štefanom Hledetom, je pomagal pri oživljanju novomeškega nogometnega kluba sredi petdesetih let, ko mu je bilo po pogostih preimenovanjih vnovič vrnjeno ime Elan.⁷³ Ne gre spregledati tudi Rika Jericija, ki je leta 1939 postal drugi predsednik novomeškega športnega kluba.

Črno-bela fotografija sicer ne razkriva barv dresov, toda omembe zeleno-bele kombinacije potrjujejo zavezanost tej barvni kombinaciji. Igralci imajo na levi strani dresov verjetno prišit klubski znak. Enake trikotne oblike je namreč žig z napisom SK Elan Novo mesto, ohranjen na društvenih dokumentih iz njegovih zgodnjih let.

Časopis *Sportni list* je januarja 1930 poročal, da je Elan eden redkih podeželskih klubov, ki »ni sledil vzgledu drugih podeželskih klubov in se po parletnem obstoju razšel, temveč vzdržal je vse do danes. In ne samo vzdržal, temveč tudi napredoval.« Moral je skozi šolo porazov, da se je utrdil kot stabilno moštvo, ki lahko povzroča težave tudi boljšim klubom. Ekipa naj bi bila sestavljena »iz mladih in požrtvovalnih članov, ki ne posedujejo posebnega znanja, so pa tem bolj podkovani z dobro voljo do priboritve uspehov svojemu

klubu. Imajo za seboj vedno tudi precej živahno publiko, ki osobito pri tekmah bistveno podpre svoj klub.« Kot takšen naj bi bil Elan zelo konkurenčen za podeželsko prvenstvo, za kaj več pa bi potreboval predvsem dvoje. Mlado moštvo bi si moralo pridobiti »tudi nekoliko znanja v tehniki in taktiki v igri«, društvo pa bi moralo poskrbeti za drugo igrišče, »kajti to, na katerem sedaj igra in se tudi vrše vse tekme, v nobenem pogledu ne odgovarja zahtevam.«⁷⁴

Na novo igrišče realno še niso mogli računati, tako da so se na pripravo obrambe naslova podeželskega prvaka pripravljali na stadionu na Loki, nasprotniki na prijateljskih tekmah pa so bili večinoma še vedno klubi iz Ljubljane. Za 27. april 1930 je bila dogovorjena tekma s SK Svoboda,⁷⁵ ki je bil v času obhajanja desetletnice Ljubljanskega nogometnega podsaveza (LNP) član 1. razreda LNP, Elan pa je bil ob fotografijah klubov II. razreda označen kot »prvak province.«⁷⁶ V sezoni 1930/31 so se za podeželsko prvenstvo prijavili stari znanci – Elan, Disk iz Domžal in Javornik iz Rakeka.⁷⁷ Že prvo srečanje, ko je Javornik premagal Elan s 4 : 3, je prineslo zaplet. »Kakor smo informirani, je nastopil Javornik z dvema neverificiranimi igralcema in bo radi tega tekmo izgubil,« je poročal *Sportni list*.⁷⁸ Tekma je bila kljub pritožbi Elana registrirana z doseženim izidom, saga o ustreznosti postopka pa se je vlekla skozi več števil *Sportnega lista*. Kljub temu se je po domačih zmagah nad Diskom s 5 : 4 in še posebej po prepričljivem revanšu nad Javornikom s 5 : 0, ki

⁷¹ *Dolenjski list*, 19, št. 36, 5. 9. 1968, str. 18, Tržaškemu Slovincu – dr. Edku Križniču v slovo.

⁷² *Dolenjski list*, 8, št. 48, 26. 11. 1957, str. 5, Janez Kovačik.

⁷³ Gabrič, Od prvih začetkov, str. 53.

⁷⁴ *Sportni list*, 1, št. 2, 21. 1. 1930, str. 3, Izgledi klubov LNP v prvenstvu. SK Elan, Novo mesto.

⁷⁵ *Sportni list*, 1, št. 15, 2. 5. 1930, str. 1, Službene objave LNP-ja.

⁷⁶ *Sportni list*, 1, št. 16, 31. 5. 1930, Ilustrirana priloga.

⁷⁷ *Sportni list*, 1, št. 23, 4. 8. 1930, str. 2, Podeželsko prvenstvo LNP.

⁷⁸ *Sportni list*, 1, št. 31, 29. 9. 1930, str. 1, Ostale prvenstvene tekme.

si ga je ogledalo kar okoli 500 obiskovalcev, Elan vrnil na vrh lestvice podeželskega prvenstva.⁷⁹ Na roke mu je šel tudi rezultat tekme med Javornikom in Diskom v zadnjem kolu prvenstva: »S to tekmo, ki je bila zadnja in odločilna za provincialno prvenstvo, je postal zmagovalec zopet SK 'Elan' Novomesto in, to že četrtič.«⁸⁰

Po sezoni in pred naslednjo so se vnovič vrstile prijateljske tekme z ljubljanskimi klubi, po neprimernem obnašanju igralcev ljubljanske Reke po tekmi v Novem mestu pa je *Sportni list* ocenil, v čem so podeželske ekipe vendarle boljše od ljubljanskih: »Glede discipline in obnašanja bi se ljubljanska moštva lahko mnogo naučila od podeželskih moštev.«⁸¹

V začetku tridesetih let so se številni slovenski nogometni klubi ukvarjali s težavami, ki sta jih prinesla večkratno spreminjanje tekmovalnega sistema in gospodarska kriza.⁸² Veliko težavo so predstavljale, kot je bilo že omenjeno, slabe prometne povezave. V eno smer je Novo mesto z železnico povezano z Ljubljano, v drugo pa s Črnomljem, tako da se je bilo še najlažje dogovoriti za tekme z ekipami iz teh mest. Bližnja mesta z nogometnimi ekipami, kot so Kočevje, Ribnica in Krško, so bila z železniškimi povezavami že težje dosegljiva. V sezoni 1931/32 so v II. razredu po ligaškem sistemu sodelovale štiri ljubljanske ekipe ter domžalski Disk in rakeški Javornik, ne pa tudi novomeška ekipa: »Med temi klubi manjka novomeški SK Elan, ki zaradi neprilicnih železniških zvez ne more igrati z ostalimi klubi po sistemu na točke, nego odigra samo koncem prvenstvenega leta dve kvalifikacijski tekmi s tabelnim prvakom ljubljanskega II. razreda.«⁸³ Lahko bi sicer ocenili, da je bil podeželski prvak zadnjih let postavljen v privilegiran položaj, toda pomanjkanje rednih prvenstvenih tekem je bilo hkrati velika pomanjkljivost. Elan ni bil edini klub, ki so mu v času gospodarske krize grozile gmotne težave, saj je avgusta 1932 *Sportni list* poročal: »SK Disk je iz finančnih razlogov odstopil od kvalifikacijskih tekem za podeželsko prvenstvo LNP. Prvenstvo obdrži na ta način brez boja lanski prvak SK Elan (Novo mesto).«⁸⁴

Uspeh je ponovil za »vnaprej« že kar dva meseca pozneje, saj sta se edina kluba, ki sta se pri-

javila za sezono 1932/33, Elan in Javornik, sporazumela, da tekmi odigrata jeseni 1932. Po zmagi v gosteh s 3 : 2 je Elan zmagal še doma s 4 : 1 in tako osvojil »nekako predujmeno podeželsko prvenstvo za 1932/33.«⁸⁵ Maja 1933 je v nadaljevanju prvenstva na izpadanje najprej izločil gorenjskega prvaka Bratstvo z Jesenic, zatem pa ga je čakal zasavski prvak Amater iz Trbovelj, ki so ga Novomeščani izločili po remiju 2 : 2 v Trbovljah in zmagi z 2 : 0 na domačem igrišču na Loki.⁸⁶ Na zadnji stopnički pred uvrstitvijo v višji rang tekmovanja so se srečali z nogometaši Celja, ki so bili po nenavadno visokem remiju v Novem mestu 5 : 5 boljši na domačem stadionu na Glaziji s 4 : 1 in se uvrstili v prvo ljubljansko podsavezno ligo.⁸⁷ Vmes so novomeški nogometaši odigrali še kopico prijateljskih tekem, na katerih so se že bolj enakopravno kosali z ljubljanskimi moštv.

Po enakem sistemu je tekmovanje druge lige ljubljanske podzveze potekalo tudi naslednja leta. Klubi so bili razdeljeni v več regionalnih skupin, v katerih so tekmovali po ligaškem sistemu, njihovi zmagovalci pa so se po izločilnem delu srečevali do končnega zmagovalca, ki se je uvrstil v prvo podsavezno ligo. Elan je bil edini prijavljeni dolenjski klub, saj se sosednji niso vključili v tekmovanje. Gostovanja Novomeščanov so bila najdaljša, najnapornejša in najdražja v tem rang tekmovanja. V sezoni 1933/34 so jih v prvi fazi tekmovanja uvrstili med zasavske klube, tako da so se morali spoprijeti s Krškim SK in Savo iz Sevnice (Sloga iz Radne pa ni dobila potrebnih dovoljenj in je izstopila iz lige). Po zmagi v tem rang, ko so na odločilni tekmi na Loki dodobra napolnili mrežo Krškega,⁸⁸ bi moralo biti na vrsti soočenje z gorenjskim prvakom Korotanom iz Kranja. A je vmes LNP vodstvo Elana že nekajkrat opomnil, da klub ni poravnal vseh svojih obveznosti; na koncu je uresničil grožnje in SK Elan suspendiral iz nadaljnega tekmovanja.⁸⁹

Pred sezono 1934/35 je bil suspenz sicer ukinjen in Elan vrnjen v tekmovalni sistem, v katerem so bili drugoligaši razporejeni v deset okrožnih skupin, Elan pa je bil edini prijavljen v Dolenjskem okrožju.⁹⁰ Klubski interes za nogomet je očitno pešal, saj je odigral le nekaj prijateljskih

79 *Sportni list*, 2, št. 18, 5. 5. 1931, str. 2. Ostale tekme; št. 19, 12. 5. 1930, str. 2, Dopis iz Novega mesta.

80 *Sportni list*, 2, št. 20, 19. 1931, str. 2, SK Javornik (Rakek): SK Disk (Domžale) 4:1 (1:1).

81 *Sportni list*, 2, št. 33, 18. 8. 1931, str. 2, Elan (Novo mesto): Reka (Ljubljana) 6:2, rezerve 4:0.

82 *Zbornik Medobčinske nogometne zveze Ljubljana*, str. 44–49.

83 *Sportni list*, 2, št. 35, 1. 9. 1931, str. 1, Podsavezno prvenstvo.

84 *Sportni list*, 3, št. 25, 23. 8. 1932, str. 3, SK Elan podeželski prvak LNP 1932.

85 *Sportni list*, 3, št. 27, 18. 10. 1932, str. 2, Elan ostane podeželski prvak.

86 *Jutro*, 14, št. 147, 27. 6. 1933, str. 7, Sport; 14, št. 147, 27. 6. 1933, str. 7, Elan — podeželski prvak LNP.

87 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 7, št. 38, 18. 9. 1933, str. 5, Elan : Celje 5 : 5 (3 : 3); 7, št. 40, 2. 10. 1933, str. 5, SSK Celje v podsavezni ligi.

88 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 15, št. 22, 28. 5. 1934, str. 5, Elan : Krški SK 7:2 (2:2).

89 *Jutro*, 15, št. 178, 5. 8. 1934, str. 7, Službene objave iz LNP.

90 *Jutro*, 15, št. 189, 18. 8. 1934, str. 7, Službene objave LNP.

tekem. Ko bi moral kot edini dolenski klub avtomatsko napredovati v izločilni del tekmovanja, je junija 1935 LNP sporočil: »Vzame se na znanje izjava Elana, Novo mesto, da ne bo tekmoval v prvenstvenih tekmah v sezoni 1935.«⁹¹ Enako sporočilo je vodstvo Elana poslalo tudi v naslednji sezoni 1935/36, tako da ga jeseni 1936 nogometna podzveza sploh ni več razporedila v skupine ligaškega dela tekmovanja II. razreda.⁹²

Število tekem, ki jim lahko sledimo na športnih straneh časopisov, je začelo sredi tridesetih let padati, s postopnim umikanjem iz tekmovalnega sistema pa so novomeški nogometaši naredili korak nazaj od prve serije uspehov.

SELITEV IN PREIMENOVANJE V SK KANDIJA

Podatkov o novomeških nogometaših je iz druge polovice tridesetih let manj kot iz prejšnjega obdobja. Pregled novomeške športne dejavnosti iz leta 1938 navaja, da Elan goji nogomet, ne pa tudi, da bi igral prvenstvene tekme.⁹³ Jože Šmajdek, ki je član ekipe postal v tridesetih letih in z igranjem nadaljeval še v prvem povojnem obdobju, je to potrdil ob obujanju spominov: »V tistem času nogometaši Elana nismo igrali v nobeni ligi, zato pa smo skoraj vsak teden igrali vsaj po eno prijateljsko tekmo, v glavnem s klubi iz Ljubljane.«⁹⁴

Iz seznama tekem, ki jih je črnomaljski SK Bela krajina igral v tridesetih letih, je razvidno, da so bile nogometne tekme med Črnomaljci in Novomeščani pogostejše sredi tridesetih let, SK Elan pa je bil leta 1932 gost ob otvoritvi novega nogometnega igrišča Kaplanica v Črnomlju.⁹⁵ Po tekmi 20. avgusta 1933, v kateri so Novomeščani v Črnomlju zmagali s 3 : 2, je prišlo do neljubih dogodkov, »do hujših izpadov in celo do dejanskega napada na sodnika ing. Modica. Stvar je v tem hujša, ker se je tako daleč spozabil celo njihov igrač.« Zato je SK Elan odpovedal povratno tekmo, ki naj bi jo igrali teden pozneje v Novem mestu, saj je bil obveščen, da se na pot odpravlja tudi 60 oboroženih črnomaljskih navijačev. Ker so Črnomaljci zahtevali odškodnino za odpovedano tekmo, so jim Novomeščani sporočili, »da smo pripravljeni odigrati revanžno tekmo enkrat kasneje, da se duhovi pomire. S.K. Bela krajina pa ne sme priti z onim surovim igračem.«⁹⁶

Nekaj tekem z novomeškimi nogometaši je nanizanih tudi v seznamu srečanj nogometašev Kočevja,⁹⁷ rezultati pa tako kot v tekmah s Črnomaljci kažejo spremenljive uspehe, izmenične zmage enkrat enih, drugič drugih. Nekajkrat so se pomerili tudi z nogometaši Krškega, eden izmed njih pa je v spominih navrgel, da so znali slab izid sprejeti na humoren način: »Po eni izmed tekem, ko smo v Novem mestu z Elanom izgubili kar z 11 : 0, smo v šali rekli, da ima vsak igralec na duši po en gol.«⁹⁸

Maja 1937 se je LNP seznanil z dopisom SK Elan, »s katerim javlja izpremembo imena nogometne sekcije v SK Kandija.«⁹⁹ To ime je bilo sicer prvič navedeno že maja 1935, ko so Novomeščani v prijateljski tekmi na Loki premagali Krško.¹⁰⁰

Ali je preimenovanje povezano s premislekom o selitvi nogometne selekcije na novo lokacijo na drugem bregu Krke, kjer so v Kandiji urejali nov nogometni stadion, ni povsem jasno. Nov stadion je bil večji od tistega na Loki, ni bil ob reki in je, ker je bil izven mestnega središča, omogočal boljše perspektive nadaljnega širjenja športne dejavnosti. Nehote pa je sprožil tudi namigovanja o vpletanju lokalne politike v telesnokulturno dejavnost. Prostor je namreč v najem od občine v enem redkih obdobjih, ko je bila ta v rokah katoliške stranke, dobila katoliška Podzveza fantovskih odsekov Novo mesto: »Tu so neravni svet splanirali, napravili terase za gledalce, napeljali vodovod in elektriko.« Še novembra 1939 stadion ni bil pripravljen tako, kot so si želeli nogometni entuziasti. Piscu članka v *Dolenjskih novicah*, ki je stadion na Loki ocenjeval predvsem z vidika Sokola, letne prireditve njegovih telovadcev in bližnjega kopališča, se je zdelo drobljenje skromnih mestnih virov za športne aktivnosti nesmiselno in vzdrževanje dveh športnih objektov v mestu potratno, zato je pozival k pomirjanju duhov: »Ali ne bi bilo umestno, da bi sedli voditelji Sokola in voditelji Podzveze fantovskih odsekov skupno k zeleni mizi in razpravljali, kaj je boljše: gledati eden drugega sovražno ali v obojestransko korist napraviti si skupno telovadišče na Loki?« Zavedal se je, da se bo komu zdel »ta predlog smešen, češ, kako bi šla napredna in klerikalna društva skupno na delo«, a je poziv utemeljeval s stališčem, da se člani obeh društev »vzgajajo v narodnem duhu, telovadba, katero goje, pa menda tudi ni strankarska«. Predlagal je skupno akcijo občine, Sokola in Elana za »telovadni prostor na Loki z

91 *Jutro*, 16, št. 127, 2. 6. 1935, str. 15, Službene objave LNP.

92 *Jutro*, 17, št. 151, 3. 7. 1936, str. 5, Službene objave LNP; 17, št. 208, 9. 9. 1936, str. 5, Službene objave LNP.

93 Božič, *Novomeška okolica*, str. 241.

94 *Devetdeset let nogometnega kluba Krka*, str. 2.

95 Grahek, *Nogomet v Beli krajini*, str. 43–47.

96 Grahek, *Nogomet v Beli krajini*, str. 51.

97 Gorše, *Kočevski nogomet*, str. 13–15.

98 Šebek, *80 let nogometa v Krškem*, str. 21.

99 *Službeni vestnik Ljubljanskega nogometnega podsaveza*, 1, št. 5, 13. 5. 1937, str. 1, Službeno št. 15.

100 *Jutro*, 16, št. 123, 29. 5. 1935, str. 7, Službeno iz LNP.

zidanimi tribunami, garderobami in paviljoni, ki bi vsem koristil». ¹⁰¹

Drugače so razmišljali nogometaši. Novi stadion v Kandiji je Jože Šmajdek pospremil z odobravanjem: »Pred drugo svetovno vojno smo igrali nogomet na nogometnem igrišču v Kandiji, ki je bilo precej boljše od tistega na Loki. Igrišče v Kandiji je bilo večje, poleg vsega pa je tudi bolj primerno za nogomet.« ¹⁰²

Pridobitev s stadionom v Kandiji ni obudila želja novomeških športnih funkcionarjev, da bi se začeli spogledovati s povratkom v ligaško tekmovalje. Sredi leta 1937 so pod okriljem LNP tekmovali v sedmih skupinah II. razreda, ki so pokrivali večino ozemlja Dravske banovine z izjemo Dolenjske. ¹⁰³ SK Kandija je bil sicer registriran med nogometnimi klubi, a mu je LNP oktobra 1937 zaradi neporavnanih obveznosti do nogometne zveze grozila s suspenzom. ¹⁰⁴ Do tega sicer ni prišlo, a ni prišlo niti do angažiranja novomeških nogometašev na uradni sceni. Junija 1938 je vodstvo novomeških nogometašev LNP vnovič obvestilo, naj SK Kandija ne uvrsti v tekmovalni sistem. ¹⁰⁵ V sezoni 1939/40 pa je bil SK Kandija naveden kot edina ekipa dolenjske skupine drugega razreda, ¹⁰⁶ kar pomeni, da še vedno ni sodelovala v ligaškem tekmovalju.

Službeni vestnik Ljubljanskega nogometnega podsaveza, novembra 1939 preimenovan v *Službeni vestnik Slovenske nogometne zveze*, potrjuje spominske zabeleške novomeških nogometašev, da so se v letih pred drugo svetovno vojno omejili zgolj na igranje prijateljskih tekem, bodisi z bližnjimi dolenjskimi, zasavskimi ali ljubljanskimi klubi. Novi novomeški stadion v Kandiji v času, ko se je Evropa začela potapljati v grozovitosti druge svetovne vojne, še ni gostil prvenstvenih tekem. Prav na dan, ko so bile objavljene prve vojne napovedi nove svetovne morije, so v Novem mestu gostovali nogometaši SK Kočevje. V njihovi kroniki je zapisano, da so jih s 4 : 1 premagali nogometaši SK Kandija. ¹⁰⁷

DRUŽABNO UDEJSTVOVANJE SK ELAN

Že od svojih prvih korakov je vodstvo SK Elan premišljevalo, kako razgibati športno dejavnost v širšem mestnem okolju. Stadion, kopališče in teniško igrišče, ki se je v zimskem času spremenilo v drsališče, niso bili zgolj kraji športnih aktivnosti za aktivne športnike, temveč tudi kraji druženja in družabnih dogodkov. Že ob ustanovitvi so pri načrtovanju športnega dne z zabavo, s katerim naj bi se predstavili javnosti, navrgli kopico idej, ki so jih v poznejših letih večkrat ponavljali, kot pomembni družabni dogodki pa so navedeni tudi v orisu Jožeta Klemenčiča o začetkih novomeškega športa iz leta 1954: »Prav tako so znali takratni športniki poskrbeti tudi za družabnost in razvedrilo. Kdo se ne spominja več vsakoletnih tradicionalnih prireditev v Sokolskem domu? Športni dnevi, štafete skozi mesto, taki in slični dogodki so bogato posegali v življenje Novega mesta.« ¹⁰⁸

Nogomet je bil za številne mlade, ki so se nad njim navduševali, bolj druženje in družabni dogodek kot tekmovalni šport, saj so ga v spominih na mladostna leta v Novem mestu omenili številni, ki so igranje po dijaških letih verjetno opustili. Generacijam srednješolcev, ki so ga igrali za zabavo in druženje, se je bolj vtisnil v spomin po tem, da je sodil med prepovedane zadeve in da so z igranjem nogometa pravzaprav ugriznili v prepovedani sadež. Gimnazijski sošolec prvega društvenega tajnika Boga Skaliskega Drago Šproc je v pogovoru omenil, »da je bilo tudi igranje nogometa strogo prepovedano, češ da ta igra odvrča učence od šolskega dela. Bilo pa je na Loki igrišče in nogomet se je vsak dan igral množično.« Taktika nadobudnih nogometašev, da bi se izognili morebitnim kaznim, je bila takšna: »Postavljene pa smo imeli straže, in čim se je bližal kak profesor na popoldanskem sprehodu, je straža dala znak, da so se igralci poskrili v grmovje.« ¹⁰⁹

Tudi Ria Bačer, vneta zbiralka spominov znanih Novomeščanov, ki je zabeležila Šprocove utrinke, se je iz otroških let spominjala vrveža na Loki, saj »so vsak dan nabijali žogo in vpili 'gool!', tam pa so bili tudi vsakoletni sokolski telovadni nastopi.« ¹¹⁰ Da jim je bil nogomet strogo prepovedan, sta se spominjala tudi dijaka iz zadnjih let pred drugo svetovno vojno Dušan Durini in Tone Šavelj. Ob nogometu naj bi namreč preveč preklinjali, kar naj bi slabo vplivalo na moralo mladih. Šavelj, kasneje kirurg in primarij novomeške bolnišnice, je kot tistega, ki so se ga najbolj bali pri

¹⁰¹ *Dolenjske novice*, I, št. 1, 28. II. 1939, str. 3, Ali ne bi bilo pametneje ...

¹⁰² *Devetdeset let nogometnega kluba Krka*, str. 2.

¹⁰³ *Službeni vestnik Ljubljanskega nogometnega podsaveza*, I, št. 5, 13. 5. 1937, str. 1–2, Službeno št. 22.

¹⁰⁴ *Službeni vestnik Ljubljanskega nogometnega podsaveza*, I, št. 24, 7. 10. 1937, str. 1, Službeno štev. 9.

¹⁰⁵ *Službeni vestnik Ljubljanskega nogometnega podsaveza*, 2, št. 24, 28. 7. 1938, str. 1, Službeno št. 38.

¹⁰⁶ *Službeni vestnik Slovenske nogometne zveze*, 4, št. 8, 4. 4. 1940, str. 1, Službeno št. 4.

¹⁰⁷ Gorše, *Kočevski nogomet*, str. 15.

¹⁰⁸ Klemenčič, *O nastanku*, str. 3.

¹⁰⁹ Bačer, *Nogomet je bil strogo prepovedan*, str. 12.

¹¹⁰ Bačer, *Iztrgano pozabi*, str. 18–19.

Nogometni dogodek na Loki iz tridesetih let 20. stoletja, ki je bil bolj kot tekmovalnosti namenjen družabnosti. Na sredi je z budilko okoli vratu Davorin Gros, znani novomeški odvetnik, verjetno sodnik na tekmi (zasebna last).

kršitvi zapovedi, navedel profesorja verouka Cirila Ažmana,¹¹¹ ki ga je kot najhujšega preganjalca nogometa omenil tudi Šproc.¹¹² Prav posebno soočenje z veroučiteljem Ažmanom je opisal poznejši politik in diplomat Bogdan Osolnik. »Grešnike, ki jih je zalotil pri nabijanju žoge, je ob prvi naslednji uri poklical k tabli s prijaznim uvodom: 'Naj se pokažejo žogobrci.'« Ko jih je nekega popoldneva zalotil pri igranju nogometa na Loki, je Osolnik obstal med vratnicama na голу, medtem ko so se drugi pravočasno poskrili. Naslednjo šolsko uro ga je profesor verouka povabil k tabli z besedami: »Zdaj pa naj se prikaže golnik – Osolnik.«¹¹³

Večina tistih, ki so v spominih na mladost v Novem mestu omenjali nogometno igro, so bili gimnazijci, poleg te športne novosti pa so se navduševali še nad drugimi športi, ki so jih gojili v SK Elan ali Sokolu in s katerimi so se ljubiteljsko ukvarjali. Ob športu so se družili ter skrbeli tudi za druge aktivnosti, kulturne dogodke in ples. Kolikokrat so izvedli tek skozi mesto in športne dneve, ki jih je omenil Klemenčič, ni znano. V tem kontekstu so bile nogometne tekme le del širše zasnovanega športnega dne. Že omenjena tekma z izgredom v Črnomlju je bila del črnomalskega športnega dneva, ki se ga je SK Elan udeležil s plavalci, kolesarji in nogometaši.¹¹⁴ V Novem mestu je vsak tak dogodek zahteval sodelovanje več društev, ob Elanu še sokolov in kolesarjev. Kolesarji so na letni mestni prireditvi tekmovali na krožni progi okoli Grma,¹¹⁵ Elanov štafetni tek pa je potekal skozi staro mestno središče. Športni dan, ki ga je SK Elan priredil 6. septembra 1931, je obsegal motociklistično in kolesarsko dirko, cestno štafeto, več plavalnih disciplin in daljše

plavanje od cestnega do železniškega mostu, tekmo s čolni po Krki in za zaključek popoldne še nogometno tekmo.¹¹⁶ Nekatera »tekmovalnja« so bila namenjena bolj zabavi in druženju. Istega dne aprila 1928, ko je sledila tekma na Loki, je predhodno potekala »originalna tekma debelih«, ki so se za denarne nagrade merili od gostilne Windischer v Kandiji preko mostu do Bergmanove lekarne na zgornjem delu Glavnega trga. Pogoji za sodelovanje na tej približno 500-metrski razdalji je bil: »Teža tekmovalcev mora znašati netto 120 kg.«¹¹⁷ Ob gostovanju društva KAC iz Celovca so se Novomeščani in gostje iz Avstrije 4. avgusta 1935 pomerili v atletiki, namiznem tenisu in štafeti skozi mesto, športni del srečanja pa popoldne zaključili z nogometno tekmo.¹¹⁸

Družabne aktivnosti so potekale tudi izven tekmovalne sezone, v mesecih, ko se z nogometom, atletiko in tenisom na prostem v letih, ko je zunanje športne objekte še prekrivala snežna odeja, ni bilo mogoče ukvarjati. Najava SK Elan okrajnemu načelstvu Novo mesto, da bo 10. februarja 1934 v Sokolskem domu potekala »naša vsakoletna prireditev 'Sportna maskerada'«,¹¹⁹ dokazuje, da je šlo za tradicionalni dogodek. Na njem so se predvsem družili, zabavali in šalili, prihodek pa je bogatil društveno blagajno.

Prav posebna je bila družabna prireditev leta 1930, ko je SK Elan v goste povabil Šentjakobsko gledališče, da tudi v Novem mestu uprizori svojo uspešnico, komedijo *Pred poroko*. Zabavna prireditev je v Sokolskem domu potekala na dan, ki

¹¹¹ Novak, Nič nogometa in poljubljanja v javnosti, str. 17.

¹¹² Bačer, Nogomet je bil strogo prepovedan, str. 12.

¹¹³ Osolnik, *Z ljubeznijo skozi surovi čas*, str. 14.

¹¹⁴ Grahek, *Nogomet v Beli krajini*, str. 51.

¹¹⁵ Za kolesarje glej: Pungerčar, *Sto let kolesarstva*, str. 90.

¹¹⁶ *Sportni list*, 2, št. 35, 1. 9. 1931, str. 4, Sportni dan v Novem mestu; št. 36, 9. 9. 1931, str. 3, Sportni dan v Novem mestu; št. 37, 15. 9. 1931, str. 3, Sportni dan SK Elana v Novem mestu.

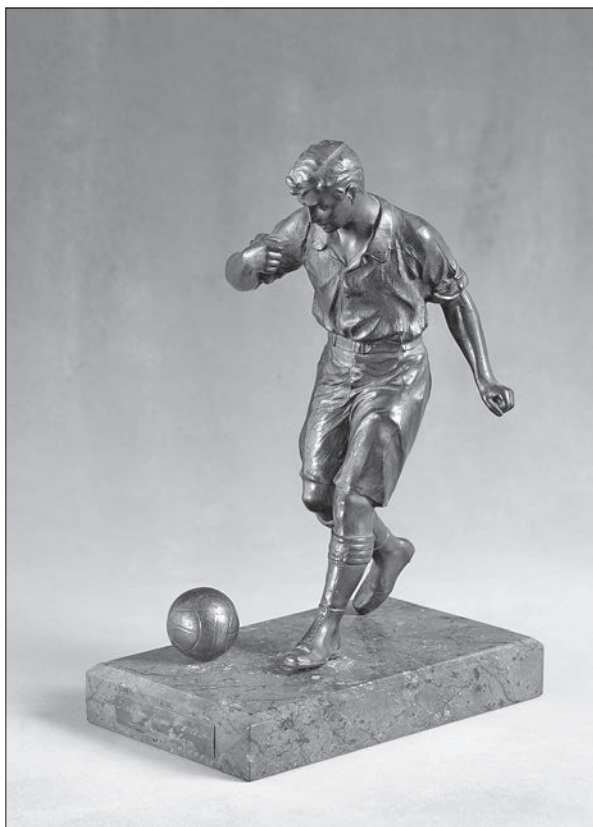
¹¹⁷ *Jutro*, 9, št. 90, 17. 4. 1928, str. 5, Iz Novega mesta.

¹¹⁸ *Jutro*, 16, št. 178, 4. 8. 1935, str. 8, Sport; *Jutro: ponedeljska izdaja*, 8, št. 29, 5. 8. 1935, str. 3, Sportni dan v Novem mestu.

¹¹⁹ SI ZAL 003, šk. M4, Dopis Sportnega kluba Elan Novo mesto – sreskemu načelstvu v Novem mestu, 6. 2. 1934.

je bil desetletje in pol kasneje uzakonjen kot slovenski kulturni praznik, torej 8. februarja 1930.¹²⁰ Dogodek je bil medijsko solidno podprt, saj ga je najavil tudi ljubljanski časopis *Jutro*: »Šentjakovski gledališki oder iz Ljubljane bo gostoval na sobotni prireditvi našega vrlega SK Elana z vlezabavno burko 'Pred poroko'. Opozarjamo Novomeščane na gostovanje naših priljubljenih Šentjakobčanov. Burka je polna humorja in bo zabavala občinstvo od prve do zadnje scene. Njeno priljubljenost najbolj dokazuje to, da so jo igrali Šentjakobčani na svojem odru že petnajstkrat.«¹²¹ *Sportni list* pa je v najavi zabeležil, da bo prireditev potekala pod pokroviteljstvom novomeškega župana dr. Josipa Režka in da je dolžnost vseh Novomeščanov, da »posetijo to prireditev v čim večjem številu in s tem pripomorejo SK Elanu do čim večjega moralnega in materielnega uspeha, ki ga klub na vsak način zasluži.«¹²²

Po predstavi, za katero ne gre dvomiti, da je ogrela tudi novomeško publiko, se je večerni družabni dogodek nadaljeval s plesom. Na njem so

Kipec nogometaša, ki ga je leta 1930 dobila kraljica nogometnega plesa Hedvika Gunde (poročena Bergman) (zasebna last).

Študentsko druženje v Zagrebu leta 1930. Od leve: študenta medicine Jože Slapar in Slavko Perko, študentka farmacije Hedvika Gunde, dobitnica kipca kraljice plesa SK Elan, in njen bodoči mož, novomeški lekarnar Josip Bergman (zasebna last).

izbirali kraljico plesa, ki so jo nagradili s približno 20 cm visokim bronastim kipcem nogometaša na kamnitem podstavku. Graverju se je sicer pripetil spodrseljaj, saj se napis na ploščici glasi »Kraljici plesa 8/II. 1930 / »S.K. Elen««. Nagrajena je bila članica ekipe hazene SK Elan Hedvika Gunde, ki je v Zagrebu študirala farmacijo. Njen fant Josip (Pino) Bergman ml., sin Josipa Bergmana st., ki je imel lekarno na Glavnem trgu, je bil član nogometne ekipe SK Elan in redni član društva že od leta 1922, kjer je na seznamu zabeležen še z nemškim zapisom priimka kot Bergmann.¹²³ V lekarniške vode se je po poroki podala tudi Hedvika Bergman, ki je bila po drugi svetovni vojni nekaj let upraviteljica lekarne novomeške bolnišnice.¹²⁴

Telesnokulturna dejavnost, v tem okviru tudi nogomet, torej v svojem pionirskem obdobju še zdaleč ni bila zgolj tekmovalno usmerjena. Nogometaši SK Elan se niso zbirali zgolj na nogometnem igrišču, temveč so se družili tudi na zabavnih prireditvah ter bili med organizatorji takšnih dogodkov.

¹²⁰ SI ZAL, NME 003, š. M4, Dopis SK Elan – Srežkemu načelstvu v Novem mestu, 5. 2. 1920 in odgovor 6. 2. 1920.

¹²¹ *Jutro*, 11, št. 31, 7. 2. 1930, str. 5, Iz Novega mesta.

¹²² *Sportni list*, 1, št. 4, 4. 2. 1930, str. 4, Društvene vesti.

¹²³ AA, Redovni člani (seznam iz leta 1922).

¹²⁴ Fotografijo kipca kraljice plesa in podatke o izbranki mi je posredovala upokojena etnologinja Dolenjskega muzeja Ivica Križ (e-pošta avtorju, 27. 5. 2021), za kar se ji iskreno zahvaljujem. Kipec je v zasebni lasti.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AA – Arhiv avtorja

Zapisnik. S.K. »Elan«.

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Novo mesto

NME 003 – Okrajno glavarstvo Novo mesto

ČASOPISI

Dolenjec, 1906.

Dolenjske novice, 1939.

Dolenjski list, 1954, 1957, 1968, 1980, 1981, 1983, 2013.

Jutro, 1922–1936.

Slovenski narod, 1913.

Službeni vestnik Ljubljanskega nogometnega podsaveza, 1937–1939.

Službeni vestnik Slovenske nogometne zveze, 1939–1940.

Sport, 1921, 1922.

Sportni list, 1930–1932.

LITERATURA

100 let nogometnega elana ob Krki (ur. Aleš Gabrič, Igor Vidmar, Andrej Primc). Novo mesto: Nogometni klub Krka, 2022.

225 let novomeške gimnazije: [1746–1971] (ur. Jože Sever). Novo mesto: Gimnazija, 1971.

50 let ustanovitve vodstvene nogometne organizacije na Slovenskem (ur. Drago Stepišnik). Ljubljana: Nogometna zveza Slovenije, 1970.

Bačar, Ria: *Iztrgano pozabi: Novo mesto, pet držav*. Novo mesto: Goga, 2014.

Bačar, Ria: Nogomet je bil strogo prepovedan. Pri starih Novomeščanih. *Dolenjski list* 34, št. 38, 22. 9. 1983, str. 12.

Božič, Slavko: Novomeška okolica v turističnem in športnem pogledu. *Dolenjska*. Ljubljana: Merkur, 1938, str. 234–241.

Budja, B.[ojan]: Samo deset let mlajši od Hajduka. *Dolenjski list* 32, št. 10, 5. 3. 1981, str. 25.

Budja, Bojan: Prva slovenska Šparta. *Dolenjski list* 31, št. 10, 6. 3. 1980, str. 29.

Devetdeset let nogometnega kluba Krka. S.l.[Novo mesto]: s.d. [2012].

Dobovšek, Tim: *Kulturni, socialni in politični vidiki razvoja nogometa v Sloveniji: v obdobju 1900–1991: magistrsko delo*. Ljubljana: [T. Dobovšek], 2017.

Dodič, Milan: Dvesto petindvajset let novomeške gimnazije. *225 let novomeške gimnazije: [1746–1971]* (ur. Jože Sever). Novo mesto: Gimnazija, 1971, str. 7–480.

Dolenjska metropola Novo mesto (ur. Anton Podbevšek). Novo mesto: Progres, zavod za pospeševanje mednarodnih trgovskih zvez, 1930.

Gabrič, Aleš: Od prvih začetkov do prve slovenske lige. *100 let nogometnega elana ob Krki* (ur. Aleš Gabrič, Igor Vidmar, Andrej Primc). Novo mesto: Nogometni klub Krka, 2022, str. 16–125.

Gorše, Jože: *Kočevski nogomet: že stoletje: [1920–2020]*. Kočevje: Pokrajinski muzej, 2020.

Klemenčič, J.[ože]: O nastanku in razvoju novomeškega športa. *Dolenjski list*, 5, št. 48, 3. 12. 1954, str. 3.

Komelj, Bogo: *Devetdeset let telovadbe v Novem mestu. Novomeški Sokol: 1887–1945*. Novo mesto: Telesna interesna skupnost, 1977.

Lebar, Jože: *Zgodovinski razvoj nogometa v Sloveniji: diplomsko delo*. Ljubljana: [J. Lebar], 1991.

Nogomet v Beli krajini: dokumentacija in spomini: 1926–1992 (ur. Slavko Grahek). Črnomelj: [s. n.], 1993, str. 45.

Nogometni klub Studio D Novo mesto. S. l. [Novo mesto]: s. d. [1992].

Novak, Irena: Nič nogometa in poljubljanja v javnosti. *Dolenjski list*, 64, št. 34, 22. 8. 2013, str. 17.

Osolnik, Bogdan: *Z ljubeznijo skozi surovi čas*. Ljubljana: Založba Borec, Dolenjska založba, 1989.

Pungerčar, Majda: Sto let kolesarstva v Novem mestu od 1897 do 1997. *Kronika* 45, št. 3, 1997, str. 87–96.

Rozman, Boris: Hazena – ženska športna panoga. *Kronika* 36, 1988, št. 3, str. 225–231.

Šebek, Živko: *80 let nogometa v Krškem*. Krško: Nogometni klub, 2002.

Štampohar, Anton: *Iz bojov novomeških tekstilcev*. Novo mesto: Občinski svet Zveze sindikatov, 1984.

Štukelj, Leon: *Mojih sedem svetovnih tekmovanj*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1989.

Zbornik Medobčinske nogometne zveze Ljubljana: 1920–2020 (ur. Leon Lobe). Ljubljana: Medobčinska nogometna zveza, 2020.

SPLETNI VIRI

100 let novomeške pomladi

<https://www.nm.sik.si/si/aktualno/detajl/?id=4809>

SUMMARY

The Pioneering Period of Football in Novo Mesto following the Establishment of Elan Sports Club in 1922

The beginnings of many sports associations are only known fragmentarily or surrounded by myth. Conversely, plenty of material has been preserved from the first year of Elan Sports Club from Novo Mesto, pointing to difficulties that faced its founders in launching a novel sport. The founding general assembly of Elan Sports Club was held on 19 February 1922. Apart from football, the association developed a variety of sports, including athletics, tennis,

swimming, Czech handball, and so on. The article focuses on the activities of the football team, which initially had neither equipment nor a football pitch and compensated for inexperience in training and gameplay with enthusiasm. Their sports gear was purchased in Ljubljana or Zagreb, and the first football pitch in Novo Mesto was at Loka, where the Sokol gymnasts had their track and field. The area also accommodated the city fairground, which required animal faeces to be regularly removed, and due to its location next to the Krka River, the ball frequently flew into the water.

During the interwar period, the Elan football team held friendly matches with teams from Ljubljana or nearby cities. Between the end of the 1920s and mid-1930s, it competed in the second division of the Ljubljana Sub-Association League. The first photograph of Novo Mesto's football team has also been preserved from this period. Football was most popular among highschoolers and students, but it also found enthusiasts among the respectable middle

class. For the almost entire duration of the interwar period, the club was led by engineer Josip Medic, who managed his brother's textile factory and was also known as a patron of the club. High school teachers were less inclined to promote the new sport because pupils were generally barred from playing. Nonetheless, they regularly violated this ban and remembered religious education teacher as their fiercest antagonist.

Elan Sports Club organized events for the popularization of sports among the broader population and sports days featuring a range of competitive activities. Cultural and entertainment events took place in the Sokol cultural centre, including the particularly popular sports masquerade balls during Carnival days. In this period, football had not yet evolved into a competitive discipline; it largely remained a game in which young and not-so-young people socialized, had fun, and fostered the overall popularization of sports in the city primarily famous for its Sokol gymnasts.

MOJCA ŠORN*

Sistem socialnega skrbstva v Sloveniji s poudarkom na Ljubljani neposredno po drugi svetovni vojni

IZVLEČEK

Avtorica v prispevku na osnovi fondov za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije ter socialno skrbstvo in zdravstvo Mestnega ljudskega odbora Ljubljana prikaže sistem ukrepov, ki sta jih načrtovali in izvrševali država in družba po končani drugi svetovni vojni za vsesplošno izboljšanje razmer socialno ogroženih skupin ter posameznikov. Predstavi možnosti in oblike socialne zaščite pomoči potrebnim odraslim in otrokom ter mladini v času, ko je opustošena in finančno povsem izčrpana država stremela k izboljšanju kvalitete življenja, kar se je kazalo tako v široko zastavljeni ideji socialnega skrbstva kot v izgradnji infrastrukture.

KLJUČNE BESEDE

socialna zaščita, socialno skrbstvo, Slovenija, Ljubljana, 1945–1948

ABSTRACT

SOCIAL CARE SYSTEM IN SLOVENIA IMMEDIATELY AFTER THE SECOND WORLD WAR, WITH A PARTICULAR FOCUS ON LJUBLJANA

Based on archival collections on social care of the People's Republic of Slovenia and data of the Ljubljana City People's Committee, the author analyses measures that the state and society developed and implemented to improve the overall living conditions of vulnerable persons and groups after the Second World War. She presents possibilities and forms of providing social protection to adults, youth, and children in need at the time when the war-ravaged and financially drained state endeavoured to improve the quality of life through the development of broadly based forms of social care and appropriate infrastructure.

KEY WORDS

social protection, social care, Slovenia, Ljubljana, 1945–1948

* dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, mojca.sorn@inz.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4457-1118>

UVOD

V članku je prikazan sistem ukrepov, ki sta jih načrtovali in izvrševali država in družba po končani drugi svetovni vojni za vsesplošno izboljšanje razmer socialno ogroženih skupin in posameznikov. Predstavljene so možnosti in oblike socialne zaščite pomoči potrebnim odraslim in otrokom ter mladini v času, ko je opustošena in finančno povsem izčrpana država stremela k izboljšanju kvalitete življenja, kar se je kazalo tako v široko zastavljeni ideji socialnega skrbstva kot v izgradnji infrastrukture.¹

Povojno obdobje je bilo obdobje realnega socializma, ki je sistem socialnega skrbstva gradil na profesionalizaciji in t. i. udarništvu hkrati. Slednje ponazarja podatek iz leta 1948, ko je v Sloveniji 1,7 milijona oseb izvedlo 28 milijonov prostovoljnih delovnih ur.²

Ob množični prostovoljni organiziranosti žensk na socialnem področju je ministrstvo za socialno politiko že leta 1945 začelo z izobraževanjem v Socialnopolitični šoli. Šola, ki je delovala do leta 1949, je bila organizirana v obliki tečajev, na katerih so udeleženske prejele politične in strokovne smernice. Naslovne teme tečajev, na primer *Osnovni pojmi o panogah socialnega skrbstva* ter *Organizacija in naloge mladinskega skrbstva*, so bile zametki prvih učnih predmetov na področju izobraževanja za socialno delo, ki se je v Sloveniji od leta 1955 razvijalo v okviru Šole za socialne delavce,³ današnje Fakultete za socialno delo. Ker ta letos obeležuje 70 let delovanja, je prispevek posvečen vsem njenim nekdanjim ter sedanjim sodelavkam in sodelavcem.

SISTEM SOCIALNEGA SKRBTVA PO KONČANI DRUGI SVETOVNI VOJNI V SLOVENIJI

Že pred koncem vojne so povojni politični akterji dali vedeti, da se zavzemajo in borijo »ne le za narodno, ampak tudi za socialno osvobodjenje«.⁴ Osnovne naloge Ministrstva za socialno po-

litiko Narodne vlade Slovenije, ki je bilo ustanovljeno z zakonom o Narodni vladi Slovenije 5. maja 1945 in je začelo z delom hkrati z imenovanjem prve slovenske vlade, so bile socialno skrbstvo za vse sloje delovnega ljudstva ter zaščita socialno ogroženih slojev, predvsem invalidov in žrtev narodnoosvobodilnega boja; zaščita mater, otrok in mladine; skrb za izseljence, repatriacijo vojnih ujetnikov, konfiniranih in interniranih oseb ter pregnancev; nadzor nad izvajanjem socialnega zavarovanja in ureditev delovnih razmer.⁵

Ministrstvo, ki ga je vodila ministrica Vida Tomšič, je imelo konec leta 1945 poleg splošnega oddelka še oddelek za splošno socialno skrbstvo (z odseki za socialno pomoč, socialno zaščito vasi in stanovanjsko politiko), oddelek za ureditev delovnih razmer in socialno zavarovanje, oddelek za zaščito mater, otrok in mladine (z odseki za predšolsko mladino, šolsko mladino in socialnopolitično šolo), invalidski oddelek (z odsekoma za socialno in zdravstveno zaščito invalidov ter za kontrolo invalidov) ter oddelek za repatriacijo.⁶

Ob reorganizaciji vlade 6. marca 1946 se je ministrstvo za socialno politiko preimenovalo v Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije (LRS), pri čemer pa ni spremenilo ne področja svojega dela in strukture ne področja svojih pristojnosti.⁷ Vido Tomšič je na čelu ministrstva ob reorganizaciji zamenjal dr. Anton Kržišnik. Ministrstvo so leta 1948 poleg ministra in njegovega pomočnika sestavljali strokovni svet, študijsko-organizacijski referat, tajništvo, plan-sko-evidenčni sektor, oddelek za organizacijo socialne zaščite, uprava za skrbništvo, oddelek za invalidnine in podpore po specialnih predpisih ter uprava za socialne ustanove.⁸

V prvih letih po drugi svetovni vojni je bila v novem družbenem redu država s pomočjo upravnih organov, pristojnih za delo, zadolžena za vse zaposlene osebe, ureditev delovnih odnosov in pogojev za delo ter za razporejanje kadrov, socialno zavarovanje in pokojnine. Organom za socialno skrbstvo pa je bila po končani vojni zaupana naloga, da poskrbijo za vse osebe, ki niso bile sposobne skrbeti same zase. Prvi člen *Uredbe o ureditvi Ministrstva za socialno politiko Narodne vlade Slovenije* je določal, da mora socialno skrbstvo zaobjeti tako delovno ljudstvo kot socialno ogro-

1 O profesionalizaciji socialnega dela Zaviršek, Spol, str. 15–38. O socialnem skrbstvu gl. tudi Zorn, Socialno skrbstvo po drugi svetovni vojni.

2 Prinčič, *Slovensko gospodarstvo*, str. 37.

3 Zaviršek, Vpliv vojne, str. 51–53. O socialnopolitični šoli v Ljubljani Jeraj, Socialna politika, str. 88, 89. V tej študiji avtorica predstavi mrežo socialnega skrbstva, poudarek pa nameni (množičnim) organizacijam, ki so sodelovale pri izgradnji povojnega socialnega sistema. S posebno pozornostjo obravnava socialne naloge ženske organizacije in vlogo otroških obiskovalk.

4 To so besede Toneta Fajfarja iz referata, ki ga je imel 23. januarja 1945 na državni sindikalni konferenci v Beogradu (gl. Jeraj, *Slovenski sindikati*, str. 53). V tej publikaciji Jeraj obravnava tudi zakonske predpise s področja so-

cialnega zavarovanja 1945–1950 (str. 61 sl.), socialno zavarovanje in zdravstveno službo 1945–1950 (str. 65 sl.) ter vlogo sindikatov na področju socialnega skrbstva 1945–1950 (str. 85 sl.).

5 Kozina, *Republiški upravni organi*, str. 127.

6 Kozina, *Republiški upravni organi*, str. 128, 129.

7 *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, str. 110–112.

8 Kozina, *Republiški upravni organi*, str. 130.

žene sloje, posebno invalide in ostale žrtve narodnoosvobodilne borbe ter prejšnjih vojn, pa tudi matere, otroke in mladino.⁹ V kontekstu dodeljevanja socialne pomoči je Anton Kržišnik določil, da so do nje upravičene vse osebe, ki se ne morejo vključiti v delovni proces in nimajo ne sredstev za preživljanje ne bližnjih, ki bi bili zanje dolžni oziroma pripravljeni poskrbeti.¹⁰

Delo socialnega skrbstva je bilo razdeljeno na specialno skrbstvo in splošno skrbstvo. Specialno skrbstvo je bilo skrbstvo za osebe, katerih zaščita je bila urejena s specialnimi zakonskimi predpisi (vojaški invalidi, družine padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja, »družine kadrovcev«), predmet splošnega skrbstva pa so bile vse ostale socialno ogrožene osebe.¹¹ Sem so sodile sirote, otroci, katerih starši niso bili sposobni skrbeti zanje, otroci s posebnimi potrebami, stari, bolni, invalidi ter nepreskrbljeni družinski člani oseb, ki so padle v okupatorskih vojskah, emigrantov in oseb, ki so prestajale zaporno kazen.¹²

Specialno in splošno skrbstvo je združevalo tako upravne organe za socialne zadeve kot t. i. množične organizacije, med katere prištevamo Osvobodilno fronto (OF) oziroma poznejšo Socialistično zvezo delovnega ljudstva Slovenije, Zvezo borcev ter mladinske, sindikalne in ženske organizacije.¹³ Pomembno vlogo so odigrali patronati. Vlogo patrona oziroma zaščitnika določene socialne ustanove so lahko prevzeli različni organi, ustanove, organizacije, podjetja in zadrage. Arhivsko gradivo odkriva, da je bil cilj patronata »izvajati zaščito na določeno ustanovo sporazumno z upravo ustanove. /.../. Nuditi ustanovi oz. njenim oskrbovancem moralno, kulturno-prosvetno in politično-vzgojno pomoč /.../, pomagati ustanovi oziroma njenim oskrbovancem s prostovoljnimi delom članov množičnih organizacij, ki tvorijo patronat /.../, pomagati ustanovi s prostovoljnimi rednimi in izrednimi prispevki v denarju ali blagu.«¹⁴

Pobude za ustanavljanje patronatov je bila v prvi vrsti dolžna dajati oblast oziroma organi socialnega skrbstva in socialno-zdravstveni sveti pri ljudskih odborih, spodbude pa so prihajale tudi

iz vrst množičnih organizacij in ne nazadnje od posameznikov v okviru njihove delovne organizacije.¹⁵ Konec leta 1948 je imelo patrone 156 socialnozaščitnih in vzgojnih ustanov, od katerih jih je kar 129 odpadlo na mladinske in vzgojne ustanove; 163 ustanov je bilo še brez patronatov.¹⁶

Krista Šuler, učiteljica in knjižničarka,¹⁷ je leta 1946 o patronatih zapisala: »Ime patronat sicer ne zveni prav nič po naše, prevzeto je iz prejšnje dobe in pomeni nekakšno zaščito po pobudi posameznika ali društva nad socialnimi ustanovami, bodisi nad mladinskimi domovi, domovi za slepe, nad sirotišnicami itd., toda prejšnji patronati so bili le nekako drobničarstvo socialne zavesti in so služili kapitalistični družbi več ali manj kot nekakšna dekoracija, da bi z njo zabrisala in zameglila jasne poglede na brezkraino socialno bedo /.../. Danes pa je dobilo patronatstvo novo vsebino, nov pomen. Naše delovne množice so se z dejansko ljubeznijo strnile okrog otrok, sirot naših padlih borcev, ki jim je naša ljudska oblast odprla in ustvarila domove in zavetišča /.../. Iz prvih skupnih socialnih akcij (zbiranje denarja, obleke, obutve, živil itd.), ki so jih vodile naše množične organizacije, se je izoblikovala zamisel neke trajne, skupne zaščite nad domovi, ki jo prevzame ena ali več organizacij, ustanov ali podjetij skupaj, da tako pomagajo ljudski oblasti reševati vprašanje socialne zaščite otrok in mladine v naših zavodih.«¹⁸

Za koordinacijo mreže socialnega skrbstva, tj. upravnih organov za socialne zadeve, socialno-zdravstvenih svetov¹⁹ pri okrajnih ljudskih odborih (OLO) in krajevnih ljudskih odborih (KLO), Socialnega fonda OF ter že omenjenih organizacij in patronatov, je skrbel svet, ki se je sestajal redno

9 SI AS 228, t. e. I/1/2, Uredba o ureditvi Ministrstva za socialno politiko DFJ. Gl. tudi Kozina, *Republiški upravni organi*, str. 127–130.

10 Jeraj, *Socialna politika*, str. 76.

11 SI AS 228, t. e. I/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947, str. 9.

12 Gl. Dobaja, *Zdravstveno in socialno varstvo*, str. 136.

13 S sindikalnimi in ženskimi organizacijami se je podrobneje ukvarjala Jeraj, *Slovenski sindikati*, predvsem str. 53 sl.; Jeraj, *Socialna politika*, str. 79–84.

14 SI AS 231, t. e. 65, Navodila za delo in organizacijo patronatov. O patronatih tudi Jeraj, *Slovenke*, str. 183.

15 SI AS 231, t. e. 65, Navodila za delo in organizacijo patronatov.

16 SI AS 228, t. e. I/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949.

17 Krista Šuler (1901–1959) je leta 1941 postala članica KPS in OF. Skrbela je za povezavo med KPJ in Jugoslovansko žensko zvezo. Po vrnitvi iz italijanske internacije leta 1943 je odšla v partizane. Leta 1949 je bila aretirana ter poslana na Goli otok (wikipedija).

18 Šuler, *Od kod*, str. 120.

19 Kot omenjeno, je koordinacijski svet skrbel tudi za organizacijo in udrditev krajevnih socialno-zdravstvenih svetov. Skliceval je sektorske konference, teh je bilo v letu 1948 kar 298. Sestankov so se poleg zastopnikov republiškega socialnoskrbstvenega sveta udeleževali referenti okrajnih poverjeništev za socialno skrbstvo, krajevni poročevalci, obiskovalke in drugi aktivisti množičnih organizacij. Kako se je ta socialna mreža krepila, pokaže podatek, da se je število krajevnih socialno-zdravstvenih svetov od leta 1947 do 1948 povečalo za 195, konec leta 1948 jih je bilo kar 1229 (SI AS 228, t. e. I/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949, str. 5).

enkrat do dvakrat mesečno. Nenehno je spremljal delo podrejenih organov, ki so zbirali podatke o osebah, potrebnih socialne pomoči, dajali mnenja o upravičenosti posameznih prosilcev do podpor ter sodelovali pri razdeljevanju podpor socialno ogroženim osebam iz sredstev ljudskih odborov in množičnih organizacij, zbiranju sredstev Socialnega fonda ter razdeljevanju pomoči Rdečega križa in Mednarodnega dečjega fonda. Svet je bil aktiven tudi pri naboru in organizaciji dela obiskovalk ter izbiri rejnic in rejnikov,²⁰ socialno-zdravstvenim odsekom oziroma poverjeništvom OLO pa je nudil pomoč s t. i. instruktivnimi obiski oziroma instruktažo. Teh je bilo v letu 1948 skupno 115, od katerih se jih je 91 navezovalo na skrbništvo, 24 pa na ostala vprašanja socialnega skrbstva. Z njimi je ministrstvo osebju socialno-zdravstvenih odsekov pomagalo pri tolmačenju aktualnih predpisov in navodil, izboljšanju dela skrbniških svetov, organizaciji izobraževanja in dela obiskovalk, vodenju administracije idr.²¹

SOCIALNA ZAŠČITA ODRASLIH PO KONČANI DRUGI SVETOVNI VOJNI V SLOVENIJI

DOMSKA ZAŠČITA

Neposredno po končani vojni je bil položaj vseh ljudi izjemno težak, naravnost katastrofalen pa je bil za socialno ogrožene osebe. Zaradi pomanjkanja sposobnih delovnih moči v odsekih za socialno skrbstvo so bile aktivnosti zelo otežene, pomembno pa je bilo predvsem dejstvo, da je bilo na voljo premalo dotacij, »saj pride komaj par dinarjev na osebo. Stanje ubožcev je obupno, saj sploh ne morejo kupiti živil na nakaznice.«²²

Ministrstvo za socialno politiko se je že maja 1945 obrnilo na teren ter od posameznih okrožij zahtevalo podatke o številu »nepreskrbljenih in ubogih starčkov«. Zanimalo ga je, koliko jih je po zasebnih domovanjih ter koliko po državnih, občinskih in zasebnih dobrodelnih ustanovah.²³ V

letu 1947, ko so bili do določene mere že zbrani podatki o socialnih razmerah na terenu ter o potrebah in številu oseb, ki so bile potrebne socialne zaščite, se je izkazala naslednja slika: Socialno zaščito odraslih (starejših od 18 let) je potrebovalo 10.832 starih in onemoglih izven t. i. domov za onemogle, 2041 starih in onemoglih v domovih za onemogle, 1685 civilnih invalidov, 1300 gluhonemih izven domov, 670 slepih izven domov, 54 slepih v domovih, 70 alkoholikov izven domov, 526 nepreskrbljenih družin brez hranilcev, 253 oseb z motnjami v duševnem zdravju v domovih in 984 oseb z motnjami v duševnem zdravju izven domov.²⁴

Za stare in onemogle je bilo leta 1947 v Sloveniji 25 večjih domov, ki so jih upravljali OLO, in osem manjših domov, ki so jih upravljali KLO. Skupna kapaciteta vseh teh domov je znašala 2342 postelj, pri čemer večina zgradb, v katerih so bili nastanjeni domovi za onemogle, ni odgovarjala svojemu namenu, mnoge so bile le za silo prirejene tovrstnim socialnim nalogam.²⁵

Konec leta 1948 je bilo v Sloveniji socialne pomoči potrebnih 10.923 starih in onemoglih, 1490 civilnih invalidov, 501 slep, 534 gluhonemih, 767 oseb z motnjami v duševnem zdravju, 813 nepreskrbljenih družin in 873 bolnikov (predvsem tuberkuloznih), pri čemer je bilo mesečno razdeljenih le 14.372 podpor.²⁶

IZVENDOMSKA ZAŠČITA

T. i. izvendomska zaščita je v prvi vrsti obsegala mesečne podpore, ki so jih starim in onemoglim podeljevali in izplačevali ljudski odbori. Iz poročila Ministrstva za socialno skrbstvo LRS je razvidno, da se je vprašanje socialnih podpor splošnega skrbstva do začetka leta 1949 reševalo neenako: *»Podpore so bile v večini primerov očitno prenizke in tudi kriterij nepreskrbljenosti se je različno ocenjeval. Po drugi strani se je ugotovilo, da je prejemale podpore veliko oseb, ki je niso bile potrebne, dočim niso dobili podpore resnično potrebni, bodisi zato ker jih ljudski odbori niso imeli v evidenci, bodisi z izgovorom, da ni proračunskih sredstev.«*²⁷

20 SI AS 228, t. e. 1/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949, str. 5. Dobaja, Zdravstveno in socialno varstvo, str. 138. Gl. tudi Jeraj, Socialna politika, str. 68 sl.

21 SI AS 228, t. e. 1/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949, str. 3, 4.

22 SI AS 228, t. e. 1, 1/II/II, št. 9241, Zapisnik 5. rednega sestanka okrajnih poročevalcev in referentov odsekov za socialno skrbstvo, 30. 11. 1945.

23 SI ZAL LJU 479, t. e. 34, a. e. 6-6-45, 1000/II., Statistični podatki, 29. 6. 1945.

24 SI AS 228, t. e. 1/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947.

25 Prav tam. O t. i. domovih za upokojence in pionirskem obdobju v njihovem razvoju v obdobju 1946–1950 gl. Milošević Arnold, Razvoj domov. Gl. tudi Mali, Institucionalno varstvo.

26 SI AS 228, t. e. 1/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949.

27 SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije, t. e. 1/II/4, Poročilo o delu v letu 1949, Poročilo ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1949.

Predsednik vlade LRS Miha Marinko²⁸ je izdal navodilo za izvedbo revizije vseh podpirancev splošnega skrbstva, v katerem je določil tudi višino mesečne podpore. Ljudske odbore je opozoril, naj zagotovijo potrebna sredstva, da bodo socialno ogrožene osebe redno dobivale podpore. Po reviziji je število podpor padlo za 17,3 %, mesečna dodeljena kvota za podpore s strani republike pa le za 1,14 %.²⁹ Ocenimo lahko, da so se z revizijo zvišale podpore nepreskrbljenim in slabše preskrbljenim ter bile ukinjene tistim, ki do njih niso bili upravičeni.

Izvendomska zaščita je obsegala tudi skrbništvo nad odraslimi osebami, ki niso bile sposobne skrbeti za svoje pravice in koristi, oziroma osebami, ki jim je bila odvzeta opravilna sposobnost, kar dokazuje zakon o skrbništvu iz aprila 1947.³⁰ Vendar je iz poročila ministrstva za socialno skrbstvo razvidno, da se t. i. kolonizacija starih in onemoglih ni obnesla, ker jih tuje družine niso želele sprejeti v oskrbo, del krivde pa so verjetno nosili tudi ljudski odbori, ki niso imeli zadostnih sredstev za plačevanje oskrbnin.³¹ Kljub temu je bilo decembra 1948 pod skrbništvom 2517 odraslih oseb.³²

Izvendomske zaščite so bili deležni tudi slepi odrasli. Ministrstvo je bilo tesno povezano z Združenjem slepih Slovenije, katerega glavna dolžnost je bila skrb za slepe izven ustanov; njegov zastopnik se je redno udeleževal sej Federalnega odbora Združenja slepih ter mu vsestransko pomagal pri organizaciji in delovanju.³³ Ministrstvo je bilo povezano tudi s Federalnim odborom Združenja gluhonemih; pri delovanju mu je nudilo vso možno pomoč, vendar je bilo na splošno zaradi premajhne iniciativnosti delovanje odbora slabo. Morda bi razlog za to lahko našli tudi v dejstvu, da združenje ni imelo svojih prostorov.³⁴

V letu 1947 je ministrstvo posebno skrb posve-

tilo civilnim invalidom, predvsem v *pogledu ortopediranja*: 446 civilnim invalidom je nabavilo 531 proteznih in ortopedskih pripomočkov. Posvetilo se je tudi prešolanju – prekvalificirati mu je uspelo 18 oseb – in vključevanju teh oseb v delovni proces.³⁵

V delokrog izvendomske socialne zaščite je spadal tudi načrt za odpravo oziroma omejitev »družbeno škodljivih pojavov« (beračenje, alkoholizem in prostitucija). Republiški socialno-zdravstveni svet je na predlog ministrstva glede alkoholizma izdal sklep, ki je predpisoval ukinitve »neprimernih lokalov« ter ustanavljanje zajtrkovalnic, menz in restavracij. V sklepu je bilo poudarjeno, da je treba gostilničarje, ki bi točili alkohol pijanim in mladoletnim osebam, kaznovati, prepovedano pa je bilo točenje alkoholnih pijač na kredit. Pristojni so se v sklepu zavzeli za »prevzgojo« alkoholikov in propagando, ki bi spodbujala prodajo »grozdja in sadja v svežem stanju«.³⁶

Sklep o beračenju je veleval, da morajo ljudski odbori poskrbeti »za vse osebe, ki beračijo iz potrebe«. To se je v prvi vrsti nanašalo na podeljevanje zadostnih podpor oziroma nastanitev v domovih za starejše. Osebe, ki so beračile iz delomrznosti, je bilo treba glede na sklep nemudoma zaposliti in »nad njimi voditi strogo evidenco, za nepopoljšljive delomrznike« pa ustanoviti posebne domove.³⁷

Ministrstvo za socialno skrbstvo LRS je v poročilu o delu za leto 1947 zapisalo, da prostitucije v Sloveniji sicer ni bilo, »vendar je naloga množičnih organizacij, da tudi temu problemu posvetijo vso pozornost«.³⁸

SOCIALNA ZAŠČITA OTROK IN MLADINE PO KONČANI DRUGI SVETOVNI VOJNI V SLOVENIJI

Podatki s področja socialne zaščite otrok in mladine so za leto 1947 pokazali naslednjo sliko: v Sloveniji je bilo t. i. popolnih sirot padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja 1395, od teh je bilo preskrbljenih v domovih 284, na terenu (koloniziranih) pa jih je bilo 1111. Sirot padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja brez enega starša je bilo 10.476, od teh je bilo preskrbljenih 10.433, slabo preskrbljenih pa 53. Ostalih popolnih sirot, med katere so prišle tudi otroke »kompromitiranih staršev«, je bilo 1722, otrok brez enega starša pa je bilo 5891. V letu 1947 je bilo v Sloveniji 12.518 neza-

28 Gabrič, Prva slovenska ustava, str. 867.

29 SI AS 228, t. e. I/II/4, Poročilo o delu v letu 1949, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1949.

30 Uradni list FLRJ, II. 4. 1947, št. 30, str. 345.

31 SI AS 228, t. e. I/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947.

32 SI AS 228, t. e. I/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. I. 1949.

33 SI AS 228, t. e. I/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947. Gl. tematski sklop Dekodiranje zgodovinskih vzorcev: raziskovanje dinamike segregacije in integracije v politikah in institucijah za otroke in mladostnike z različnimi ovirami v jugoslovanski državi 1919–1992, *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, št. I (2025) [v tisku].

34 SI AS 228, t. e. I/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947.

35 Prav tam.

36 Prav tam.

37 Prav tam.

38 Prav tam.

konskih otrok, alimente je (redno) prejemale 6627 otrok. »Moralno ogroženih« otrok in mladine je bilo več kot 1500.

Gluhonemih otrok je bilo leta 1947 2500, 510 je bilo šoloobveznih, od teh pa jih je bilo v zavodu za vzgojo gluhonemih le 144. Slepih šoloobveznih otrok je bilo leta 1947 150, od teh jih je bilo v zavodu za vzgojo slepe mladine v Ljubljani le 41. Otrok z motnjami v duševnem zdravju je bilo 385. V Sloveniji so bile sicer tri pomožne šole in 12 pomožnih oddelkov, vendar bi otroci, ki so obiskovali te ustanove, potrebovali tudi nastanitveni dom;³⁹ le 30 jih je bilo namreč deležnih domske oskrbe (v zavetišču sv. Jožefa v Ljubljani, v fazi preurejanja pa je bila zgradba v Hrastovcu).⁴⁰ Šef odseka za zaščito mater in otrok je poročal: »Vsak dan prihajajo starši z defektno deco v dečji dom s prošnjo, da jih namestimo v kak zavod. Mnogo defektne dece je nameščene v normalnih dečjih domovih, kamor seveda ne spadajo. Prošnje za sprejem defektne dece prihajajo dnevno iz raznih krajev, a v Sloveniji takega doma nimamo. V Zavodu za onemogle na Vidovdanski cesti je nameščene nekaj defektne dece, kar med debilnimi in onemoglimi odraslimi. So slabo negovani, prepuščeni sami sebi brez strokovnega nadzorstva in nege, prava kulturna sramota. /.../. V Ljubljani je sicer šola za defektno deco, a ta je provizorno nameščena v šoli na Grabnu. Vodenje defektne dece po ulicah v šolo je težavno in tudi sicer možno samo za otroke v Ljubljani, medtem ko ostane vsa druga defektna deca izven Ljubljane brez strokovne vzgoje in pouka. Šola za defektno deco mora biti zvezana z internatom in to bo možno le v Domu za defektno deco. S strokovnim poukom in vzgojo bo možno mnogo defektne dece, ki bi bila sicer izgubljena, vzgojiti k primitivnim poklicem, tako da dosežejo možnost preživljanja sama sebe.«⁴¹

Leto kasneje je bilo popolnih sirot 2251, brez enega starša je bilo 21.087 otrok, otrok, ki so starše sicer imeli, so pa bili socialno ogroženi, je bilo 5064, skupaj je socialno pomoč potrebovalo 28.402 otrok. Redne mesečne podpore je v povprečju prejemale 7074 otrok, ostali otroci bodisi niso bili potrebni denarne podpore ali pa so doklade prejemale njihove matere.⁴²

Za »zapuščeno, vzgojno zanemarjeno in težko vzgojljivo mladino« so bili na voljo štirje domovi, v katerih je bivalo 400 otrok. Domska vzgojo bi

potrebovalo še okrog 650 oseb. K temu je treba prišteti še dijaške domove, v katerih je sicer bivalo 5359 gojencev, na sprejem pa je čakalo še okoli 3000 oseb.⁴³

Z vključevanjem ženske delovne sile v proizvodnjo v skladu z izvajanjem nalog petletnega plana in graditvijo socializma v letih po vojni se je povečalo povpraševanje po domovih igre in dela ter jasliah.⁴⁴ Država pa ni želela poskrbeti le za ustrezne nastanitve, temveč tudi za boljšo izobrazbo vzgojiteljic predšolskih otrok – v šolskem letu 1949/50 so se v Ljubljani odprla vrata štiriletno srednje strokovne šole za vzgojiteljice, ki naj bi bila »enakovredna učiteljski«.⁴⁵

DOMSKA ZAŠČITA

Domove za zaščito ter vzgojo otrok in mladine, v katerih je bilo nastanjenih več kot 8000 oseb, je v Sloveniji vodilo več resorjev z različnimi kapacitetami. Resor za socialno skrbstvo je razpolagal z dvema okrevališčema s kapaciteto 180 oseb, štirimi domovi za bosansko mladino s kapaciteto 306 oseb in enim domom za invalidno mladino s kapaciteto 70 oseb. Resor za prosveto je razpolagal s tremi otroškimi domovi s kapaciteto 185 oseb, z desetimi mladinskimi domovi s kapaciteto 690 oseb, s 45 dijaškimi internati s kapaciteto 5500 oseb, šestimi domovi za akademike s kapaciteto 420 oseb in štirimi specialnimi zavodi (za gluhonemo mladino s kapaciteto 144 oseb in slepo mladino s kapaciteto 41 oseb ter z dvema ustanovama za moralno ogroženo mladino s kapaciteto 22 oseb). Resor za ljudsko zdravstvo je razpolagal s petimi otroškimi domovi s kapaciteto 224 oseb, resor za delo pa je razpolagal s petimi domovi za učence v gospodarstvu s kapaciteto 320 oseb.

Čeprav je bilo po vojni le težko poskrbeti za primerno prehrano, so bili domski otroci zadostno hranjeni. Kalorična vrednost dnevnih obrokov je znašala več kot 2000 kalorij. Domovi so nabavili razne telovadne naprave, igre, glasbila in radioaparate, potrudili so se tudi pri izpopolnjevanju mladinskih in strokovnih knjižnic. Malo manj optimistično sporočilnost izkazujejo dokumenti, ki poročajo o občutnem pomanjkanju vzgojnega kadra, nezadostni strokovni izobrazbi mnogih učiteljev in njihovem prepogostem premeščanju. Vsi domovi so imeli honorarne zdrav-

39 SI AS 228, t. e. 4, Ustanavljanje domov in seznam socialnih ustanov.

40 SI AS 228, t. e. 1/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947.

41 SI AS 228, t. e. 3, 3/IV/20, Organizacijski osnutek za otroška okrevališča, Dokument z dne 12. 2. 1946.

42 SI AS 228, t. e. 1/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949.

43 SI AS 228, t. e. 4, Ustanavljanje domov in seznam socialnih ustanov.

44 SI AS 228, t. e. 1/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949.

45 SI AS 231, t. e. 151, 1949, 5500-5994, št. 5853/2.

nike, ki so po potrebi oziroma najmanj dvakrat na mesec obiskovali gojenke in gojence. Večjih zdravstvenih težav otroci in mladina niso imeli, na primer v letu 1947 je bilo obolenj 10 % na celotno populacijo, pri tem pa ni bilo zabeleženega niti enega smrtnega primera.

IZVENDOMSKA ZAŠČITA OZIROMA SKRBNISTVO

Ker v Sloveniji po vojni ni bilo zadosti domov za otroke in mladino, je v skladu s 26. členom ustave, ki je določal, da so mladoletniki pod posebnim varstvom države, skrbništvo nad njimi prevzela država prek ljudskih odborov.⁴⁶ Varstvo mladoletnih otrok, za katere niso skrbeli starši, je bilo aprila 1947 urejeno s temeljnim zakonom o skrbništvu.⁴⁷ Socialni sistem je poskrbel za njihovo »kolonizacijo« pri rejniških družinah. Namen skrbništva ni bil le zavarovanje premoženjskih in drugih pravic mladoletnikov; skrbnik naj bi mladoletniku omogočil takšno vzgojo, ki bo v njem budila ljubezen do svoje države in naroda ter ga usposobila za dejavnega člana družbe.

Podatki odstirajo, da je bilo leta 1947 4099 »koloniziranih« otrok, rejnikov je bilo 2820. V dogovoru med skrbnikom in oblastjo, ki je bil podpisan za dobo enega leta, se je rejnik (mož in žena) obvezal, da bo »v varstvo izročnemu nadomestoval starše« ter da bo oskrbovanca vzgajal tako, da bo postal »značajan in zaveden državljan«. Oskrbovanca naj bi spodbujal k sodelovanju v ustreznih organizacijah, zlasti v Ljudski mladini Slovenije (LMS). Obvezal se je, da bo skrbel za šolanje in učenje otroka; če bo naletel na težave, jih bo reševal v sodelovanju z učiteljem. Nadalje se je obvezal, da mu bo nudil dovolj hrane (»kakor lastnim otrokom«), da ga bo oskrboval z obleko, obutvijo in šolskimi potrebščinami ter da mu bo omogočil zdravniško oskrbo, če jo bo potreboval. Rejnik se je strinjal, da oskrbovanca ne bo izkoriščal »za delo, neprimerno njegovi starosti«, in obljubil, da ga, tudi če si bo zaslužil kazen, ne bo zmerjal in pretepal: »Sploh ne bo slišal iz mojih ust niti kletvice niti nedostojnega govorjenja.« Rejnik je moral pristati na to, da so ga oblastni organi, natančneje, lokalni ljudski odbori s pomočjo prostovoljk, t. i. obiskovalk, obiskovali in spremljali, ali izpolnjuje podpisan dogovor v polnem obsegu. Oblasti so imele pravico otroka, ki ni bil oskrbovan in negovan v skladu z dogovorom, nemudoma odvzeti, pri tem pa rejnik ni imel pravice zahtevati nobene odškodnine.⁴⁸ Prizadevanja

obiskovalk, da bi bil odnos vedno formaliziran, so na terenu velikokrat naletela na odpor: »*To lahko pomeni samo dvoje: Prvič, da rejniki ne razumejo dobro, kaj pomeni dogovor, v drugem primeru pa tudi, da nekateri rejniki nočejo prevzeti nikake formalne obveznosti do otroka /.../. Prvim je treba zadevo dobro obrazložiti. /.../. Drugim pa /.../ je treba posvetiti vso pozornost. /.../ so še ljudje, ki so vzeli otroka zaradi rejnine in ne zaradi tega, da bi pomagali otroku! In predvsem taki se branijo podpisati dogovor.*«⁴⁹

Na pobudo ministrstva za socialno politiko je za izvajanje nadzora nad socialno ogroženo mladino kmalu skrbelo skoraj 2000 obiskovalk: »*Obiskovalka je dobrovoljna pomočnica mladinskega skrbstva, zavedna državljanica, ki pomaga pri obnovi in izgradnji s tem, da obnavlja in gradi porušeno srečo otrokom.*«⁵⁰ Njihove naloge so bile usmerjene na t. i. stare in nove rejence. Stari rejenci so bile osebe, že razmeščene pri rejnikih.⁵¹ Pri teh so morale biti obiskovalke pozorne na materialno in moralno skrb rejnikov, vzgojo s političnega in etičnega vidika, upravljanje rejnikov z denarjem za oskrbo rejencev, ali rejencem kaj primanjkuje, zdravstveno stanje rejencev ter duševni razvoj in napredek rejencev. Obiskovalke so bile dolžne predlagati, ali naj se posamezen rejenec šola oziroma izuča obrti. Ko je bilo potrebno, so bile dolžne predlagati zamenjavo rejnika.⁵² Ena od pomembnih nalog obiskovalk je bila skrb za sklenitev pisnega dogovora z vsakim rejnikom.

Obiskovalke so morale zbirati podatke o otrocih, ki bi prišli v poštev za oddajo v rejo: od popolnih sirot do delnih sirot, katerih živeče matere ali očetje niso bili zmožni skrbeti zanje oziroma jih preživljati, ter otrok ločenih staršev, ki jim je sodišče odvzelo vse pravice. Obiskovalke so morale zbirati tudi podatke o rejnikih glede na to, ali bi vzeli otroke v brezplačno oskrbo, ali bi nosili zgolj del oskrbovalnih stroškov oziroma bi vzeli otroke v oskrbo le proti plačilu.⁵³

Ker so bile obiskovalke večinoma brez ustrezne izobrazbe za opravljanje predpisanega dela, so zanje napisali priročnik in večkrat organizirali enodnevna predavanja. Ker so bila ta slabo obi-

⁴⁶ Ustava FLRJ, str. 9.

⁴⁷ Uradni list FLRJ, II. 4. 1947, št. 30.

⁴⁸ Naša žena VI, 1947, št. 1, str. 10–11, Kaj vsebuje dogovor med skrbnikom in oblastjo.

⁴⁹ Mohoričeva, Sirote, str. 10–11.

⁵⁰ Mohoričeva, Sirote, str. 10–11.

⁵¹ SI AS 228, t. e. 1/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947.

⁵² SI ZAL LJU 479, t. e. 34, a. e. Prostovoljne obiskovalke otrok, Navodila za nadzor rejencev; Mohoričeva, Sirote, str. 10–11.

⁵³ Prav tam. SI ZAL LJU 479, t. e. 34, a. e. 1101, nepodpisan in nedatiran dopis; to je eden redkih ohranjenih dokumentov, ki govori izključno o rejništvu. O obiskovalkah gl. Jeraj, Socialna politika, str. 84–87, in Zorn, Socialno skrbstvo, str. 70 sl.

skana, je bila novembra 1945 ustanovljena Socialno politična šola, ki je delovala do leta 1949.⁵⁴

Obiskovalke so pripravljenost za prevzem vseh navedenih odgovornosti potrdile s svečano zaobljubo: »Svečano obljubljam in se zavežem, da bom svoj posel opravljala vestno in predano. Otroku, ki ga prevzemam v varstvo, bom posvetila vso skrb in ljubezen, kakor da gre za mojega otroka. Redno bom obiskovala otroke, za katere sem prevzela skrb, se udeleževala sej, ki jih bo sklical za obiskovalke okraj, izpolnjevala listine, dajala potrebne informacije, obveščala okrajnega varuha s poročili, gojila prijateljske odnose z rejniki in jih v primerni obliki tudi poučila, če bo tako pokazala potreba. Zavedam se v polni meri, kako veliko odgovornost prevzemam s poslom obiskovalke, zavedam se zlasti odgovornosti, ki jo imamo kot posamezniki in celota pred padlimi borci in aktivisti, pred očeti in materami naših sirot. Storila bom vse, kar je v moji moči, da bom do kraja izpolnila svoje dolžnosti.«⁵⁵

V letu 1948 je skrbništvo prebrodilo začetne težave zaradi preložitve nalog s sodišč na okrajne ljudske odbore, prevzema depozitov, spisov itd. Pri vseh skrbniških organih OLO so bili ustanovljeni skrbniški sveti, sestavljeni iz predstavnikov množičnih organizacij in raznih strokovnjakov, a kot izkazuje arhivsko gradivo, »do sedaj ni uspelo, da bi skrbniški svetovalci resno prijeli za delo«, čeprav so imeli 186 sej. Kot najaktivnejša in najpožrtvovalnejša organizacija je bila prepoznana Antifašistična fronta žensk (AFŽ),⁵⁶ kot najmanj pa LMS,⁵⁷ čeprav je bila po zakonu o skrbništvu prvenstveno poklicana k sodelovanju. Do decembra 1948 je bilo pod skrbništvom 5527 otrok, od tega 3743 popolnih sirot in 1784 otrok, za katere starši niso skrbeli.⁵⁸

Izmed vseh dejavnosti, ki so jih ženske, večinoma članice AFŽ, opravljale na področju socialnega varstva, je bila dejavnost otroških obiskovalk še najbližje nalogam poznejših socialnih delavk in delavcev. Skrbele so za otroke, ki so bili pri skrbnikih in rejnikih, ter pazile, da so bili deležni takšne vzgoje, ki bi jim omogočila postati dobri in koristni državljani. To pa ni bilo vedno preprosto. Zaradi nizkih rejin se je sploh neposredno po končani vojni »večini otrok, ki so bili v reji pri revnih

rejnikih zelo slabo godilo, tudi če so imeli rejniki dobro voljo nuditi otrokom največ, kar so mogli.«⁵⁹

POLZAPRTA ZAŠČITA

Iz gradiva šolske poliklinike je razvidno, da je bilo zdravstveno stanje otrok in mladine zaradi »nezadostne prehrane in čezmerne živčne obremenitve za časa okupacije« slabo, kar se je nanašalo tako na telesni razvoj kot na živčni ustroj. Strokovnjaki so svetovali, da je treba nujno krečiti ustrezno institucijo v klimatsko ugodnem podnebju v povezavi z izdatno prehrano.⁶⁰ V kategorijo t. i. polzaprte zaščite otrok in mladine je tako poleg ustanavljanja šolskih in dijaških kuhinj, konec leta 1947 jih je poslovalo 40, spadala organizacija počitniških (zdravstvenih) kolonij, letovanj in (delovnih) taborjenj.

Zdravstvene kolonije so bile namenjene oboleli in zdravstveno ogroženi mladini, stari med 7 in 15 let; ustanavljalo jih je ministrstvo za ljudsko zdravje s pomočjo šolske poliklinike v Ljubljani za potrebe prestolnice ter ljubljanskega in novomeškega okrožja, s pomočjo šolske poliklinike v Mariboru pa za potrebe mariborskega in celjskega okrožja. Za otroke iz vse Slovenije je bila osnovana skupna obmorska počitniška kolonija, ki jo je organizirala in vodila šolska poliklinika v Ljubljani.

Za zdrave otroke so organizirali letovanja, ki so jih vodili KLO in OLO, pomagali pa so jim mladinski, zdravstveni in prosvetni referenti ter vse množične organizacije. Za zdrave otroke so prirejali tudi taborjenja, za katera je v poštevek prišla dijaška in vajeniška mladina, stara nad 13 let. Taborjenje je moralo biti združeno z delom – organizirano je bilo tam, kjer je bilo mogoče zaznati pomanjkanje kmečkih in drugih delavcev.⁶¹

Prva skupina otrok je odšla na oddih že 2. junija 1945. V letu 1945 je bilo v počitniških kolonijah 3300 otrok. Vsako leto je odhajalo več in več skupin na različne destinacije.⁶² Kolonij in letovanj je bilo v letu 1947 skupno 76 (od tega 9 zdravniških). V zdravstvenih počitniških kolonijah je letovalo 2566 otrok, v klasičnih kolonijah in na letovanjih

⁵⁴ Jeraj, Socialna politika, str. 88 in 89.

⁵⁵ SI ZAL LJU 479, t. e. 34, a. e. Prostovoljne obiskovalke otrok, Obljuba.

⁵⁶ O AFŽ Jeraj, Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk.

⁵⁷ Več Urbanc, Ljudska mladina Slovenije, str. 283 in 284.

⁵⁸ SI AS 228, t. e. 1/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949.

⁵⁹ SI AS 228, t. e. 1/II/11, Poročila in zapisniki Odseka za socialno skrbstvo Okrožnega odbora OF za Ljubljansko okrožje, 6-265/45, Mestni odbor OF, Okrožno mesto Ljubljana, 19. 7. 1945.

⁶⁰ SI ZAL LJU 479, t. e. 48, a. e. S-1771-46, Počitniške kolonije, Potrdilo o zdravstvenem stanju naše mladine, 23. 5. 1946.

⁶¹ Naša žena V, 1946, št. 6, str. 143, Počitniške kolonije. Gl. tudi SI ZAL LJU 479, t. e. 48, a. e. S-1771-46, Počitniške kolonije (sestavil minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik).

⁶² Naša žena V, 1946, št. 6, str. 143, Počitniške kolonije.

Počitniška kolonija.
Portorož, 13. avgust 1945
(foto: Viktor Kramar;
hrani: MNSZS, FS2716/19).

pa 10.966 otrok. Večina udeležencev teh kolonij so bili socialno ogroženi otroci, ki so pridobili zdravje in težo. Večina se je naučila plavati, modelirati itd. Še leta po končani drugi svetovni vojni pa je največjo težavo predstavljalo pomanjkanje vzgojnega osebja in primernih poslopij.

Počitniška kolonija. Portorož, 13. avgust 1945
(foto: Viktor Kramar; hrani: MNSZS, FS2716/35).

POVOJNI SISTEM SOCIALNEGA SKRBTVA V LJUBLJANI

Po osvoboditvi se je pokazalo, da naj bi bilo v Ljubljani do socialnega skrbstva upravičenih 506 t. i. starih invalidov (»iz prejšnjih vojn«, vključno z aprilom 1941), 93 t. i. mirnodobnih in civilnih invalidov, 127 invalidov narodnoosvobodilne vojne, družinski člani 651 padlih borcev, družinski člani 433 umrlih žrtev fašističnega nasilja, družinski člani 143 drugih žrtev vojne (bombardiranja, nesreče idr.), 2999 preživelih žrtev, ki so trpele v ječah in taboriščih, 753 prisilno mobiliziranih oseb in 572 vojnih sirot.⁶³ Na voljo je bilo tudi več zavodov za odrasle. Mestna ubožnica, ki se je z Japljeve ulice preselila v Marijanišče na Poljanski cesti, je bila last mestne občine ter je lahko sprejela 89 oskrbovancev in 138 oskrbovank. 40 oseb je stroške poravnalo iz lastnih sredstev, drugim je stroške plačevala mestna občina. Zavetišče sv. Jožefa na Vidovdanski cesti, ki je bilo last Družbe usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega, je lahko sprejelo 64 moških in 118 žensk z motnjami v duševnem zdravju; 120 oseb je bivalo na stroške države, 62 jih je stroške poravnalo iz lastnih sredstev. Jožefišče na Poljanski cesti, ki so ga upravljale sestre sv. Križa, je skrbelo za 12 invalidnih oskrbovank v starosti od 28 do 50 let in 8 onemoglih v starosti od 60 do 85 let. Stroške za vse je plačevala občina. V zavodu je bivalo tudi 40 upokojenk, ki so same plačevale stroške nastanitve, in 18 deklet, ki so se učile šivanja; slednje so bile v brezplačni oskrbi. Zavod sv. Marte na Streliški ulici, ki je bil last odbora Društva sv. Marte, je lahko sprejel 20 prenočevalk, ki so

⁶³ SI ZAL LJU 479, t. e. 37, a. e. 2045/45, Min. za socialno politiko, statistični podatki, št. 4832/45, avgust 1945.

stroške nastanitve plačevale same, in 18 oskrbovank z dosmrtnim stanovanjem, ki so ga plačale iz lastnih sredstev. Dom služkinj na Križevniški ulici je bil last Stavbne zadrage in je razpolagal s 14 dosmrtnimi stanovanji, v objektu pa je bivalo še pet strank, ki so plačevale mesečno najemnino. Dom sv. Frančiška na Černetovi cesti je oskrboval 16 za delo sposobnih in 15 za delo nesposobnih žensk, ki so imele v zavodu dosmrtno stanovanje. Odrasle osebe so se lahko zatekle tudi v dom v Stanežičah pri Št. Vidu, ki je razpolagal s 16 posteljami. Bolniške sestre Vincentinum pa so v domu v Šmartnem, Devica Marija v Polju, ki so ga imele v najemu in ga upravljale, skrbele v glavnem za onemogle.⁶⁴

Odrasle osebe so se lahko prehranjevale v javnih kuhinjah v Delavskem domu na vogalu Bleiweisove in Gosposvetske ceste, v Ljudski kuhinji na Streliški ulici, kuhinji pri Delavski zbornici na Miklošičevi cesti, gostilni Klemenčič na Krekovem trgu in Železničarski menzi.

Ministrstvo za socialno politiko, ki je po osvoboditvi vodilo socialne zavode, je junija 1945 vsa pooblastila za vodenje dnevnih zavetišč in otroških domov, ki so se v mesecih po vojni številčno krepili,⁶⁵ zaupalo mestnemu odboru OF oziroma njegovemu odseku za socialno skrbstvo. V Ljubljani so bili za otroke in mladino na voljo t. i. prehodni domovi in dnevna zavetišča.⁶⁶ Domovi so bili v Marijanišču, pri uršulinkah in sv. Florjanu, dnevna zavetišča pa v Mostah, Zeleni jami, Spodnji in Zgornji Šiški, za Bežigradom, pri sv. Petru in na Viču. K tej kategoriji domov je treba prišteti tudi Dom Marije Pomočnice na Karlovski cesti, Vzgojalšče Antona Jerine v Trnovem in Učiteljski dom v Žibertovi ulici. Odsek za gradnje in obnovo okrožnega mesta Ljubljane, ki je deloval v sklopu Uprave javnih zgradb pri Direkciji javnih zgradb pri ministrstvu za gradnje, je kmalu podal seznam zgradb, predvidenih za nastanitev otroških domov in drugih socialnih ustanov. Dnevna otroška zavetišča, ki so bila namenjena otrokom od 1. do 14. leta (glede na njihov razvoj naj bi se delila v tri skupine: od 1. do 3. leta, od 3. do 7. leta in od 7. do 14. leta, vendar so bila členjena v dnevna zavetišča za otroke v predšolski dobi, to je od 1. do 7. leta, in dnevna zavetišča za šoloobvezne otroke od 7. do 14. leta), naj bi bila v vsaki četrti. V Trnovem je bila za to predvidena javna zgradba,

v kateri je domovala vojaška invalidska bolnica, za Bežigradom javna zgradba med Parmovo ulico 48a in Lavričevo ulico 3, v Florjanski ulici poleg cerkve sv. Florijana hiša, ki je bila last *Verein für Kinderfreunde* (člani odseka za gradnje in obnovo so predvidevali, da bo »zaplenjena«), prosvetni dom na Viču (v zasebni lasti), hiša v Zeleni jami (v zasebni lasti), hiša v Šiški na Knezovi ulici (v zasebni lasti), stara šola v Št. Vidu (javna zgradba) in Cukrarna ob Ljubljani (v zasebni lasti).⁶⁷

Za otroške domove so bili predvideni Pokrajinski dečji dom v Streliški ulici 14 (v javni zgradbi), Dečji dom na Selu na Zaloški cesti (v javni zgradbi), Vajeniški dom v Kersnikovi ulici (v javni zgradbi), Dom na Rakovniku (v lasti verske ustanove) in Mladinski dom na Kodeljevem (v zasebni zgradbi).

Za materinske domove so bili predvideni nekdanja vojašnica, po vojni bolnišnica za duševne bolezni na Vrazovem trgu 4 (javna zgradba), Kollmanov grad na Večni poti 21 (javna zgradba) in Alojzijevišče na Poljanski cesti 4,⁶⁸ ki je bilo do konca vojne v cerkveni lasti, maja 1945 pa ga je zasedla vojska.

Za internate srednješolske mladine so bili predvideni nekdanji internat Mladika v Šubičevi ulici (javna zgradba, ki je bila vojaška bolnica), Krekova gospodinjstva šola v Šiški (zasebna zgradba), Dom na Rakovniku (last verske ustanove), Marijanišče (last verske ustanove), Lichtenurn (last verske ustanove), uršulinski samostan (last verske ustanove), Notre Dame (last verske ustanove), deško vzgojalšče na Selu, salezijanski zavod Kodeljevo, Zavod šolskih sester na Lončarski stezi, Gluhonemnica na Zaloški cesti in Zavod za slepe na Zaloški cesti.⁶⁹

Vsi okrožni, okrajni in krajevni prosvetni referenti so poleg dolžnosti, da popišejo vse za internate ustrezne objekte, prejeli nalogo, da uredijo pravni prevzem, najemnino ali nakup.⁷⁰

Pod izvendomsko skrbstvo je spadalo tudi delovanje društev, ki so se ukvarjala z mladinskim varstvom: Dečji in materinski dom v Ljubljani, Jugoslovanska unija za zaščito otrok, Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana, Društvo za pohabljenost deco v

64 SI ZAL LJU 479, t. e. 34, a. e. 6-6-45, 1000/II., Statistični podatki, 29. 6. 1945. Podatki o nastanitvenih kapacitetah se glede na arhivsko gradivo razlikujejo.

65 SI AS 228, t. e. 2, 2/IV/4, št. 1105/32, Dnevna zavetišča za otroke v Ljubljani, 23. 8. 1945.

66 Gl. SI ZAL LJU 479, t. e. 34, 6-265/45, Poročilo (odseka), 19. 7. 1945.

67 SI AS 228, t. e. 2, 2/IV/4, št. 776/45, Poročilo o pregledu zavetišč za dojenčke – Bežigrad (29. 5. 1945); št. 188, dopis Odseka za gradnje in obnovo, 31. 7. 1945.

68 Prav tam, št. 776/45, Poročilo o pregledu zavetišč za dojenčke – Bežigrad (29. 5. 1945); št. 188, dopis Odseka za gradnje in obnovo, 31. 7. 1945.

69 Prav tam.

70 SI ZAL LJU 479, t. e. 34, a. e. 6-671-45, II, Zapisnik, poročilo, Zapisnik o sestanku zastopnikov ministrstva za socialno politiko z zastopniki prosvetnega ministrstva in ZMS, 6. 8. 1945.

Ljubljani, Društvo za varstvo delavske mladine v Ljubljani, Društvo za varstvo vajencev, Društvo za zaščito in podporo revne dece Ljubljana Šiška, Družba salezijanskega sodelništva v Ljubljani, Družba Sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbo siromakov in mladinsko varstvo, Konferenca Stolne župnije sv. Nikolaja v Ljubljani, podružnica sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno varstvo siromakov in mladinsko varstvo v Ljubljani, Konferenca sv. Antona Padovanskega, podružnica družbe sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbovanje siromakov in mladinsko varstvo na Viču, Konferenca sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbovanje siromakov in mladinsko varstvo v Šiški, Mladinska skrb, Društvo Naša skrb za pohabljenico deco v Ljubljani, Podporno društvo za gluho mlado, Skrb za mlado, Škofijsko društvo za varstvo sirot v Ljubljani, Konferenca sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbovanje siromakov in za varstvo mladine na Rakovniku, Konferenca Karmelske Matere božje za Vodmat-Selo-Moste, podružnica družbe Sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbovanje siromakov za mladinsko varstvo, Konferenca sv. Jakoba v Ljubljani, podružnica sv. Vincencija Pavelskega za oskrbovanje siromakov in mladinsko varstvo v Ljubljani, Konferenca Presvetega Srca Jezusovega, podružnica družbe Sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbo siromakov in varstva mladine, Konferenca sv. Frančiška Asiškega v Sp. Šiški, podružnica sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbo siromakov in mladinsko varstvo, Konferenca sv. Janeza krstnika, Trnovo-Ljubljana, podružnica sv. Vincencija Pavelskega za prostovoljno oskrbo siromakov in mladinsko varstvo ter Konferenca sv. Vincencija Pavelskega za Marijino oznanjenje v Ljubljani s prostovoljno oskrbo siromakov in za varstvo mladine.⁷¹

Izvendomsko skrbstvo je obsegalo tudi šolske kuhinje.⁷² Tovrstne menze, ki so bile oblikovane v času druge svetovne vojne z namenom, da bi šolarjem omogočile en brezplačen topel dnevni obrok, so bile po končani vojni na IV. mešani ljudski šoli sv. Peter na Šmartinski, II. deželni ljudski šoli na Grabnu, I. deški ljudski šoli na Ledini, II. mešani ljudski šoli v Zgornji Šiški, II. dekliški ljudski šoli v konviktu Notre Dame, I. mešani meščanski šoli na Viču, I. meščanski ljudski šoli na Viču in

IV. deški ljudski šoli na Prulah. Učenke in učenci so bili dobrodošli tudi v Higijenskem zavodu na Aškerčevi, Lichtenturnu, splošni bolnišnici na Zaloški, Leonišču na Zaloški, Sanatoriju Emona, Otroški bolnici, Šlajmerjevemu domu in Cukrarni.⁷³ Ker pa je bila večina kuhinj v objektih, ki jih je zasedla vojska, so svojemu namenu dejansko služile le tri šolske kuhinje. Ljubljanski odsek za socialno skrbstvo in zdravstvo je menil, da »te kuhinje spričo nove ureditve zavetišč, dodatnih živilskih nakaznic, zvišanja delavskih plač in dopoldanskih hranilnih dodatkov /.../, ne bodo imele več smisla«. Zato je predlagal, »da se z začetkom šole, to je septembra meseca ukinejo še te tri, ki poslujejo«.⁷⁴

ZAKLJUČEK

V težkih poveljnih razmerah je nova oblast razvijala široko zasnovane oblike socialne zaščite, usmerjene v pomoč odraslim, otrokom in mladini, ter v želji po izboljšanju kvalitete življenja gradila ustrezno infrastrukturo. V to je vključevala nekatere že uveljavljene oblike pomoči, istočasno pa razvijala nove modele podpore. Socialno skrbstvo je bilo razdeljeno na specialno (za vojaške invalide, družine padlih borcev) in splošno skrbstvo (za sirote, stare in bolne). Predvsem v sistemu otroškega in mladinskega skrbstva, ki je temeljilo na načelu vzgoje v zavedne in odgovorne državljanke, je opazno prepletanje socialne in politike.

Neposredno po vojni je socialni sistem razpolagal le s sredstvi iz proračuna. Položaj se je nekoliko izboljšal, ko so ljudski odbori in množične organizacije začeli z zbiranjem denarja, živil, obleke in obutve. Dobrodošla je bila tudi pomoč Rdečega križa in Mednarodnega otroškega fonda. Sistem socialne zaščite se je okrepil tudi s prevzemanjem ustanov, ki so bile do takrat v zasebni lasti; tovrstni prevzemi so namreč omogočili nastanitev številnim pomoči potrebnim osebam.

Na začetku graditve novega sistema ni manjkalo elana, pač pa strokovnega znanja in deloma kadra, ki je bil izobraževanja, sprva v bolj skromni obliki, od leta 1955 pa pod okriljem Šole za socialne delavce, deležen od leta 1945.

⁷¹ SI AS 228, t. e. 2, 2/IV/3, št. 48, Seznam društev, ki se bavijo z mladinskim varstvom.

⁷² Vsi, ki so se nameravali hraniti v šolskih kuhinjah, so morali dostaviti izkaz o premoženjskem stanju; na podlagi tega je bilo določeno, koliko bo za hrano plačeval posameznik oziroma koliko bo šlo iz mestnega proračuna (prav tam).

⁷³ SI ZAL LJU 479, t. e. 34, a. e. 6-379-45, Mestni narodno osvobodilni odbor, 6. 8. 1945, Javne ustanove v Ljubljani in njihovi oskrbovanci. O ljudskih kuhinjah gl. tudi SI ZAL LJU 479, t. e. 43, št. 310-46, Ljudska in dijaška kuhinja. SI AS 228, t. e. 1/II/II, Poročila in zapisniki Odseka za socialno skrbstvo Okrožnega odbora OF za Ljubljansko okrožje, 6-265/45, Mestni odbor OF, Okrožno mesto Ljubljana, 19. 7. 1945.

⁷⁴ SI ZAL LJU 479, t. e. 34, 6-265/45, Poročilo (odseka), 19. 7. 1945.

Rezultati novih oblik socialne zaščite, finančnega vlaganja in začetkov profesionalizacije kadra so bili do leta 1948, ko so bili zbrani natančnejši podatki o stanju na terenu, sicer skromni, vendar ne nezanemarljivi. Leta 1947 je socialno zaščito potrebovalo 10.832 starih in onemoglih izven domov za onemogle, 2041 starih in onemoglih v domovih, 1685 civilnih invalidov, 1300 gluhone-mih izven domov, 670 slepih izven domov, 54 slepih v domovih, 70 alkoholikov izven domov, 526 nepreskrbljenih družin brez hranilcev, 253 oseb z motnjami v duševnem zdravju v domovih in 984 oseb z motnjami v duševnem zdravju izven domov.⁷⁵ Istega leta pa so bile nastanitvene kapacitete naslednje: za stare in onemogle je bilo leta 1947 v Sloveniji 25 večjih domov, ki so jih upravljali OLO, in 8 manjših domov, ki so jih upravljali KLO. Skupna kapaciteta vseh teh domov je znašala zgolj 2342 postelj, pri čemer večina zgradb, v katerih so bili nastanjeni domovi za onemogle, ni odgovarjala svojemu namenu, mnoge so bile le za silo prirejene tovrstnim socialnim nalogam.⁷⁶ Že leto kasneje pa je bilo v okviru domske zaščite v republiki skoraj 3000 nastanitev za odrasle ter več kot 16.500 nastanitev za mladino in otroke. Poverjenišтва za socialno skrbstvo pri OLO so upravljala 35 domov za stare in onemogle (kapaciteta 2494 oseb) ter Prehodni mladinski dom v Mariboru (kapaciteta 10 oseb). Ministrstvo za prosveto je razpolagalo s 73 domovi igre in dela (kapaciteta 3972 oseb), dvema otroškima domovoma (kapaciteta 146 oseb), 11 mladinskimi domovi (kapaciteta 802 oseb), 52 dijaškimi domovi (kapaciteta 5156 oseb), 8 akademskimi domovi (kapaciteta 663 oseb), štirimi vzgojnimi domovi (kapaciteta 356 oseb), enim zavodom za slepo mladino (kapaciteta 80 oseb) in enim zavodom za gluhonemo mladino (kapaciteta 136 oseb). Pod okriljem ministrstva za ljudsko zdravje so bila štiri okrevališča (kapaciteta 250 oseb), 5 t. i. dečjih domov (kapaciteta 237 oseb), 6 jasli (kapaciteta 206 oseb) in 6 internatov pri strokovnih šolah (kapaciteta 493 oseb). Pod okriljem ministrstva za lokalni promet je bil en internat pri strokovni šoli (kapaciteta 50 oseb), pod ministrstvom za kmetijstvo je bilo 21 internatov pri strokovnih šolah (kapaciteta 1200 oseb), pod ministrstvom za industrijo in rudarstvo 12 internatov pri strokovnih šolah (kapaciteta 1900 oseb), pod ministrstvom za delo sedem

domov za učence v gospodarstvu (kapaciteta 440 oseb) ter pod ministrstvom za gozdarstvo in lesno industrijo dva domova za učence v gospodarstvu (kapaciteta 73 oseb). Ne smemo pozabiti še na štiri okrevališča (Gozd Martuljek, Ponikve, Tupaliče in Moščenška Draga) s kapaciteto 250 oseb, ki jih je ministrstvo za socialno politiko predalo ministrstvu za ljudsko zdravje. Ministrstvo za socialno skrbstvo je leta 1948 v Crikvenici organiziralo kolonijo, v kateri je letovalo 62 invalidnih otrok, sicer pa je aktivno sodelovalo v komisiji za organizacijo počitniških kolonij pri ministrstvu za prosveto. Država je s pomočjo množičnih organizacij leta 1948 letovanje omogočila 14.856 otrokom v 109 kolonijah. Čeprav številke niso nizke, je realno stanje izkazovalo še veliko potreb: oskrbo v domovih bi potrebovalo še 2000 odraslih in več kot 1500 otrok. Potrebni bi bilo še 61 otroških vrtcev in 44 jasli.⁷⁷

K izboljšanju razmer socialno ogroženih skupin je prispevala tudi izvenskopska zaščita, katere ključne aktivnosti so potekale prek ljudskih odborov, ministrstva za socialno skrbstvo ter različnih društev in organizacij. Temeljna oblika pomoči so bile mesečne podpore, ki so jih podeljevali in izplačevali ljudski odbori. Do določene mere je bila uspešna tudi kolonizacija starejših oseb v tuje družine; konec leta 1948 jih je bilo pod skrbništvom 2517. Temeljni zakon o skrbništvu je zaradi pomanjkanja domov za otroke in mladino uvedel tudi sistem rejništva oziroma kolonizacije otrok. Konec leta 1947 je bilo pod skrbništvom 1118 otrok in mladoletnikov. Do decembra 1948 je bilo pod skrbništvom 5527 otrok, od tega 3743 popolnih sirot in 1784 otrok, katerih starši zanje niso skrbeli. Zaradi nizkih rejin in revščine je bila skrb za otroke pogosto nezadostna, čeprav so si rejniške družine prizadevale nuditi najboljše, kar so zmogle.

Obsežna potreba po socialnem varstvu se je kazala tudi v povojni Ljubljani. Mesto je razpolagalo z različnimi zavodi za odrasle, na voljo so bile tudi javne kuhinje. Skrb za otroke in mladino je obsegala otroške domove in dnevna zavetišča, katerih število se je po vojni znatno povečalo. Poleg institucionalnega varstva so pomembno vlogo v sistemu socialnega skrbstva igrala številna društva.

⁷⁵ SI AS 228, t. e. 1/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947.

⁷⁶ SI AS 228, t. e. 1/II/2, Poročilo o delu v letu 1947, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1947. Gl. tudi Milošević Arnold, Razvoj domov, in Mali, Institucionalno varstvo.

⁷⁷ SI AS 228, t. e. 1/II/3, Poročilo o delu v letu 1948, Poročilo Ministrstva za socialno skrbstvo LRS o delu v letu 1948, minister za socialno skrbstvo dr. Anton Kržišnik, 25. 1. 1949.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru slovenske raziskovalne infrastrukture DARIAH-SI, infrastrukturnega programa *Raziskovalna infrastruktura Slovenskega zgodovinskega pisarstva* (10-0013) ter raziskovalnega programa *Digitalna humanistika: viri, orodja in metode* (P6-0436), financiranih s strani Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

SEZNAM KRATIC

AFŽ – Antifašistična fronta žensk
 FLRJ – Federativna ljudska republika Jugoslavija
 KLO – Krajevni ljudski odbor
 KPJ – Komunistična partija Jugoslavije
 KPS – Komunistična partija Slovenije
 LMS – Ljudska mladina Slovenije
 LRS – Ljudska republika Slovenija
 MLO – Mestni ljudski odbor
 OF – Osvobodilna fronta
 OLO – Okrajni ljudski odbor

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MNSZS – Muzej novejših in sodobnih zgodovinskih Slovenije
 Fototeka

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
 AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije
 SI AS 231, Ministrstvo za prosveto 1947–1950

SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana
 LJU 479, MLO Ljubljana, Socialno skrbstvo in zdravstvo

TISKANI VIRI

Uradni list FLRJ, II. 4. 1947, št. 30.

Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije. [Beograd]: Uradni list FLRJ, [1946]. Dostopno na: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfendmkaj/http://stres.a.gape.org/prenova_slo/nova_ustava/ustava_tem_listine_slovenije_kronologija/Ustava_FLRJ_1946_1-del.pdf

ČASOPISI

Naša žena, 1946, 1947.

LITERATURA

Aleš Gabrič: Prva slovenska ustava. Slovenska novejša zgodovina. *Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 2 (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 867, 868.

Dobaja, Dunja: Zdravstveno in socialno varstvo v Sloveniji v letih 1945–1953 s poudarkom na razvoju zakonodaje. *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, 2009, št. 2, str. 125–147. <https://ojs.inz.si/pnz/article/view/2349>

Jeraj, Mateja: Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske enakopravnosti v Sloveniji (1943–1953). *Arhivi* 26, 2003, št. 1 (Zbornik ob sedemdesetletnici Marije Oblak-Čarni), str. 161–178.

Jeraj, Mateja: *Slovenke na prehodu v socializem: vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.

Jeraj, Mateja: *Slovenski sindikati in socialna politika 1945–1950*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Jeraj, Mateja: Socialna politika in socialne dejavnosti v Sloveniji v prvih letih po drugi svetovni vojni. *Družboslovne razprave* 38, 2022, št. 101, str. 73–94.

Kozina, Brane: *Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1996.

Kresal, France: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Mali, Jana: Institucionalno varstvo starih ljudi po drugi svetovni vojni. *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (ur. Darja Zaviršek, Vesna Leskošek). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 281–294.

Milošević Arnold, Vida: Razvoj domov za stare ljudi. *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (ur. Darja Zaviršek, Vesna Leskošek). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 263–279.

Mohoričeva, M.: Sirote morajo biti naša glavna skrb. *Naša žena* VI, 1947, št. 1, str. 10–11.

Prinčič, Jože: *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*. Ljubljana: Modrijan, 1997.

Slovenke v narodnoosvobodilnem boju II-1. Zbornik dokumentov, člankov in spominov 2 (ur. Stana Gerk, Ivka Križnar in Štefanija Ravninar Podbevšek). Ljubljana: Zavod Borec, 1970.

Šuler, Krista: Od kod in kakšna je zamisel patronatov. *Naša žena* V, 1946, št. 5, str. 120, 121.

Urbanc, Nataša: Ljudska mladina Slovenije. *Enciklopedija Slovenije*, 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 283, 284.

Zaviršek, Darja: Spol in profesionalizacija socialnega dela v socializmu. Primerjalna analiza. *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (ur. Darja Zaviršek, Vesna Leskošek). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 15–38.

Zaviršek, Darja: Vpliv vojne na razvoj socialnega dela v Jugoslaviji in Sloveniji: socialnodelovne študije vojne in miru v znanosti socialnega dela. *Socialnodelovne skupnosti v Sloveniji 1955–2025: izbrane teme*

tike (ur. Darja Zaviršek, Sara Pistotnik). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2025, str. 39–106.

Zorn, Jelka: Socialno skrbstvo po drugi svetovni vojni. Nova ideologija in stare vrednote. *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (ur. Darja Zaviršek, Vesna Leskošek). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 61–82.

SPLETNE STRANI

Wikipedija:

Krista Šuler

https://sl.wikipedia.org/wiki/Krista_%C5%Aouler

SUMMARY

Social Care System in Slovenia Immediately after the Second World War, with a Particular Focus on Ljubljana

The article presents the development of the social care system in Slovenia immediately after the Second World War. Based on archival collections on social care of the People's Republic of Slovenia and data of the Ljubljana City People's Committee, the author analyses the societal and state measures for improving the living conditions of vulnerable groups. In the dire postwar situation, Slovenia developed broadly based forms of social protection for adults, youth, and children as well as appropriate infrastructure. This included some already established forms of assistance, while also developing new models of support. Social care was divided into specialized care (for the war disabled and families of fallen soldiers) and general care (for orphans, the elderly, and the sick). Particularly noticeable was the intertwining of social care and political issues, especially in the system of child and youth care, which strove towards educating conscious and responsible citizens.

Immediately after the war, the social care system was funded only from the budget. The situation slightly improved once people's committees and mass organizations began to collect money, food, clothing, and footwear. Aid from the Red Cross and the International Child Fund was

also welcome. The social care system was further enhanced by the take-overs of formerly privately-owned institutions, which ensured accommodation for many people in need.

The early stages of the new system were marked by enthusiasm as well as by insufficient professional knowledge and, to some extent, personnel, which received its training since 1945. The training programme remained rather modest until 1955, when it began to be offered through College of Social Work.

The results of the new forms of social protection, financial investment, and early professionalization were modest but far from negligible until 1948, when the first precise data on social care and protection was gathered in the field. There were twenty-five major residential homes for the elderly and disabled in Slovenia, managed by regional people's committees, and eight minor homes under the administration of local people's committees. The total capacity of these homes was 2,342 beds. Most buildings that housed homes for the disabled were not fit for their purpose, and many had been barely adapted to ensure the provision of care. The very following year, however, already recorded nearly 3,000 accommodations for adults and more than 16,500 accommodations for youth and children.

Apart from residential care, the author also discusses a variety of other forms of social protection. The basic form of assistance for the elderly and disabled was monthly social security allowance granted and distributed by people's committees. To some extent, geriatric foster care proved to be a successful practice with 2,517 adults documented under guardianship at the end of 1948. Due to the lack of homes for youth and children, the same legislation also systematically addressed the issue of their foster care. At the end of 1947, 1,118 children and adolescents were placed under guardianship. By December 1948, 5,527 children were registered under guardianship, among them 3,743 orphans and 1,784 neglected or abandoned children.

An extensive need for social protection was also prominent in postwar Ljubljana. The city had various care institutions for adults as well as soup kitchens. Child and youth care encompassed children's homes and day shelters, the number of which increased significantly after the war. Alongside institutionalized social protection, many associations also played a pivotal role in the social care system.

OCENE IN POROČILA

Vid Žepič: Martin Pegius (1519–1592): življenje in delo kranjskega učenega pravnika.

Ljubljana: Založba Pravne fakultete, Pravna fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2025, 175 strani.

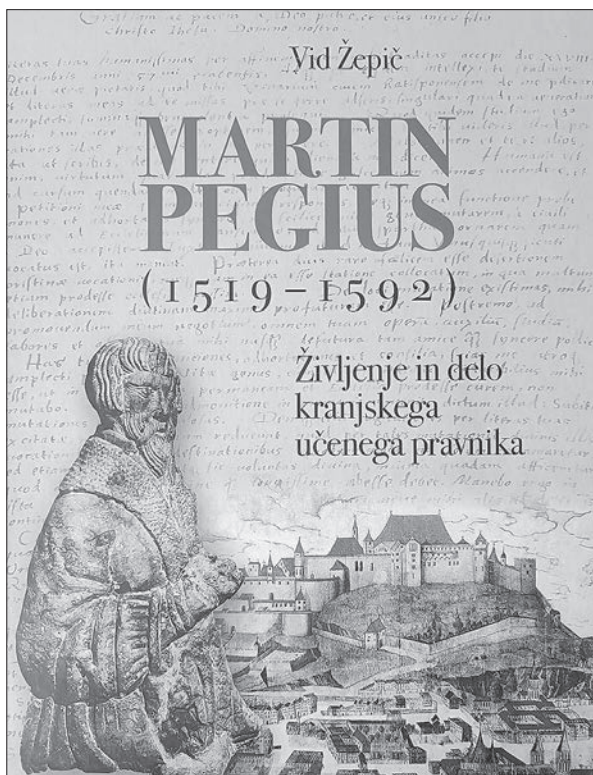
Pravna zgodovina je področje, ki ga zgodovinska skupnost na Slovenskem spremlja le sporadično, vendar si njeni izsledki in dosežki brez dvoma zaslužijo pozornost. Pogled na preteklost s pravnega vidika omogoča nove uvide v številna raziskovalna vprašanja, saj nam odkriva zakonodajne norme določenega obdobja in s tem prepričanja, stališča in vrednote neke družbe v določenem časovnem obdobju. Ena zadnjih pridobitev s tega področja je monografija, posvečena enemu prvih pravnikov s slovenskega prostora iz 16. stoletja Martinu Pegiju, bolj znanega pod latiniziranim imenom Martin Pegius, ki jo je pripravil docent na Pravni fakulteti ljubljanske univerze Vid Žepič. Pegius v znanstvenih krogih ni neznano ime in o njem obstaja nekaj zapisov in biografskih orisov, začeniši že z Valvasorjevo *Slavo vojvodine Kranjske*, a pričujoče delo predstavlja prvi obsežnejši poskus znanstvenega ovrednotenja njegovega življenja in dela tudi s pomočjo avstrijskih in nemških arhivskih virov in izvirnih natisov njegovih knjig. Z natančno opravljenim raziskovalnim delom je Žepič osvetlil tudi nekatere še neznane

dele učenjakove biografije in popravil nekatere razširjene, toda napačne trditve o njem.

V predgovoru, ki ga je prispeval akademik Janez Kranjc, je Pegij koncizno predstavljen kot skoraj renesančen človek, polihistor s številnimi interesi, tako znotraj pravne sfere kot tudi na drugih področjih, in učenjaka, ki ga ni mogoče označiti za akademika, zaprtega v slonokoščenem stolpu. Bil je praktik, ki je svoje razprave objavljaj v nemščini namesto v latinščini, da bi imele uporabno vrednost za meščanski in uradniški, a tudi sodniški in odvetniški sloj zgodnjenovoveškega Svetega rimskega cesarstva, ki je bil v glavnem nevešč formalne *lingue france*.

Žepič že v uvodnem poglavju postreže z novim odkritjem: časom Pegijevega rojstva. Dosedanje biografije so čas njegovega rojstva na osnovi različnih indecev na široko zamejevale z obdobjem med letoma 1508 in 1523 in tudi pričujoča monografija naj bi bila izdana okvirno ob 500. obletnici njegovega rojstva. Toda raziskava je pokazala, da – v kontrastu s prezgodnjim praznovanjem 500. obletnice rojstva Adama Bohoriča leta 2020, ki ga je Boris Golec medtem datiral približno v leto 1524 – izdaja monografije zamuja, saj se je Pegij rodil leta 1519. Podatek prihaja kar od Pegija samega, ki je v svoji *Knjigi o urah rojstva* zabeležil, da se je rodil »9. novembra leta 1519, 7 minut in 30 sekund po 22. uri« (str. 13). Od poldruega desetletja širokega verjetnega razpona Pegijevega rojstva smo z eno potezo prišli na že kar absurdno natančno določen čas rojstva – podatek, ki verjetno ne obstaja za nobenega drugega človeka, rojenega na Slovenskem v 16. stoletju, niti za veliko večino vseh, rojenih v poznejših stoletjih. In čeprav je treba fascinantno natančen čas rojstva jemati ne le z zrnom soli, temveč s celotno solnico, pa navedba kaže, da je Pegij razen prava gojil še en globok interes: astrologijo. Prav to zanimanje je imelo zanj v poznejšem življenju usodne posledice.

Naslednje poglavje pred bralcem razgrne časovni in prostorski kontekst, ki ga je potrebno imeti v mislih, da razumemo, kje in kdaj je živel in delal Pegij. Glede na to, da se je Pegij rodil na začetku 16. stoletja, dve leti (oziroma če smo natančni, kot bi verjetno hotel Pegij: dve leti in devet dni) po tem, ko je Martin Luther na vrata wittenberške grajske cerkve pribil 95 tez, to pomeni, da je preživel reformacijski čas nenehnih verskih napetosti in spopadov, da niti ne omenjamo kmečkih upornikov. Čeprav znakov, da bi posebej simpatiziral s protestanti, ni, pa je že njegova odločitve, da objavlja v nemščini, dokaj so-

rodna reformacijskemu kredu o prevajanju Biblije v domače jezike. Žepič pozornost posveti predvsem pravnemu položaju in sodni strukturiranosti dežel, ki so zaznamovale Pegijevo življenje: Kranjske, Solnograške in Bavarske. V cesarstvu se je krepila vloga rimskega prava, ki je kot najvišja referenca postopoma izpodrivala partikularne ureditve na nižjih stopnjah, kljub ugovorom plemstva, ki je seveda zahtevalo varovanje privilegijev plemiškega prava. Kot že omenjeno, splošna razgledanost in strokovna podkovanost večine odvetnikov, pisarjev in sodnikov ni bila zavidljiva, saj so različni vzroki, ki so omejevali kvaliteten pravni študij, privedli do množice podpovprečno izobraženih študentov, ki se niso mogli izkazati ravno kot svetilniki pravnike pronicljivosti, eruditstva in retorične elokvence.

Tretje poglavje je posvečeno predstavitvi Pegijeve biografije. Če je čas Pegijevega rojstva novo odkritje, pa je že od prej znano, da je njegov rojstni kraj Polhov Gradec. Pisci, ki so o njem pisali v 19. in na začetku 20. stoletja, so radi omenjali preprosto kmečko poreklo, o katerem ni znane ga nič določnega, tako ali drugače pa je že kot približno desetletni deček v prav tako ne povsem razjasnjenih okoliščinah prispel na Bavarsko. Konkretnější biografski podatki so znani šele za čas njegovega študija, saj je leta 1552 prejel doktorat na univerzi v Ingolstadt, predhodnici današnje Münchenske univerze. Kariero je nadaljeval kot mestni pisar in advokat ter se hitro ustalil v Salzburgu, kjer je naslednja leta manevriral skozi kompleksno politično situacijo in intrigami salzburške nadškofije. Čeprav je pomislil na posvetitev, pa tega ni uresničil in je za nadškofa še naprej opravljal številne funkcije ter se vzpenjal po karierni lestvici, dokler ni leta 1561 napredoval do svētnika in prisednika salzburškega konzistorija, vrhovnega cerkvenega sodnega organa, pa tudi odvetnika – zagovornika nadškofije v sporih in preganjalca protestantizma, kar pa je verjetno opravljal bolj nerad. Sledil je dramatičen padec v nemilost. Učenega pravnika so obtožili, da je sprejemal podkupnine in krivo razsojal, temu pa so sledile še obsodbe čarovništva – najverjetneje posledica njegovega interesa za astrologijo in okultizem. Krivdo naj bi dokazovali spisi, najdeni v njegovem stanovanju, ki so se pečali z napovedovanjem prihodnosti, bajeslovnimi bitji, kot so duhovi in gorski škrajci, in drugimi prepovedanimi temami, kot je v izčrpnem poročilu opisal pravnik Johann Baptist Fickler. Sredi februarja 1582 so Pegija skupaj s soprogo Beatriko, o kateri je sicer znanega le malo, a je bila tudi obtožena čarovništva, zaprli v utrdbo Hohensalzburg, namenjeno predvsem političnim jetnikom. Po-

manjkanje dokumentov napeljuje na sklep, da je Pegij obstal v pravniškem limbu: preiskovalci niso mogli nedvoumno dokazati njegove krivde, Pegij pa ne svoje nedolžnosti. Zakonca sta tako deset let preživela v ječi, oskrbovalnina pa je šla kar iz njunega lastnega premoženja. Poleti 1592 je Pegij tu dočakal tudi smrt; star je bil 72 let.

Se eno Žepičevo odkritje je Pegijeva fizična podoba. Do zdaj se je učeni pravnik uvrščal v galerijo osebnosti s slovenskega prostora, katerih izvirnega umetniškega ali fotografskega portreta nimamo. Vanjo sodijo npr. že omenjeni Adam Bohorič, pa tudi Ferdinand Avgustin Hallerstein, Jernej Kopitar in kakopak France Prešeren, čigar izvirni portret bi predstavljal eno najsvetejših nacionalnih relikvij in iskanje katerega je že malodane slovenski nacionalni šport. Žepič v knjigi premierno objavlja Pegijev nagrobnik, ohranjen v pokopališki kapeli sv. Margarete v salzburški opatiji sv. Petra, ki ga je dal že za življenja izdelati Pegij ob smrti svoje prve soproge. Mesec in letnica smrti nista bila nikoli vklesana, je pa Pegij očitno poskušal predvideti dan lastne smrti, saj je za dan smrti vklesana številka 14. Na marmornatem reliefu, ki spremlja nagrobni napis, je ob množici drugih, deloma težko določljivih simbolov mogoče prepoznati bradatega in dolgolasega učenjaka. Podoba se v resnici ne razlikuje zelo od izmišljenega kiparskega portreta, kot ga je ustvaril Mirsad Begić in ki od leta 2000 odliči v bronu stoji nasproti vhoda v ljubljansko Pravno fakulteto.

Četrto poglavje, najboljše od vseh, je posvečeno analizi Pegijevih del. Svoja pravna dela, pisana v nemščini, je objavljajal med letoma 1557 in 1566, nato je njegov interes prešel na polje astrologije in retorike. V desetletjih in stoletjih po smrti so začeli Pegiju pripisovati tudi nekatera nepodpisana dela, predvsem *Knjigo o zeliščih* in za svoj čas pionirski spis *O pasjem, golobjem in kokošjem pravu*; njegovo avtorstvo teh del, še zlasti slednjega, ostaja sporno. Žepič podrobno, skozi reprodukcije naslovnice raznih izdaj in daljše odlomke, predstavlja osem potrjenih Pegijevih del in tri apokrifna besedila. Pegijeva pravna besedila so se dotikala retraktne pravice, dote, služnosti mestnih in kmečkih dednih zemljišč ter dednega zakupa (verjetno tudi dražbenega prava v anonimnem spisu iz 1566, ki se mu pripisuje), izdal pa je tudi zbirko petnajstih svojih pravnih mnenj. Kljub fokusiranosti na praktično uporabnost njegovih del je Pegij vendarle bil tudi teoretski raziskovalec, katerega najambicioznejši projekt je bil komentirani nemški prevod Justinijanovega kodeksa, enega temeljnih pravnških besedil. Pomen tega poznohumanističnega podviga, ki je do prve polovice 19. stoletja ostal unikaten, je velik,

tudi če ga je Pegij uspel izvršiti v le majhni meri, saj je izdal le dve od dvanajstih knjig kodeksa, nato je nadaljevanje zaradi slabe prodaje in visokih stroškov tiska projekt opustil. Zanimala ga je tudi retorika, s katero se je leta 1561 ukvarjal v spisu *O tropih in figurah*, z že omenjeno *Knjigo o urah rojstva* iz 1570, prvo v nemščini napisano astrološko razpravo, pa je zaplaval v bolj okultne vode. Trdil je, da je mogoče na podlagi točnega časa rojstva in položaja nebesnih teles v tem trenutku napovedati celotno človekovo življenjsko pot; iz tega izvira njegov na sekundo natančno zapisan čas rojstva. Veliko je tudi poudarjal delo švicarskega alkimista Paracelsusa, ki ga je imel za čudodelnega zdravilca. Delo je izšlo ravno v času, ko je Cerkev prepovedala objavljane del s področja sodne astrologije, in čeprav Pegija zaradi knjige (sicer izdane v Baslu) niso preganjali, se je pregon del s področja vedeževanja, horoskopov in astrologije sčasoma zaostroval. Pegijeva knjiga je bila zato, za razliko od večine njegovih redno ponatiskovanih del, naslednjič objavljena šele leta 1924. Podroben seznam vseh izdaj Pegijevih knjig, *Pegiana*, je dodan v prilogi monografije.

V sklepnem poglavju Žepič izpostavi, da je naziv prvega pravnika iz slovenskih dežel, ki se rad pripisuje Pegiju, neustrezen; za zajetno število let ga prehiteva Monald Koprski, ki je bil aktiven v 13. stoletju. Kljub temu pa mu pripada naziv najbolj znanega kranjskega pravnega učenjaka, ki si je s svojim delom za življenja pridobil mednarodni ugled. Njegovo »prisvajanje« s strani sodobne Slovenije je upravičeno v smislu, da se je rodil na Kranjskem in da je tudi v nekaj svojih delih rad poudaril svoje kranjsko poreklo, ni pa utemeljeno v smislu nacionalističnega diskurza, saj bi bilo anahronistično in zavajajoče trditi, da je bil Pegij Slovenec. Njegova usmerjenost na praktično uporabno vrednost svojih del je sicer bila nekaj, nad čemer so učeni pravniki vihali nos, vendar to ne pomeni, da je bil Pegij sposoben pisati le popreproščene pravne razlage za neposvečene množice. Nasprotno: prav njegova pripravljenost, da s pomočjo ustreznega besednjaka in izbire široko razprostranjenega jezika objave, a še vedno neoporečno strokovnostjo naredi pravo dostopno tudi nepravnikom, kaže na zavezanost humanističnim idealom, zato ostaja kot učenjak, ki je znal združevati znanstveno s poljudnim, svetel zgled vse do danes.

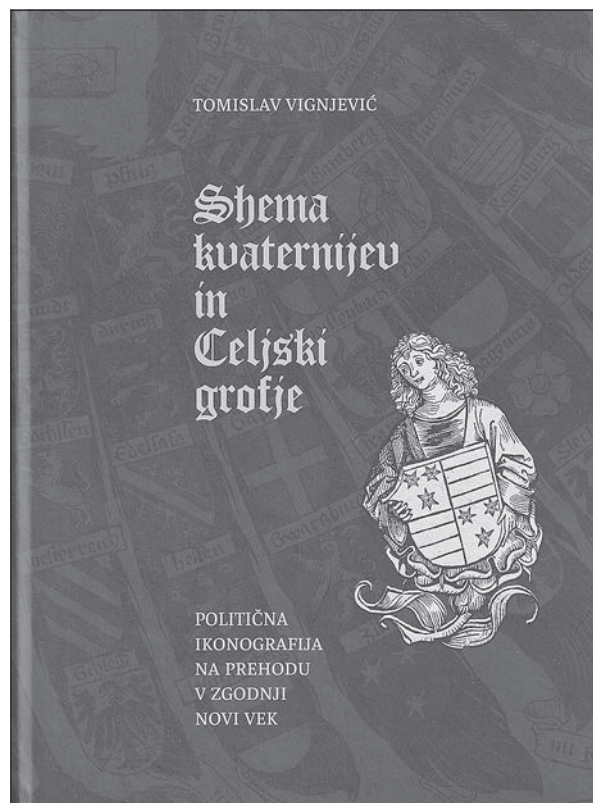
Žepič je z monografijo o Martinu Pegiju opravičil izčrpno raziskovalno delo. Več kot 400 opomb, ki se raztezajo čez knjigo, in 11 strani dolg seznam uporabljenih virov in literature kažejo na obseg opravljenega raziskovalnega dela. Rezultat je natančna (in tudi kvalitetno oblikovana) mono-

grafija, ki bo s svojim fokusom na pravni aspekt Pegijevega časa in opusa sicer razumljivo najbolj zanimiva pravnikom, toda knjiga je poučno, mestoma prav kratkočasno čtivo za vse zainteresente. Pegijeva biografija razodeva življenjsko tragiko polihistorskega učenjaka iz 16. stoletja, povsem predanega pravu, ki pa konča na drugi strani zakona, vsaj deloma zaradi gorečega interesa za prepovedane okultne teme – kar zveni že kot premisa za zgodovinski roman v maniri *Kronosove žetve* ali *Galjota*, če ne kakšnega nikoli napisanega dela Umberta Eca. Martin Pegij v osveženi podobi znova stopa pred nas in ponuja navdih za karseda moderne vrednote: stremenje k izobraženosti, mednarodno udejstvovanje in promocijo znanosti med širšim občinstvom.

Ivan Smiljanić

Tomislav Vignjević: Shema kvaternijev in Celjski grofje. Politična ikonografija na prehodu v zgodnji novi vek. Celje: Pokrajinski muzej, 2024, 110 strani.

Propaganda je tudi dandanes močno orodje za prepričevanje množic. Danes klasične oblike (npr. tisk in javne medije) vse bolj izpodrivajo še učinkovitejša družbena omrežja. Propaganda seveda ni nič novega. Zlasti politična propaganda je cvetela že v antiki (spomnimo npr. le na Trajanov steber), ob izteku srednjega veka pa je z iznajd-

bo tiska doživela nov preporod, ki so ga izkoristili zlasti v verskih bojih. Iz poznega srednjega veka pa izvirajo tudi različne likovne upodobitve, ki so prav tako imele propagandni značaj in so odražale takratne družbene razmere in družbeno ureditev. To so bile npr. sheme treh družbenih redov (duhovščina, plemstvo in kmetje, ki se jim pozneje pridružijo tudi meščani), razni frizi akvarelov ali pergamentnih listov, ki so slavili cesarjevo življenje in vojaške uspehe, ali upodobitve sedmih volilnih knezov. Med najpogostejšimi tovrstnimi ikonografijami je bil sistem kvaternijev, shematskih upodobitev Svetega rimskega cesarstva, ki so prikazovale celotno družbo – od cesarja na vrhu do kmetov na dnu. Vsak posamičen kvaternij je vseboval po štiri (od tod ime kvaternij) predstavnike posameznega družbenega ranga, od vojvod in knezov, do grofov, baronov, vitezov ter na koncu predstavnikov mest, vasi in kmetov. Kvaterniji so bili pogosto upodobljeni v obliki (cesarskega) orla, kategorije pa so bile predstavljene kot njegova peresa. Namen kvaternijev je bil nazorna hierarhična predstavitev družbeno razslojenega Svetega rimskega cesarstva, čeprav gre seveda za poenostavljeno ikonografijo, ki je tedanjim gledalcem pomagala pri dojemanju zapletenega državnega ustroja, hkrati pa je bila orodje za čaščenje in propagiranje določenega vladarja ali dinastije.

V sistemu kvaternijev so pomembno vlogo odigrali tudi celjski grofje, četudi so izumrli (torej fizično izginili) že sredi 15. stoletja. V kvaternijski kategoriji grofov so namreč med štirimi predstavniki praviloma vedno prikazani tudi Celjski s svojim modrim ščitom in tremi zlatimi zvezdami. Njihova simbolična prisotnost je odraz njihovih povezav z luksemburško dinastijo, ki je na cesarskem prestolu sedela od srede 14. do konca prve tretjine 15. stoletja. Sistem kvaternijev je namreč v začetku 15. stoletja vzpostavil Sigismund Luksemburški in če upoštevamo tesno politično in družinsko povezavo med njim in Hermanom II. Celjskim, nam je tudi jasno, zakaj so Celjski postali stalnica v kvaternijski ikonografiji.

Shema kvaternijev je bila prvič najverjetneje upodobljena med letoma 1414 in 1415 v frankfurtski mestni hiši, imenovani Römer. Od tedaj dalje se kvaterniji pojavljajo v številnih upodobitvah po vsem cesarstvu, bodisi v grbovnihih knjigah bodisi v obliki stenskih poslikav ali kot dekorativni element na predmetih, in to vse do razpustitve Svetega rimskega cesarstva leta 1806.

Sistem kvaternijev pa že več kot četrt stoletja raziskuje tudi umetnostni zgodovinar Tomislav Vignjević, ki je skupaj z Damirjem Žeričem v Pokrajinskem muzeju Celje postavil razstavo z naslovom

Grb grofov Celjskih in sistem kvaternijev. Razstava sistematično prikazuje heraldično podobo celjskih grofov (še prej gospodov Žovneških), torej razvoj njihovega grba in njegovo pojavljanje v sistemu kvaternijev, pa tudi spreminjanje titulacij na pečatih Celjskih.

Ob razstavi je Vignjević zbral svoje dosedanje raziskave na tem področju in jih nadgradil v monografijo z naslovom *Shema kvaternijev in Celjski grofje* in podnaslovom *Politična ikonografija na prehodu v zgodnji novi vek*. Knjiga torej ni katalog, kakršni običajno spremljajo razstave, temveč povsem samostojna monografija, ki pa dejansko nadgrajuje razstavo in obiskovalcu omogoča globlji uvid v predstavljeno tematiko. Knjiga je razdeljena na več poglavij. Po uvodni predstavitvi glavne teme avtor predstavi različne upodobitve družbene stratifikacije na prehodu v zgodnji novi vek in nato posebej sistem kvaternijev. V naslednjih poglavjih se nato posveti posameznim vidikom kvaternijev in v njih opiše nastanek in realni pomen kvaternijev ter prvi znani primer kvaternijske upodobitve v frankfurtski mestni hiši, predstavi zgodnje obravnave in zgodnje upodobitve kvaternijev in nadaljuje z analizo upodobitev v grbovnihih knjigah in mestnih hišah. Posebno poglavje je namenjeno Svetovni kroniki Hartmanna Schedla s konca 15. stoletja, nekakšni poznosrednjeveški enciklopediji, v kateri je upodobljen tudi lesorez s shemo kvaternijev (in seveda grbom Celjskih). Vsebinska poglavja se zaključijo z razčlenitvijo povezave med kvaterniji in dvoglavim cesarskim orlom ter z opisom poznejših kvaternijev iz 16. in 17. stoletja. Sledijo še obvezni zaključek (tudi v angleškem jeziku), seznam literature ter imensko in krajevno kazalo.

Knjiga sicer ni zelo obsežna, a je napisana zelo poglobljeno in hkrati pregledno, kar lahko stori le nekdo, ki tematiko pozna do obisti. Knjiga je tudi oblikovno lep izdelek, odlikujejo jo številne barvne fotografije, ki dopolnjujejo besedilni del. Številne upodobitve celjskega grba z različnih lokacij nekdanjega cesarstva je posnel avtor osebnostno. Če bi že morali iskati tudi kakšno šibko točko, bi se morda lahko ustavili pri skrajšanih omembah celjskih grofov. V teh primerih bi bilo bolje uporabljati posamestveno pridevniško obliko, torej Celjski, in ne Celjani, ki so prebivalci Celja.

Knjiga Tomislava Vignjevića bo nedvomno zadovoljila vse poznavalce, raziskovalce in ljubitelje zgodovine Celjskih. V njej je lepo prikazano, da so celjske zvezde sijale še dolgo potem, ko Celjskih ni bilo več. In v grbu mesta Celje in slovenskem državnem grbu sijejo še danes.

Miha Preinfalk

Polona Vidmar: Novo Celje: Lastniki, arhitektura in oprema najlepšega dvorca v Savinjski dolini. Ljubljana: Založba ZRC; Žalec: ZKTŠ, Zavod za kulturo, šport in turizem, 2024, 404 strani.

Monografija je rezultat dolgoletnih in poglobljenih raziskav umetnostne zgodovinarke Polone Vidmar. Že izbor (pod)naslova – Lastniki, arhitektura in oprema najlepšega dvorca v Savinjski dolini – nakazuje, da gre za večplastno in vsebinsko ambiciozno delo. Avtorica je knjigo zasnovala celostno: v njej podrobno predstavi arhitekturni razvoj, umetnostno opremo ter predvsem socialno-biografski kontekst številnih lastnikov dvorca, od njegovega nastanka pa vse do današnjih dni. Natančna stavbnogodovinska analiza dvorca je obogatena z razpravami o stenskih poslikavah, kiparski in slikarski opremi, pohištvu ter funkcionalni zasnovi prostorov. Pri tem ne gre za splošne slogovne ocene ali opise (baročnih) motivov, ampak za konkretne identifikacije umetnikov, ikonografskih programov in slogovnih vplivov. Posebej izpostavljena je povezanost z Gradcem in širšim habsburškim kulturnim prostorom, kar postavlja Novo Celje v nadregionalni kontekst. Dvorec tako v monografiji ne nastopa le kot predmet umetnostnogodovinske obravnave, temveč kot celovit dokument nekega minulega, a kompleksnega kulturnega in družbenega sveta.

V kronološko in tematsko zasnovani monografiji uvodnemu predgovoru sledi pet poglavij,

posvečenih posameznim lastniškim obdobjem od 16. do začetka 20. stoletja. Prvo poglavje ni zgolj uvodna razlaga konteksta, temveč predstavlja samostojno in v marsičem pionirsko študijo, ki s pomočjo stavbnogodovinske analize, digitalnih rekonstrukcij stavbnih faz, ikonografskih virov ter bogatega arhivskega gradiva (zapuščinski inventarji, zemljiške knjige, kupoprodajne pogodbe, sodni spisi, urbarji) podrobno rekonstruira razvoj dvorca od konca 16. stoletja do sredine 18. stoletja. Predhodnik dvorca Novo Celje je bil Plumberk, ki se v zgodovinskih virih in literaturi pojavlja pod imeni Brun(n)berg, Prunberg in Bromberg. Za njegovega graditelja velja Sigmund gospod Schrattenbach (1548–1588), ki je kot lastnik izpričan leta 1580. Prvotni dvorec je bil dvonadstropna zgradba pravokotnega tlorisa s petimi okenskimi osmi, ki se je delno ohranil v zahodnem delu današnjega dvorca. Večje prezidave Plumberka so bile pozneje izvedene v osemdesetih letih 17. stoletja, v času lastništva plemiške rodbine Miglio (ok. 1653–1756). Na Vischerjevem bakrorezu iz leta 1681 je Plumberk prikazan kot devetosna dvonadstropna stavba z enonadstropnim petosnim vzhodnim prizidkom.

Najobsežnejše poglavje je posvečeno obdobju, ko so bili lastniki dvorca grofje Gaisruck (1756–1830), ki so zaslužni za njegovo prepoznavno baročno podobo in razkošno opremo. Gradnjo najlepšega baročnega dvorca v tem delu Slovenije je lahko naročil le izjemno uspešen, ambiciozen, premožen in vpliven lastnik – kar je Anton grof Gaisruck (1712–1761) nedvomno bil. Izviral je iz mlajše veje koroške linije rodbine in je opravljal pomembne dvorne službe v Habsburškem cesarstvu. Na njegovo premoženje je ugodno vplivala prva poroka (leta 1734) z edinko iz grofovske rodbine Löwenburg. Njena hitra smrt (1736) je mlademu vdovcu oporočno prinesla dohodke od posesti v Avstriji in na Ogrskem. Leta 1750 je z vladarico Marijo Terezijo sklenil pogodbo o zamenjavi urada Neunkirchen v Spodnji Avstriji za gospostvo Celje. Njegova usmeritev na Štajersko je bila verjetno povezana z drugo poroko leta 1748 z baronico Cramm, ki je leta 1749 po očetu podedovala gospostvo Turnišče pri Ptuj. V naslednjih letih je Anton grof Gaisruck odkupil še nekaj manjših posesti v Savinjski dolini, ki jih je priključil nekdanjemu velikemu celjskemu gospostvu. Po nakupu Plumberka leta 1756 je vse te savinjske posesti združil v novo oblikovano gospostvo Novo Celje. Preureditev Plumberka v veličasten dvorec Novo Celje je sovpadla s tristoto obletnico smrti Ulrika II., zadnjega grofa Celjskega, kar je Anton izkoristil za simbolno navezavo na tradicijo nekdanjih mogočnih Celjskih. Po družinski tradiciji

so bili grofje Gaisruck sorodstveno povezani s Celjskimi prek gospodov Lindeških, ki so izumrli (do) leta 1628.

V času Gaisruckov je bil vzhodni del prvotne stavbe za eno os podaljšan in razširjen, osrednji del pa povsem preoblikovan, da je nastalo mesto za vežo (vestibul), reprezentančno stopnišče in dvorano. Stavbo so dodatno povišali, notranja razporeditev prostorov pa temeljito spremenili. Arhitekt Matija Persky je z domiselno členitvijo zunanje fasade spretno prikril prejšnje gradbene faze in ustvaril vtis novogradnje. Dvorec je bil zasnovan kot sedež gospostva Novo Celje, zato je moral nuditi primerne prostore za upravne, gospodarske in sodne namene, hkrati pa je služil tudi kot letna rezidenca družine, namenjena bivanju in družabnemu življenju. Ob svojem nastanku je двореc gotovo predstavljal največjačnejše plemiško poslopje v Savinjski dolini in enega najimenitnejših na Spodnjem Štajerskem. Anton pri njegovi prezidavi in opremlitvi ni varčeval z denarjem ter je pri tem angažiral številne kakovostne umetnike z različnih koncev monarhije. A s širokopotezno prenovo je presegal svoje finančne zmožnosti. Praktično od začetka prenove si je izposojal denar od ljudi iz najrazličnejših družbenih slojev. Ob svoji smrti (1761) je z oporoko, ob zavedanju obsežnih dolgov, vse svoje posesti razglasil za fidejkomis, tj. neodtujljivo rodbinsko posest, vendar je dedičem za poplačilo upnikov dovolil prodajo vseh posesti z izjemo Novega Celja, ki naj bi ostalo jedro družinske dediščine. Petim izjemno ustvarjalnim letom pod Antonom je sledilo desetletje lastništva njegovega brata Janeza Karla grofa Gaisrucka (1714–1770), ki se je po najboljših močeh trudil dokončati gradnjo dvorca in poplačati dolgove. V naslednjih desetletjih, v času Vincenca grofa Gaisrucka (1754–ok. 1826) in stečajnih upraviteljev je sledilo dolgotrajno obdobje stagnacije. Lastništvo družine Gaisruck se je po osmih desetletjih zaključilo leta 1835 s prodajo Novega Celja na dražbi.

Z Jožefom Ludvikom Hausmannom (1794/1795–1856) se je začelo kratko, a dinamično obdobje, zaznamovano z ambicioznim podjetništvom lastnika. Prvi meščanski lastnik Novega Celja je bil hkrati tudi prvi, ki je iz razkošnega podeželskega dvorca ustvaril dom. Po njegovem gospodarskem zlomu je gospostvo oziroma veleposstvo leta 1849 kupil knez Konstantin Salm-Reifferscheidt-Krautheim (1798–1856). Zaradi pravnih sporov se je prenos lastništva zavlekel in najverjetneje dokončno uresničil šele okoli leta 1854. V času kneza Leopolda Salma, ki je leta 1888 po daljnem sorodniku podedoval tudi majorat Dyck in se odtlej imenoval knez Salm-Reifferscheidt-Krautheim in

Dyck, so v šestdesetih letih 19. stoletja na posestvu uvedli gojenje hmelja. Ta gospodarska pobuda je imela izjemen vpliv na nadaljnji razvoj Savinjske doline. Salmi so Novo Celje posedovali do konca leta 1919, ko ga je tedanji lastnik Jurij prodal Davorinu Turkoviću baronu Kutjevskemu.

Zaključno poglavje obravnava obdobje lastništva barona Turkovića (1919–1930). Leta 1930 je ta Novo Celje prodal Dravski banovini, ki je v stavbi načrtovala ureditev psihiatrične bolnišnice. Z obsežnimi gradbenimi posegi je bil razkošni podeželski двореc preurejen v funkcionalno bolnišnično stavbo. Med drugo svetovno vojno je v njem delovala vojaška bolnišnica, po letu 1945 pa bolnišnica za pljučne bolezni. Med letoma 1970 in 1980 je bil v dvorcu urejen dom za ostarele, leta 1983 pa ga je prevzelo podjetje Hmežad Agrina Žalec, ki je začelo z obnovitvenimi deli. Ta so bila ob osamosvojitvi Slovenije ustavljena. Leta 1995 je двореc prešel v last Občine Žalec, ki ga odtlej postopno obnavlja. Najlepši двореc v Savinjski dolini tako že več desetletij ostaja brez prave namembnosti. Od leta 2013 občasno oživi v poletnih mesecih, ko v prostorih gosposkega nadstropja potekajo razstave sodobne umetnosti.

Kot je pri izdajah Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta ZRC SAZU v navadi, je tudi ta monografija oblikovno dovršena in vizualno privlačna. Izjemno bogat slikovni material (rekonstrukcije, načrti, arhivske fotografije in sodobni posnetki) podpira besedilo ter omogoča boljše razumevanje razvoja in podobe dvorca skozi stoletja. Bralcem je na voljo pet prilog s transkripcijami inventarjev premočnin v dvorcu Plumberk iz let 1645, 1699 in 1708 ter inventarjev preoblikovanega dvorca Novo Celje iz let 1761 in 1770. Nepogrešljivo je tudi imensko in krajevno kazalo.

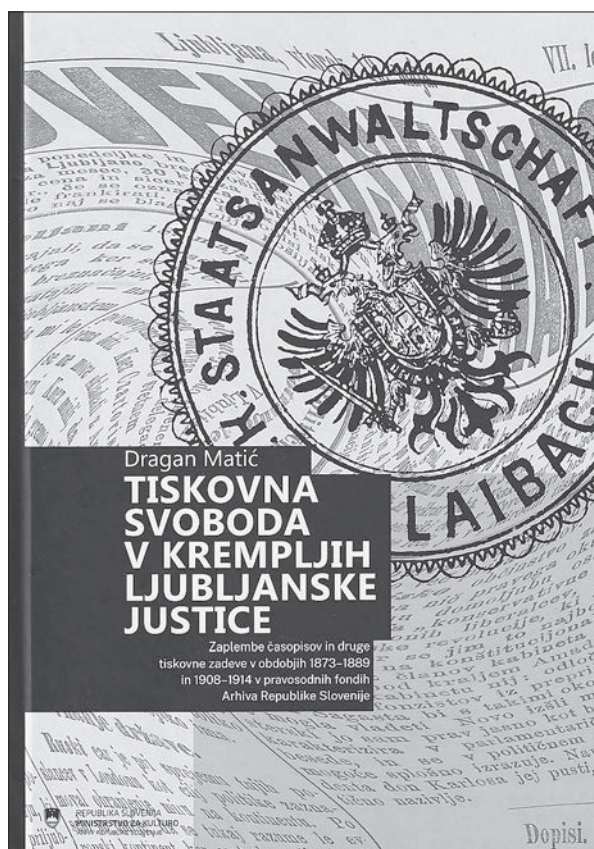
Največjačnejše plemiško poslopje v Savinjski dolini in eden najodličnejših dvorcev na Spodnjem Štajerskem svojega časa je z monografijo Polone Vidmar dobilo temeljno znanstveno delo. Publikacija bo pomembna referenca za prihodnje raziskave na področju umetnostne zgodovine, arhitekture, pa tudi zgodovine plemstva in meščanstva na Slovenskem. Zaradi raznolikosti obravnavanih tem bo dragoceno branje tudi za širšo zainteresirano javnost.

Matjaž Grahornik

Dragan Matić: Tiskovna svoboda v krempljih ljubljanske justice: zaplembe časopisov in druge tiskovne zadeve v obdobjih 1873–1889 in 1908–1914 v pravnosodnih fondih Arhiva Republike Slovenije. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2023, 336 strani.

Po široki zgodovinski, sociološki in filozofski obravnavi cenzure na Slovenskem v času od marčne revolucije 1848 do prvih let 21. stoletja (*Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (ur. Mateja Režek). Ljubljana: Nova revija, 2010) smo leta 2023 dobili še eno tehtno delo, ki osvetljuje omenjeni vidik družbenega in političnega razvoja. Za avstrijsko dobo se mu je posebej posvetil Dragan Matić v študiji *Tiskovna svoboda v krempljih ljubljanske justice*. Kot pove njen podnaslov, avtor obravnava tiskovne zadeve na Kranjskem v obdobju 1873–1889, vpetem v širši čas t. i. konfiskacijskega ministrstva Lasser-Auersperg (vlade ministrskega predsednika Adolfa Auersperga in njenega najvplivnejšega člana, notranjega ministra Josepha Lassera) in Taaffe-Winklerjeve dobe (obdobja vlade Eduarda Taaffeja in na Kranjskem deželnega predsednika Andreja Winklerja), in v obdobju pred veliko vojno 1908–1914. Obravnavani obdobji časovno opredeljuje gradivo, ki je glede tiskovnih zadev ohranjeno v fondu Deželno sodišče v Ljubljani (za leta 1873–1889) in v fondu Državno tožilstvo v Ljubljani (za leta 1908–1914) Arhiva Republike Slovenije.

Avtor v svojem delu uvodoma opozori na postopkovni vidik tiskovnih zadev, postavljenim s tiskovnim zakonom leta 1862 in tiskovnoprocesnim redom, ki je uvedel proces z obtožbo, javnostjo in neposrednostjo postopka. Poudari, da je represivni značaj tiskovnega zakona izhajal iz vgraditve t. i. objektivnega postopka v kazenskopравни red, to je zaplembe inkriminiranega besedila, ne da bi dvignili tožbo proti odgovornemu uredniku. Državna tožilstva so se tako izognila poroti, tej praksi so sledili tudi sodni senati. Državni tožilci so lahko ukrepali tudi v primerih, ko je bila po njihovi oceni z vsebino, objavljeno v časnikih, ogrožena čast ustave, parlamenta, deželnih zborov, vseh uradnikov, vojakov in duhovnikov. Objektivni postopek je utrdil še kazenskopравни red iz leta 1873, ki je državnega tožilca opolnomočil, da je lahko uvedel objektivni postopek tudi v privatnih zadevah, če naj bi to zahteval javni interes. Na tej podlagi so izvajali zaplembe časopisov z vsebino, ki naj bi bila žaljiva za tuje monarhe. Še pomembnejše pa je bilo določilo, po katerem na sodno potrditev zasega – zaplembo ni bila možna pritožba. Dopusten je bil le ugovor, o katerem je razsojalo isto sodišče, ki je zaseg potrdilo, pogosto so o ugovoru odločali celo isti sodniki. Šele potem je bila možna pritožba na Višje deželno sodišče, na katerem pa je bilo možnost za uspeh še manjša. Tožilec je lahko objektivni postopek začel kadarkoli in ne le v primeru, ko odgovorna oseba ni bila dosegljiva, torej ko subjektivni postopek ni bil možen. Obveljala je dikcija, da je lahko državni tožilec po prosti presoji izbral med obema postopkoma. Odpovedal se je lahko vložiti obtožnice in sprožil pregon besedila. Posebnost objektivnega postopka je bila v tem, da ta postopek, v katerem sploh ni bilo obtoženca, ni bil kontradiktoren postopek. Tako so obšli načelo, veljavno v demokratičnih družbah, »da mora biti vsaki stranki dana možnost, da predstavi svoja stališča tako glede dejanske kot pravne podlage spora, da predlaga dokaze ter da se izjavi o navedbi nasprotnih stranke ter rezultatih dokazovanja pod pogoji, ki je ne postavljajo v neenakopraven položaj nasproti drugi stranki«. (14) Objektivni postopek je očitno dušil tiskovno svobodo in je vse do konca monarhije absolutno prevladoval. Tisk je bil v Avstriji popolnoma prepuščen na milost in nemilost vsakokratni vladi.

Avtor je za vsako obravnavano obdobje najprej predstavil njegove glavne narodnopolitične značilnosti. Za čas »konfiskacijskega ministrstva« Lasser-Auersperg, v katerem je preučil tiskovne zadeve v letih 1873–1878, poudarja, da je bil to čas najhujše germanizacije v slovenskih deželah, kar je slovenske časopise vodilo k objavljanju ogor-

čenih novic in komentarjev ter kritik uradnikov oziroma vladne politike, ki ni upoštevala 19. člena ustave (zagotovila narodne enakopravnosti). V letih 1872–1873 je na Slovenskem prišlo še do razcepa znotraj slovenske stranke na mlado- in staroslovence, ki je trajal do vnovične vzpostavitve sloge leta 1876. Leto 1873 je bilo prelomno tudi za slovensko časnikarstvo, saj je v Ljubljani po selitvi iz Maribora jeseni 1872 začel izhajati liberalni mladoslovenski *Slovenski narod* kot dnevnik, na katoliški strani pa je začel izhajati *Slovenec* (do 1883 trikrat na teden). Politični razcep se je pokazal tudi na časopisnem področju, Ljubljana pa je postala slovenski medijski center.

Tiskovne zadeve je avtor kompleksno razčlenil. Obravnavana obdobja je preučil po vsakem v njih zajetem letu posebej in tako ustvaril natančno sliko tedaj značilnih kazenskopravnih tiskovnih razmer. Za čas »konfiskacijskega ministrstva« Lasser-Auersperg ugotavlja, da so jih oblikovali odzivi ljubljanskega pravosodja na očitano smešenje kranjskega deželnega predsednika, blatenje ustave in ustavovercev, kritiko državne uprave in vlade, ki izvaja nacionalno zatiranje, medstrankarsko in mednacionalno sovraštvo, antisemitizem, izražanje bojazni, da sta vera in Cerkev v Avstriji ogroženi, spodbujanje sovraštva zoper uradništvo in pozivanje k nepokorščini zoper oblastne naredbe, veleizdajalski panslavizem oziroma rusofilijo, kritiko »turkofilske« politike Avstro-Ogrske ob vstaji južnih Slovanov v turški Bosni in Hercegovini leta 1875 in avstroogrsko podporo režimu srbskega kralja Milana Obrenovića. V obdobju 1873–1878 je bilo na Deželnem sodišču v Ljubljani 196 tiskovnih postopkov, od tega 175 zaplemb. Največkrat so zaplenili *Slovenski narod* (96 zapl.), nato *Slovenca* (55 zapl.), *Novice* (13 zapl.), *Brenclja* (4 zapl.) in *Laibacher Tagblatt* (4 zapl.). Zaplenili so tudi tri neperiodične tiskovine. Zaplemba slovenskih časopisov na prvi stopnji edinokrat ni bila potrjena v primeru *Slovenskega naroda* z dne 10. novembra 1877, pa še tu je bil oproščen le en članek, drugi pa je ostal zaplenjen in s tem tudi celotna številka. Tožilstvo je takrat ocenilo, da poročanje o neprimerni praksi davkarije, ki izterjuje davke tako, da zapleni grozdje, ko je še na trsih, ni spodbujanje sovraštva proti davčnim uradnikom. (34, 49, 194, 195) Glede na približno 2,1 % delež prebivalstva Kranjske v celotni Cisaltaniji, je bilo časopisje na območju Deželnega sodišča Ljubljana, »ki je bilo v primerjavi z ostalim časopisjem v Avstriji pravi palček«, (48) deležno nesorazmerne pozornosti ljubljanskega pravosodja. Delež zaplemb je bil v primerjavi s celotno državo stalno nadpovprečen, slovenski časopisi so bili glede političnega pritiska v zelo težkem po-

ložaju. Ljubljansko pravosodje je branilo državni sistem, v prvi vrsti državno upravo. Avtor opozarja, da je tako iz časopisnih komentarjev kot tudi iz arhivskega gradiva razvidno, da je Državno tožilstvo v Ljubljani usmerjalo Višje državno tožilstvo v Gradcu, tega pa Pravosodno ministrstvo. Pri odločitvah, da se časopisi zaplenijo, je bilo tudi zelo pomembno, kdo je bil deželni predsednik. Po deželnem predsedniku Alexandru Auerspergu v letih 1872–1874 je bil do konca leta 1877 predsednik Bohuslav Widmann, ki je vplival na zvišanje števila zaplemb, v letih 1878–1880 pa je pod predsednikom Franzem Kallino pritisk na slovenske časnike popustil.

Avtor se nato posveti Taaffe-Winklerjevi dobi. Po ohranjenem gradivu se je časovno omejil na desetletje 1879–1889. V teh letih so bili Slovenci del vladne koalicije in vodili znano »drobtinčarsko« politiko, ki se je vrtela v začaranem krogu majhnih uspehov in počasnega napredka. To je spodbujalo časopisno kritiko tako medle vladne politike kot tudi slovenskih politikov s slovenskim deželnim predsednikom Winklerjem in njegovimi pristaši. Vzroki tedanjih tiskovnih postopkov so bili v glavnem enaki kot v predhodnem obdobju, novi pa so bili povezani z očitano anarhokomunistično propagando (zaplemba izvoda budimpeštanske *Arbeiter Wochen Kronik* leta 1880), sporom med slovenskimi državnimi poslanci (tožba državnega poslanca Lavoslava Gregorica proti osmim poslanskim kolegom leta 1887) in sankcioniranjem opisov samomora prestolonaslednika Rudolfa Habsburškega ter opazk v zvezi z žalovanjem leta 1889. Pogosto so bili vzrok za zaplembo tudi opisi narodnostno težkih razmer na Štajerskem, posebej uradovanja na celjskem okrožnem sodišču, na Koroškem in v Trstu oziroma v Avstrijskem primorju. Sicer je v tem času slovenščina napredovala v sodne spise, na območju Kranjske pa je v primerjavi z razmerami v Cisaltaniji upadel obseg časopisnih zaplemb. Zaplembe so v nekoliko manjšem obsegu izvajali tudi v primerjavi s prejšnjim obdobjem. Očitna pa je bila težnja, da se prednostno zatira tista besedila, ki so bila kritična do državne uprave in uradnikov. Omeniti pa velja sodnega svetnika Karla Pleška, zavednega Slovenca, ki je na Deželnem sodišču v Ljubljani začel službovati leta 1887. Vneto je pospeševal slovensko sodno uradovanje. Kar nekajkrat se je primerilo, da je nasprotoval zaplembi časopisa, čeprav je drugače skupaj s svojimi kolegi večkrat glasoval za zaplembo. Avtor opozori tudi na novost, ki se je v tem obdobju pokazala v taktiki obeh največjih slovenskih časopisov, *Slovenskega naroda* in *Slovenca*, ko je prihajalo do zaplemb. Njihove posledice so so-

razmerno uspešno ublažili. V tiskarnah so se namreč za razpošiljanje izvodov izdatno potrudili, zlasti ko so pričakovali zaplembo. V času od oddaje obveznega izvoda pravosodnim organom do prihoda policijskih agentov, kar je pomenilo časovno okno ene ure do ure in pol, so velik del naklade po Ljubljani raznosili oziroma jo skrili, da je naknadno našla pot med bralce. Tožilstvo in policija na te prijeme slovenskih časnikarjev, kljub preiskavam in nadzoru nad tiskarnami, stanovanji urednikov in poštnimi uradi, vse do konca monarhije nista našla pravega odgovora, saj zakonodaja formalno ni bila kršena. Tiskovni postopki pred Deželnim sodiščem v Ljubljani pa so bile v obravnavanem obdobju po glavnih kazalcih takšne: skupaj s časopisi, ki niso izhajali na območju Deželnega sodišča v Ljubljani, jih je bilo 300, zaplenili pa so 263 časopisov. Med tremi največkrat zaplenjenimi časopisi je največji delež pripadal *Slovenskemu narodu* (153 zapl.), z 42 oziroma 19 zaplembami pa sta mu sledila *Slovenec* in *Laibacher Tagblatt/Wochenblatt*. (116–117)

Za zadnje obravnavano obdobje avtor opozori na zapletene notranjepolitične razmere, v precejšnji meri prepletene tudi z zunanjepolitičnimi, ki so v letih 1908–1914 vplivale na pisanje časopisov in s tem na tiskovne zadeve. Leta 1908 je po deželnozborski volilni reformi z deželnozborskimi volitvami v kranjskem deželnem zboru liberalna stran izgubila vladajoči položaj, ki si ji ga je predhodno zagotovila s povezavo s kranjskimi Nemci. Začela se je vladavina katoliške Slovenske ljudske stranke, s katero so sodelovali tudi Nemci. Od konca 19. stoletja so bili »jeziček na tehtnici« med obema slovenskima političnima strankama, na gospodarskem in kulturnem področju pa so obdržali svoje posestno stanje. V teh razmerah so se krepili mednacionalni konflikti. Leta 1908 je v Ljubljani prišlo do znanih »septembrskih dogodkov« oziroma protinemških demonstracij, ki so zaradi vojaških strelav terjali dva mrtva in več ranjenih. To leto je bilo pomembno tudi zaradi aneksije Bosne in Hercegovine, ki jo je izvedla Avstro-Ogrska, in z njo povezane aneksijske krize. Pri Slovencih se je krepila ideja jugoslovanstva, medtem ko so se po zamenjavi dinastije na srbskem prestolu srbsko-avstrijski odnosi slabšali. Leta 1912 je prišlo do izrednega stanja na Hrvaškem, v letih 1912–1913 do balkanskih vojn in srbske okupacije Albanije, leta 1914 pa do sarajevskega atentata in začetka vélike vojne. Omenjeno dogajanje je sprožilo razgibano dinamiko med oblastjo in časopisjem, ki so jo dopolnjevali še odzivi na pozive k bojkotu nemških gospodarskih in kulturnih ustanov, politično obračunavanje liberalne strani s katoliško in obratno, napade

na Katoliško cerkev in opisovanje pohotnih duhovnikov ter pisanje socialnodemokratskega in narodnosocialističnega tiska. Državno tožilstvo v Ljubljani je v njiju ugotavljalo antimilitarizem, nespoštovanje cesarja oziroma njegove družine in že omenjene pozive k bojkotu Nemcev. Leta 1913 so izstopali odzivi na pisanje narodnoradikalnega mesečnika *Preporod* in podobno usmerjenega dnevnika *Dan*, ki je nasledil časnik *Jutro*. V njunem pisanju je tožilstvo prepoznavalo veleizdajo – protiavtstrijska oziroma protidržavna (združitev Slovencev z južnoslovanskimi narodi izven monarhije) in prosrbska stališča. *Jutro* in *Dan* je ustanovil Milan Plut, nekdanji *beograjski* dopisnik *Slovenskega naroda* in zaupnik srbske nacionalistične organizacije Narodna obrana. Po izbruhu vojne leta 1914 so svobodo tiska odpravili. Obvezna je bila predhodna predložitev vsebine časopisa državnim tožilstvom in civilnim varnostnim organom, ki so jim bili dodeljeni vojaški svetovalci. *Dan* in socialnodemokratsko *Zarjo* so prepovedali.

Za obdobje 1908–1914 avtor ugotavlja, da je bilo število tiskovnih postopkov in zaplemb na letni ravni neprimerno (dva- do trikrat) višje kot v letih 1879–1889. V sedemletnem obdobju 1908–1914 pa je bilo več kot pol zaplemb več kot v prejšnjem enajstletnem. V ospredju so ostali liberalni časopisi. »Vsebina mnogih člankov liberalnega in socialdemokratskega časopisja iz obdobja 1908–1914 ni posebej skrivala sovraštva do vlade, uradnikov in vojaštva – do sistema, ki je bil v njihovih očeh nepopravljiv sovražnik, ki tepta nacionalne in socialne pravice Slovencev.« (174) Na začetku je bil po številu zaplemb na prvem mestu *Slovenski narod*, potem pa so se zaradi nastopa radikalnejših dnevnikov *Jutro* in *Dan* njegove zaplembe precej zmanjšale. Opazno je bilo tudi visoko število zaplemb *Zarje*. Izstopalo je majhno število zaplemb *Slovenca*. Njegova uredniška politika je v glavnem izražala do vlade korekten odnos. V letih 1908–1914 je bilo skupaj s časopisi, ki niso izhajali na območju Deželnega sodišča v Ljubljani, 468 tiskovnih postopkov, od tega 415 zaplemb. Največkrat so zaplenili *Slovenski narod* (97 zapl.), za njim *Dan* (75 zapl.), *Jutro* (47 zapl.), *Zarjo* (34 zapl.), *Slovenca* (14 zapl.), *Notranjca* (12 zapl.) in *Mir* (11 zapl.). (169–170) Avtor na koncu ugotavlja, da se je »trditev, da je cenzura le za Slovane in Slovence, Nemci pa lahko pišejo kar hočejo, potrdila«. Njegova raziskava je tudi pokazala, da so zaplembe izvrševali v predvsem na podlagi političnih in ne pravnih meril. »Državni tožilci so bili dejansko le vladni uradniki – povsem podrejeni navodilom nadrejenih iz Graza in dojemljivi za vladne vplive oz. vplive deželnega predsednika.« O sodnikih

lahko sklepamo, da so marsikdaj presojali na podlagi svojih nacionalno-političnih prepričanj. »Časopisi na območju Deželnega sodišča v Ljubljani ves čas obstoja habsburške monarhije niso bili deležni poštene in korektne obravnave.« (175)

Z gornjo ugotovitvijo avtor razpravni del (7–175) svoje študije zaključí. Sledijo ji obsežen povzetek vseh tiskovnih zadev (sodnih oziroma tožilskih spisov), nastalih v obravnavnih obdobjih, povzetka v angleškem in nemškem jeziku ter seznam virov in literature (179–306, 307–320, 321–334, 335–336). K avtorjevemu uvodnemu pojasnilu, da je sedaj z izvirni vsebine sodnih in tožilskih spisov tudi širšemu krogu bralstva omogočen vpogled v delovanje ljubljanskega represivnega in pravosodnega aparata na tiskovnem področju v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja, (8) dodajmo, da omenjeni povzetek tudi odlično opozarja na pomembne politične, narodne in družbene značilnosti časa, ki ga je avtor raziskal. To je seveda izrazita prepoznavna vrednost celotnega avtorjevega dela. *Tiskovna svoboda* se lepo uvršča v zgodovinske obravnave avstrijske dobe. Njeno sporočilnost dopolnjuje tudi več podrobno predstavljenih tiskovnih postopkov pred Deželnim sodiščem v Ljubljani, opis policijskega nadzora nad urednikom *Slovenskega naroda* Rastom Pustoslemškom zaradi njegovih povezav z beograjskimi politikami leta 1909 in povedno slikovno gradivo – posnetki iz zbadljivo-šaljivega lista *Brencelj* in *Bodeče neže*, raznovrstnega gradiva iz kazenskih spisov Deželnega sodišča in dokumentov državnega tožilstva v Ljubljani ter dokumentov Policijskega oddelka Deželnega predsedstva za Kranjsko. *Tiskovna svoboda* prinaša tudi fotografske portrete posameznih časopisnih urednikov (Josipa Jurčiča, Pustoslemška – *Slovenski narod*, Filipa Haderlapa – *Slovenec*, Milana Pluta – *Jutro*). Raziskanost novejšje slovenske politične zgodovine je v času opaznega t. i. teoretičnega zgodovinskega na podlagi kvalitet klasične, v arhivskih virih utemeljene zgodovinarske poglobitve, dobila širši vidik.

Jurij Perovšek

Veronica E. Aplenc: *Imagining Slovene Socialist Modernity. The Urban Redesign of Ljubljana's Beloved Trnovo Neighborhood, 1951–1989*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2023, 237 strani.

Veronica E. Aplenc, ki je doktorirala na Univerzi v Pensilvaniji, se v svojih raziskavah fokusira na arhitekturno zgodovino, vernakularno

IMAGINING SLOVENE SOCIALIST MODERNITY

The Urban Redesign of Ljubljana's Beloved
Trnovo Neighborhood, 1951–1989

Veronica E. Aplenc

arhitekturo, zlasti pa na arhitekturno dediščino socializma in njeno vlogo v modernizaciji socialističnega vsakdanjika. S to tematiko se ukvarja tudi njena monografija z naslovom *Imagining Slovene Socialist Modernity, The Urban Redesign of Ljubljana's Beloved Trnovo Neighborhood, 1951–1989*. Avtorica v njej preučuje, kako so urbanisti, arhitekti, spomeniški varstveniki, prebivalci soseske in druga zainteresirana javnost sodelovali pri preoblikovanju Trnovega v socialistično mestno četrt.

Trnovo, ki je locirano na robu starega ljubljanskega jedra, ob sotočju Ljubljanice in Gradaščice, je imelo med obema svetovnjima vojnoma, pa tudi neposredno po njej polruralno podobo. Stanovanjskih objektov je bilo malo, prav tako je bilo malo obrti, po drugi strani pa je imelo veliko zelenih površin, kjer so prebivalci gojili zelenjavo za oskrbo mesta. V obdobju socializma je bilo Trnovo sčasoma deležno podobnih modernizacijskih procesov kot drugi predeli Ljubljane. Avtorica se v monografiji ne omejuje le na staro jedro Trnovega z župnijsko cerkvijo in Krakovim, temveč svoj pogled usmeri na širše območje Trnovega. Slednje namreč vključuje tudi Murgle in Rakovo Jelšo kot pomembna območja urbanističnega razvoja.

Avtoričin pristop k preučevanju socialistične stanovanjske politike in urbanističnega načrtova-

nja je nekoliko drugačen. Pozornosti ne usmerja v kraj, ki bi izstopal po pomenu, arhitekturni ali politični prepoznavnosti, temveč socialistično stanovanjsko politiko predstavi s stališča predmestnega Trnovega, ki po njenem ni ustrezalo podobni socialistični modernosti. A Trnovo v tem niti ni bilo tako posebno, saj Ljubljana v petdesetih letih 20. stoletja ni bila pretirano urbanizirana. Polruralna podoba je bila značilna za marsikatero sosesko zunaj mestnega jedra. Meje urbanega središča mesta so se intenzivno širile šele od sredine šestdesetih let z uveljavitvijo stanovanjskih sosesk kot prevladujočega modela stanovanjske gradnje v Ljubljani.

Skrb za stanovanjske razmere delavcev je bila ena od prioritet socialistične socialne politike. Analiza urbanističnega razvoja Trnovega, ki jo avtorica predstavi v monografiji, se osredotoča na idejo socialistične modernosti in na njeno uveljavljanje v trnovskem vsakdanjiku. Pri tem avtorico zanima srečanje modernega s predmodernim, to je nove arhitekture s staro. Po njenem mnenju je bila historična arhitektura Trnovega tista, ki je soseski dajala privlačno in lokalno specifično podobo, hkrati pa postavljala izziv socialistični prenovi. V monografiji, ki je razdeljena na štiri glavna poglavja, predstavi tri modele socialistične stanovanjske gradnje: stanovanjske bloke v starem jedru Trnovega, sosesko enodružinskih hiš v Murglah in sosesko črnih oziroma nedovoljenih gradenj v Rakovi Jelši. V zadnjem poglavju se posveti še staremu jedru Trnovega in predstavi spremembe v pogledu umetnostnih zgodovinarjev in arhitektov na ohranjanje trnovske dediščine, kot je na primer srednjeveška mreža ulic v Krakovu.

Urbanistična preobrazba Trnovega ni bila enakomerna. Avtorica na primeru te mikrolokacije prikaže, kako so urbanisti in prebivalci vsak po svoje interpretirali socialistično stanovanjsko gradnjo. Slovenski arhitekti, ki so sodelovali v urbanistični preobrazbi, niso zanikali tradicije, a so se fokusirali na novo modernost. Pri tem so se opirali tudi na evropske koncepte modernosti in jih prilagajali novi družbenopolitični stvarnosti, pri čemer so definicijo moderne uskladili s socialistično stanovanjsko politiko, meni avtorica. V starem delu Trnovega so urbanisti načrtovali sosesko stanovanjskih stolpnih, medtem ko sta na njegovem južnem robu nastali soseska enodružinskih hiš v Murglah, ki je kmalu dobila status elitne lokacije, in naselje črnih gradenj v Rakovi Jelši, naselje delavcev, večinoma priseljenih iz drugih jugoslovanskih republik, ki je lokalnim oblastem zaradi nenačrtne gradnje in spremljajoče komunalne problematike povzročalo preglavice vse do konca socializma.

Koncept stanovanjske soseske, ki ga je slovenska arhitektura razvijala po vzoru skandinavskih modelov, se je dokončno uveljavil v šestdesetih letih. Leta 1966 je Generalni plan urbanističnega razvoja Ljubljane sosesko postavil za enega od osnovnih elementov organizacije mesta. Avtorica v monografiji dokazuje, da je bila urbanistična preobrazba Ljubljane, natančneje Trnovega, osredinjena na jugoslovansko obliko socializma. Odražala naj bi socialistično idejo modernosti in socialistično idejo življenjskega okolja, ki je primerno za delovnega človeka. Izhajajoč iz predpostavke, da gre pri urbanističnem načrtovanju za odnose med posamezniki in družbo, stanovanjska soseska tako postane tudi polje političnega razvoja. Vsaka republika je imela pri tem možnost iskati svoj arhitekturni izraz, meni avtorica, ki izpostavlja, da je po zasnovi majhna slovenska stanovanjska soseska na eni strani vključevala arhitekturo, značilno za socializem (centri samoupravnih organizacij), a pri tem upoštevala tudi lokalno okolje (obstoječe značilnosti in lokalna geografija, ne nazadnje tudi mnenje lokalnih prebivalcev).

Stanovanjske soseske so prinesle veliko novih stanovanj, a predstavljale so le enega od načinov za reševanje stanovanjskega vprašanja. Avtorica kot alternativni model stanovanjskim blokom postavi individualno hišo, ki je imela na Slovenskem daljšo tradicijo. Model enodružinske gradnje, ki je združevala socialistično podobo modernosti s skandinavskimi idejami, se je po avtoričinem mnenju udeležil v Murglah, naselju vrstnih in atrijskih hiš na robu Trnovega. Polurbanizirana soseska, ki je temeljila na individualnih stanovanjskih enotah z vrtom in minimalni urbanizaciji, je bil edini primer nizke stanovanjske gradnje v okviru ljubljanskih socialističnih sosesk.

Nedaleč od Murgel je zrasla drugačna soseska enodružinskih hiš. Grajene so bile v lastni režiji, nenačrtno in v nasprotju z visoko arhitekturo. Avtorica je pri tem še zlasti pozorna na vlogo vernakularne arhitekture, kot poimenuje te gradnje, v socialističnem mestu ter išče razmerje med formalnim in neformalnim urbanističnim razvojem. Ker je veljala za predmoderno in ni ustrezala sodobnemu socialističnemu urbanemu okolju, naj bi arhitekti vernakularni arhitekturi nasprotovali, meni avtorica. Sama jo razume kot izraz želje tamkajšnjih prebivalcev, da bi sooblikovali socialistično modernost. Tako so tudi prebivalci Rakove Jelše iskali svoj prostor znotraj socialističnega mesta in svojo pravico do soustvarjanja socialistične modernosti. Pri reševanju problematike, ki je spremljala večino naselij črnih gradenj, so

po njenem mnenju zavzeli zelo socialistično držo, se samoorganizirali in sodelovali z mestnimi uradniki.

Monografija *Imagining Slovene Socialist Modernity* je izjemno zanimivo branje. Avtorica z lepo strukturirano pripovedjo in slogom pisanja bralca pritegne in vodi po poti trnovske socialistične modernizacije. V raziskovanju jo vodi naklonjenost do Trnovega, a pri tem ne zapade v idealiziranje. Žal pa se v želji po prikazu življenjskega okolja kot kraja ideoloških pogajanj nekoliko izgubi večplastna podoba socialistične stanovanjske gradnje. Soseska, v kateri avtorica išče podobo socialistične modernosti, ni inherentno socialistična; ideja tovrstne stanovanjske gradnje, ki je vključevala zelene površine in javne servise za izboljšanje kakovosti življenja, se je razvijala dlje časa. Pomenljivo je, da je prišla preko skandinavskih držav, saj je koncept sosesk ustrezal njihovemu pojmovanju socialne države. Ljubljanske socialistične soseske so zaradi pomanjkanja denarja ali političnih odločitev prevzele zlasti organizacijski in prostorski vidik, mnogokrat so jim priključili še vrtce, šole in trgovine, nikoli pa niso bile v celoti realizirane kot družbeni centri. Po drugi strani je individualna hiša z vrtom postopoma res postala najbolj zaželena oblika stanovanja. Samograjene enodružinske hiše so rasle širom po Sloveniji, pri čemer je soseska v Rakovi

Jelši posebna. V njenem bistvu je usoda stigmatiziranih priseljencev, ki so se znašli na robu mesta in na robu družbe. Ne glede na to je primer živahne aktivnosti ljudi in širše sprejetih družbenih praks na področju stanovanjske gradnje, hkrati pa eden od simbolov, ki ponazarja dejstvo, da država pravzaprav ni bila sposobna rešiti stanovanjskega vprašanja za vse delavce v enaki meri. Samogradnja je namreč pogosto izhajala iz nuje in je bila za mnoge pripadnike delavskega razreda, ki niso imeli možnosti nakupa ali najema stanovanj v okviru socialističnih sosesk, edina možnost za reševanje stanovanjskega vprašanja.

Avtorica preko fokusa na Trnovo izpostavi nekatere od značilnosti socialistične stanovanjske gradnje, opozori pa tudi na razlike, ki jih je generirala stanovanjska politika. V tem pogledu je pomembna ponazoritev različnih arhitekturnih modelov, ki se zvrstijo na relativno majhnem območju, saj razlike v kakovosti življenjskega okolja opozarjajo tudi na socialno diferenciacijo delavskega razreda. Vsekakor monografija bogati razumevanje socialističnega načrtovanja sosesk in modernizacijskih procesov, kar avtorica nadgradi še z vpogledom v razprave o ohranjanju historične arhitekture.

Jelka Piškurić

- * **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- * **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
 - članek** – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
 - podatke o avtorju** – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, naslov elektronske pošte, kjer je avtor dosegljiv;
 - povzetek** – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
 - izvleček** – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
 - ključne besede**;
 - spisek uporabljenih virov in literature**;
 - priloge** – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.
- * **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratiko fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.
- * **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature. Če ima citirano delo določen DOI, se navede tudi to.
 - Arhivski viri** – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
 Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
 Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
 - Literatura – monografije** – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
 Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
 - Literatura – članki** – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
 Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika* 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41. DOI: [https:// ...](https://...)
 Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.
- * Prispevke naj avtorji pošljejo po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice (barbara.svetina@zrc-sazu.si).
- * Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.
- * Za lektoriranje prevodov povzetkov in izvlečkov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.
- * Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

KRONIKA

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
- ☐ naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 €

za upokoјence 18,00 €

za študente 18,00 €

za ustanove 30,00 €

Ime _____

Priimek _____

Naslov _____

Pošta _____

Status ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokoјenec ☐ ustanova

Telefon _____

e-pošta _____

Datum _____

Podpis _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo za naslednje koledarsko leto na zgoraj navedene naslove.

JULIJANA VISOČNIK | MATEJ DRAKSLEK | MARTIN BELE | GORANKA KREAČIČ |
SIMONA KOSTANJŠEK BRGLEZ | BOŠTJAN ROŠKAR | BORIS GOLEC | DUŠAN KOS |
KATARINA KEBER | ALEŠ GABRIČ | MOJCA ŠORN |

ISSN 0023-4923 TISKANA IZDAJA | ISSN 2670-6865 SPLETNA IZDAJA | UDK 94(497.4) |

| CENA 12 EUR |